

ΠΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1974 - 2004

επιμέλεια

Μαρία Τασσοπούλου

πρόλογος & επίμετρο

Παναγιώτης Τουρνικιώτης

ΠΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ 1974-2004

Η έκδοση εντάσσεται στο ερευνητικό πρόγραμμα «Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική 1974-2004» που υλοποιήθηκε στο Εργαστήριο Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής, στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ και χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας (ΠΕΒΕ) 2020 [Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας ΕΜΠ].

Επιμέλεια έκδοσης: Μαρία Τασσοπούλου

Επιστημονική επιτροπή:

Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ

Μαρία Τασσοπούλου, Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

Χρήστος-Γεώργιος Κρητικός, Αρχιτέκτων Μηχ., ΜΔΕ UCL/ΕΜΠ, ΥΔ ΕΜΠ

DOI <https://doi.org/10.12681/eitha.194>

ISBN 978-618-86150-4-5

© Συγγραφείς & Εργαστήριο Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ

Open Access Creative Commons license CC BY-NC

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΜΠ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΠΑΤΗΣΙΩΝ 42 10682 ΑΘΗΝΑ

ΠΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1974 - 2004

Πρόλογος

Ο τόμος *Πόλη, πολιτική, αρχιτεκτονική 1974-2004* έχει προκύψει μέσα από την έρευνα και το ομώνυμο συνέδριο που έγιναν στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ στο πλαίσιο ενός Προγράμματος Βασικής Έρευνας (ΠΕΒΕ) του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Είναι πολύ σημαντικό να δίνεται η δυνατότητα σε Σχολές και διδάσκοντες, σε συνεργασία με νέους ερευνητές, να αναπτύξουν προγράμματα που δεν προκύπτουν μόνο από τις ανάγκες της Πολιτείας αλλά και από τα ερευνητικά ενδιαφέροντα της κάθε Σχολής. Θα εντάξω την έρευνα αυτή σε μια σειρά τριών ΠΕΒΕ που έχουν εκπονηθεί στην επιστημονική περιοχή του 'Εργαστηρίου Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής' και έχουν θεματική και χρονική διαδοχή. Το πρώτο είχε τίτλο «Ελληνική μοντέρνα αρχιτεκτονική. Θεματικές τομές και τεκμηρίωση μιας δημιουργικής εποχής. Η δεκαετία του 30» (ΠΕΒΕ 2007). Το δεύτερο, «Μεταπολεμικός μοντερνισμός. Πολιτική και τουρισμός στην Ελλάδα, 1950-1965» (ΠΕΒΕ 2010). Και αυτό, το τρίτο, έχει τίτλο «Metapoli: Πόλη, πολιτική και αρχιτεκτονική στη μεταπολίτευση 1974-2004» (ΠΕΒΕ 2020). Θα μπορούσε να πει κανείς ότι κλείνει ένας κύκλος. Υπάρχει όμως μια μεγάλη διαφορά σε σχέση με τα δύο προηγούμενα. Τόσο το πρώτο, που αναφερόταν στη δεκαετία του 1930, όσο και το επόμενο, για τον μεταπολεμικό μοντερνισμό, ήταν ερευνητικά προγράμματα που είχαν κυρίως ιστορικό αντικείμενο, ενώ αυτό, τουλάχιστον για μερικούς από εμάς, δεν ανήκει στην ιστορία μόνο. Το 1973 ήμουν σπουδαστής σε αυτή τη Σχολή και έτσι ολόκληρη η περίοδος 1974-2004 ήταν μια περίοδος ζωντανής εμπλοκής με τα τεκταινόμενα. Αυτό σημαίνει ότι στο πρόγραμμα συναντώνται δύο γενιές. Η γενιά που δεν τα έζησε και τα μαθαίνει ως ιστορική έρευνα και εμπάθυση, και η γενιά που συνοπήρηξε με τα γεγονότα, τα άκουσε, τα βίωσε, έστω και αν δεν συμμετείχε με ενεργό τρόπο σε αποφασιστικές διαδικασίες. Βρισκόμαστε στο μεταίχμιο μιας *συνεπαφής* της βιωματικής εμπειρίας και της ιστορικής ερμηνείας των σχέσεων της πόλης με την πολιτική και την αρχιτεκτονική. Αυτό καθιστά όσα θα διαβάσουμε διπλά ενδιαφέροντα, γιατί η αμοιβαία τροφοδότηση εμπλουτίζει το αποτέλεσμα και διαμορφώνει τελικά τις κριτικές συνειδήσεις όσων πρόκειται να ασχοληθούν με την πόλη στα επόμενα χρόνια.

Η τελευταία παρατήρηση φέρνει στο προσκήνιο ένα ερώτημα που τέθηκε στο συνέδριο και είναι πολύ πιθανό να τεθεί ξανά από όσους θα διαβάσουν τα δοκίμια αυτού του τόμου. Αν μια έρευνα που κοιτάει προς τα πίσω αλλά πραγματεύεται αντικείμενα τα οποία δυνάμει συνεχίζονται ως πολιτικές για το χώρο και για τον σχεδιασμό του χώρου, κρύβει μέσα της μια προβολή στο μέλλον; Αν δηλαδή είναι στραμμέ-

νη στην ιστορία αποκλειστικά ή ενδιαφέρεται ταυτόχρονα για όσα μπορεί να γίνουν αύριο; Δεν υπάρχει αμφιβολία πως αυτό ήταν ένα συνέδριο ιστορίας αλλά την ίδια ώρα, μεθοδολογικά ή δυνητικά, εμπεριέχει ένα μέλλον. Όταν θέλεις να σχεδιάσεις στην πόλη, να σχεδιάσεις το αύριο, το καλύτερο είναι να αρχίσεις μαθαίνοντας την ιστορία της και την ιστορία του σχεδιασμού της. Αυτή η κριτική επίγνωση, η αρχαιολογία της σημερινής πόλης, η κατανόηση της εξέλιξής της, αποτελεί θεμέλιο ενός λόγου που θα είναι πολιτικός και αντιπαραθετικός, θα περιέχει αμφιβολίες και διχογνωμίες, αλλά θα μπορεί να είναι τελικά και σχεδιαστικά εποικοδομητικός. Αυτά ήταν μέρος της διδασκαλίας που δέχτηκα στο Ινστιτούτο Πολεοδομίας της Ακαδημίας του Παρισιού, στο οποίο βρέθηκα μετά από τις πολύ διαφορετικές σπουδές αρχιτεκτονικής στην Αθήνα. Για να σχεδιάσουμε λοιπόν την πόλη του αύριο, ξεκινάμε από την ιστορία της. Αυτό ήταν τότε πρωτοποριακό. Σήμερα μπορεί να είναι μόνο μια μεθοδολογική προσέγγιση αλλά δεν ήταν καθόλου αυτονόητη για τουλάχιστον ένα αιώνα.

Τα τριάντα χρόνια της μεταπολίτευσης, όπως ορίζονται χρονικά και ιστορικά, από την πτώση της δικτατορίας ως τους Ολυμπιακούς Αγώνες, είναι μια σαφώς καθορισμένη περίοδος που διατηρεί συνέχειες αντιλήψεων με την προηγούμενη και την επόμενη περίοδο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στα χρόνια αυτά έγιναν πάρα πολλά και σημαντικά, αλλά ένα μεγάλο μέρος των προτάσεων που ωρίμασαν στη διάρκεια της μεταπολίτευσης είχαν διατυπωθεί με μικρότερη ή μεγαλύτερη σαφήνεια πριν ή ακόμα και μέσα στη δικτατορία. Το Χωροταξικό Σχέδιο Πρωτευούσης, για παράδειγμα, γεφυρώνει το 1965 με το 1975, με τους ίδιους περίπου ανθρώπους, και ήταν μια ώριμη πρόταση για την εποχή της. Από αυτό, και από την κριτική που του ασκήθηκε, εκπορεύεται σε μεγάλο βαθμό η διαμόρφωση του Ρυθμιστικού Σχεδίου που ολοκληρώθηκε το 1985, έχοντας ενσωματώσει ή μεταλλάξει το ατελέσφορο Ρυθμιστικό του 1965 και το Συνέδριο για τα «Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών» του 1966. Όταν λέω «ώριμη πρόταση» χρειάζεται βέβαια προσοχή, γιατί πολλά από εκείνα που προτεινόταν τότε είναι σήμερα αδιανόητα για εμάς. Και όμως, ήταν πολύ κοντά στον κυρίαρχο λόγο για την αρχιτεκτονική και την πόλη που επικρατούσε τότε στη διεθνή πρακτική. Δεν μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε ή να απορρίψουμε τα σχέδια εκείνων των χρόνων χωρίς να τους αποδώσουμε ιστορική θέση, γιατί είναι πλέον ιστορία. Η πόλη κινείται αργά αλλά και γρήγορα. Αυτά που συνέβησαν το 1975 ή το 1985, είναι σήμερα πολύ μακριά από εμάς όσο και αν περιέχουν τα ψήγματα εκείνων που υλοποιήθηκαν αργότερα (ή δεν υλοποιήθηκαν), και ήταν πολύ σημαντικά. Πρέπει να κρατήσουμε αυτή τη *διπλή διάσταση*. Δεν μπορούμε να απορρίψουμε κάτι συνολικά ούτε να το αποδεχτούμε συνολικά. Η πόλη εξελίσσεται θραυσματικά και αποσπασματικά, μεταλλάσσεται διαρκώς. Αυτό που δεν μπορούσε να γίνει εύκολα αντιληπτό στο Ρυθμιστικό του 1985, όπως η εγκατάλειψη του κέντρου μέσα από την προγραμματική συνθήκη της αποκέντρωσης, έγινε κατανοητό μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες, με την κρίση του 2010, αλλά είχε ήδη συντελεστεί στην τελευταία δεκαετία

του 20ού αιώνα. Δεν μπορούσαμε να δούμε ακόμα τότε εκείνο που ήταν ήδη εκεί. Το είδαμε πολύ αργότερα. Και αυτή είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα συνθήκη. Πλανάται συνεπώς ένα ερώτημα. Τί υλοποιήθηκε τελικά από τα σχέδια της μεταπολίτευσης. Κάποιοι θα πούνε ελάχιστα και άλλοι πάρα πολλά. Σε πείσμα όσων λένε ότι η Αθήνα δεν σχεδιάζεται ή δεν υλοποιούνται τα σχέδια, η μεταπολίτευση καθόρισε πολιτικά το χώρο της αρχιτεκτονικής και της πόλης σε εντυπωσιακό βαθμό, με τα θετικά και τα αρνητικά που έφερε, τα οποία δεν μπορούσαμε να δούμε καθαρά ή να αποτιμήσουμε παρά μόνο εκ των υστέρων. Τώρα, σχεδόν 20 χρόνια από τους Ολυμπιακούς Αγώνες, είναι μια καλή στιγμή να ξαναδούμε τη μεταπολίτευση και να συζητήσουμε όσα προτάθηκαν και όσα έγιναν, στα οποία ζούμε ακόμα, με τη σκέψη ότι θα μάθουμε από αυτά για όσα έπονται στο μέλλον που θα σχεδιάσουμε.

Όσα μπορέσαμε να κάνουμε σε αυτή την έρευνα και όσα περιλαμβάνονται σε αυτό τον τόμο είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας στην οποία έχουν συμβάλει πολλοί, ο καθένας με τον τρόπο του, και έχουν μερίδιο στις ευχαριστίες. Η κινητήρια δύναμη ήταν ωστόσο η Μαρία Τασσοπούλου, από την αρχική ιδέα και την έρευνα ως την εκδοτική επιμέλεια, και μαζί με αυτή ο Χρήστος Κρητικός, αεικίνητος και οργανωτικός σε όλες τις φάσεις. Και βέβαια, όσοι έχουν συμβάλει στον τόμο αυτό με τα κείμενά τους. Η συνεπαφή και η διπλή διάσταση, η κριτική προσέγγιση στην ιστορία είναι μόνο η αφετηρία. Ο,τι έχει παρελθόν, πρέπει να έχει και μέλλον.

Παναγιώτης Τουρνικιώτης

Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή 15

ΜΕΡΟΣ Α

Χαρτογραφώντας την Πόλη (1974-2004): Ερευνητικές προσεγγίσεις

- Μαρία Τασσοπούλου** 29-46
Η πόλη της αλλαγής. Αθήνα 1974-2004.
- Λουκάς Τριάντης** 47-66
Αρχιτεκτονικοί/πολεοδομικοί λόγοι για το σχεδιασμό της Αθήνας κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.
- Δημήτρης Πούλιος** 67-75
Η ρύθμιση του χώρου στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης (1978-1985). Διακυβέρνηση, κοινωνικές δυναμικές και κουλτούρες σχεδιασμού.
- Ευστάθιος Μπούκουρας** 77-89
Εντός, Εκτός και επί τα Αυτά. Το Ιστορικό και Χωρικό Αποτύπωμα της Αυθαίρετης Εκτός Σχεδίου Δόμησης στην Αττική.
- Πολίνα Πρέντου** 91-99
Ολυμπιακοί Αγώνες «Αθήνα 2004». Η χαμένη ευκαιρία για το «πράσινο» της Αθήνας.
- Σταματίνα Πρίγκου & Ευρυδίκη Τσόλα** 101-111
Αξιολόγηση παρεμβάσεων στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας: Σημειακές προσεγγίσεις ή καθολικός σχεδιασμός;
- Θεοδώρα Χατζή-Ροδοπούλου** 113-127
Οι απαρχές διαχείρισης ενός νέου πολιτιστικού αγαθού: Υιοθετώντας Ευρωπαϊκές πρακτικές διαχείρισης βιομηχανικής κληρονομιάς στον Ελλαδικό χώρο (1974-2004).
- Χρήστος-Γεώργιος Κρητικός** 129-139
Η μεταπολίτευση ως σημείο καμπής για το 'πρόβλημα' της αθηναϊκής αστικής κληρονομιάς.

ΜΕΡΟΣ Β

Χτίζοντας την Πόλη: Μελέτες για την Αρχιτεκτονική της Μεταπολίτευσης

- Παρασκευή Κούρτη** 143-160
Από την ρύθμιση στην «ανάπτυξη», από τον «λαό» στους «δημότες» και από την «ιδεολογία» στο «πρόγραμμα»: Ο χώρος της δυτικής Θεσσαλονίκης στο φόντο των πολιτικών μετατοπίσεων της «μακράς» δεκαετίας του '90.
- Αμαλία Κωτσάκη & Ευάγγελος Κωλέτσης** 161-173
Αρχιτεκτονικές εκφράσεις του αναθεωρημένου ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.
- Μυρτώ Στενού** 175-186
Τοπικισμός Vs Κοσμοπολιτισμός στο τουριστικό μεταπολιτευτικό τοπίο 1975-1992.
- Γεώργιος Δημόπουλος** 187-199
Ο πολιτικός και ο αρχιτεκτονικός λόγος στο Νέο Μουσείο της Ακρόπολης.
- Ανδρέας Νικολοβγένης** 201-210
Η ευκαιρία του μουσείου Γουλανδρή του I.M. Pei.
- Στέλλα Μπολωνάκη** 211-221
Τέχνη και Αρχιτεκτονική: Εικαστικές παρεμβάσεις στην Αθήνα: Μια ανάγνωση.
- Κώστας Τσιαμπάος & Θοδωρής Χαλβατζόγλου** 223-236
Αλλαγές και μετασχηματισμοί στο τυπικό αθηναϊκό διαμέρισμα (1974-2004).
- Σοφία Γρυλλάκη** 237-246
Αναπαραστάσεις κατοίκησης και στέγης μέσα από τις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων 1980-2010.
- Γιάννης Δημόπουλος** 247-256
Τυπολογίες Αυθαιρέτων: Υπερνεωτερική Ελληνική Ανώνυμη Αρχιτεκτονική.

ΜΕΡΟΣ Γ

Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική: Κριτικές προσεγγίσεις

- Μυρτώ Κιούρτη** 261-269
Αθήνα: πολεοδομώντας από το διαμέρισμα.
- Μπούκη Μπαμπάλου & Αντώνης Νουκάκης** 271-282
Κριτική συναστρία.
- Στέφανι Λεοντιάδου** 283-296
Σημειολογική μεθοδολογία για την ταυτότητα της πόλης.
- Μαύρα Λάζαρη** 297-306
Τα «κατώφλια» των Αθηνών, ως στιγμές μετάβασης.
- Ντόρα Θεοδωροπούλου** 307-321
Υπόθεση FIX, Μία ιστορία Ακρωτηριασμού.
- Αναστασία-Αννα Κεχράκου** 323-340
Χωρικές μεταλλαγές στην περιοχή της Κυψέλης: Ο σχεδιασμένος χώρος, οι εφημερίδες, η υπόρρητη πόλη του Χρήστου Βακαλόπουλου.

Επίμετρο

- Παναγιώτης Τουρνικιώτης** 341-354
Πόλη, πολιτική, αρχιτεκτονική: μια κριτική ανασκόπηση στην κοινή γνώμη της μεταπολίτευσης.

Εισαγωγή

ΠΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ 1974-2004.

Μια εισαγωγή στην Πόλη και την Αρχιτεκτονική της Μεταπολίτευσης.

Στην αυγή της δεκαετίας του 1970, και ενώ η χώρα αντιμετώπιζε σημαντικά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, τα ελληνικά αστικά κέντρα άρχιζαν να αλλάζουν μορφή. Σε μεγάλο βαθμό, η αλλαγή αυτή εκκινούσε από μια σημαντική οικοδομική άνοδο, οφειλόμενη σε μια νέα σειρά νόμων και κανονισμών που επέτρεψαν τον μετασχηματισμό του δομημένου περιβάλλοντος.¹ Η επερχόμενη αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος διασφάλισε την οικονομική σταθερότητα και έθεσε τις βάσεις για μια περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη, οδηγώντας σε μια ελληνική 'οικοδομική ευημερία', η οποία σε συνδυασμό με άλλες πολιτικές επιλογές, επέτρεψε περισσότερους ορόφους, υψηλότερα κτίρια και μεγαλύτερη εκμετάλλευση γης.² Παράλληλα, η οικοδομική έκρηξη απλώθηκε στον περιαστικό χώρο, ικανοποιώντας το ζήτημα της στέγασης των οικονομικά αδύναμων στρωμάτων. Έτσι, η καθολική επικράτηση του κύματος της οικοδομικής δραστηριότητας συμπαρέσυρε emphatically το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό εθνικό status quo, κηρύσσοντας τελικά τη νέα εποχή της σύγχρονης Ελλάδας.

Η νέα αυτή εποχή έφερε μαζί της και μια μεγάλη αντίφαση, που αποτυπώθηκε στην εικόνα και λειτουργία του δημόσιου κυρίως χώρου. Οι πρωτοβουλίες των πολιτών, κατευθυνόμενες αρχικά από την ανάγκη για στέγαση, προηγήθηκαν των πολιτικών αποφάσεων και υλοποιήθηκαν χωρίς σχέδιο. Αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας ήταν η άτυπη, εκτός σχεδίου δόμηση, με την ακόλουθη άτακτη αστική διάχυση να ορίζει μια μάλλον προβληματική λειτουργία για τις πόλεις της μεταπολί-

τευσης και ως τέτοια, να συνεχίζει να απασχολεί τον σημερινό πολεοδομικό προγραμματισμό και τις προσπάθειες ρύθμισής του. Παράλληλα, μια παρόμοια λογική επηρέασε το δομημένο περιβάλλον εντός των πόλεων, με τις στεγαστικές ανάγκες να οδηγούν τη δόμηση πέρα από το πλαίσιο των ρυθμίσεων του νομοθέτη. Το ίδιο το διαμέρισμα, ως κύτταρο στο σώμα της πόλης, αντικατοπτρίζει την αρχιτεκτονική της περιόδου όπως αυτή μπορεί να συσχετιστεί με το αστικό περιβάλλον, συμπυκνώνει το καθημερινό βίωμα των κατοίκων, ταυτίζεται με ανάγκες καθώς εξελίσσεται παράλληλα με αυτές, ενώ προβάλλεται ως επιθυμία και μέσο ανέλιξης στην κοινωνική διαστρωμάτωση.

Ταυτόχρονα, οι τότε οικιστικές πρωτοβουλίες προκάλεσαν το ανθρωπολογικό, κοινωνιολογικό και σαφώς το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, με την ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική να επηρεάζει την αντίληψη για την ευρύτερη θεώρηση του πεδίου. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, θεωρητικές και αρχιτεκτονικές κατευθύνσεις προώθησαν τη θεσμοθέτηση των οικιστικών συνόλων με τις παλιές κτιριακές δομές ως προστατευόμενους οικισμούς. Η πρωτοβουλία αυτή έγκειται σαφώς στην πολιτιστική διαχείριση της αστικής κληρονομιάς, όπως αυτή προωθείται και συζητείται σε σημαντικούς παγκόσμιους πολιτιστικούς κύκλους της εποχής,³ και ταυτόχρονα εμπίπτει στη διαχείριση της ταυτότητας της πόλης, όπως αυτή μεταβάλλεται ραγδαία μέσω της τουριστικής ανάπτυξης της χώρας. Ετσι, μαζί με την πολιτική βούληση, οι οικισμοί αυτοί ονομάστηκαν «παραδοσιακοί» και τα κτίρια, μεμονωμένα ή ως γειτονιά, κηρύχθηκαν ως «διατηρητέα» ακίνητα, διεκδικώντας παράλληλα «τη μετατροπή ενός μέρους της πόλης σε θέαμα».⁴ Οι μεταμοντέρνες αντιλήψεις για την αρχιτεκτονική και την πόλη εμπνέουν λοιπόν τον ελληνικό εκσυγχρονισμό, μπλέκονται με την ιστορία, τη μνήμη και την ταυτότητα της χώρας και τελικά σκιαγραφούν ένα ιδιότυπο και αντιφατικό αρχιτεκτονικό, πολεοδομικό και τελικά πολιτικό υπόβαθρο.

Η ελληνική συνθήκη της μεταπολίτευσης, με κοινή χρονική αφετηρία στην πολιτική και στην αρχιτεκτονική στροφή της χώρας, δεν σηματοδοτεί απλώς μια αλλαγή καθεστώτος ή μια άλλη μεταμοντέρνα έκφραση, αλλά μια αγωνιώδη προσπάθεια να προβληθούν στο μέλλον οι νεοελληνικές αφηγήσεις για την πόλη, την πολιτική και την αρχιτεκτονική. Σε αυτό το πλαίσιο δρομολογούνται μια σειρά από αστικές

παρεμβάσεις, με σκοπό οι πόλεις να αποκτήσουν ταυτότητα και η πρωτεύουσα να αποκτήσει μία φυσιογνωμία που θα της επιτρέψει να προβάλει τη δική της διακριτή παρουσία, στο κοινό ευρωπαϊκό περιβάλλον. Έτσι, υιοθετεί τις θεωρίες και πρακτικές των κυρίαρχων διεθνών προτύπων, σε ότι αφορά την αστική διαχείριση και προσκαλεί διεθνώς αναγνωρισμένους αρχιτέκτονες να συμβάλλουν στον σχεδιασμό εμβληματικών κτιρίων, σε ότι αφορά την αρχιτεκτονική διαχείριση. Την ίδια στιγμή, το παλίμψηστο της πόλης σχεδιάζεται ως διαδρομή, ένας πολιτιστικός περίπατος ή αλλιώς ένα αρχαιολογικό πάρκο που συνδέει μνημεία και σημεία της πόλης που θα απευθύνεται εξίσου στο τοπικό όσο και στο διεθνές ακροατήριο. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 πολιτική και αρχιτεκτονική θα συντονιστούν στην επιχείρηση των μεγάλων έργων, με μια σειρά από αστικές διαμορφώσεις, να μεταμορφώνουν σε ένα βαθμό το ιστορικό κέντρο της Αθήνας, έστω και αποσπασματικά.

Αρκετά από τα παραπάνω έργα προώθησαν τη δημόσια συζήτηση για τις επεμβάσεις στο δημόσιο χώρο, μια συζήτηση που διατρέχει τη δεκαετία του '90 και συνήθως αφορά περισσότερο σχετικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η προκήρυξη αρχιτεκτονικών διαγωνισμών για την μελέτη κτιρίων δημόσιου χαρακτήρα ή διαμορφώσεων δημόσιου χώρου αποτελούσε κατά τη μεταπολίτευση τη συνήθη πρακτική, καθώς μπορούσε δύναμει να οδηγήσει σε υψηλό επίπεδο μελετών, μέσω δημοκρατικών διαδικασιών. Στην ίδια δεκαετία, το όραμα της «επιστροφής» των Ολυμπιακών Αγώνων φέρνει την πόλη στο προσκήνιο, απογειώνει τη νεοελληνική ρητορική και κλείνει θεαματικά μια περίοδο ελληνικού εκσυγχρονισμού. Η ανθρώπινη κλίμακα και η νεοκλασική γειτονιά, οι κοινωνικές σχέσεις και το διάχυτο πνεύμα της γοητείας μιας περασμένης εποχής έρχονται σε αντίθεση με την ουτοπία του νέου. Εκτοτε και σήμερα περισσότερο από ποτέ, η κριτική ανασκόπηση της περιόδου συζητά για το πλαίσιο του σχεδιασμού του ιστορικού κέντρου, για τις σημειακές παρεμβάσεις στην πόλη, για τα σύγχρονα κτίρια-μνημεία, τις (χαμένες) ευκαιρίες αξιοποίησης των ελεύθερων χώρων της Αθήνας και τελικά για την ταυτότητα της πόλης, όπως αυτή διαμορφώθηκε σε αστικό και περιαστικό επίπεδο και επηρέασε τη ρητορική της περιόδου αναφοράς.

Η εποχή της μεταπολίτευσης αναμένεται να απασχολήσει επίκαιρες έρευνες με αφορμή τη συμπλήρωση 50 ετών από το ορόσημο του 1974. Στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο και στο πεδίο της Αρχιτεκτονικής, θεωρίες και γεγονότα της μεταπολίτευσης όπως αυτά αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν στα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση της δικτατορίας, παραμένουν ένα αχαρτογράφητο πεδίο έρευνας έως τις ημέρες μας. Σε αυτό το ερευνητικό κενό προσπάθησε να απαντήσει το ερευνητικό πρόγραμμα «Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική 1974-2004», με Επιστημονικό Υπεύθυνο τον καθηγητή Παναγιώτη Τουρνικιώτη και κύριους ερευνητές τον Χρήστο-Γεώργιο Κρητικό και τη γράφουσα, που φιλοξενήθηκε στο Εργαστήριο Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ από το 2021 έως το 2023 και χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας ΕΜΠ. Σκοπός του προγράμματος ήταν να χαρτογραφήσει την πόλη της μεταπολίτευσης και να αναγνωρίσει την έκφραση της αρχιτεκτονικής, όπως αυτή μπορεί να τεκμηριωθεί πρωτογενώς μέσω αρχειακού υλικού και να καταγραφεί μέσω προφορικών μαρτυριών πρωταγωνιστών της εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο, ο στόχος της ερευνητικής ομάδας ήταν να συντάξει το ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς, να κατανοήσει κίνητρα και κατευθύνσεις και τελικά να συμβάλει στη σημειολογική ερμηνεία μιας εποχής γεμάτης αλλαγές.

Δεδομένου ότι δεν έχει προηγηθεί κάποια συστηματική έρευνα στον τομέα της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και της πόλης που να αφορά στην περίοδο της μεταπολίτευσης, η ερευνητική ομάδα επιχείρησε να συγκεντρώσει τις υπάρχουσες μελέτες και ανοίξει τον διάλογο στο ερευνητικό κοινό, οργανώνοντας ένα επιστημονικό συνέδριο. Το συνέδριο αυτό έλαβε χώρα στην αίθουσα Καυταντζόγλου της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ στις 20 και 21 Ιανουαρίου 2023 και φιλοξένησε εισηγήσεις από 30 ερευνητές. Οι θεματικές κατευθύνσεις αφορούσαν (α) τον σχεδιασμό της πόλης της Αθήνας, (β) την διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και (γ) ζητήματα κατασκευής ή προβολής αρχιτεκτονικών ταυτοτήτων στο ευρύ εννοιολογικό πλαίσιο της περιόδου αναφοράς. Το χρονικό πλαίσιο μελέτης περιορίστηκε στο διάστημα 1974-2004, ως μια εποχή 30 ετών που στόχευε στην οικονομική ανάκαμψη, την ανασυγκρότηση και την πολιτική επανατοποθέτηση της χώρας στο διεθνές περιβάλλον, καθώς και στον επαναπροσδιορισμό των εθνικών αξιών, με επίκεντρο την κατασκευ-

ή ιδανικών και εθνικών ταυτοτήτων, εκκινώντας από αποκατάσταση του πολιτεύματος και κλείνοντας στο αποκορύφωμα της έκφρασης της εθνικής δυναμικής. Ο παρών συλλογικός τόμος αποτελεί την προσπάθεια να έρθει στο προσκήνιο για να συζητηθεί με ιστορικούς πια όρους, η πλούσια αρχιτεκτονική παραγωγή της μεταπολιτευτικής περιόδου. Επιθυμούμε να λειτουργήσει ως κίνητρο και ως ευκαιρία καταγραφής των ζητημάτων που προέκυψαν και αφορούν τη συζήτηση για την αρχιτεκτονική και τη διαχείριση του δημόσιου χώρου, καθοδηγώντας, με τη ματιά της ιστορίας, τις τρέχουσες και μελλοντικές αναζητήσεις, θεωρητικές ή εφαρμοσμένες.

Συγκεκριμένα, το τεύχος οργανώνει είκοσι τέσσερις μελέτες σε τρία μέρη, βάσει θεματικών κατευθύνσεων και μεθοδολογικών κριτηρίων. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται έρευνες που αφορούν στην πόλη της μεταπολίτευσης και εστιάζουν στην Αθήνα, με τις περιπτώσεις μελέτης να εμπίπτουν στο πεδίο της ιστορίας της πόλης, της πολεοδομίας και της αστικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Το δεύτερο μέρος διερευνά συσχετισμούς αρχιτεκτονικής και ταυτότητας, αναλύοντας και ερμηνεύοντας το κτισμένο έργο της περιόδου αναφοράς. Το τρίτο μέρος συζητά την πόλη και την αρχιτεκτονική της μεταπολίτευσης με την Αθήνα στο επίκεντρο, ανασύροντας προσωπικές μαρτυρίες και προβάλλοντας λογοτεχνικές αναφορές στο εκάστοτε πεδίο αναφοράς. Σκοπός είναι, τα τρία μέρη στο σύνολό τους, να λειτουργήσουν ως οδηγός αναφοράς για την μελέτη της πόλης της μεταπολίτευσης και ταυτόχρονα να συνεισφέρουν στο διάλογο για την πολιτική και την αρχιτεκτονική της μεταπολίτευσης, που αναμένεται να κυριαρχήσει στα επόμενα χρόνια.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο μέρος «Χαρτογραφώντας την Πόλη (1974-2004): Ερευνητικές προσεγγίσεις», το αποτύπωμα των πολιτικών, αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών επιλογών της μεταπολίτευσης τίθεται υπό διερεύνηση, με σκοπό τη διαμόρφωση του ιστορικού και εννοιολογικού πλαισίου αναφοράς. Το πρώτο κεφάλαιο ανοίγει την χρονική περίοδο αναφοράς, παρουσιάζοντας τρεις σημαντικές συζητήσεις για τον σχεδιασμό του μέλλοντος της Αθήνας (**Μαρία Τασσοπούλου**, σσ. 29-46). Το Ε΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων στο Ζάππειο, τον Ιανουάριο του 1966, η πρόταση για το ρυθμιστικό της Αθήνας του 1983 και ο φάκελος υποψηφιότητας της

Αθήνας για την διεκδίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων του 1996, χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα μελέτης για την εξέλιξη των ιδεών ως προς την στοχοθεσία του πολεοδομικού προγραμματισμού της Πρωτεύουσας στη διάρκεια της μεταπολίτευσης. Στη συνέχεια, η μελέτη του **Λουκά Τριάντη** (σσ. 47-66) εστιάζει στο υπόβαθρο της μεταπολιτευτικής συγκυρίας και συγκεκριμένα στη μελέτη του Γραφείου Δοξιάδη για το Σχέδιο της Πρωτεύουσας, το 1978. Αναζητά επιρροές και αναφορές από το εθνικό και ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και αναδεικνύει ζυμώσεις, κομβικές για την κατεύθυνση των μεταρρυθμίσεων για τη ρύθμιση του χώρου της που αναγνωρίστηκαν και προωθήθηκαν κατά τη μεταπολίτευση. Ο **Δημήτρης Πούλιος** (σσ. 67-75), με αφετηρία το 1978, επικεντρώνει στις χωρικές πολιτικές και θέματα διακυβέρνησης της Αθήνας στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, τονίζοντας τον ρόλο των πολιτικών υποκειμένων. Η εστίαση αφορά στις προσπάθειες ρύθμισης του χώρου επί υπουργίας Μάνου (1978-1980) και Τρίτη (1981-1984), σε μια κριτική αποτίμηση των ευρύτερων αιτιών και επικρατουσών συνθηκών που οδήγησαν στην αποτυχία ή στην ατελή εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων. Ο **Ευστάθιος Μπούκουρας** (σσ. 77-89) μελετά την εκτός σχεδίου δόμηση, ως ενδεικτικό παράδειγμα αποτυχίας ρύθμισης του χώρου, διαχρονικά. Οι αυθαίρετες κατασκευές στην περιφέρεια Αττικής καθοδηγούν την δίχως σχέδιο αστική διάχυση και η έρευνα, στο σύνολό της, χρησιμοποιεί πρωτογενή τεκμηρίωση με σκοπό να συμβάλει, με δεδομένα, στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η πόλη εξελίσσεται παράλληλα με τις κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές της περιόδου αναφοράς. Το ορόσημο των Ολυμπιακών Αγώνων και οι χαμένες ευκαιρίες αξιοποίησης των δημόσιων ελεύθερων χώρων και του πρασίνου της Αθήνας επισημαίνονται από την **Πολίνα Πρέντου** (σσ. 91-99), εγείροντας αμφιβολίες για τις επιλογές στη διαδικασία του χωρικού σχεδιασμού που καθόρισαν το τοπίο της Αθήνας.

Στην αυγή της μεταπολιτευτικής περιόδου, η συζήτηση για την αστική πολιτιστική κληρονομιά επηρεάζει σαφώς τον πολεοδομικό προγραμματισμό. Η μελέτη των **Σταματία Πρίγκου** και **Ευρυδίκη Τσόλα** (σσ. 101-111) διερευνά τις παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο και συγκεκριμένα στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, σε σχέση με τους στόχους του Ρυθμιστικού Σχεδίου και του πολεοδομικού προγραμματισμού συνολικά. Η διαχείριση της αστικής πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί αντικείμενο μελέτης και στο κείμενο της **Θεοδώρας Χατζή-Ροδοπούλου** (σσ. 113-127), στο ευρύτερο

ευρωπαϊκό πλαίσιο πρακτικών διατήρησης: σχολιάζονται πρακτικές και πολιτικές με στόχο την αποτίμηση του αποτυπώματος στη μορφή, την οργάνωση αλλά και τον κοινωνικό και οικονομικό ιστό του ελληνικού αστικού χώρου. Στο ίδιο το σύστημα διατήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, ο **Χρήστος-Γεώργιος Κρητικός** (σσ. 129-139) διερευνά την αλλαγή του πλαισίου αναφοράς για τη διεκδίκηση της αστικής κληρονομιάς, με πεδίο έκφρασης την πόλη των Αθηνών. Αρχής γενομένης στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, η προστασία και διατήρηση της αστικής κληρονομιάς συγκεντρώνει σταδιακά το ενδιαφέρον, με τους ακαδημαϊκούς και πολιτιστικούς κύκλους να δίνουν το έναυσμα, προσπάθεια που τελικά οδήγησε σε μαζικούς χαρακτηρισμούς νεώτερων ακίνητων μνημείων κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο.

Στο δεύτερο μέρος «Χτίζοντας την Πόλη: Μελέτες για την Αρχιτεκτονική της Μεταπολίτευσης», ομαδοποιούνται κείμενα που προωθούν την εν εξελίξει συζήτηση για την αρχιτεκτονική, περιγράφοντας και αναλύοντας παραδείγματα μελέτης της περιόδου αναφοράς (1974-2004). Οι αστικές πολιτικές της μεταπολίτευσης βρίσκουν πεδίο εφαρμογής και στη συμπρωτεύουσα. Η **Παρασκευή Κούρτη** (σσ. 143-160) εξετάζει συσχετισμούς μεταξύ πολιτικών και πολιτικής, εστιάζοντας στη ρητορική της τοπικής αυτοδιοίκησης ως προς τη στοχοθεσία και τον αντίκτυπο των τοπικών παρεμβάσεων στο δημόσιο χώρο και στην κοινωνική πολιτική που υιοθετήθηκαν τη δεκαετία του 1990 στην περιοχή της δυτικής Θεσσαλονίκης. Η **Αμαλία Κωτσάκη** και ο **Ευάγγελος Κωλέτσης** (σσ. 161-173) διερευνούν την κτιριακή έκφραση της πολιτικής εξουσίας, φέρνοντας ως παραδείγματα μελέτης αρχιτεκτονικές μελέτες δημαρχείων της τοπικής αυτοδιοίκησης που προέκυψαν μέσω της διαδικασίας αρχιτεκτονικών διαγωνισμών. Η **Μυρτώ Στενού** (σσ. 175-186) φέρνει ως πεδίο μελέτης το τουριστικό τοπίο της μεταπολιτευτικής περιόδου. Συγκεκριμένα, επιχειρεί να αναδείξει την εμφατική αντίθεση που προκύπτει από την ενσωμάτωση των πρακτικών προστασίας των παραδοσιακών οικισμών από τον Εθνικό Οργανισμό Τουρισμού από τη μια πλευρά και την γιγάντωση των κτιριακών όγκων των ξενοδοχειακών μονάδων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, από την άλλη, με στόχο τη χαρτογράφηση της τουριστικής γεωγραφίας της χώρας στην περίοδο αναφοράς.

Σαφώς, οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί αποτέλεσαν πάγια τακτική στη διαδι-

κασία υλοποίησης δημόσιων κυρίως χώρων και κτιρίων στη διάρκεια των μεταπολιτευτικών χρόνων, ως συνθήκη εκδημοκρατισμού στο πεδίο του σχεδιασμού έργων μεγάλης κλίμακας. Στο ευρύ πλαίσιο ευαισθητοποίησης για την πολιτιστική κληρονομιά που άνοιξε την περίοδο αναφοράς, τα μουσεία αποτέλεσαν κυρίαρχα παραδείγματα μελέτης. Ο **Γεώργιος Δημόπουλος** (σσ. 187-199) μελετά την ιστορία της κατασκευής του Νέου Μουσείου Ακρόπολης, αναδεικνύοντας νομοθετικούς περιορισμούς, σχεδιαστικές απαντήσεις και αστικές πολιτικές, σε ένα αρχιτεκτονικό και τελικά διπλωματικό πρόβλημα. Από μια διαφορετική σκοπιά, ο **Ανδρέας Νικολοβγένης** (σσ. 201-210) παρουσιάζει τη διαδικασία ανάθεσης υλοποίησης ενός μουσειοπρόσθημου για την Αθήνα, αυτό των Β.&Ε. Γουλανδρή, και διερευνά τις συνθήκες, τις αιτίες και τις αφορμές που οδήγησαν τελικά στη ματαιώσή του. Στο πεδίο διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου της πόλης της μεταπολίτευσης ενεργό ρόλο είχε και η τέχνη. Η **Στέλλα Μπολωνάκη** (σσ. 211-221) εξετάζει τις εικαστικές παρεμβάσεις στην πόλη σε δύο περιόδους αναφοράς, επί δημαρχίας Μιλτιάδη Εβερτ (1984-1989) και επί Ντόρας Μπακογιάννη (2003-2006). Συγκεκριμένα, διερευνά τις συνδέσεις μεταξύ των εικαστικών παρεμβάσεων και των διαδικασιών αστικής αναζωογόνησης του Αθηναϊκού κέντρου, αναλύοντας τους τρόπους με τους οποίους το έργο των εικαστικών τεχνών μετασχηματίζει το νόημα και την αξία χρήσης του δημοσίου χώρου.

Στο πεδίο της αρχιτεκτονικής και συγκεκριμένα στο ζήτημα της στέγασης, ο **Κώστας Τσιαμπάος** και ο **Θοδωρής Χαλβατζόγλου** (σσ. 223-236) περιγράφουν και αναλύουν τους μετασχηματισμούς του διαμερίσματος στην Αθήνα της μεταπολίτευσης με στόχο να παρουσιάσουν τη δυναμική εξέλιξη του τυπικού αλλά κυρίαρχου τύπου κατοίκησης της περιόδου αναφοράς. Η **Σοφία Γρυλλάκη** (σσ. 237-246) αναδεικνύει την κατοικία ως προϊόν προς διαφήμιση, που αντανακλά αντιλήψεις, πρότυπα και κοινωνικές συμβάσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη επιχειρηματολογεί για ένα νέο μοντέλο απόκτησης στέγης στην ύστερη μεταπολίτευση, αυτό του ενυπόθηκου δανεισμού, που ακολούθησε εκείνο της αντιπαροχής. Από μια διαφορετική μεθοδολογική σκοπιά, ο **Γιάννης Δημόπουλος** (σσ. 247-256) εστιάζει στην εφαρμοστέα ανώνυμη αρχιτεκτονική και προτείνει μια βασική τυπολογία αυθαίρετης δόμησης, αναδεικνύοντας μεταλλαγές και μεταμορφώσεις στο τυπικό αθηναϊκό διαμέρισμα, όπως αυτές προκρίνονται από το εύστοχο δίπολο σχεδιασμού-αυτοσχεδιασμού αλλά και

από μια σειρά κανονιστικών, αναιρούμενων και συμβιβαστικών νομοθετικών ρυθμίσεων.

Στο τρίτο μέρος, «Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική: Κριτικές Προσεγγίσεις», περιλαμβάνονται δοκίμια που ερμηνεύουν θεωρίες και γεγονότα της περιόδου μελέτης, χρησιμοποιώντας προσωπικές μαρτυρίες και λογοτεχνικές αναφορές. Στο πλαίσιο αποτίμησης της πόλης της μεταπολίτευσης, η **Μυρτώ Κιούρτη** (σσ. 261-269) συζητά για την δυναμική της ελληνικής πόλης, θέτοντας ζητήματα ιδιοκτησιών και αρχιτεκτονικών κανόνων στην κατασκευή της ατομικής αρχιτεκτονικής ταυτότητας που επιδρά και τελικά διαμορφώνει το συλλογικό τέμπο της πόλης. Στο πεδίο των μελετών για τους δημόσιους χώρους, η **Μπούκη Μπαμπάλου** και ο **Αντώνης Νουκάκης** (σσ. 271-282) παρουσιάζουν δύο μελέτες τους που πραγματοποιήθηκαν το 2002, αυτές της Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου Φιλοπάππου στο πλαίσιο της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας και της Ανάπλασης της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, που εντασσόταν στα έργα βελτίωσης της εικόνας της πόλης εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων. Οι κύριες σχεδιαστικές κατευθύνσεις και προθέσεις των μελετών, οι διαδικασίες εκπόνησης, η εμπλοκή προσώπων και φορέων και τελικά η αποσπασματική υλοποίηση των έργων διατρέχουν το πεδίο ανάλυσης, που τελικά αποτελεί τη νόρμα στην υλοποίηση του δημόσιου χώρου την περίοδο της μεταπολίτευσης.

Η **Στέφани Λεοντιάδου** (σσ. 283-296) εστιάζει στη διερεύνηση σημειολογικής έμπνευσης περιοχών/γειτονιών ανάπλασης της περιόδου αναφοράς, αξιολογώντας μετασηματισμούς σε συγκεκριμένες αστικές περιοχές. Η ασάφεια των επιδιώξεων της πολιτικής εξουσίας, τα πολιτικά κίνητρα και η προσπάθεια της εκ των υστέρων ρύθμισης, αποτελούν σημεία χαρτογράφησης της **Μαύρας Λάζαρη** (σσ. 297-306), που επιχειρηματολογεί για μια 'σχεδιαστική ασφυξία', που 'παραμορφώνει και ακρωτηριάζει βασικές αρχιτεκτονικές ποιότητες'. Η αδυναμία διατήρησης των αρχιτεκτονικών ποιοτήτων της πόλης προκρίνεται και από το δοκίμιο της **Ντόρας Θεοδωροπούλου** (σσ. 307-321), που χρησιμοποιεί το κτίριο FIX ως παράδειγμα μελέτης. Η ιστορία αρχιτεκτονικών τοποσημών, η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το θεσμικό πλαίσιο διατήρησης επισημαίνονται ως κατευθύνσεις κεντροβαρικής σημασίας για την πολιτιστική και τελικά πολιτισμική ταυτότητα της πόλης. Χρησιμοποιώντας το

παράδειγμα της Κυψέλης και αξιοποιώντας το έργο του Βακαλόπουλου, η **Αναστασία -Αννα Κεχράκου** (σσ. 323-340) σωρεύει θεωρίες και πρακτικές της μεταπολίτευσης στο αστικό γίγνεσθαι, και αναδεικνύει διαπλοκές και αντιφάσεις που επικουρούν στην εξέλιξη της πόλης και δίνουν τον τόνο σε μια εν εξελίξει αλλαγή. Τέλος, ο **Παναγιώτης Τουρνικιώτης** (σσ. 341-354) χαρτογραφεί το προσωπικό του αρχείο αναζητώντας το δημόσιο λόγο για την Αθήνα στον τύπο της μεταπολίτευσης, με σκοπό να αναδείξει το σημαντικό του ρόλο στη διαμόρφωση πολιτικών στο τέλος του 20ού αιώνα.

*

Η «μεταμοντέρνα κατάσταση», όπως περιγράφεται η υιοθέτηση της ποικιλομορφίας και της ασυμβατότητας πεποιθήσεων και επιθυμιών, διαμορφώνει μια πληθώρα μικρο-αφηγήσεων οι οποίες τελικά σκιαγραφούν ένα πνεύμα ελευθερίας.⁵ Στην Ελλάδα, το αίτημα για αλλαγή χαρακτηρίζει την περίοδο που ορίζεται από την πολιτική επαναφορά του 1974 έως τα χρόνια που προηγούνται της οικονομικής κρίσης. Όπως συνήθως συμβαίνει με τις περιόδους που έχουν βιωθεί σχετικά πρόσφατα, η εικόνα μας για αυτές βασίζεται κυρίως στις επικρατούσες αφηγήσεις. Ωστόσο σήμερα, η απόσταση των 50 πλέον ετών μας επιτρέπει να κατανοήσουμε και να συνθέσουμε εκ νέου, με ιστορική ματιά αυτή τη φορά, τα επιχειρήματα και τα γεγονότα και να προσεγγίσουμε ώριμα μια εποχή αλλαγής για τη σύγχρονη Ελλάδα και τη σύγχρονη αρχιτεκτονική: μια εποχή που εδραίωσε τη Δημοκρατία, παγίωσε την πολιτική σταθερότητα και επένδυσε στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, συνθήκες που αναπόφευκτα παρήγαγαν αντιφατικές ταυτότητες. Αναμφίβολα, η αλλαγή επηρέασε την αρχιτεκτονική της εποχής και ίσως τελικά η αρχιτεκτονική να έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην κινητοποίηση αυτής της αλλαγής.

Μαρία Τασσοπούλου

Αρχιτέκτων Μηχανικός, Διδάκτωρ ΕΜΠ

Αναφορές

- 1 Αναφέρομαι κυρίως στην δυνατότητα δόμησης καθ' ύψος μέσω του AN 395, ΦΕΚ 95Α - 04/05/1968 «Περί του ύψους των οικοδομών και του συστήματος της ελευθέρως δομήσεως». Η αύξηση της δόμησης αφορά στη δυνατότητα προσαύξησης που δίνει ο παραπάνω αναγκαστικός νόμος, πλέον της επιτρεπόμενης κάλυψης του ΓΟΚ 55.
- 2 Τουρνικιώτης Παναγιώτης (2006). Φράχτες και άλματα στην ελληνική αστική κουλτούρα του '70. Στον κατάλογο έκθεσης 'Μεγάλη Αναταραχή, 5 Ουτοπίες στο '70, λίγο πριν-λίγο μετά', επιμ. Θανάσης Μουτσόπουλος, Πάτρα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 2006, σελ. 288-293
- 3 Η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης ανακηρύσσει το 1975 ως «Έτος Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς»
- 4 Τουρνικιώτης Π. (2006), ό.π.
- 5 Lyotard, Jean-François (1979). La condition postmoderne: rapport sur le savoir. Paris: Minuit.

[A]

Χαρτογραφώντας την Πόλη
(1974-2004)
Ερευνητικές προσεγγίσεις

Μαρία Τασσοπούλου

Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

Η Πόλη της Αλλαγής. Αθήνα 1974-2004.

Η μεταπολεμική περίοδος των πολλαπλών κρίσεων δημιούργησε οικονομικά, στεγαστικά και πολιτικά προβλήματα στην εθνική επικράτεια και επηρέασε σαφώς τη δομή και τη λειτουργία των πόλεων. Η λήξη του πολέμου και η επακόλουθη έναρξη του εμφυλίου οδήγησαν σε μια αναδιάρθρωση των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων, με το μεγαλύτερο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης να φτάνει στην Αθήνα. Οργανωμένες συζητήσεις περί πολεοδομικής ανασυγκρότησης και στρατηγικών ανάπτυξης ξεκινούν συντονισμένα στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, απασχολούν την πολιτική ατζέντα, και κυριαρχούν στα χρόνια της μεταπολίτευσης. Τα προβλήματα της πρωτεύουσας βρίσκονται συνεχώς στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς (1974-2004), με την πολιτική να εμπλέκεται στην πόλη και στην αρχιτεκτονική, με σκοπό τόσο την επίλυση των προβλημάτων όσο και την διαμόρφωση ενός πλαισίου μέσα από το οποίο η Αθήνα αναδύεται ως σύγχρονη Ευρωπαϊκή πόλη.

50 σχεδόν χρόνια από το ορόσημο του 1974, η ιστορική ερμηνεία της περιόδου της μεταπολίτευσης αρχίζει να απασχολεί τα σχετικά πεδία έρευνας. Συγκεκριμένα, έρευνες που εντάσσονται στις πολιτικές επιστήμες, στην ιστορία και στην κοινωνιολογία έχουν πρόσφατα αποδώσει προσπάθειες αποτίμησης στο δημόσιο διάλογο, κυρίως με τη μορφή συλλογικών τόμων.¹ Στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, η μεταπολίτευση δεν έχει ακόμα χαρτογραφηθεί ιστορικά, με τις όποιες προσπάθειες να εντάσσονται κυρίως στο πλαίσιο μελέτης συγκεκριμένων νομοθετικών ρυθμίσεων (κυρίως στην πολεοδομία), βιογραφιών προσωπικοτήτων και δημόσιων κτιρίων.² Η παρούσα έρευνα αναφέρεται στο παραπάνω ερευνητικό κενό, θέτοντας υπό διερεύνηση ζητήματα πόλης, πολιτικής, ιστορίας και αρχιτεκτονικής, σε μια προσπάθεια να ορίσει ένα

ευρύ πλαίσιο συζήτησης μέσα από το οποίο μπορούν δυνάμει να προκύψουν νέες, συγκεκριμένες κατευθύνσεις και περιπτώσεις μελέτης.

Το άρθρο χαρτογραφεί τον τεχνικό και πολιτικό διάλογο που έλαβε χώρα στο πλαίσιο του πολεοδομικού προγραμματισμού της Αθήνας κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης, σε σχέση με το όραμα και τους στόχους για το μέλλον της πόλης. Μεθοδολογικά, επιλέγονται τρεις περιπτώσεις μελέτης, σύμφωνα με την ιστορική τους σημασία και στη βάση μιας ικανής χρονικής διασποράς μεταξύ τους. Έτσι, τα δύο παραδείγματα μελέτης ανασύρονται από τις άκρες του χρονικού νήματος, με το πρώτο να αφορά στην αφετηρία της συζήτησης του 1974, τις προσπάθειες δηλαδή που διακόπηκαν με την άνοδο της δικτατορίας και το δεύτερο, στο αποκορύφωμα της μεταπολιτευτικής δυναμικής, όπως αυτή μπορεί να εκφραστεί μέσα από τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων. Ως τρίτο παράδειγμα επιλέγεται η πρόταση για το Ρυθμιστικό του 1983, ως το μόνο θεσμοθετημένο πλαίσιο σχεδιασμού για την Αθήνα στη διάρκεια της μεταπολίτευσης, του οποίου οι κατευθύνσεις συνεχίζουν να απασχολούν τον τεχνικό και πολιτικό διάλογο έως τις ημέρες μας. Προς τεκμηρίωση των παραδειγμάτων, γίνεται χρήση πρωτογενούς αρχειακού υλικού και ανασύρεται τεκμηρίωση από τη γκρίζα βιβλιογραφία.

Η έρευνα εντάσσεται λοιπόν στο ευρύτερο πεδίο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και της πόλης, απ' όπου δανείζεται μεθοδολογικά εργαλεία και συνεπώς συζητά για τον προγραμματισμό και τον σχεδιασμό των πόλεων υπό ιστορική σκοπιά. Η εστίαση, γίνεται σε τρεις σημαντικές συζητήσεις, όπως αυτές προκύπτουν (i) από το Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων στο Ζάππειο, τον Ιανουάριο του 1966, με θέμα τα «Προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Πρωτεύουσας», (ii) από την πρόταση για το ρυθμιστικό της Αθήνας του 1983 με τίτλο «Αθήνα και πάλι Αθήνα» και (iii) από τον φάκελο της υποψηφιότητας της Αθήνας, ως πόλη φιλοξενίας των Ολυμπιακών Αγώνων του 1996. Η μελέτη στοχεύει στην προώθηση της συζήτησης για την κατασκευή της ταυτότητας της πόλης μέσω του πολεοδομικού προγραμματισμού, όπως αυτή μεταλλάσσεται και επιστρέφει ή τελικά μένει σταθερή στη διάρκεια των 30 ετών της περιόδου αναφοράς.

Μείζονα Αθήνα 1966

Εικ. 1. Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων, Ζάππειο Ιανουάριος 1966. Πηγή: ΤΕΕ, Προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Αθηνών, Τεχνικά Χρονικά (1974)

Στο Συνέδριο του 1966 συμμετέχουν 400 και πλέον αρχιτέκτονες και επιστήμονες συγγενικών πεδίων, σε μια συγκροτημένη προσπάθεια να τεθούν οι βάσεις για την πολεοδομική ρύθμιση της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών. Ως μείζονα Αθήνα ορίζεται η περιοχή που περιβάλλεται από τις οροσειρές της Πάρνηθας και του Κιθαιρώνα στα βόρεια, από τον Ευβοϊκό κόλπο στα ανατολικά, από το Σαρωνικό κόλπο στα νότια και από τον ορεινό όγκο Πατέρας στη δύση.³ Η αναγνώριση, ανάλυση και μελέτη των επιμέρους προβλημάτων που συνθέτουν το πολύπλευρο πρόβλημα της Αθήνας, η επισήμανση της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού του Λεκανοπεδίου με την προσπάθεια συγκράτησης του πληθυσμού στην περιφέρεια και το σημαίνον πρόβλημα της εκτός σχεδίου δόμησης, αποτελούν τις κύριες κα-

τευθύνσεις των περισσότερων εισηγήσεων. Ιδιαίτερα η οικονομική παράμετρος, προέκυψε ως ίσως η πιο καίρια στην εξέλιξη του πολεοδομικού προβλήματος που ακολούθησε την πληθυσμιακή αύξηση του Λεκανοπεδίου. Αυτό συνέβη καθώς οι κάτοικοι του μέσου και χαμηλού εισοδήματος αναζητούσαν φθηνά οικόπεδα, τα οποία έβρισκαν μακριά από το κέντρο της πόλης. Έτσι, η ανάγκη στέγασης ενός μεγάλου αριθμού κατοίκων οδήγησε σε ένα καθεστώς αστικής διάχυσης, που κατά κύριο λόγο δεν ακολούθησε ένα ορισμένο σχέδιο αλλά έφερε στο προσκήνιο το πρόβλημα της εκτός σχεδίου δόμησης που, παρά την έγκαιρη αναγνώρισή του, κυριάρχησε τις επόμενες δεκαετίες και μάλιστα εντεινόμενο.

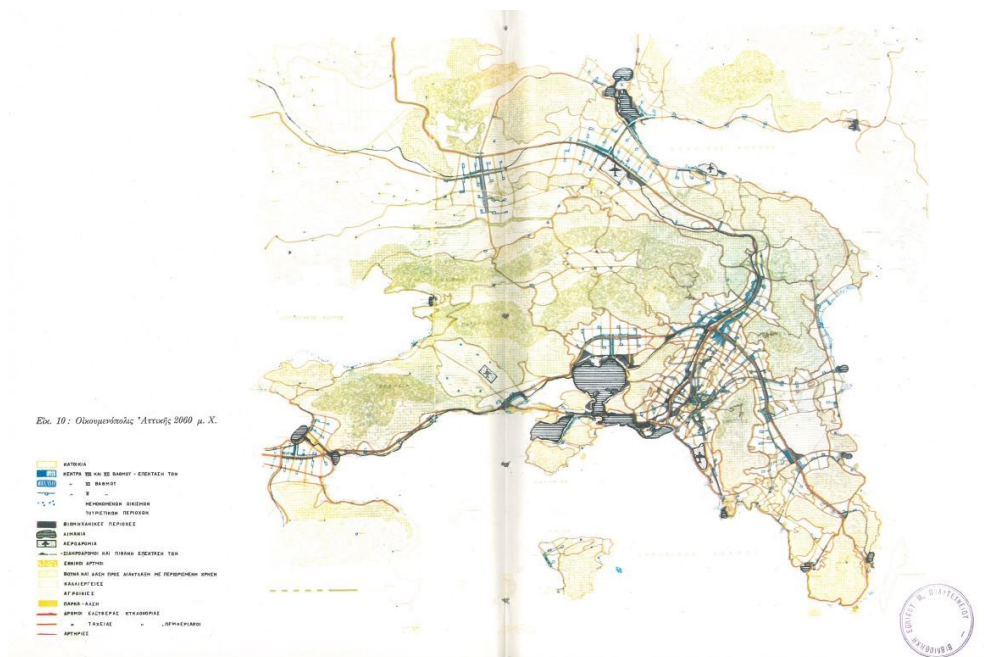
Εικ. 2 (α-γ). (α) Προτεινόμενη δομή συνοικιών | (β) Πρόταση Κυκλοφοριακού Δικτύου | (γ) Ρυθμιστικό Σχέδιο Μείζονος Περιοχής Αθηνών. Πηγή: Βασιλειάδης Π. Σημερινή πολεοδομική μορφή των Αθηνών – Πρότασις ρυθμιστικού σχεδίου της Μείζονος Αθήνας στο ΤΕΕ, Προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Αθηνών, Τεχνικά Χρονικά (1974)

Η μελέτη της «Μείζονος περιοχής Αθηνών» θα πρέπει, σύμφωνα με τον Βασιλειάδη,⁴ να μεριμνήσει για οργανωμένες συνοικίες στην περιφέρεια, τόσο για θέματα ορθής αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής λειτουργίας όσο και για τεχνικούς λόγους κυκλοφορίας.⁵ Η μελέτη Βασιλειάδη προτείνει (α) εγκαταστάσεις αναψυχής (παραθεριστικές, τουριστικές) στην παραλιακή ζώνη του Σαρωνικού και του Ευβοϊκού, (β) αύξηση των δασικών εκτάσεων ως πνεύμονες του οικιστικού συγκροτήματος

και (γ) την κυκλοφοριακή ρύθμιση της παραλιακής ζώνης σε επίπεδο οδικού δικτύου και αστικού σιδηροδρόμου.⁶

Όσον αφορά την περιοχή της οικιστικής ανάπτυξης, ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην προστασία του περιβάλλοντος, των αρχαίων μνημείων και της παλιάς πόλης. Ενδεικτικό παράδειγμα της προσπάθειας αυτής είναι η περίπτωση της Πλάκας, για την οποία έγινε ειδική ρυθμιστική μελέτη. Επιπλέον καθορίστηκαν ζώνες κατοικίας, βιομηχανίας και πρασίνου και επιχειρήθηκε η διαίρεση της περιοχής της μείζονος Αθήνας σε 19 συνοικίες με δυνατότητα αυτόνομης εξυπηρέτησης, με κεντρικές αυτές της Αθήνας και του Πειραιά.⁷ Στο πλαίσιο αυτό, η ρύθμιση του χώρου επικουρείται από ένα λειτουργικό σύστημα κυκλοφορίας, με τη χάραξη λεωφόρων και τη δημιουργία αστικών σιδηροδρόμων που θα συνδέουν τις περιοχές με το κέντρο, σε μια πολυκεντρική μορφή που διευκολύνει την αποκέντρωση και την ανάπτυξη περιφερειακών συνοικιών. Τέλος, τίθεται το ζήτημα των υψών και προτείνεται η μείωση του συντελεστή δόμησης, ειδικά στο κέντρο.

Στο ίδιο συνέδριο, ξεχωρίζει επίσης και η ομιλία του Κωνσταντίνου Δοξιάδη. Το Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής ασχολήθηκε με την περίπτωση των μεγαλουπόλεων και ενέταξε την Αττική, ως περίπτωση μελέτης για την συγκριτική διερεύνηση μεγάλων μητροπολιτικών περιοχών του κόσμου. Το ερευνητικό πήρε την πολλά υποσχόμενη ονομασία «Η πόλη του Μέλλοντος», και είχε σκοπό «τη συστηματική περιγραφή και διερεύνηση της δομής και της δυναμικής εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής Πρωτεύουσας». Στο σχέδιο Δοξιάδη, η «έξοδος» της πόλης είναι προς Βορρά, προς τον κάμπο των Θηβών, με χρονικό ορίζοντα επέκτασης το 2060.⁸ Στην περίπτωση αυτή, η παλιά Αθήνα συγκροτείται στο κέντρο και η νέα γύρω από το Τατόι. Η πρόβλεψη αναφέρει μεγάλους πληθυσμούς συγκεντρωμένους στο Θριάσιο Πεδίο, τα Μεσόγεια, τη Θήβα, τη Χαλκίδα καθώς και σε νέους οικισμούς Νότια της Χαλκίδας και ανατολικά της Θήβας. Σύμφωνα με τον Δοξιάδη, το μοναδικό μέρος με δυναμική εξέλιξης και οικοδόμησης είναι το Τατόι, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως Μεγάλο κέντρο της Οικουμενούπολης, καθώς διατηρεί προοπτικές συγκοινωνιακής σύνδεσης.

Εικ. 3. Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, Το Μέλλον της Πρωτεύουσας. Ιανουάριος 1966, «Οικουμενούπολη – Αττική, 2060». Πηγή: Τεχνικά Χρονικά (1974). Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων.

Αθήνα και πάλι Αθήνα, 1983

Το Ρυθμιστικό του 1983 αποτελεί στην πραγματικότητα συνέχεια του σχεδίου 'Πρωτεύουσα 2000', με τον Δημογραφικό, οικονομικό και διοικητικό στόχο να μοιράζονται ένα κοινό πλαίσιο ιδεών. Ωστόσο, το Ρυθμιστικό του 83, ήδη από τον τίτλο του, βάζει την εικόνα της Αθήνας σε πρώτο πλάνο, ώστε «η Αθήνα να γίνει και πάλι Αθήνα», τονίζοντας emphatically τον χαρακτήρα και τη μνήμη της πόλης ως κεντρικές κατευθύνσεις προγραμματικού σχεδιασμού.⁹ Ο Τρίτης, που βρίσκεται στο τιμόνι του σχεδίου, δίνει τον τόνο από την εισαγωγή της έκδοσης: Η Αθήνα, θα πρέπει να σχεδιαστεί «με τα μάτια της νέας προσδοκίας που γεννά η νέα πορεία που χαράζει ο λαός μας σήμερα», με ευθύνη τη «διασφάλιση του κοινωνικού συμφέροντος και τον οφειλόμενο σεβασμό στην Ιστορία».¹⁰

Τα προβλήματα της Αθήνας αναφέρονται αφενός στην κυρίαρχη παραμόρφωσή της, με τον «υδροκεφαλισμό» να αποτελεί την αναφορά κλειδί της πόλης της μεταπολίτευσης, που παράλληλα με τον «παρασιτισμό» εντείνουν την καταστροφή του περιβάλλοντος, υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής στην πόλη και εξαφανίζουν την ιστορική φυσιογνωμία της Αθήνας.¹¹ Στη βάση των προβλημάτων αυτών, οι προτάσεις του Ρυθμιστικού διατυπώνονται σε 5 επίπεδα, με τον «νέο ρόλο» και τους «μεγάλους στόχους» για την Αθήνα να βρίσκονται στην κορυφή της λίστας.¹² Συγκεκριμένα, όσον αφορά το νέο ρόλο της πρωτεύουσας, η Αθήνα προβάλλει ως κέντρο επιτελικών υπηρεσιών σε εθνικό επίπεδο και σαν μητρόπολη των Βαλκανίων, της Μεσογείου και του Νότιου Ευρωπαϊκού χώρου, σε διεθνές επίπεδο.¹³ Παράλληλα τίθενται οι «μεγάλοι στόχοι για την Αθήνα», με πρωταρχικό αυτόν της ανάδειξης της φυσιογνωμίας της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό, ειδική αναφορά γίνεται στην αστική πολιτιστική κληρονομιά, ενώ προτείνεται η συστηματική καταγραφή αρχαιολογικών χώρων, μνημείων, ίχνη αρχαίων δρόμων και ιστορικών χώρων.¹⁴

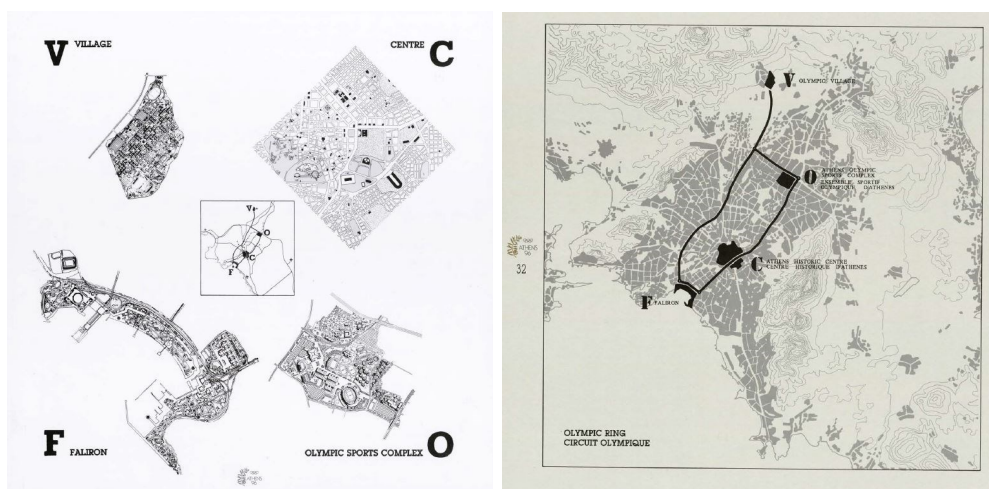
Εικ. 4. Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών, «Η Αθήνα και πάλι Αθήνα». Πηγή: Προτάσεις για την ανασυγκρότηση της πρωτεύουσας. Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος, 1983

Η σύνταξη του Ρυθμιστικού θα πρέπει να αναλυθεί εντός του ευρύτερου πλαισίου άσκησης πολιτικής, που περιλαμβάνει τη ρητορική της εποχής. Το σχέδιο υλοποίησης «των έργων της αλλαγής» για την πρωτεύουσα από την κυβέρνηση, για την πενταετία 1981-1985, προβάλλουν σε πρώτο επιχείρημα την βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων της Αθήνας. Έτσι, το ΡΣΑ σκοπό είχε να «σχεδιαστεί ολοκληρωμένα και αποκεντρωμένα η ανάπτυξη της Αττικής», ενώ μέχρι την θεσμοθέτησή του, η εφαρμογή του νόμου του 1983 (Ν 1337/83 – «Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις») εστιάζει περισσότερο στην ανασυγκρότηση της γειτονιάς, ως «το κύτταρο της κοινωνικής ζωής στην πόλη» καθώς και στην ένταξη των διαμορφωμένων περιοχών αυθαιρέτων σε ανθρώπινα σχέδια πόλης.¹⁵

Αθήνα '96

Με τις προσπάθειες πολεοδομικής ανασυγκρότησης της Αθήνας της δεκαετίας του 1960 και τη νομοθέτηση των ρυθμίσεων του '80, το Λεκανοπέδιο εξελίσσεται. Μία δεκαετία αργότερα, το σχέδιο της Πρωτεύουσας απασχολεί ξανά την πολιτική και τεχνική ηγεσία. Αυτή τη φορά ο λόγος δεν αφορά σε εσωτερικές αλλαγές ή ισορροπίες της πόλης ή σε κάποια στεγαστική κρίση, αλλά στη διεκδίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων, με την ευκαιρία του εορτασμού των 100 ετών από την σύγχρονη αναβίωσή τους. Στο πλαίσιο αυτό, η διεξαγωγή των Αγώνων στην Αθήνα προβάλλεται ως κεντρικό επιχείρημα ως προς την ευκαιρία περαιτέρω αναβάθμισης της περιοχής της πρωτεύουσας μέσω τριών αξόνων: (α) την επιτάχυνση των έργων και εργασιών που είναι ήδη εν εξελίξει, (β) την προώθηση των εργασιών που έχουν ήδη προγραμματιστεί και (γ) την λήψη ουσιαστικών και ριζικών μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος.¹⁶ Η διεκδίκηση των Αγώνων φέρνει την Αθήνα σαφώς στο προσκήνιο των αναφορών, και ταυτόχρονα την πολεοδομική της ανασυγκρότηση. Η μελέτη του φακέλου της υποψηφιότητας παρουσιάζει εξαιρετικό χωρικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα δε καθώς είναι εξολοκλήρου γραμμένος από μια ομάδα αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων. Ο φάκελος που κατατίθεται στη Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή φέρει την ονομασία «Αθήνα '96» και την υπογραφή του Γιώργου Κανδύλη.¹⁷

Η ιδέα βασίζεται στην δημιουργία τεσσάρων σημαντικών πόλων στον άξονα του Λεκανοπεδίου, από την Πάρνηθα στα Βόρεια έως τον φαληρικό όρμο στα νότια. Οι δύο αυτοί πόλοι πρόκειται να συνδεθούν με έναν δακτύλιο που θα οδηγήσει σε εξόδους στο ευρύτερο οδικό δίκτυο της πόλης και της υπόλοιπης χώρας. Οι τέσσερις τελικά πόλοι και οι λειτουργίες τους περιγράφονται ως ακολούθως: (α) Ολυμπιακό Χωριό (Λεκάνη Αχαρνών) (Ολυμπιακό χωριό), (β) Ολυμπιακό Αθλητικό Κέντρο Αθηνών, (γ) Ιστορικό κέντρο Αθήνας (Παναθηναϊκό στάδιο, Ζάππειο, συγκρότημα αρχαιολογικών χώρων) και (δ) Παραλιακή ζώνη Φαλήρου (η θαλάσσια πύλη της πόλης).¹⁸

Εικ. 5. Οι 4 πόλοι και οι λειτουργίες τους | Ολυμπιακό Χωριό, ΟΑΚΑ, Ιστορικό Κέντρο, Φάληρο. Πηγή: Φάκελος «Αθήνα '96», Τόμος 3.

Παράλληλα με την προτεινόμενη πολεοδομική ανασυγκρότηση και την αναβάθμιση των αστικών υποδομών που περιγράφει ο φάκελος «Αθήνα '96», το όραμα για τη νέα εικόνα της πόλης περιλαμβάνει την Αθήνα ως διεθνή πολιτιστικό πόλο. Η πρόταση περιγράφει ένα σχέδιο πολιτιστικού περιπάτου, με διαδρομές και σημεία ενδιαφέροντος στην πόλη και εντός του ιστορικού κέντρου ειδικότερα. Ευρύτερος στόχος είναι η δημιουργία ενός αρχαιολογικού πάρκου στο κέντρο της Αθήνας, μέσω γραμμικής σύνδεσης των επί μέρους αρχαιολογικών χώρων, μήκους 4 χιλιομέτρων, που θα καταλήγει στο Παναθηναϊκό στάδιο. Παράλληλα με την ευκαιρία της διεξαγωγής των Αγώνων, επιχειρείται μια προσπάθεια αναβάθμισης της εικόνας της πό-

λης, με ιδιαίτερη προσοχή να δίνεται στα κτίρια, τα γλυπτά, και σε κεντρικά σημεία ενδιαφέροντος. Ο πολιτιστικός περίπατος όπως περιγράφεται, είναι η γνωστή πλέον για εμάς προσπάθεια για την Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, που σημεία της υλοποιήθηκαν αλλά δεν κατάφερε τελικά να λειτουργήσει ως αυτόνομος περίπατος ούτε να ενώσει τα ιστορικά επίπεδα της πόλης – έως σήμερα τουλάχιστον.

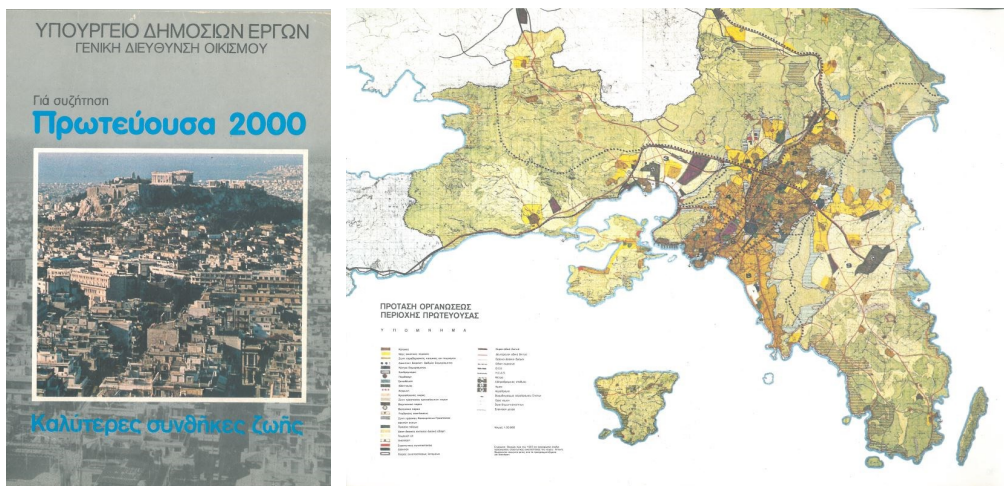
ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η μορφή της μεταπολεμικής Αθήνας θα χαρακτηριστεί από την πυκνή δόμηση και την ακόλουθη έλλειψη ελεύθερων, κοινόχρηστων, πράσινων και ακάλυπτων χώρων – απόρροια της συσσώρευσης ανθρώπινου δυναμικού και λειτουργιών από την περιφέρεια στις κεντρικές περιοχές.¹⁹ Παράλληλα, η έλλειψη οργανωμένου σχεδίου οικιστικής πολιτικής, μελετών και έργων υποδομής τονίζει τις ήδη υπάρχουσες αρρυθμίες και επιβαρύνει την παθογόνα κατάσταση. Προσπάθειες οργάνωσης και σχεδιασμού της Πρωτεύουσας επιχειρούνται από το 1945 και εξής, χωρίς όμως να θεσμοθετούνται.²⁰ Σημείο σταθμός στον προγραμματικό σχεδιασμό για την Αθήνα, αποτελεί το Ε΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων στις αρχές του 1966, όταν με εκτενείς μελέτες αναγνωρίζονται και επισημαίνονται τα προβλήματα της πρωτεύουσας, ενώ παράλληλα διατυπώνονται με σαφήνεια τα μέτρα που πρέπει να παρθούν ώστε να αντιμετωπιστεί η ανοργάνωτη ανάπτυξη της πόλης.

Κομβικό πρόσωπο πίσω από το συνέδριο της «Μείζονος Αθήνας» θεωρείται ο Προκόπης Βασιλειάδης, διευθυντής στο Υπουργείο Δημόσιων Έργων. Στα επόμενα χρόνια, η βίαια αλλαγή στη δημοκρατική διακυβέρνηση της χώρας διαμορφώνει ένα εντελώς διαφορετικό τοπίο στη ρύθμιση του χώρου, στο πλαίσιο του οποίου ενισχύεται περαιτέρω η ανοικοδόμηση και αυξάνονται οι συντελεστές δόμησης. Ο Βασιλειάδης παραμένει στο Υπουργείο και συνεχίζει την επεξεργασία σχετικών μελετών, χωρίς όμως τα αποτελέσματά τους να υλοποιούνται. Το 1972 αναθέτει σε ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς 16 μελέτες για την Πρωτεύουσα, οι οποίες αρχειοθετούνται.²¹ Παράλληλα, το Γραφείο Δοξιάδη εκπονεί το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα της Ευρύτερης Περιοχής Πρωτευούσης», του οποίου το προσχέδιο ολοκληρώνεται το

1975, χρονολογία που συμπίπτει με τον θάνατο του Δοξιάδη και παρόλο που ολοκληρώνεται το 1976 και δίνεται στη δημοσιότητα, η μελέτη τελικά αποσύρεται.

Την ίδια περίοδο, η Διεύθυνση Ρυθμιστικών Σχεδίων της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων Έργων καταρτίζει την «Πρόταση '77» (Πολιτική '77) ένα σχέδιο με τίτλο «Πολιτική της Ρύθμισης των Χωροταξικών Μεγεθών Αττικής, Πρόταση 1977», που όριζε τις κατευθύνσεις που θα έπρεπε να ακολουθήσει η ανάπτυξη του Λεκανοπεδίου.²² Λίγο αργότερα, επί υπουργίας Στέφανου Μάνου και πρωθυπουργίας Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο προγραμματισμός της Αθήνας του 2000 βρίσκεται ξανά στο προσκήνιο.²³ Το καλοκαίρι του 1978 ο Μάνος καλεί φορείς (Δήμο Αθηναίων, ΤΕΕ, ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ, Εδρα Πολεοδομίας ΕΜΠ) και ιδιώτες μελετητές (Ν. Καλογερά, Θ. Παπαγιάννη, Α. Συμεών, Α. Τρίτση και Π. Ψωμόπουλο) να υποβάλουν προτάσεις για το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας.²⁴ Οι μελέτες που θα έπρεπε να αποτελέσουν τη βάση για την οριστικοποίηση του Ρυθμιστικού Σχεδίου ήταν: (Α) ΡΣΑ 75 (Βασιλειάδη), (β) Πολιτική 77 (Κοκολιάδη), (γ) ΧΣΠΠ (Δοξιάδη), (δ) μελέτες κυκλοφορίας (Smith, Υ-ΔΕ).²⁵ Η συζήτηση μεταξύ πολιτικών, φορέων και ιδιωτών μελετητών οδήγησε τον Απρίλιο του 1979 στην πρόταση «Πρωτεύουσα 2000».²⁶

Εικ. 6. Πρόγραμμα «Πρωτεύουσα 2000». Πηγή: Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Γενική Διεύθυνση Οικισμού.

Η πρόταση του 1979 αντανακλά μια πολιτική ρύθμισης των πολεοδομικών και χωροταξικών μεγεθών της μητροπολιτικής περιοχής της Αττικής, στη βάση της οικιστικής αποκέντρωσης. Βασικοί στόχοι του σχεδίου ήταν τέσσερις: (α) έλεγχος της αύξησης του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων στην περιοχή της πρωτεύουσας, (β) ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης, (γ) οργανική διαίρεση του χώρου σε αυτοτελείς οικιστικές μονάδες και (δ) προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, ανάδειξη και διαφύλαξη του πολιτιστικού πλούτου.²⁷ Η διαίρεση του χώρου προτείνεται σε 9 κέντρα δραστηριοτήτων (Μαρούσι, Μάνδρα, Μενίδι, Καλογρέζα, Περιστερί, Αθήνα, Πειραιάς, Ελληνικό, Σταυρός), στη βάση φυσικών δεδομένων, γεωγραφικών και διοικητικών ορίων, κυκλοφοριακών αρτηριών και σε στάθμιση μέσου πληθυσμού 500.000 κατοίκων, οργανωμένων σε 7 τομείς των 70.000 κατοίκων. Αναφορά γίνεται φυσικά σε κοινωνικές εξυπηρετήσεις και δράσεις πολιτισμού, με τις τελευταίες να χωροθετούνται εκτός του κέντρου της Αθήνας, στα κέντρα των 9 διαμερισμάτων σε «παραδοσιακά διατηρητέα κτίρια», ενώ η ανάδειξη της αστικής πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης (Ακρόπολη, Κεραμεικός, Στύλοι Ολυμπίου Διός) προγραμματίζεται σε δεύτερο χρόνο, ως «αντικείμενο ειδικής μελέτης».²⁸ Για την Πρωτεύουσα του 2000, η πολεοδομική ρύθμιση αποτελεί προτεραιότητα, με το «όραμα» για την πόλη του μέλλοντος να μένει στο περιθώριο, όσο και αν η Ακρόπολη καθράρεται ως σημείο αναφοράς (εικ. 6).

Στον άξονα των κατευθύνσεων του σχεδίου 'Πρωτεύουσα 2000' θα εκπονηθεί και θα συζητηθεί η πρόταση του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών τέσσερα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1983. Στη βάση της πρότασης του ΡΣΑ '83, ο διάλογος θα συνεχιστεί και τελικά στις 18 Φεβρουαρίου 1985 θα ψηφιστεί ως νόμος του κράτους (Νόμος 1515/1985 - ΦΕΚ 18/Α/18-2-1985), με τον τίτλο «Ρυθμιστικό σχέδιο και πρόγραμμα προστασίας περιβάλλοντος της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας». Τα επόμενα χρόνια το ΡΣΑ του 1985 θα τροποποιηθεί αρκετές φορές στη βάση μεγάλων έργων αστικών αναπλάσεων ή έργων υποδομής. Σε αυτό το πλαίσιο και με αφορμή τις πιεστικές χρονικά απαιτούμενες εργασίες στο πλαίσιο διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων, η ισχύς του σχεδίου θα αμφισβητηθεί από φορείς και ιδιώτες,²⁹ εκκινώντας ουσιαστικά ξανά τη συζήτηση για ένα νέο Ρυθμιστικό Σχέδιο. Τελικά το ΡΣΑ του '85 θα παραμείνει σε ισχύ έως τις αρχές της δεκαετίας του 2010, όταν τέθηκε στο δημόσιο

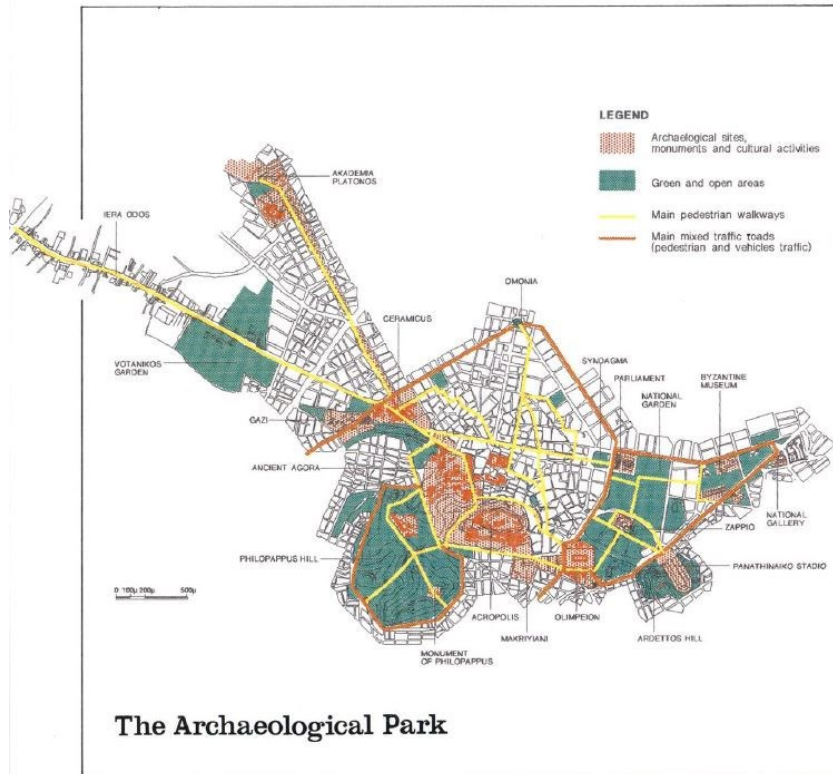
διάλογο το «Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας / Αττικής 2021», το οποίο θεσμοθετήθηκε τελικά το 2014 (Ν. 4277/2014, ΦΕΚ Α 156/1-8-2014).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι προτάσεις των Π. Βασιλειάδη, Α. Τρίτση και Γ. Κανδύλη ορίστηκαν ως περιπτώσεις μελέτης στο ευρύ πλαίσιο συζήτησης για την Αθήνα της μεταπολίτευσης και μελετήθηκαν ως προς τις αφετηρίες και τους προβληματισμούς που οδήγησαν τις προτεινόμενες κατευθύνσεις σχεδιασμού, καθώς και ως προς τους στόχους που έθεσαν για το μέλλον της πόλης. Παρατηρούμε μια τυπική μεθοδολογία που θέτει πρώτον ζητήματα κεντρικών πόλων – κέντρων, γύρω από τα οποία αρθρώνεται το προτεινόμενο πολεοδομικό σύστημα, δεύτερον προσπάθειες κυκλοφοριακής ρύθμισης, και τρίτον, ζητήματα ταυτότητας, που εστιάζουν στην πολιτιστική κληρονομιά της πόλης. Συγκρίνοντας τις τρεις μελέτες, τόσο η κυκλοφοριακή ρύθμιση της Αττικής Οδού όσο και ο άξονας Βορρά-Νότου, με την ευρύτερη περιοχή του ΟΑΚΑ αρχικά και ακολούθως την ανάπτυξη στο Φάληρο της πρότασης Κανδύλη, μοιάζουν συνεχώς στην πρόβλεψη και τον προγραμματισμό της δεκαετίας του 1990. Οσον αφορά τις «Πόλεις εντός Πόλεων» του Βασιλειάδη, οργάνωσαν σε ένα βαθμό την Μείζονα Αθήνα, όχι όμως στο βαθμό που ανέμενε η μελέτη του 1966, ούτε στις κατευθύνσεις ανάπτυξης. Ο πόλος του Τατοΐου, όπως σκιαγραφήθηκε από τον Δοξιάδη, δεν φάνηκε, παρά μόλις πρόσφατα -και με άλλους όρους, να απασχολεί τη συζήτηση για την ανάπτυξη του Λεκανοπεδίου, ενώ η ανάπτυξη προς Βορά δεν έχει ακόμα επιβεβαιωθεί.

Η «αναγέννηση» της πόλης του '83, ως στόχος του Ρυθμιστικού για το μέλλον της πόλης συνδέεται φυσικά με την ευρύτερη προγραμματική πολιτική. Η πόλη ακολουθεί την αλλαγή και συμμετέχει σαφώς στην πολιτιστική αναζωογόνηση, μέσω της αξιοποίησης της αστικής κληρονομιάς και τη δημιουργία πολιτιστικής υποδομής. Το ΡΣΑ δημιούργησε τελικά το πλαίσιο ώστε να υλοποιηθούν κάποιες αστικές παρεμβάσεις, με τον σχεδιασμό για την υλοποίηση των αρχαιολογικών χώρων να αποτελεί μία από τις σημαντικές. Παράλληλα, λειτούργησε ως οδηγός και για άλλες αναπλάσεις, με την πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου, την αποκατάσταση των Προσφυ-

γικών της Αλεξάνδρας και τις αναπλάσεις της Ακαδημίας Πλάτωνος και του Ελαιώνα να απασχολούν τον δημόσιο διάλογο μέχρι τις ημέρες μας.

Εικ. 7. Το αρχαιολογικό πάρκο. Φάκελος «Αθήνα 96», Τόμος 3

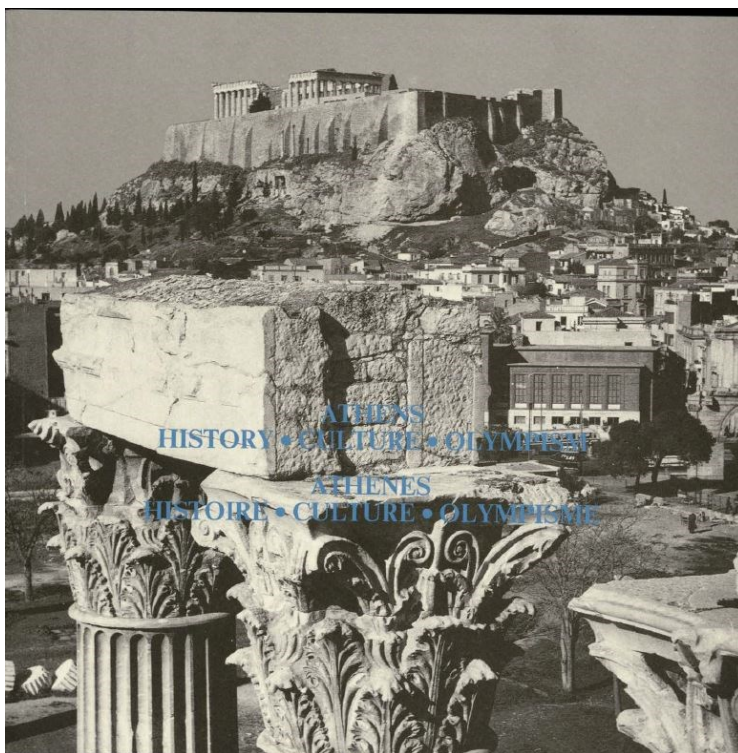
Παράλληλα, η πολιτιστική αναγέννηση φέρνει στο προσκήνιο την εθνική ταυτότητα και την πόλη σε διασταυρούμενες πορείες. Η πόλη διασφαλίζει, αξιοποιεί, προωθεί την εθνική ταυτότητα, που συχνά συναρτάται με την αστική κληρονομιά. Πως η Αλλαγή επηρεάζει την Πόλη και με ποιον τρόπο η Πόλη σηματοδοτεί την Αλλαγή; Τι είναι αυτό που κάνει την πρωτεύουσα να προβάλλει ως μητρόπολη, και ποιο είναι το ιδιαίτερο πρόσημο που ξεχωρίζει την Ελλάδα από την ευρύτερη Ευρωπαϊκή οικογένεια; Το ζήτημα είναι εμφανές ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, συνδέ-

εται σαφώς με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και σταδιακά αυξάνει σε σημασία καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90. Στο πλαίσιο αυτό, η σημασία της Αθήνας ως πολιτιστικός πόλος κυριαρχεί καθ' όλη τη περίοδο αναφοράς, με αποκορύφωμα την διεκδίκηση των Αγώνων του 1996 και του 2004, και τροφοδοτεί μια ιδιότητα που μελετάται και παρουσιάζεται συνεπώς, τόσο μεταπολεμικά όσο και στις ημέρες μας.

Η ειδική μελέτη και ρύθμιση της Πλάκας ήδη από τη δεκαετία του 1960 και οι προσπάθειες σύνταξης ενός πολεοδομικού συστήματος γύρω από τους αρχαιολογικούς χώρους της πόλης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και εξής, συνηγορούν σε μια εικόνα της Αθήνας που στηρίζεται και προβάλλει το πολιτιστικό της προϊόν. Η ανάδειξη του ιστορικού κέντρου αποτελεί μια ουσιαστική πολιτική επιλογή στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 που επηρεάζεται σαφώς από τον διεθνή ακαδημαϊκό και τεχνικό διάλογο που αφορά στην αρχιτεκτονική και αστική κληρονομιά των πόλεων που ανθίζει στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η προσπάθεια της δεκαετίας του 1990 που κορυφώνεται με την πρόταση για τη διεξαγωγή των Αγώνων του 1996, λειτουργεί επικουρικά στο παραπάνω πλαίσιο και συνεισφέρει καθοριστικά στην προσπάθεια να αποκτήσει η πόλη ρόλο και φυσιογνωμία. Ωστόσο, η απουσία συνεπούς υποστήριξης του εγχειρήματος στην πολεοδομική ή αστική ρύθμισή του, συνεχίζει να φέρνει το θέμα συνεχώς στο προσκήνιο, έως την Αθήνα του 2023.

Κλείνοντας, η Αθήνα του 1966, αυτή του 83 και εκείνη του 96 αποτελούν αυτόνομες περιπτώσεις μελέτης, με κεντρικά και διασταυρούμενα ερευνητικά ερωτήματα. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, ο στόχος ήταν να χαρτογραφηθεί μία χρονικά εκτενής περίοδος αναφοράς, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο το ευρύ πλαίσιο συζήτησης για την πόλη και την αρχιτεκτονική της μεταπολίτευσης, και βάζοντας τις βάσεις για την ιστορική ερμηνεία της. Στη διάρκεια των 30 ετών της περιόδου αναφοράς, εξετάστηκε μία κρίση – η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση του Λεκανοπεδίου τη δεκαετία του 1960, μία ρύθμιση – το σχέδιο του 1983, και ένα όραμα -αυτό της υλοποίησης των Ολυμπιακών Αγώνων το 1996, ως δυναμικές οραματισμού, ανάπτυξης και προγραμματισμού της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας. Η κάθε μία από τις προσπάθειες αυτές έδωσε το στίγμα της στην Αθήνα του σήμερα, άφησε ανοιχτές υποσχέσεις, διασταυρώθηκε με τους στόχους της επόμενης και τελικά άνοιξε ξανά το πεδίο των πολεοδομικών προβληματισμών στον πολιτικό και τεχνικό διάλογο. Οι

ευκαιρίες ανασυγκρότησης της Αθήνας, όπως αυτές χάθηκαν με την άνοδο της δικτατορίας το 1967, επανήλθαν με ορμή στη δεκαετία του 80 και εκφράστηκαν μεγαλόπνοα τη δεκαετία του 1990, μαρτυρούν σαφείς τάσεις πάνω στις οποίες μπορεί να στηριχθεί η εν εξελίξει συζήτηση για την ταυτότητα της Αθήνας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά το παρελθόν και συνεχίζει να ενσωματώνει ζητήματα πόλης, πολιτικής και αρχιτεκτονικής έως τις ημέρες μας.

Εικ. 8. Φάκελος «Αθήνα '96», Τόμος 1, Εξώφυλλο

Αναφορές

- 1 Ενδεικτικά αναφέρονται: Αυγερίδης Μ., Γαζή Ε., Κορνέτης Κ. (επιμ.). Μεταπολίτευση – Η Ελλάδα στο μεταίχμιο των δύο αιώνων. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, Βούλγαρης Γ. Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία. Αθήνα: Θεμέλιο, 2008 και Δημητρακάκης Γ, Νάτσινα Α. (επιμ.). Μεταπολίτευση 1974-1981. Λογοτεχνία κα Πολιτισμική Ιστορία. Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, 2021

- 2 Ενδεικτικά αναφέρονται: Τριάντης Λ., Το θεσμικό πλαίσιο του χωρικού σχεδιασμού για το Κέντρο της Αθήνας. Οψεις του στρατηγικού και του κανονιστικού σχεδιασμού, 2017 στο Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Σ. (επιμ.) Κοινωνικός Ατλαντας της Αθήνας, ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού, Πούλιος Δ., Η ατελής μεταρρύθμιση: Ρύθμιση του χώρου στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης 1978-1985, 2017 στο Μαλούτας Θ., Σπυρέλλης Σ. (επιμ.), ό.π., Φιλιπποπούλου Ε. Το Νέο Μουσείο Ακρόπολης. Δια πυρός και σιδήρου. Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011
- 3 Βασιλειάδης Π. Σημερινή πολεοδομική μορφή των Αθηνών – Πρότασις ρυθμιστικού σχεδίου της Μείζονος Αθήνας στο ΤΕΕ, Προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Αθηνών, Τεχνικά Χρονικά (1974), 74
- 4 Προκόπης Βασιλειάδης (1912-1977). Αρχιτέκτων – Πολεοδόμος. Αρχικά υπάλληλος και αργότερα Διευθυντής της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων. Βλ. Φεσσά-Εμμανουήλ Ε., Προκόπης Βασιλειάδης. Αρχιτέκτων Πολεοδόμος (Κίεβο, 1912 – Αθήνα 1977), 2015 στο ψηφιακό περιοδικό greekarchitects.gr (4.5.2015)
- 5 Βασιλειάδης, ό.π., ΤΧ (1974), 69
- 6 Βασιλειάδης, ΤΧ (1974), 74
- 7 Στο ίδιο
- 8 Δοξιάδης Κ. Α., Το μέλλον της Πρωτεύουσας, στο ΤΕΕ, Προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Αθηνών, Τεχνικά Χρονικά (1974), 151
- 9 Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, Ρυθμιστικό 83. Προτάσεις για την Ανασυγκρότηση της Πρωτεύουσας. Ιούλιος 1983. Επίσης ΥΧΟΠ, Διεθνής Συνάντηση για το Νέο Ρυθμιστικό της Αθήνας (10-15 Οκτώβρη), Συμπεράσματα, σελ 1
- 10 ΥΧΟΠ, Ρυθμιστικό '83, ό.π., Σημείωμα Αντώνη Τρίτση
- 11 ΥΧΟΠ, ό.π., 6-11
- 12 ΥΧΟΠ, ό.π., 12. Τα υπόλοιπα τρία επίπεδα προτάσεων αφορούν στην «Η πολιτική κατά βασικό τομέα», την «Χωροταξική διάρθρωση», την «Πολεοδομική οργάνωση» και το «Σχέδιο δράσης: Αμεσες παρεμβάσεις».
- 13 ΥΧΟΠ, ό.π., 13-15
- 14 ΥΧΟΠ, ό.π., 16-17
- 15 Στο ίδιο
- 16 Τεύχος διεκδίκησης των Ολυμπιακών Αγώνων 1996, «Αθήνα '96», Τόμος 1, σελ. 47
- 17 Ο Γιώργος Κανδύλης ηγείτο της ομάδας συντονισμού του φακέλου υποψηφιότητας «Αθήνα '96». Την ομάδα συμπλήρωναν οι Χατζηνικολάου, Φραγκούλης, Κούρτης και Συνοδινός, όλοι Αρχιτέκτονες-Πολεοδόμοι. Όπως αναφέρεται στον φάκελο «Αθήνα '96», Τόμος 1, παράρτημα
- 18 Αθήνα '96, 1, 51-53
- 19 Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ). Το πρόβλημα Αθήνα. Ιστορικό ρυθμιστικών επεμβάσεων στην Αθήνα, ΤΧ (1980, 11-12/80), 37-38
- 20 ΤΕΕ, Το πρόβλημα Αθήνα, ό.π., ΤΧ (1980), 38. Ενα ιστορικό των προσπαθειών για τη σύνταξη του ρυθμιστικού σχεδίου Αθηνών περιγράφεται αναλυτικά στις σελίδες 38-40.
- 21 Το πρόβλημα Αθήνα, ΤΧ (1980), 39
- 22 Το πρόβλημα Αθήνα, ΤΧ (1980), 40 και Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Πολυδωρίδης Ν., & Χατζηδάκης Α. (1978). Κριτική της σημερινής δομής και λειτουργίας της Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής της. The Greek Review of Social Research, 33, 479-487. <https://doi.org/10.12681/grsr.325>
- 23 Υπουργείο Δημοσίων Έργων (Γενική Διεύθυνση Οικισμού – Διεύθυνση Γ1). Πρωτεύουσα 2000. Πρόταση-Κριτική-Απόφαση-Συμπεράσματα. Αθήνα, Αύγουστος 1979
- 24 Το πεδίο συζήτησης περιλάμβανε αποτίμηση τεσσάρων παλαιών (ΡΣΑ 75, Πολιτική 77, ΧΣΠΠ Δοξιάδη και μελέτες κυκλοφορίας Smith-ΥΔΕ) και τεσσάρων νέων μελετών (από τους ιδιώτες μελετητές). Όπως αναφέρεται στο Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ). Κριτική αντιμετώπιση του συγκεκριμένου ρυθμιστικού σχεδίου 1979 «Πρωτεύουσα 2000», ΤΧ (1980), 67
- 25 Κριτική αντιμετώπιση του συγκεκριμένου ρυθμιστικού σχεδίου 1979 «Πρωτεύουσα 2000», στο ΤΧ (1980), 67

- 26 Πρωτεύουσα 2000, ό.π., 1-4. Πρόκειται για πρόσκληση έκφρασης απόψεων και ιδεών και όχι για συγκεκριμένες μελέτες και σχέδια.
- 27 Υπουργείο Δημοσίων Έργων (Γενική Διεύθυνση Οικισμού). Για συζήτηση: Πρωτεύουσα 2000. Καλύτερες συνθήκες ζωής. Αθήνα, 1979, σελ 8
- 28 ΥΔΕ, Πρωτεύουσα 2000, ό.π., 13
- 29 Όπως περιγράφεται αναλυτικά στο άρθρο: Τριάντης, Λ. (2017), ό.π.

* Η έρευνα αποτελεί μέρος του προγράμματος «Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική 1974-2004» που χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας ΕΜΠ 2020 [Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας ΕΜΠ].

Λουκάς Τριάντης

Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ

Λόγοι Αρχιτεκτόνων / Πολεοδόμων για τον Χωροταξικό Σχεδιασμό της Αθήνας στο μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης (1973-1978).

Τον Απρίλιο του 1975, ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης έγραψε ένα σημείωμα που συνόδευσε λίγους μήνες αργότερα την τελική υποβολή της μελέτης «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτευούσης» που εκπονούσε από το 1972 το Γραφείο Δοξιάδη. Στο σημείωμα έγραφε:

«Για πρώτη φορά η Πρωτεύουσα αποκτά Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα που καθορίζει το μέλλον της ευρύτερης περιοχής. [...] [Ό]λα μας τα όνειρα για μια πολύ καλύτερη και ανθρώπινη Πρωτεύουσα μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσα σε μια γενιά.»¹

Μόλις δύο μήνες μετά, τον Ιούνιο του 1975, ο Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης πέθανε στην Αθήνα.² Το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτευούσης» είχε ανατεθεί στο γραφείο Δοξιάδη το Νοέμβριο του 1972 από το Υπουργείο Συντονισμού (ή Υπουργείου Κυβερνητικής Πολιτικής και Προγραμματισμού) της κυβέρνησης της στρατιωτικής δικτατορίας ενώ μια πρώτη παραλαβή της Β΄ Φάσης πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1973. Μετά το θάνατο του Δοξιάδη, τη μελέτη κατέθεσαν στο Υπουργείο οι στενοί συνεργάτες του, οριστικά το Μάιο του 1976.³

Η «μία γενιά» που οραματιζόταν ο Δοξιάδης αναφερόταν στο διάστημα της προβλεπόμενης ισχύος του «Χωροταξικού Πρωτευούσης» (1975-2000), περίοδο που συμπίπτει λίγο-πολύ με την περίοδο αναφοράς του συνεδρίου «Πόλη, Πολιτική, Αρχιτεκτονική»: από την πτώση της επταετούς δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1974 μέχρι τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Οι τρεις αυτές δεκαετίες αναφέρονται συχνά ως μια περίοδος οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικής σταθερότητας, βελτίωσης των εισοδημάτων και κοινωνικής ειρήνης για την Ελλάδα.⁴ Αντιστοιχούν σε μια περίοδο έντονων μετασχηματισμών τόσο της ίδιας της Αθήνας,⁵ ως πρω-

τεύουσας πόλης, όσο και του σχεδιασμού, της ρύθμισης και των διαδικασιών ανάπτυξης του χώρου συνολικότερα – ως σκέψη και ως πρακτική.

Στο κείμενο αυτό εστιάζω επιλεκτικά στα πρώτα χρόνια της περιόδου αυτής, στο μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης, στη μεταβατική περίοδο αμέσως πριν και λίγο μετά την πτώση της δικτατορίας – από το 1973 ως το 1978. Ως θεματική επικέντρωση επιχειρώ να παρουσιάσω όψεις των συζητήσεων για το χωροταξικό σχεδιασμό της Αθήνας και, συγκεκριμένα, για το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτευούσης» που εκπόνησε το Γραφείο Δοξιάδη και, παράλληλα, τη διαμόρφωση ετερογενών νέων αντιλήψεων και προσεγγίσεων για το χώρο και το σχεδιασμό του. Η περίοδος αυτή είναι πολλαπλά κομβική: σε πολιτειακό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό επίπεδο κ.ά. Θα προσθέταμε και σε επίπεδο λόγων, διαμόρφωσης ιδεών και αντιλήψεων για τις πολιτικές για την πόλη, το χώρο και το σχεδιασμό του.

Στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Χωρικές πολιτικές και λόγος για την πόλη την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974). Τομές και συνέχειες στη διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού αστικού χώρου», ο Πασχάλης Σαμαρίνης τεκμηρίωσε μεθοδικά όψεις της χωρικής πολιτικής και του λόγου για την πόλη.⁶ Από μια χωρική σκοπιά, πρότεινε να κατανοήσουμε την «φορτισμένη πολιτικά» περίοδο της δικτατορίας όχι ως «παρένθεση» ή ως «κενό» αλλά ως περίοδο «πυκνών διεργασιών, αντιφάσεων, διλημμάτων» και ως «καμπή [...] που σε μια κρίσιμη συγκυρία προδιέγραψε εξελίξεις».⁷

Από αυτό το σημείο εκκίνησης, θα αναδείξω εδώ όψεις της «καμπής» αυτής, παρακολουθώντας εν-τω-γίνεσθαι μια σειρά από ιδέες, θεματικές και προβληματισμούς, πρακτικές και διαδικασίες που αποκτούν σημασία, με άνισους και διαφοροποιημένους τρόπους, κατά τα επόμενα τριάντα χρόνια – ενδεχομένως και μέχρι σήμερα. Μέσα από δευτερογενή αρχειακή έρευνα σε περιοδικά της περιόδου⁸ και τη βιβλιογραφία που έχει έκτοτε αναπτυχθεί, εστιάζω: σε κριτικές αποτιμήσεις του Χωροταξικού Σχεδίου Προγράμματος Περιοχής Πρωτευούσης, τη μελέτη του Γραφείου Δοξιάδη που εκπονήθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας αλλά, κατά τη Μεταπολίτευση, δέχθηκε έντονη κριτική. Παράλληλα, θα αναφερθώ αφενός στη συγκρότηση νέων κριτικών λόγων για την πόλη και την πολεοδομία και, αφετέρου, στην κατοχύρωση και διεύρυνση του πεδίου του ελέγχου και της ρύθμισης του χώρου – ως αλληλένδετες και αλληλοτροφοδοτούμενες όψεις μιας μεταιχμιακής συγκυρίας.

Κριτικές αποτιμήσεις του «Χωροταξικού Περιοχής Πρωτευούσης»

Το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτευούσης» εκπονήθηκε από το γραφείο Δοξιάδη από το 1972 ως το 1976 με απευθείας ανάθεση του Υπουργείου Συντονισμού και Προγραμματισμού.⁹ Πρόκειται για την τελευταία – και ενδεχομέ-

νωσ την πλέον επεξεργασμένη – προσπάθεια του Κ. Α. Δοξιάδη και των συνεργατών του να κατευθύνουν στρατηγικά την ανάπτυξη της Αθήνας· να εφαρμόσουν τις διεθνούς απήχησης θεωρίες του Κ. Α. Δοξιάδη στην πατρίδα/βάση του· και να αξιοποιήσουν τις σχεδιαστικές και διοικητικές εμπειρίες τόσο από τη διεθνή πρακτική του Γραφείου Δοξιάδη ανά την υφήλιο όσο και από την προηγούμενη πολύπλευρη εμπλοκή του Κ. Α. Δοξιάδη στο σχεδιασμό της Αθήνας. Αξίζει να υπενθυμιστεί ότι το ενδιαφέρον του Δοξιάδη για την Αθήνα τον συνόδευε σε όλη τη διάρκεια της επαγγελματικής πορείας του από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 τόσο από θέσεις ευθύνης στη δημόσια διοίκηση (π.χ. Πολεοδομική Υπηρεσία Διοικήσεως Πρωτεύουσας, Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Ερευνών και Μελετών, Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης, Οργανισμός Ανασυγκρότησης, Υπουργείο Συντονισμού) όσο και ως ιδιώτης μελετητής, ιδρυτής του Τεχνικού Γραφείου Δοξιάδη (Doxiadis Associates).¹⁰ Δεν θα επιχειρήσω εδώ την παρουσίαση της ίδιας της μελέτης του «Χωροταξικού Σχεδίου και Προγράμματος Περιοχής Πρωτεύουσας». ¹¹ Παρά μόνο πлагίως, δια μέσου της πολύπλευρης και ετερόκλητης κριτικής που του ασκήθηκε.

Το «Χωροταξικό Πρωτεύουσας» έχει απασχολήσει κατά καιρούς την ιστοριογραφία της πολεοδομίας και χωροταξίας – μέχρι πρόσφατα. Για παράδειγμα, ο Δημήτρης Φιλιππίδης¹² το χαρακτηρίζει ως ένα σχέδιο που «ατύχησε», επενδύθηκε με «πολιτική χροιά», «ταυτίστηκε με τους εργοδότες του» και απορρίφθηκε κατά τη Μεταπολίτευση ως «τιμωρία για την υπεροψία του». Ο Λουδοβίκος Βασενχόβεν¹³ αναφέρει ότι η περίοδος της επταετίας «αφήνει ανοικτούς προβληματισμούς», μεταξύ άλλων και για το ρόλο της Αθήνας, κάνοντας λόγο για σχεδιασμούς που λειτουργούσαν ως «προθήκη επίφασης δημοκρατικότητας» ή ως «προσωπείο». Ο Γιώργος Σαρηγιάννης¹⁴ μιλά για «ασκήσεις επί χάρτου» και σχεδιασμούς που εκπονούνται «εκτός της οικονομικής βάσης», επισημαίνοντας παράλληλα¹⁵ ότι επρόκειτο για ένα σχέδιο με αρκετούς συμβιβασμούς ως προς τις ιδέες του Κ. Α. Δοξιάδη που, εκτός ορισμένων πτυχών του (π.χ. το μικρό πλέον διοικητικό κέντρο στο Τατόι), δεν διέφερε στην ουσία του από τις ήδη εκπονηθείσες, ή υπό εκπόνηση, μελέτες του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών του Υπουργείου Δημοσίων Εργων. Παλαιότερα, Ο Γιώργος Πρεβελάκης¹⁶ είχε κάνει λόγο για μια «χαμένη ευκαιρία» μητροπολιτικού σχεδιασμού και «έλλειψη ηγετικών πολιτικών μορφών» την περίοδο της δικτατορίας που θα μπορούσαν να στηρίξουν τη μακροπρόθεσμη προσπάθεια για μητροπολιτικό σχεδιασμό.

Πάντως, η κριτική στο «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτεύουσας» είχε ξεκινήσει ήδη από την ανάθεση της μελέτης του (Νοέμβριος 1972), κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, σε κύκλους αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων. Για παράδειγμα, το 1973 στο κείμενο αποδελτίωσης «Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο. Σχόλιο για την ανάθεση στο γραφείο Δοξιάδη» στο Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων (ΔΣΑ),¹⁷ ο Αριστείδης Ρωμανός παρέθετε ένα δικό του κείμενο (δημοσιευμένο στην εφημερίδα Ακρόπολις, 19.12.1972) και ένα του Λουδοβίκου Βα-

σενχόβεν (στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, 15.03.1973). Σημεία κριτικής ήταν η ανάθεση μιας τόσο σημαντικής μελέτης για την Αθήνα σε ιδιωτικό γραφείο (αντίστοιχη κριτική, και πιο έντονη, ασκούσαν για το Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο) αλλά και ο προβληματισμός για τον παραγκωνισμό του Γραφείου Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών και του ΚΕΠΕ. Το σημείο αυτό, έθετε, κατ' επέκταση, το ερώτημα για το ποια αρχή ήταν αρμόδια για το σχεδιασμό – το Υπουργείο Συντονισμού ή το Υπουργείο Δημοσίων Εργων. Ο Ρωμανός μάλιστα έκρινε ότι τέτοια σχέδια ήταν «ανεδαφικά» και «άσκοπος πολυτέλεια» για χώρες όπως η Ελλάδα, που βρίσκονταν σε στάδιο ταχύρρυθμης ανάπτυξης, δεν διέθεταν επαρκή και εξειδικευμένο διοικητικό μηχανισμό και δεν είχαν νομοθετικό πλαίσιο για την εφαρμογή πολεοδομικών και χωροταξικών σχεδίων.

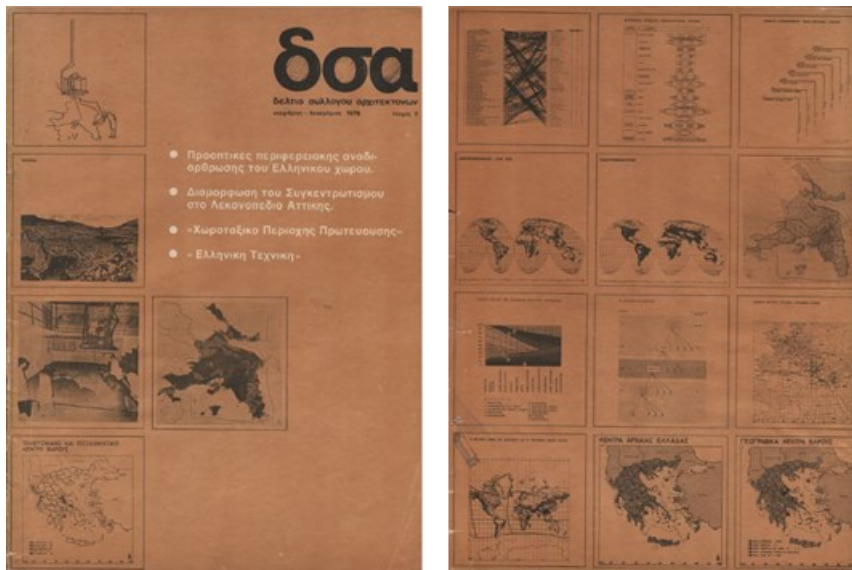
Η κριτική στο «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτευούσης» επανεμφάνιστηκε δυναμικά στα έντυπα του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων και του Τεχνικού Επιμελητηρίου το καλοκαίρι του 1976 με αφορμή την παραλαβή της μελέτης από το Υπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού και την πρόσκληση-ενημέρωση προς την τοπική αυτοδιοίκηση, επιστημονικούς και επαγγελματικούς φορείς για έκφραση απόψεων. Είχαν, βέβαια, ήδη μεσολαβήσει η εξέγερση του Πολυτεχνείου, η πτώση της Χούντας, η αποκατάσταση της Δημοκρατίας, το δημοψήφισμα για το πολίτευμα, το νέο Σύνταγμα του 1975 και είχαν αρθεί, σε γενικές γραμμές, οι φόβοι για την ελευθερία έκφρασης και λόγου, ενώ είχαν αποκτήσει κεντρική κοινωνική σημασία τα αιτήματα για αποχουντοποίηση και εκδημοκρατισμό.

Το καλοκαίρι του 1976 η συντακτική επιτροπή του ΔΣΑ (Χ. Αργιαντώνη, Θ. Βεργόπουλος, Κ. Κάιγερ, Μ. Μαντουβάλου, Α. Παπαϊωάννου) διατύπωνε στο κείμενο «Χωροταξικό της Πρωτεύουσας»¹⁸ αντιρρήσεις στις διαδικασίες που ακολουθούσε το Υπουργείο, ως προς το νόημα της εκ των υστέρων συλλογής απόψεων πάνω σε μια ήδη ολοκληρωμένη μελέτη, με περιορισμένη προθεσμία, αλλά και στο βαθμό που απευθυνόταν σε φορείς που συχνά δεν διέθεταν πολεοδόμους ή τεχνικές υπηρεσίες, καταλήγοντας:

«Είναι δύσκολο να μην πιστέψουμε πως ακολουθείται η γνωστή τακτική της λάθρα εγκρίσεως της μελέτης κατά το πρότυπο των όσων νόμων περνούν στο τμήμα διακοπών της Βουλής. Μήπως χρειάζεται το Υπουργείο μια νομότυπη κάλυψη»;

Σχετικά εκφράστηκαν και κύκλοι αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων εντός του Τεχνικού Επιμελητηρίου (ΤΕΕ) και κάποιες κομματικές παρατάξεις. Το ΤΕΕ οργάνωσε δημόσια συζήτηση στις 10 Αυγούστου 1976 με θέμα «Χωροταξικό Σχέδιο της Αθήνας». Από το Ενημερωτικό του Δελτίο¹⁹ μαθαίνουμε ότι συστάθηκε ομάδα εργασίας²⁰ η οποία, αφού χαιρέτισε την πρώτη προσπάθεια πληροφόρησης-ενημέρωσης φορέων από πλευράς Υπουργείου για θέματα σχεδιασμού, έκανε λόγο για αμφίβολη ουσιαστική συμμετοχή λόγων των «προαποφασισμένων κατευθύνσεων οικονομικής ανάπτυ-

ξης», καθώς και για μια μελέτη που στηρίχθηκε «είτε σε προσωπικές προγραμματικές αρχές του μελετητή, είτε στο Σχέδιο Μακροχρόνιου Αναπτύξεως 1972-1987 είτε σε προγραμματικές κατευθύνσεις της σημερινής κυβέρνησης». Ενδεικτικά, τα επιχειρήματα της διαμόρφωσης των πολιτικών κατευθύνσεων της μελέτης από την κυβέρνηση της Χούντας, της σύνδεσης με επιχειρηματικά μονοπώλια και της έλλειψης λαϊκής συμμετοχής διατυπώθηκαν από τη Δημοκρατική Πανεπιστημονική Κίνηση Αρχιτεκτόνων (ΣΠΑΔΑ) στο κείμενο «Απόψεις πάνω στο Χωροταξικό Σχέδιο για την πρωτεύουσα (Αττική)»²¹ και από το Τμήμα Μελετών της Διαφώτισης της ΚΟΑ του ΚΚΕ στο κείμενο «Το Χωροταξικό Σχέδιο εξυπηρετεί τα μονοπώλια».²²

Εικ. 1, 2. Το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλο του τεύχους 3 του Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1976) που περιέχει την κριτική στο «Χωροταξικό Περιοχής Πρωτεύουσας».

Κατά πάσα πιθανότητα, η πλέον αναλυτική και συστηματική κριτική αποτίμηση ασκήθηκε από το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ (ΣΠΕ ΕΜΠ)²³ στο κείμενο «Χωροταξικό Περιοχής Πρωτεύουσας» που δημοσιεύθηκε στο ΔΣΑ με συντάκτριες τις: Μαρία Μαντουβάλου, Λουίζα Μάρθα και Μαρία Μαυρίδου (Εικ. 1, 2).²⁴ Η κριτική τους ήταν αιχμηρή, κάνοντας λόγο τόσο για μια «ιδεολογική εξουσία του σχεδιασμού» όσο και για μια «ιδεολογική κάλυψη» της κρατικής εξουσίας. Υποστήριζαν ότι το σχέδιο ήταν «αφελές και ανεφάρμοστο, βασισμένο σε αυθαίρετες παραδοχές, παράλογους συσχετισμούς και συμπεράσματα... που δεν προκύπτουν από τις αντίστοιχες αναλύσεις».²⁵ Ισχυρίζονταν πάντως ότι ανάμεσα στο ογκώδες υλικό της μελέτης, στους «δύο τόμους και τις 797 σελίδες», διέκριναν μια «αρκετά δομημένη συνολική άποψη για το μέλλον της Ελλάδας και της πρωτεύουσάς της».²⁶ Την άποψη αυτή επιχειρούσαν στη συνέχεια να αποδομήσουν, οργανώνοντας την κριτική τους

σε επτά σημεία που παρατίθενται στο ακόλουθο πλαίσιο.

Η κριτική στο «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτεύουσας» από το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ

1. *Γενικοί Στόχοι Εθνικής Αναπτυξιακής Πολιτικής:* Η κριτική εστίαζε στις υποθέσεις του «Χωροταξικού» ως συνειδητές «πολιτικές επιλογές», λ.χ. ως προς: την προοπτική της Δυτικής Ευρώπης ως κύριο χώρο εξαγωγών· την προοπτική εγκατάστασης νέων βιομηχανιών από Δυτικοευρωπαϊκές εταιρείες· την προοπτική εντατικής ανάπτυξης του τουρισμού.²⁷ το εμπορικό άνοιγμα στη Μέση Ανατολή και την Αφρική κ.ά. Έκανε λόγο για προσπάθεια ένταξης της χώρας σε διεθνή μονοπώλια, για χαμηλές προβολές πληθυσμιακής αύξησης και για μια επιχειρούμενη ριζική και βίαιη αναδιάρθρωση της απασχόλησης, υπογραμμίζοντας τις συνδέσεις με τις αναπτυξιακές πολιτικές της δικτατορικής περιόδου: «οι βασικοί στόχοι αναπτυξιακής πολιτικής [...] εκφράζουν με σαφήνεια – που φθάνει μέχρι την κυνικότητα – τις επιλογές της Κυβέρνησης που ανέθεσε τη μελέτη».²⁸

2. *Πολιτική ανάπτυξης της Πρωτεύουσας:* Η κριτική τόνιζε ότι το «Χωροταξικό» δεν ενδιαιφερόταν να παρέμβει σε διαδικασίες ανάπτυξης που οδηγούσαν στο συγκεντρωτισμό της Αθήνας, στην εγκατάσταση της βιομηχανίας ή την υποβάθμιση της υπαίθρου. Επιπλέον, προβληματισμοί διατυπώνονταν ως προς τον προδιαγραφόμενο διεθνή και εθνικό ρόλο της Αθήνας, την προβλεπόμενη διοικητική και οικονομική αποκέντρωση και την ανάδειξη της σε κέντρο των επιτελικών υπηρεσιών της χώρας με απομάκρυνση εκτελεστικών και διεκπεραιωτικών λειτουργιών και οχλήσεων.

3. *Προβλήματα στη λειτουργία της Πόλης και μέτρα για την αντιμετώπισή τους:* Η κριτική σχολίαζε σκωπτικά τόσο τα 72 προβλήματα που, σύμφωνα με το «Χωροταξικό», «παρεμποδίζουν τη σωστή λειτουργία της πόλης όσο και τα 42 προγράμματα που στόχευαν να τα αντιμετωπίσουν. (Εικ. 3) Επισήμανε γενικόλογες διατυπώσεις, την απουσία συγκεκριμένων χωρικών αναφορών σε περιοχές της πόλης, την έλλειψη οργάνωσης και κατηγοριοποίησης των προβλημάτων, τη μεθοδολογία ιεράρχησης των προβλημάτων ή ακόμα και την αναφορά προβλημάτων άσχετων με την Αθήνα ή και την άσχετη σύνδεση προβλημάτων και προγραμμάτων.

4. *Το Χωροταξικό Σχέδιο:* Η κριτική αμφισβητούσε αφενός τη στρατηγική μέγα-ένταξης στο οικιστικό συγκρότημα της Αθήνας των περιοχών του Θριασίου και των Μεσογείων (μέχρι το έτος 2000), και μάλιστα στο βαθμό που προβαλλόταν ως μέθοδος αντιμετώπισης της αυθαίρετης δόμησης και, αφετέρου, την φερόμενη ως «ουτοπιστική» προσπάθεια εξυγίανσης του ήδη δομημένου χώρου. Επιπλέον αποδομούσε τη μοντερνιστική λογική οργάνωσης της Αθήνας σε μεγάλες μονάδες/«τάξεως 9» (300-800.000 κατοίκων με τις λειτουργίες τους, που ορίζονταν από ελεύθερες λεωφόρους), οι οποίες οργανώνονταν σε μικρότερες ομάδες/«τάξεως 8» (75.000 κατοίκων με τις λειτουργίες τους, που ορίζονταν από ταχείες λεωφόρους), οι οποίες, με τη σειρά τους, οργανώνονταν σε

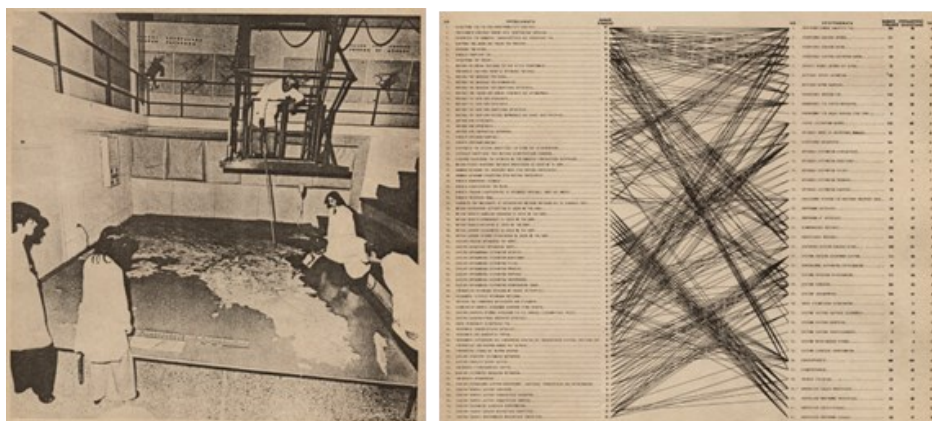
«Γειτονιές» (9.000 κατοίκων που ορίζονταν από αστικές αρτηρίες). (Εικ. 4) Οι συγγραφείς αναρωτιούνται για τις σχέσεις του Σχεδίου με την υπαρκτή Αθήνα και για την κλίμακα των προτεινόμενων μονάδων, γράφοντας χαρακτηριστικά:

«Ο τρόπος αυτός οργάνωσης του χώρου είναι ίσως πολύ πρακτικός όταν εφαρμόζεται σε περιοχές που οι πολεοδόμοι τους δεν έχει τύχει να επισκεφθούν, αλλά τις πολεοδομούν από το γραφείο τους, εγκατεστημένο σε μια κάποια μητρόπολη αυτού του κόσμου». ²⁹

5. *Δημόσιες επενδύσεις στην περιοχή μελέτης*: Η κριτική εκτιμούσε ότι ο προϋπολογισμός εφαρμογής του «Χωροταξικού» ήταν υπέρογκος. Οι συγγραφείς υπολόγιζαν ότι για την εφαρμογή του κατά το διάστημα 1976-2000 θα έπρεπε να διατίθεται κάθε χρόνο για δημόσιες επενδύσεις στην πρωτεύουσα ποσό «υπερδιπλάσιο [...] εκείνου που διατέθηκε το 1972 για επενδύσεις σ' ολόκληρη τη χώρα». ³⁰

6. *Διοικητική οργάνωση*: Σύμφωνα με την κριτική, οι συντάκτες του «Χωροταξικού Πρωτεύουσας» ερμήνευαν ως «συμπτωματική» τη συγκεντρωτική διοικητική οργάνωση της χώρας και αποσυνδεδεμένη από την κοινωνική, οικονομική και πολιτική της κατάσταση μεταπολεμικά, χωρίς να ενδιαφέρονται να παρέμβουν σε αυτή. Αντίθετα, η προτεινόμενη δημιουργία μιας Διοίκησης Αναπτύξεως Πρωτεύουσας (ΔΑΠ) με «πλήρη εξουσία», εποπτευόμενη κατ' ευθείαν από τον Πρωθυπουργό και με διορισμό του Διοικητή της από το Υπουργικό Συμβούλιο μετά από πρότασή του, θα ενέτεινε περαιτέρω τη συγκεντρωτική διοικητική δομή που θα κατεύθυνε την ανάπτυξη της πρωτεύουσας.

7. *Περί συμμετοχής*: Τέλος, η κριτική αναδείκνυε τις αντιφάσεις της συμμετοχής του κοινού. Αν και η συμμετοχή «όλων των κοινωνικών τάξεων και ομάδων» εμφανιζόταν ως προϋπόθεση εφαρμογής του «Χωροταξικού», το «απόρρητο» της μελέτης όσο αυτή εκπονούνταν έδειχνε και τα όριά της.

Εικ. 3, 4. Εικονογράφηση στο κείμενο της κριτικής στο «Χωροταξικό Περιοχής Πρωτεύουσας» (ΔΣΑ τ.3, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1976), όπου διακρίνεται το διάγραμμα των 72 προβλημάτων της Αθήνας και των 42 μέτρων για την επίλυσή τους (αριστερά), καθώς και η φωτογραφία με τον Κ.Α. Δοξιάδη πάνω από ένα μεγάλο μεγέθους πρόπλασμα της Αττικής.

Η κριτική για το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Πρωτεύουσας» του Γραφείου Δοξιάδη από το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ αποτελεί, ενδεχομένως, την πρώτη συστηματικά δομημένη γραπτή κριτική σε πολεοδομική/χωροταξική μελέτη στην Ελλάδα, η οποία επιχειρεί να αποδομήσει με επιστημονικά, μεθοδολογικά και πολιτικά επιχειρήματα το περιεχόμενο και τους στόχους μια εκφρασμένης κρατικής πολιτικής για το χώρο. Θα πρέπει, όμως, να την κατανοήσουμε όχι μόνο στο πλαίσιο της μεταδικτατορικής, μεταπολιτευτικής συγκυρίας αλλά και κατά πολύ ευρύτερων θεωρητικών και επιστημολογικών ανατροπών και για τα ζητήματα του χώρου και του σχεδιασμού του.

Αρχιτεκτονικοί/πολεοδομικοί λόγοι κατά τη δεκαετία του 1970

Κοινωνικοί/πολιτικοί λόγοι για την πόλη και την πολεοδομία: ένα κριτικό άνοιγμα του πεδίου

Κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας, κύκλοι αρχιτεκτόνων άρχισαν να συγκροτούν βαθμιαία έναν κριτικό λόγο για τα ζητήματα της πόλης και της πολεοδομίας, ενώ ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, πέρα από επιστημονικός και επαγγελματικός φορέας, διεκδίκησε σταδιακά έναν περισσότερο ρητό κοινωνικό ρόλο.³¹ Οι διαδικασίες πολιτικοποίησής τους συναρτήθηκαν, αφενός, με τη συγκυρία της δικτατορίας στην Ελλάδα, τη διαφοροποιημένη αντιδικτατορική κινητοποίηση και, έπειτα, την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Αφετέρου, θα πρέπει να γίνουν κατανοητές στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνικής και ιστορικής συγκυρίας, ευρωπαϊκής και διεθνούς, η οποία χαρακτηριζόταν από ριζικές αμφισβητήσεις της μεταπολεμικής περιόδου και ανατροπές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής στις χώρες της Δύσης – και όχι μόνο.³² Μεταξύ άλλων και στα θέματα των ιδεών και αντιλήψεων για την πόλη, η συγκυρία του «Μάη 1968» και το πέρασμα στη δεκαετία του 1970 ήταν κομβική θεωρητικά, επιστημολογικά και μεθοδολογικά.³³ Συναρτήθηκε με την αμφισβήτηση της Μοντέρνας πόλης και πολεοδομίας τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και εφαρμογής, με μετανεωτερικές και νεομαρξιστικές προσεγγίσεις στα ζητήματα του χώρου που απέδιδαν έμφαση άλλοτε σε ζητήματα πολιτικής οικονομίας ή εξουσίας και άλλοτε στην καθημερινή ζωή και σε ομάδες που βρίσκονταν ως τότε στο περιθώριο. Οι προσεγγίσεις αυτές αναζητούσαν εναλλακτικά παραδείγματα και ωθούσαν προς την ανάδυση πληθώρας νέων ακαδημαϊκών πεδίων και πανεπιστημιακών κοινοτήτων.

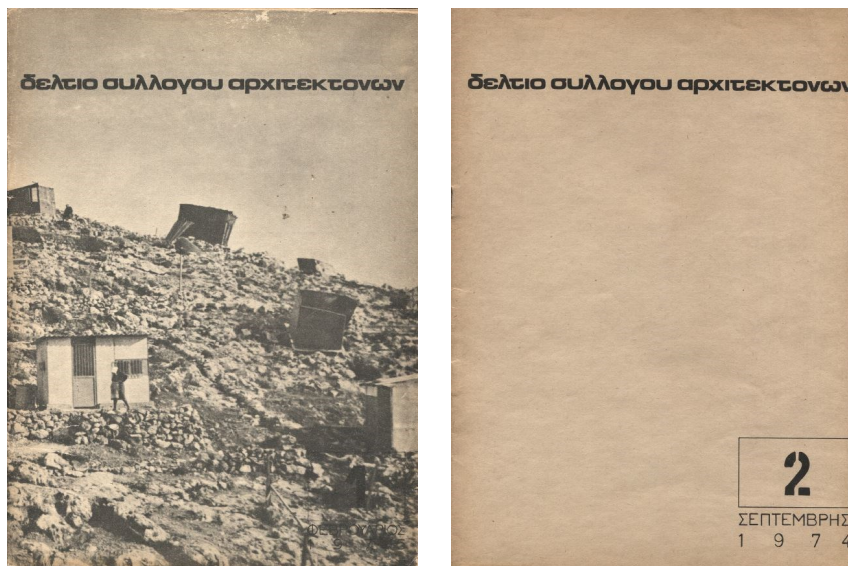
Εικ. 5. Εξώφυλλο του περιοδικού Αρχιτεκτονικά Θέματα τ.5, 1971.

Οψεις αυτών των ριζικών μετατοπίσεων σε επίπεδο ιδεών και αντιλήψεων για την πόλη άρχισαν να αποτυπώνονται και στην Ελλάδα ήδη κατά τη δικτατορία με άρθρα σε αρχιτεκτονικά περιοδικά όπως τα Αρχιτεκτονικά Θέματα.³⁴ Για παράδειγμα σε τεύχος του 1971, στο αφιέρωμα «οι επιστήμες του ανθρώπου και το τεχνητό περιβάλλον»³⁵ (εισαγωγή Σάββα Κονταράτου) (Εικ. 5) περιλαμβάνονταν μεταφρασμένα στα ελληνικά τα άρθρα των Henri Lefebvre «Για μια στρατηγική του αστισμού» και του Paul-Henry Chombart de Lauwe «Η απελευθέρωση των ανθρώπων διαμέσου της κατοικίας», τα οποία αναδείκνυαν κοινωνιολογικές ματιές στην πόλη και το κλίμα αμφισβήτησης στη Γαλλία.³⁶ Στο ίδιο τεύχος περιλαμβανόταν το κείμενο της Μαρίας Μαντουβάλου «Η παραγωγή του τεχνητού περιβάλλοντος και το παραγωγικό σύστημα. Κατεύθυνση για μια κριτική ανάλυση των προβλημάτων του αστικού χώρου»,³⁷ το οποίο ο Γιώργος Σαρηγιάννης χαρακτήρισε αργότερα ως «το πρώτο άρθρο σοβαρής μαρξιστικής ανάλυσης για την πολεοδομία στην Ελλάδα».³⁸ Σταδιακά, κριτικές απόψεις άρχισαν να εμφανίζονται στο Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων (ΔΣΑ). Το 1972 κυκλοφόρησε το αφιέρωμα για τον «κοινωνικό ρόλο του αρχιτέκτονα» όπου εμπειριέχονταν άρθρο του Ιωάννη Δεσποτόπουλου.³⁹ Στο άρθρα των Δελτίων του 1973 αρθρωνόταν ήδη ένας κοινωνικός/πολιτικός λόγος για τις «απαλλοτριώσεις», «αγώνες για την κατοικία» με αναφορά στη Χιλή, για «το δικαίωμα στη στέγη, στη γη, στον τρόπο ζωής» κ.ά. (Εικ. 6, 7)

Εικ. 6, 7. Εξώφυλλα του Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων το 1973, τον τελευταίο χρόνο της δικτατορίας. Όπως πληροφορούμαστε, το τεύχος 3 (Οκτώβριος 1973) «δουλεύτηκε το φθινόπωρο του 1973» αλλά η «λαϊκή εξέγερση του Νοέμβρη» και «τα γεγονότα που ακολούθησαν οδήγησαν στην απόφαση να μην κυκλοφορήσει το δελτίο τότε». Η συντακτική επιτροπή αποφάσισε να κυκλοφορήσει το Δελτίο αυτούσιο μετά την πτώση της δικτατορίας ως μια δουλειά «χαρακτηριστική του προβληματισμού που επικρατούσε την περίοδο εκείνη στο σύλλογο».

Μετά το 1974, και κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, οι θέσεις του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων εμφορούνταν από το ριζοσπαστικό τόνο του Μάη 1968 και της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και συνυφαίνονταν με προσωπικές κοινωνικές/πολιτικές εμπειρίες νέων επιστημόνων/ισσών στον ευρωπαϊκό και ελλαδικό χώρο. Το Σεπτέμβριο του 1974, το πρώτο μεταδικτατορικό Δελτίο του Συλλόγου έθετε τα αιτήματα για τον *εκδημοκρατισμό* και την *αποχουντοποίηση* κράτους και κοινωνίας, για ένα νέο ρόλο του αρχιτέκτονα και της αρχιτεκτονικής και μιλούσε για ένα Σύλλογο ως «χώρο επεξεργασίας και έκφρασης απόψεων για τα θέματα που σχετίζονται με το τεχνητό περιβάλλον και την ανάπτυξη γενικότερα». (Εικ. 8) Στο εισαγωγικό σημείωμα, η συντακτική επιτροπή (Χ. Αγριαντώνη, Θ. Βεργόπουλος, Μ. Μαντουβάλου, Α. Παπαϊωάννου) τόνιζε ότι «[η] περίοδος που περνάμε επιβάλλει ένα νέο κύτταγμα του χώρου μας ως τμήματος του ευρύτερου κοινωνικού χώρου» και ένα νέο είδος και τρόπο ανάπτυξης.⁴⁰

Εικ. 8, 9. Εξώφυλλα του Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων. Αριστερά, το πρώτο τεύχος μετά την πτώση της δικτατορίας (τ.2, Σεπτέμβριος 1974). Δεξιά, το τεύχος με το αφιέρωμα στην αυθαίρετη δόμηση και το Πέραμα (τ.1, Φεβρουάριος 1975).

Μαζί με τα επαγγελματικά και συνδικαλιστικά θέματα, οι νέες θεματικές που απασχολούσαν το Σύλλογο κατά την περίοδο αυτή απηχούν το ευρύτερο κλίμα της εποχής, όπως η κατοικία και η οικιστική πολιτική, η αυθαίρετη δόμηση, οι σχέσεις βιομηχανίας και κατοικίας, η χωροθέτηση της βιομηχανίας, οι απαλλοτριώσεις «κοινής ωφέλειας», τα «σχολεία μαμούθ» κ.ά. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει στο τεύχος 1 του Φεβρουαρίου 1975 για την αυθαίρετη δόμηση (Εικ. 9), το οποίο κατέγραψε μια αφηγηματική περίπτωση αγώνων για το «δικαίωμα στη στέγη» στα αυθαίρετα του Περάματος, στο μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης, το καλοκαίρι του 1974, με την παρουσία του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων και της Αρχιτεκτονικής Σχολής ΕΜΠ.⁴¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το άρθρο του Αντώνη Τρίτση το 1975 στα Τεχνικά Χρονικά με τίτλο «Ο ρόλος των επιστημόνων και τεχνικών στον αντι-ιμπεριαλιστικό αγώνα». Εκεί ο Τρίτσης υποστήριζε την ανάγκη «απαγκίστρωσης από τα πλοκάμια της ιμπεριαλιστικής τεχνολογίας και οικονομίας» στην κατεύθυνση της «αυτό-ανάπτυξης» ή «αυτόνομης ανάπτυξης». Εγγραφε:⁴²

«Η Ελλάδα δεν θα αναπτυχθεί από την απόσταση της Αθήνας με γενικές 'κατευθύνσεις' αλλά από την καθολική προσπάθεια κάθε μικρο-κοινωνίας που κατοικεί κάθε γωνιά της».

Τα παραπάνω αποτελούν όψεις συγκρότησης και αρχικής ζύμωσης αυτού που συχνά αναφέρεται ως μια «αριστερή σκέψη/ιδεολογία» στα ζητήματα της πόλης και του σχεδιασμού στην Ελλάδα κατά τη Μεταπολίτευση. Σε κείμενό του για την

«Αριστερή ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα», ο Γιώργος Σαρηγιάννης⁴³ αναφέρει μια «γενικώς αριστερή θεωρητική έκρηξη μετά την 'αποκατάσταση της Δημοκρατίας'» σε διάφορους κοινωνικούς χώρους, στο Πανεπιστήμιο, στο Σύλλογο Αρχιτεκτόνων και αλλού, η οποία συνοδεύεται από εκδόσεις, βιβλία, περιοδικά, άρθρα κ.ο.κ. Η συνθήκη και η συγκυρία αυτή έχει ήδη αποτιμηθεί ποικιλοτρόπως⁴⁴ – και ενδεχομένως να αξιολογηθεί ακόμα περισσότερο στο μέλλον. Σε κάθε περίπτωση, το κριτικό άνοιγμα του πεδίου των ιδεών και αντιλήψεων για το χώρο και το σχεδιασμό του με πολιτικούς/κοινωνικούς λόγους και αιτήματα κατά τα κομβικά πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης αλληλοτροφοδοτήθηκε και συνυφάνθηκε εκ των πραγμάτων όχι μόνο με διεθνείς κοινωνικές και επιστημολογικές ανατροπές αλλά και με την κατοχύρωση και διεύρυνση του πεδίου της χωροταξίας στην Ελλάδα.

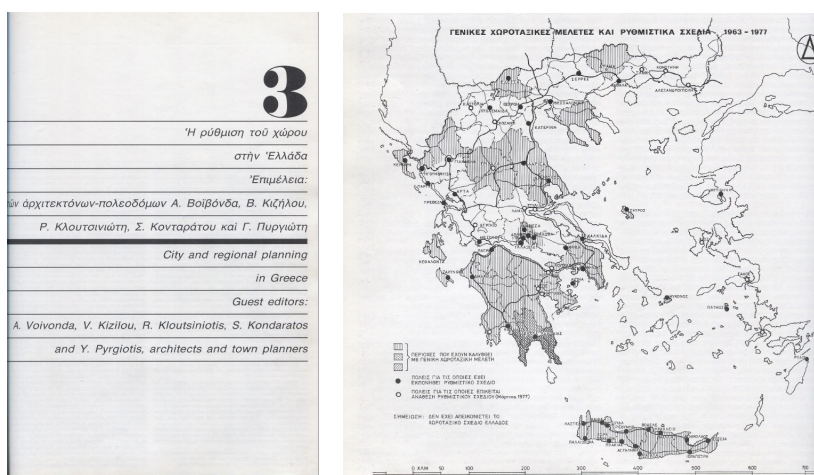
Κατοχυρώσεις και διευρύνσεις του πεδίου της χωροταξίας: Προς τη δεκαετία του 1980

Σημαντική θεσμική τομή της μεταιχμακής μεταπολιτευτικής περιόδου ήταν η ψήφιση του Συντάγματος της Ελλάδας τον Ιούνιο του 1975. Και, ειδικότερα, μιας σειράς άρθρων που αναφέρονται στον ελεγκτικό και ρυθμιστικό ρόλο του κράτους στο σχεδιασμό του χώρου, την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της ιδιοκτησίας της γης. Όπως τεκμηριώνει η βιβλιογραφία,⁴⁵ καθοριστική προς την κατεύθυνση της συνταγματικής κατοχύρωσης των πεδίων αυτών ήταν η συμβολή του Κυπριανού Μπίρη, καθηγητή ΕΜΠ και Υφυπουργού Δημοσίων Έργων για θέματα οικισμού (από το 1974 ως το 1976). Ο Αριστείδης Ρωμανός⁴⁶ αναφέρεται στην «έμπνευση» και την «επιμονή» του ώστε να συμπεριληφθούν για πρώτη φορά σε ελληνικό Σύνταγμα διατάξεις για την πολεοδομία, τη χωροταξία και το περιβάλλον, με τρόπο «πρωτοποριακό». Ο Λουδοβίκος Βασενχόβεν⁴⁷ μιλάει για μια «ριζική τομή» που επέφερε το Σύνταγμα 1975 στα ζητήματα του σχεδιασμού του χώρου και για την «καταλυτική επίδραση στην αναγνώριση και στην καταξίωση του χωροταξικού σχεδιασμού ως επιστήμης και πράξης».

Ενδεικτική της συγκυρίας αυτής είναι η δημόσια συζήτηση που διοργανώθηκε τον Φεβρουάριο 1975 στο ΤΕΕ με πρωτοβουλία της Επιτροπής Αυτοδιοίκησης του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων με θέμα «Προγραμματισμός-Πολεοδομία και Αυτοδιοίκηση στο Σύνταγμα». Στη σχετικό ενημερωτικό δελτίο στα Τεχνικά Χρονικά⁴⁸ επιβεβαιωνόταν ο «κοινός αγώνας» αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων και άλλων επιστημόνων, της τοπικής αυτοδιοίκησης και νομικών για τη «φροντίδα για την εξυπηρέτηση των αναγκών της καθημερινής ζωής του ανθρώπου». Παράλληλα, αναδεικνύεται το ενδιαφέρον για την κατοχύρωση της νομικής και οικονομικής αυτοτέλειας της τοπικής αυτοδιοίκησης και προτάσεις για πιθανές προσθήκες στο Σύνταγμα ώστε η «διαμόρφωση και η ανάπτυξη των πόλεων, των εν γένει οικισμών και της ευρύτερας περιοχής των» να ανήκει στην αρμοδιότητα των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.⁴⁹ Αν και αρ-

μοδιότητες του σχεδιασμού του χώρου παραμένουν ένα ζήτημα που συζητιέται ως σήμερα, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι πάνω στην κατοχύρωση της χωροταξίας, της πολεοδομίας και του περιβάλλοντος στο Σύνταγμα του 1975 αναπτύχθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες μια εκτενής νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ),⁵⁰ με τις κρίσεις του ΣτΕ να «αποκτούν βαθμιαία τον χαρακτήρα μιας οιονεί χάραξης χωροταξικής πολιτικής».⁵¹

Ενα ακριβώς χρόνο μετά την ψήφιση του Συντάγματος – και σχεδόν ταυτόχρονα με την παραλαβή του «Χωροταξικού Σχεδίου και Προγράμματος Περιοχής Πρωτεύουσας» από το Υπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού – ψηφίστηκε ο ν. 306/1975 «περί Χωροταξίας και Περιβάλλοντος» (ΦΕΚ Α΄151). Μεταξύ άλλων προέβλεπε και τη δημιουργία ενός Εθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος.⁵² Ο νόμος αυτός ίσχυε τυπικά μέχρι το 1999 (ν. 2742/1999 «Χωροταξικός σχεδιασμός και αιεφόρος ανάπτυξη και άλλες διατάξεις, ΦΕΚ Α΄207), αν και μάλλον σε μεγάλο βαθμό παρέμεινε ανενεργός.⁵³ Σε κάθε περίπτωση, οι θεσμικές κατοχυρώσεις της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου μπορούν να γίνουν κατανοητές ως καίριας σημασίας.

Εικ. 10, 11. Ενδεικτικές εικόνες από το αφιέρωμα «Η ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα» στο περιοδικό Αρχιτεκτονικά Θέματα (τ.11, 3, 1977).

Ιδιαίτερα ενδεικτικό της συγκυρίας ήταν το εκτενές αφιέρωμα-επισκόπηση (85 σελίδων) του περιοδικού Αρχιτεκτονικά Θέματα το 1977 με τίτλο «Η ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα»⁵⁴ σε επιμέλεια των: Αναστασία Βοϊβόνδα, Βάσω Κιζήλου, Ράνια Κλουτσινιώτη, Σάββα Κονταράτου και Γιάννη Πυργιώτη (Εικ. 10, 11). Το αφιέρωμα είχε ξεκινήσει να ετοιμάζεται από το Μάιο του 1976 με σκοπό να συγκεντρωθεί αναδρομικά υλικό και να συμβάλει στη διαμόρφωση απόψεων για μια σειρά από θέματα

των τελευταίων χρόνων (απαλλοτριώσεις, ενεργός πολεοδομία, ρυθμιστικά σχέδια, ΚΕΠΟΣ/ΔΕΠΟΣ, χωροταξία και περιβάλλον, χωροθέτηση βιομηχανίας, συμμετοχή κοινωνίας κ.ά.). Εμπεριείχε ένα ιστορικό της κρατικής παρέμβασης στη ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα από το 1830, μια χαρτογράφηση μελετών που είχαν εκπονηθεί από δημόσιους φορείς ή ιδιώτες μελετητές μετά το 1960,⁵⁵ μελετητικές εμπειρίες της πρόσφατης περιόδου⁵⁶ και μια θεωρητική αντιπαράθεση απόψεων κρατικών οργανισμών και υπηρεσιών, κοινωνικών και πολιτικών φορέων και ατόμων με θέμα «αίτια και επιδιώξεις της κρατικής παρέμβασης στη ρύθμιση του χώρου».⁵⁷ Στο πλαίσιο της κατάθεσης απόψεων, ο Κυπριανός Μπίρης έγραφε:⁵⁸

«[Γ]ια πρώτη φορά μέσα στα δύο τελευταία χρόνια, η κατάσταση αντιμετωπίζεται απόλυτα πραγματιστικά [...] Διασφαλίστηκαν οι προϋποθέσεις συνταγματικής και νομικής υποδομής, με απόλυτη κατοχύρωση των δικαιωμάτων ενεργού ασκήσεως από την πολιτεία οικιστικού έργου. [...] Οι παραπάνω προϋποθέσεις [...] θεμελιώνουν πάντως κατά γενική παραδοχή, ευνοϊκές προοπτικές για το σύνολο του ελλαδικού χώρου».

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό το αφιέρωμα – και οι συζητήσεις γύρω από αυτό – αποτέλεσε ένα σημείο αναφοράς για ένα ευρύτερο σύνολο νέων αρχιτεκτόνων-πολεοδόμων που ασχολούνταν ή ενδιαφέρονταν για τη μεγάλη κλίμακα του σχεδιασμού. Παράλληλα, κατά την περίοδο αυτή, τα ζητήματα της χωροταξίας και της περιφερειακής ανάπτυξης άρχισαν να διευρύνονται σημαντικά και σε θεωρητικό επίπεδο στην Ελλάδα, από επιστήμονες/ισσες που βρίσκονταν σε ανοιχτό διάλογο με τις αντίστοιχες εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο.⁵⁹

Πλησιάζοντας προς το τέλος της δεκαετίας του 1970, νέα δεδομένα καταγράφηκαν για την Αθήνα, το χώρο και τη ρύθμισή του.⁶⁰ Κατά το διάστημα 1978-1979 το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος (ΥΧΟΠ), με υπουργό τον Στέφανο Μάνο, συνέταξε το Σχέδιο Πλαίσιο «Πρωτεύουσα 2000». Νέα ζητήματα αποκτούσαν σημασία όπως το νέφος και η κυκλοφοριακή συμφόρηση. Οι διαδικασίες ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 με το σύνθημα «Αλλαγή» σηματοδότησαν την εκκίνηση των σημαντικών μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1980 για την πολεοδομία και τη χωροταξία, ανοίγοντας νέα κεφάλαια στην ιστοριογραφία του σχεδιασμού της μεγάλης κλίμακας.

Τέσσερα σημεία-υποθέσεις για το μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης

Στο κείμενο αυτό επιχειρήσα να αναδείξω όψεις των συζητήσεων για το χωροταξικό σχεδιασμό της Αθήνας σε μια κρίσιμη ιστορική και μεταβατική καμπή: στο μεταίχμιο των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης (1973-1978). Σε τέσσερα σημεία που ακολουθούν, επιχειρώ να συνθέσω όσα αναλύθηκαν αλλά και να τονίσω συνδέ-

σεις με πιο πρόσφατες περιόδους, μέσα από μια γενεαλογική, ιστοριογραφική οπτική. Τα σημεία αυτά λειτουργούν, ταυτόχρονα, ως υποθέσεις προς περαιτέρω διερεύνηση:

Νέες αντιλήψεις, «κουλτούρες σχεδιασμού», κληρονομίες σκέψης. Η περίοδος αυτή αναδεικνύεται ως καθοριστική για τη διαμόρφωση νέων ιδεών και αντιλήψεων για το χώρο και το σχεδιασμό του. Αφενός, συγκροτείται ένα σώμα κριτικής σκέψης που αλληλεπιδρά με διεθνείς ροές ιδεών και αντιλήψεων, εμπνέεται από τις κοινωνικές και επιστημολογικές αμφισβητήσεις του Μάη 1968, ενστερνίζεται την κριτική για τη Μοντέρνα πόλη και Πολεοδομία και τον τεχνοκρατικό/θετικιστικό σχεδιασμό, εισάγοντας κοινωνιολογικές οπτικές. Αφετέρου, διευρύνεται και κατοχυρώνεται θεσμικά το πεδίο της χωροταξίας μέσα από τους κύκλους των αρχιτεκτόνων, τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και επαγγελματικής πρακτικής, και πάλι σε διάλογο με σύγχρονες τους προσεγγίσεις στον ευρωπαϊκό και το διεθνή χώρο. Η διεύρυνση αυτή επιτυγχάνεται και λόγω της συνταγματικής κατοχύρωσης της χωροταξίας και της προστασίας περιβάλλοντος στο Σύνταγμα του 1975. Οι δύο αυτές τάσεις, αν και διακριτές, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εκ των πραγμάτων αλληλεπιδρούν, λειτουργώντας ενδεχομένως και συμπληρωματικά.

Η νέα «ανθρωπογεωγραφία» του σχεδιασμού: Στο υλικό που παρουσιάστηκε εμφανίζεται μια νέα γεωγραφία ανθρώπων (αρχιτέκτονες/ισσες-πολεοδόμες/οι) που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο τόσο κατά τη συγκυρία αυτή όσο και αργότερα από θέσεις ευθύνης στη δημόσια διοίκηση και την πολιτική, το μελετητικό επάγγελμα, το Πανεπιστήμιο, επαγγελματικούς και επιστημονικούς συλλόγους και τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Η παρουσία των ανθρώπων αυτών ήταν συνολικά, και κατά περίπτωση, ιδιαίτερα επιδραστική τόσο στην πρακτική όσο και στη θεωρία του σχεδιασμού του χώρου κατά τις επόμενες δεκαετίες. Πρόκειται, θα υποστηρίζαμε, για μια ηλικιακή/γενεακή ρήξη με διακριτά πολιτισμικά και έμφυλα χαρακτηριστικά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο,⁶¹ με νέες/ους επιστήμονες/ισσες που διέγραψαν έκτοτε τις προσωπικές και συλλογικές τροχιές τους – άλλοτε διασταυρούμενες, άλλοτε παράλληλες ή και αποκλίνουσες.

Διοικητικές διαδικασίες και πρακτικές: Η εστίαση στη συγκυρία αυτή αναδεικνύει ορισμένα σημεία διοικητικού χαρακτήρα με ενδιαφέρουσες συνδέσεις κατά τις επόμενες δεκαετίες. Μεταξύ άλλων: (i) Η διαμόρφωση δύο επισπευδόντων φορέων/πόλων αρμοδιότητας για το σχεδιασμό, ενός πιο «αναπτυξιακού» (με επισπεύδοντα το Υπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού) και ενός πιο «χωρικού» (με επισπεύδοντα το Υπουργείο Δημοσίων Έργων). (ii) Οι σχέσεις μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα στην εκπόνηση των μελετών και ο βαθμός εμπλοκής της δημόσιας διοίκησης σε αυτήν. (iii) Η μεγάλη σημασία που αποκτά διοικητικά ο ρόλος του ΣτΕ και η νομολογία που αναπτύσσεται (Ε΄ Τμήμα) για θέματα χωροταξίας και περι-

βάλλοντος ακριβώς λόγω της συνταγματικής κατοχύρωσής τους στο Σύνταγμα 1975. (iv) Οι δυσκολίες, αντιφάσεις, αδιέξοδα και τα διακυβεύματα που συναρτώνται με τις στοχεύσεις, το περιεχόμενο και την εφαρμογή του χωροταξικού σχεδιασμού στην Ελλάδα – και μάλιστα στη μητροπολιτική κλίμακα της Αθήνας.

Προσλήψεις του Κ. Α. Δοξιάδη και του έργου του: η συγκυρία συμπίπτει με την ολοκλήρωση του «Χωροταξικού Σχεδίου και Προγράμματος Περιοχής Πρωτευούσης» και το θάνατο του Κ. Α. Δοξιάδη. Κλείνει έτσι ένα μεγάλο ιστορικό κύκλο που είχε ξεκινήσει από τα χρόνια της Κατοχής – τη δεκαετία του 1940 αν όχι από πιο πριν – , την αρχική συγκρότηση του πεδίου της Χωροταξίας παράλληλα με την Οικιστική⁶² και φτάνει μέχρι το τέλος της δικτατορίας. Τις τέσσερις αυτές δεκαετίες ο Κ. Α. Δοξιάδης αποτέλεσε μια από τις κυρίαρχες φυσιογνωμίες στα θέματα του σχεδιασμού – τουλάχιστον σε συμβολικό επίπεδο. Η κριτική αποδόμηση του τελευταίου του εγχειρήματος ως προς τους στόχους και το περιεχόμενό του και η απόρριψή του μεταπολιτευτικά από τη Διοίκηση σηματοδοτούν μια ευρύτερη αλλαγή σελίδας στις προσλήψεις για τον ίδιο και το έργο του.

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης εκκινεί για τα θέματα του χώρου και του σχεδιασμού του με συμβάντα κρίσιμης και καθοριστικής σημασίας. Στο μεταίχμιο της Μεταπολίτευσης καταγράφεται: η αμφισβήτηση του έργου του Κ. Α. Δοξιάδη, το κριτικό άνοιγμα των συζητήσεων για το χώρο και το σχεδιασμό του σε συνάρτηση με διαδικασίες κοινωνικού εκδημοκρατισμού και αποχουντοποίησης και η συνταγματική κατοχύρωση της ρύθμισης του χώρου και της προστασίας του περιβάλλοντος. Όλα τα παραπάνω γίνονται σε διάλογο με διεθνείς ροές ιδεών και αντιλήψεων και εν μέσω κοινωνικών, θεωρητικών και επιστημολογικών ανατροπών και αμφισβητήσεων. Μπορούμε να κατανοήσουμε το σύνολο των παραμέτρων αυτών ως συνιστώσες μιας κομβικής περιόδου και γενικότερης «στροφής» τόσο για την Αθήνα όσο και για την εξέλιξη της σκέψης, της επιστήμης, της επαγγελματικής και διοικητικής πρακτικής του σχεδιασμού του χώρου στην Ελλάδα. Ο νέος αέρας που πνέει οδηγεί προς τις μεταρρυθμίσεις της δεκαετία του 1980 και σταδιακά κανονικοποιείται, τροφοδοτώντας, παράλληλα, συζητήσεις και προβληματισμούς μέχρι σήμερα.

Αναφορές

- 1 Γραφείο Δοξιάδη, Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτευούσης (Αθήνα: Υπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού, 1976), τ.ΙΙ, 289.
- 2 Τον ίδιο μήνα με το θάνατο του Κ. Α. Δοξιάδη ψηφίστηκε το Σύνταγμα της Ελλάδας του 1975. Ένα χρόνο πριν, τον Ιούλιο του 1974 η Χούντα είχε εκχωρήσει την εξουσία. Το Νοέμβριο του 1974 είχαν γίνει οι πρώτες εκλογές της Μεταπολίτευσης και το Δεκέμβριο του 1974 το δημοψήφισμα που οδήγησε στην κατάργηση της βασιλείας.
- 3 Πασχάλης Σαμαρίνης, Χωρικές Πολιτικές και Λόγος για την Πόλη την Περίοδο της Δικτατορίας (1967-1974). Τομές και Συνέχειες στη Διαδικασία Συγκρότησης του Ελληνικού Αστικού

- Χώρου (Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2014), 261-262.
- 4 Ενδεικτικά: είσοδος της χώρας στην ΕΟΚ, άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, ρήξη με το μετεμφυλιακό κράτος, κοινωνικά προγράμματα στήριξης, Συνθήκη του Μάαστριχτ, ένταξη στην ΟΝΕ, παγκοσμιοποίηση, κ.ά.
 - 5 Ενδεικτικά: προαστιοποίηση, μεταλλαγές του κέντρου πόλης, εισροή μεταναστευτικών πληθυσμών από τα Βαλκάνια, την ανατολική Ευρώπη και την Ασία, προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων, μεγάλα έργα υποδομής και νέες γεωγραφίες.
 - 6 Ο Πασχάλης Σαμαρίνης διερεύνησε, μεταξύ άλλων, τις διαδικασίες εκπόνησης του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας, τόσο του αρμόδιου Γραφείου Ρυθμιστικού Σχεδίου του Υπουργείου Δημοσίων Έργων όσο και του Γραφείου Δοξιάδη για το Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτεύουσας. Εξετάζει το μη θεσμοθετημένο αλλά σε επεξεργασία Ρυθμιστικό Σχέδιο Πρωτεύουσας του Γραφείου Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων (Δ/ντής Π. Βασιλειάδης) καθώς επίσης και το Δεκαπενταετές Πρόγραμμα Μακροχρόνιου Αναπτύξεως (Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών ΚΕΠΕ) που δημοσιεύθηκε το 1972. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνεντεύξεις με προνομιακούς για τα θέματα του σχεδιασμού και της πόλης πληροφορητές/τριες καθώς και η έρευνα στο αρχείο Δοξιάδη όπως η προσωπική αλληλογραφία του Κ. Α. Δοξιάδη με τις κυβερνήσεις της δικτατορίας αλλά και μετά.
 - 7 Σαμαρίνης, ό.π. 340.
 - 8 Η έρευνα βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό στο προσωπικό αρχείο της Μαρίας Μαντουβάλου, την οποία ευχαριστώ θερμά.
 - 9 Για μια αναφορά στις προσπάθειες μητροπολιτικού σχεδιασμού της Αθήνας και δημιουργίας φορέα ρύθμισης του ευρύτερου χώρου της πρωτεύουσας στη δεκαετία του 1960, βλ. Φέσσα-Εμμανουήλ, Ελένη. «Προκόπης Βασιλειάδης. Αρχιτέκτων-Πολεοδόμος (Κίεβο, 1912-Αθήνα, 1977)», *Greekarchitects.gr* (2015). [<https://www.greekarchitects.gr/gr/αφιερωματα/προκοπης-βασιλειαδης-αφιερωμα-id10033>]. Αξίζει να σημειωθεί η δημιουργία του Γραφείου Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων το 1965 υπό τη διεύθυνση του Προκόπη Βασιλειάδη και οι επεξεργασίες για το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών που συνεχίζονταν και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Η Ελένη Φέσσα-Εμμανουήλ αναφέρει ότι το Γραφείο Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών καταργήθηκε το 1968 όσο ο Π. Βασιλειάδης απείχε από τα καθήκοντά του λόγω προβλημάτων υγείας.
 - 10 Λ.χ.: «Σχέδιο Γενικής οργάνωσης της Αθήνας» (1947) με την πρόταση για τη λεωφόρο ΝΑ-ΤΟ (μετέπειτα Αττική Οδός), «Η πρωτεύουσά μας και το μέλλον της» (1960) με την πρόταση για το νέο Διοικητικό Κέντρο Αθηνών στο Τατόι· «Οικουμενόπολη Αθήνα» (1965). Βλ. Σαρηγιάννης, Γιώργος. «Τα Ρυθμιστικά Σχέδια Αθηνών και οι Μεταβολές των Πλαισίων τους». *Greekarchitects.gr* (2010). [<https://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/τα-ρυθμιστικα-σχεδια-αθηνων-και-οι-μεταβολες-των-πλαισιων-τους-id3464>]. Φιλιππίδης, Δημήτρης. Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης (1913-1975) Αναφορά στον Ιππόδαμο. Αθήνα: Μέλισσα, 2015.
 - 11 Βλ. εκτός των δύο τευχών της μελέτης και Psomopoulos, Panagis. "Guiding the growth of metropolitan Athens". *Ekistics* 44, no.262 (1977): 120-133.
 - 12 Φιλιππίδης, ό.π. 243.
 - 13 Λουδοβίκος Βασενχόβεν, Βάζοντας Τάξη στη Χώρα μας. Ιστορικό της Χωροταξίας στην Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Αθήνα: Κριτική, 2022), 161, 246.
 - 14 Σαρηγιάννης, ό.π. 2010.
 - 15 Σαρηγιάννης, Γιώργος. «Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1960 ως το 1990. Μέρος Τρίτο: Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στη Δικτατορία 1967-

- 1974». *Greekarchitects.gr* (2014). [<https://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/η-αριστερή-ιδεολογία-στην-πολεοδομία-στην-ελλάδα-από-το-1960-ως-το-1990-μέρος-γ-id8341>].
- 16 Πρεβελάκης, Γιώργος. «Ο Μητροπολιτικός Σχεδιασμός στην Ελλάδα: η Περίπτωση της Αθήνας». *Αειχώρος* 1, αρ. 1 (2002): 50-59.
- 17 Ρωμανός, Αριστείδης. «Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο. Σχόλιο για την Ανάθεση στο Γραφείο Δοξιάδη». *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* 1 (Ιούνιος 1973): 4-7.
- 18 Χριστίνα Αγριαντώνη, Θρασύβουλος Βεργόπουλος, Κάρολος Κάιγερ, Μαρία Μαντουβάλου, Αγνή Παπαϊωάννου, «Χωροταξικό της Πρωτεύουσας», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* 1 (Ιούλιος-Αύγουστος 1976): 7.
- 19 Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, «Χωροταξικό Σχέδιο της Αθήνας», *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ* 905 (1976): 6-7.
- 20 Στην ομάδα εργασίας συμμετείχαν μεταξύ άλλων οι: Π. Γκοιμήσης, Κ. Ηλιόπουλος, Λ. Λεοντίδου, Π. Λουκάκης, Α. Μαρκοπούλου, Μ. Μυρίδη, Γ. Χαϊδόπουλος, Δ. Ψαρρός, Β. Φίλιας.
- 21 Δημοκρατική Πανεπιστημονική Κίνηση Αρχιτεκτόνων, «Απόψεις πάνω στο Χωροταξικό Σχέδιο για την πρωτεύουσα (Αττική)», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* 2 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1976): 48-50.
- 22 Τμήμα Μελετών Διαφώτισης ΚΟΑ ΚΚΕ, «Το Χωροταξικό Σχέδιο εξυπηρετεί τα μονοπώλια», *Ριζοσπάστης*, 18 Σεπτεμβρίου 1976
- 23 Το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών είχε ιδρυθεί το 1964 από τον Αντώνη Κριεζή, καθηγητή ΕΜΠ, συγκροτώντας έναν πρώτο πυρήνα επεξεργασίας χωροταξικών θεμάτων και εκπόνησης πρότυπων μελετών. Σύμφωνα με τον Σαρηγιάννη (ό.π. 2014), ο Κριεζής απολύθηκε το 1968 «με τη Θ. Συντακτικής Πράξη της κομμουνιστικής δράσης» ενώ το Σπουδαστήριο είχε κατηγορηθεί ως «πυρήνας αντικυβερνητικών ενεργειών». Τον Α. Κριεζή διαδέχθηκε ως διευθυντής του ΣΠΕ ο Αθανάσιος Αραβαντινός.
- 24 Μαντουβάλου, Μαρία, Μάρθα, Λουίζα και Μαυρίδου, Μαρία, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ. «Χωροταξικό Περιοχής Πρωτεύουσας. Κριτική της Μελέτης του Γραφείου Δοξιάδη». *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* 3 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1976): 15-22.
- 25 Ο.π. 22.
- 26 Ο.π. 15.
- 27 Με τη μέγιστη χωρητικότητα να εκτιμάται από τη μελέτη σε 20.000.000 τουρίστες και 13.500.000 μέχρι το 2000.
- 28 Ο.π. 18.
- 29 Ο.π. 20.
- 30 Ο.π. 21.
- 31 Σαμαρίνης, ό.π. 306.
- 32 Αναφέρονται εδώ ως ενδεικτικές ετερόκλητες όψεις της κομβικής αυτής συγκυρίας ο Μάης 1968 στη Γαλλία, η Ανοιξη της Πράγας, τα αντιπολεμικά κινήματα και η σεξουαλική επανάσταση στις ΗΠΑ, η Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα κ.ο.κ.
- 33 Βαΐου, Ντίνα και Μαντουβάλου, Μαρία. «Επιλεκτική Αναδρομή στη Μελέτη της Πόλης 'μετά το 1968'». *Σύγχρονα Θέματα* 2 (2001):121-137.
- 34 Σαρηγιάννης, ό.π. 2014.
- 35 Αφιέρωμα «Οι Επιστήμες του Ανθρώπου και το Τεχνητό Περιβάλλον». *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 5 (1971): 27-90.

- 36 Το έργο του Lefebvre «Το Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική» κυκλοφόρησε στα ελληνικά λίγα χρόνια αργότερα, το 1977, από τις εκδόσεις Παπαζήση, σε μετάφραση των Παναγιώτη Τουρνακιώτη και Κλωντ Λοράν, φοιτητών ακόμα στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.
- 37 Μαντουβάλου, Μαρία. «Η Παραγωγή του Τεχνητού Περιβάλλοντος και το Παραγωγικό Σύστημα. Κατεύθυνση για μια Κριτική Ανάλυση των Προβλημάτων του Αστικού Χώρου». Αρχιτεκτονικά Θέματα 5 (1971): 130-137.
- 38 Σαρηγιάννης, ό.π. 2014.
- 39 Αφιέρωμα «Ο Κοινωνικός Ρόλος του Αρχιτέκτονα». Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 3 (1972). Το αφιέρωμα εμπεριείχε και κείμενα των Α. Ρωμανού, Α. Μάζη, Σ. Κονταράτου κ.ά.
- 40 Αγριαντώνη, Χριστίνα, Βεργόπουλος, Θρασύβουλος, Μαντουβάλου, Μαρία και Παπαϊωάννου, Αγνή. «Εισαγωγικό σημείωμα». Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 2 (1974): 3-5.
- 41 Αφιέρωμα «Αυθαίρετη δόμηση». Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 1 (1975): 10-20, 54-76.
- 42 Αντώνης Τρίτσης, «Ο Ρόλος των Επιστημόνων και Τεχνικών στον Αντι-ιμπεριαλιστικό Αγώνα», Τεχνικά Χρονικά (1975): 99-100.
- 43 Σαρηγιάννης, Γιώργος. «Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα. Μέρος Τέταρτο: Η Μεταπολίτευση 1974-1990». Archetype (2022) [<https://www.archetype.gr/blog/arthro/i-aristeri-ideologia-stin-poleodomia-stin-ellada>].
- 44 Ρωμανός, Αριστείδης. Αθήνα. Το Πολεοδομικό Ζήτημα από τη Σκοπιά του Πολίτη (Αθήνα: Ποταμός, 2004). Βαΐου, Ντίνα και Χατζημιχάλης, Κωστής. Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη (Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και Εκδόσεις νήσος, 2012). Βασενχόβεν, ό.π.
- 45 Ρωμανός, ό.π. 2004. Βασενχόβεν, ό.π.
- 46 Ρωμανός, ό.π. 2004, 62.
- 47 Βασενχόβεν, ό.π. 219, 214.
- 48 Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ. «Προγραμματισμός-Πολεοδομία και Αυτοδιοίκηση στο Σύνταγμα». Τεχνικά Χρονικά 8 (1975): 44-47.
- 49 Ο.π.46.
- 50 Ρωμανός, ό.π. 2004.
- 51 Βασενχόβεν, ό.π. 221.
- 52 Αξίζει να αναφερθεί ότι η τελική μελέτη του «Χωροταξικού Σχεδίου και Προγράμματος Περιοχής Πρωτεύουσας» που κατατέθηκε στο Υπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού το 1976 από το Γραφείο Δοξιάδη είχε ενσωματώσει αναφορές στο νέο Σύνταγμα και ρητά στο άρ. 24 (Σαμαρίνης, ό.π.).
- 53 Ήδη από το 1972 είχε ψηφιστεί το ΝΔ 1262/72 «περί Ρυθμιστικών Σχεδίων Αστικών Περιοχών» που παρομοιώς φέρεται να είχε μείνει ανενεργό (Βασενχόβεν, ό.π. 218).
- 54 Βοϊβόνδα, Αναστασία, Κιζήλου, Βάσω, Κλουτσιανιώτη, Ράνια, Κονταράτος, Σάββας και Πυργιώτης, Γιάννης. «Η Ρύθμιση του Χώρου στην Ελλάδα». Αρχιτεκτονικά Θέματα 11, αρ. 3 (1977): 128-213.
- 55 Λ.χ. από την περίοδο 1963-1966 (χωροταξικές μελέτες Θεσσαλίας, Πελοποννήσου, Κρήτης, ρυθμιστικά σχέδια σε Ηπειρο και Κρήτη και Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών), από την περίοδο 1967-1974 (ρυθμιστικά σχέδια για 15 πόλεις, το Εθνικό Χωροταξικό Ελλάδος και το Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Περιοχής Πρωτεύουσας).
- 56 Από τις μελέτες για Ιωάννινα, Δελφούς, Αγ. Γαλήνη, Πλακιά, Θήβα, Βόλο, Πτολεμαΐδα, Πωγώνι-Μέτσοβο, Νότια Πελοπόννησο, Λάρισα, Καβάλα, Σκύρο.

- 57 Απόψεις κατέθεσαν: Κυπριανός Μπίρης (Υφυπουργός Δημοσίων Έργων), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κόμμα Νέας Δημοκρατίας, Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας Εσωτερικού-Υπαχτίδα Τεχνικών, Αγαμέμνων Μπλάνας (Δήμαρχος Λάρισας), Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Σύλλογος Πτυχιούχων Ιστορικών και Αρχαιολόγων, Παναγιώτης Κομίλης (αρχ.-πολ.), Παύλος Λουκάκης (αρχ.-πολ.), Γιώργος Σαρηγιάννης (επιμ. έδρα Πολεοδομίας ΕΜΠ), Αλίκη Τζίκα-Χατζοπούλου (δικηγόρος).
- 58 Ο.π. 195.
- 59 Λουκάκης, Παύλος. «Προβλήματα της Περιφερειακής Δομής του Ελληνικού Χώρου. Προοπτικές Αναδιάρθρωσης». Πολίτης 3-4 (1976): 21-30. Λουκάκης, Παύλος. «Προοπτικές Περιφερειακής Αναδιάρθρωσης του Ελληνικού Χώρου». Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 3 (1976): 1-6. Βλ. και Αφιέρωμα «Περιφερειακή Ανάπτυξη». Σύγχρονα Θέματα 6 (1979), με κείμενα των: Π. Λουκάκη, Κ. Λεοντίδου-Γεράρδη, Λ. Βασενχόβεν, Ν. Πολυδωρίδη, Γ. Καυκαλά, Π. Αβδελίδη, Γ. Πολύζου, Γ. Δοκουμετζίδη.
- 60 Πούλιος, Δημήτρης. «Η Ατελής Μεταρρύθμιση: Ρύθμιση του Χώρου στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης 1978-1985», στο Κοινωνικός Ατλαντας της Αθήνας. Ηλεκτρονική Συλλογή Κειμένων και Εποπτικού Υλικού, Θωμάς Μαλούτας και Σταύρος Σπυρέλλης, 2022. [<http://www.athenssocialatlas.gr/>].
- 61 Ο θάνατος τόσο του Κ.Α. Δοξιάδη το 1975 όσο και του Προκόπη Βασιλειάδη το 1977, δύο πρωταγωνιστών της πολεοδομικής/χωροταξικής σκέψης και πρακτικής της μεταπολεμικής περιόδου (βλ. και Φέσσα, ό.π.), συντελεί σε αυτή τη γενεακή ρήξη.
- 62 Phokaides, Petros, Samarinis, Paschalis, Tournikiotis, Panayotis and Triantis, Loukas. "Claiming the Rural: Ekistics, Sociopolitical Conflicts and Emerging Cold-War Geopolitics in the Greek Reconstruction" *Architectural Histories* 9, no.1, 9 (2021): 1-21. DOI: <http://doi.org/10.5334/ah.460>.

Δημήτρης Πούλιος

Αρχιτέκτονας-Πολεοδόμος, Δρ ΕΜΠ, Διδάσκων Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΠΘ

Η ρύθμιση του χώρου στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης (1978-1985). Διακυβέρνηση, κοινωνικές δυναμικές και κουλτούρες σχεδιασμού.

Εισαγωγή: Γιατί είναι σημαντική η Μεταπολίτευση για τη μελέτη της Αθήνας;

Το κείμενο εξετάζει τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και πρωτοβουλίες στο πεδίο των χωρικών πολιτικών τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίπτωση της Αθήνας. Η Μεταπολίτευση, αν και έχει μελετηθεί εκτενώς στο πεδίο των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, ειδικά όσο αφορά τις σπουδές της πόλης, την πολεοδομία, και ειδικά την Αθήνα θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει σε ένα βαθμό μείνει στο περιθώριο. Αν και πτυχές τις έχουν μελετηθεί απουσιάζει μια συνολική αφήγηση για την περίοδο και τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν.

Σε ένα βαθμό οι αστικοί μετασχηματισμού της περιόδου 1974-1984, θεωρούνταν μια συνέχεια της μεταπολεμικής περιόδου ανασυγκρότησης, ενός μοντέλου των δεκαετιών του 1950-1960 που συνεχίστηκε μέχρι και την δεκαετία του 1990. Ταυτόχρονα η πρώτη δεκαετία της Μεταπολίτευσης είναι μια περίοδος «αποτυχιών», οραμάτων για την Αθήνα που δεν ολοκληρώθηκαν, θεσμικών πρωτοβουλιών που έμειναν στα χαρτιά.

Είναι ίσως αυτές οι αποτυχίες που καθιστούν την εμβάθυνση στη συγκεκριμένη περίοδο σημαντική καθώς τότε θα αρχίζουν να παγιώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού που θα αποτελέσει το σύστημα-καθεστώς διακυβέρνησης της Αθήνας όλη την επόμενη περίοδο:

Πως όμως μελετάμε την Μεταπολίτευση και ιδιαίτερα την Αθήνα; Που επικεντρωνόμαστε;

Η μελέτη του τρόπου χάραξης χωρικών πολιτικών είναι κεντρικό στοιχείο των σπουδών της πόλης (Urban Studies). Αν και οι προσεγγίσεις είναι πολλές η συγκεκρι-

μένη συμβολή δανείζεται μεθοδολογικά εργαλεία που προέρχονται από τις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες – τη θεωρία των Αστικών Καθεστώτων και τις θεωρίες Αστικής Διακυβέρνησης,¹ σύμφωνα με τις οποίες η ανάλυση της σχέσης πόλεων και πολιτικής περνάει μέσα από την κατανόηση:

A. Των σχέσεων εξουσίας σε τοπικό επίπεδο. Του τρόπου δηλαδή που τα πολιτικά υποκείμενα (political agency) επηρεάζουν τη χάραξη των αστικών πολιτικών και την κατεύθυνσή τους. Εδώ δεν αναφερόμαστε απλώς στο ρόλο και τις πολιτικές των (τοπικών, περιφερειακών ή εθνικών) κυβερνήσεων, αλλά γενικότερα στο ρόλο των κομμάτων, των κοινωνικών κινημάτων κ.α. Δηλαδή των ομάδων πίεσης που δρουν σε τοπικό, περιφερειακό ή και εθνικό επίπεδο και έχουν τα εργαλεία και τις προσπάθειες να προκαλέσουν θεσμικούς μετασχηματισμούς και αλλαγές. Ο ρόλος της πολιτικής και των συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών και προσώπων είναι καθοριστικός στην διαμόρφωση των πολιτικών.

B. Οι δομές χάραξης/άσκησης πολιτικής, οι θεσμικές παραδόσεις, τα επίπεδα και οι αρμοδιότητες ανάμεσα στις εξουσίες, αυτό δηλαδή που θεωρητικά σχήματα σκέψης όπως αυτό της Αστικής Διακυβέρνησης χαρακτηρίζουν ως «κουλτούρα διακυβέρνησης». Η κατανόηση των πολιτικών περνά μέσα από την κατανόηση των δομών διακυβέρνησης και των σχέσεων που αυτές παράγουν. Υπό αυτό το πρίσμα οι θεσμοί διακυβέρνησης (αστικοί-περιφερειακοί και εθνικοί) έχουν σημαντική θέση στο αναλυτικό πλαίσιο.

Με βάση τα συγκεκριμένα εργαλεία βλέπουμε την εξέλιξη και του τρόπου χάραξης των πολιτικών μέσα από την δράση των πολιτικών υποκειμένων της περιόδου σε συνδυασμό με τα ευρύτερα χαρακτηριστικά της πόλης εκείνη την περίοδο.

Οι προσπάθειές ρύθμισης του χώρου στην Αθήνα της μεταπολίτευσης

Η Αθήνα μπήκε στη δεκαετία του 1970 κουβαλώντας όλη την κληρονομιά του μοντέλου της μεταπολεμικής αστικοποίησης, η οποία θα ολοκληρωθεί την περίοδο της επταετίας. Το λεκανοπέδιο της Αθήνας θα έχει σχεδόν πλήρως αστικοποιηθεί, με μια ιδιαίτερη πύκνωση της δόμησης στο κέντρο της πόλης.

Παράλληλα, γενικεύεται η χρήση του ΙΧ, δημιουργώντας έντονα προβλήματα συμφόρησης και ενισχύοντας την ατμοσφαιρική ρύπανση. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, το κέντρο αρχίζει να χάνει την ελκυστικότητά του και έτσι ξεκινάει η πρώτη «έξοδος» προς τα προάστια της πόλης και τις, μέχρι τότε, περιοχές παραθερισμού.

Οι τάσεις αυτές θα υποστηριχθούν και από το θεσμικό πλαίσιο την περίοδο της Χούντας. Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί με το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης στην Αθήνα ήταν πλέον ευδιά-

κριτα. Η ατμοσφαιρική ρύπανση, το κυκλοφοριακό και γενικότερα το πολεοδομικό ζήτημα αρχίζουν να παίρνουν κεντρική θέση στο δημόσιο διάλογο και να αποτελούν πεδίο πολιτικής διαπάλης. Ήταν βέβαια αμφίβολο για πολλούς εκείνη την περίοδο, αν η Νέα Δημοκρατία ήταν διατεθειμένη να αναλάβει το πολιτικό κόστος τέτοιων πρωτοβουλιών.

Στο επίπεδο της διοίκησης κατά την περίοδο 1977-1980, ο Στέφανος Μάνος διαδέχεται τον Κυπριανό Μπίρη στη θέση του Υφυπουργού Δημοσίων Έργων.

Όταν ανέλαβε υφυπουργός ο Στέφανος Μάνος, τον Ιανουάριο του 1977, οι πολιτικές για την ρύθμιση του χώρου στην Αθήνα διαμορφώνονταν κυρίως σε κεντρικό επίπεδο, μέσω του Υπουργείου Δημοσίων Έργων. Η δουλειά του Υπουργείου μέχρι και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Πρεβελάκης, ήταν «*σχεδόν απόλυτα αποσχυρατισμένη από την πρακτική*»² που ρυθμιζόταν από τις δυνάμεις της αγοράς και τα οποιαδήποτε μικρά και μεγάλα συμφέροντα. Όπως ο ίδιος ο Μάνος σχολιάζει, η δουλειά του υφυπουργού ήταν να «μετακινεί δρόμους» και να τροποποιεί το ρυμοτομικό σχέδιο.

Η πολιτική που ακολούθησε, επικουρούμενος από μια ομάδα νέων συμβούλων, είχε έντονα τα στοιχεία του νεωτερισμού και του εκσυγχρονισμού:

- Ολοκλήρωσε το Ρυθμιστικό της Αθήνας, που ήταν σε εκκρεμότητα από το 1972.
- Περιέλαβε Σχέδια Δράσης που στόχευαν στην αναβάθμιση επιμέρους περιοχών.
- Νομοθέτησε μια νέα πολιτική γης που θα περιορίζε την κερδοσκοπία και θα προστάτευε την αρχιτεκτονική κληρονομιά, θέτοντας ταυτόχρονα νέους όρους για τον σχεδιασμό.

Οι πιο σημαντικές πρωτοβουλίες σε επίπεδο αστικών πολιτικών πάρθηκαν στον τομέα της μεταρρύθμισης του χωρικού σχεδιασμού, γεγονός που είχε άμεσες επιπτώσεις στην Αθήνα. Συγκεκριμένα, το 1979 υλοποιείται η απόφαση για μείωση των συντελεστών δόμησης, σε μερικές περιπτώσεις της τάξης του 30%,³ και υιοθετείται η υποχρέωση δημιουργίας χώρων στάθμευσης στα υπόγεια των πολυκατοικιών.⁴ Βέβαια ο πιο καθοριστικός νόμος της περιόδου ήταν ο ν.947/79 «Περί οικιστικών περιοχών». Ο νόμος προσπαθούσε να ρυθμίσει ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα του ελληνικού συστήματος χωρικού σχεδιασμού: τον τρόπο με τον οποίο οικιστικές περιοχές εντάσσονταν στο σχέδιο πόλης. Σε αντίθεση με το παρελθόν, όπου η διαδικασία αυτή γινόταν με ένα μεγάλο βαθμό αυθαιρεσίας και υπό τις πιέσεις διάφορων συμφερόντων, ο νόμος περιγράφει ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο. Σύμφωνα με το νόμο, θα έπρεπε να υπάρχει συγκεκριμένη μελέτη που να δικαιολογεί την επέκταση, ενώ οι ανάγκες σε υποδομές θα καλύπτονταν από την εισφορά σε γη και σε χρή-

μα των ίδιων των ιδιοκτητών. Οι αντιδράσεις για το νόμο ήταν ραγδαίες, από διάφορα δίκτυα ιδιοκτητών, κατασκευαστών κ.α., με αποτέλεσμα ο ίδιος ο Στέφανος Μάνος να αναγκαστεί σε παραίτηση και η εφαρμογή του νόμου να παγώσει από την κυβέρνηση και τον νέο Υπουργό ΧΟΠ. Ενώ η επόμενη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ άρχισε να επεξεργάζεται ένα νέο Ρυθμιστικό.

Το ΠΑΣΟΚ θα έρθει στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1981. Κεντρικό στοιχείο της στρατηγική του σε επίπεδο χωρικών πολιτικών ήταν η ενίσχυση της επαρχίας μέσω πολιτικών αποκέντρωσης και η αποσυμφόρηση της Αθήνας.⁵ Η πολιτική αυτή, που τη βλέπουμε να είναι κυρίαρχη ήδη από την περίοδο του Μάνου, συνδέεται με μια «διάχυτη εχθρότητα σε σχέση με την Αθήνα». Την άποψη αυτή την υιοθετούσαν σχεδόν το σύνολο των Ελλήνων πολεοδόμων εκείνη την περίοδο⁶ και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στα κόμματα της Αριστεράς.

Ετσι, το ΠΑΣΟΚ θα υιοθετήσει μια σειρά πολιτικών και μια σειρά κατευθύνσεων που στόχο έχουν την καταπολέμηση του «υδροκεφαλισμού» της πρωτεύουσας. Αυτό σήμαινε λιγότερες υποδομές για την πόλη και περιορισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ετσι με τον ν. 2601/1984 θα απαγορευτεί η χωροθέτηση βιομηχανιών εντός της Αττικής. Ενώ το νέο Ρυθμιστικό δε θα συμπεριλάβει μεγάλες υποδομές όπως το αεροδρόμιο των Σπάτων και το Μετρό. Γενικότερα, θα ακολουθήσει μια λογική συγκράτησης της ανάπτυξης της πόλης. Οι συγκεκριμένες απόψεις αποτελούσαν και θέσεις του Αντώνη Τρίτση, πολεοδόμου, βουλευτή του ΠΑΣΟΚ και κεντρικής προσωπικότητας που καθόρισε τη χάραξη χωρικών πολιτικών κατά την διάρκεια της πρώτης κυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου. Η περίοδος του Τρίτση θα χαρακτηριστεί από τη γενίκευση των μεταρρυθμίσεων και την προσπάθεια ρύθμισης του χώρου σε όλη την επικράτεια.

Οι σημαντικότερες τομές της περιόδου ήταν η ψήφιση του νέου οικιστικού νόμου ν. 1337/1983, το Ρυθμιστικό της Αθήνας 1515/85 και η ίδρυση του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας (ΟΡΣΑ).

Βασική διαφορά του οικιστικού νόμου του 1983 σε σχέση με αυτόν του Μάνου (947/79) είναι η εισαγωγή κοινωνικών κριτηρίων στον τρόπο απόδοσης της εισφοράς γης, γεγονός που ευνοούσε τις μικρότερες ιδιοκτησίες. Κύριο όμως στοιχείο και αντικείμενο του νόμου είναι η Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ), σύμφωνα με την οποία θα πραγματοποιούνταν 428 Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΓΠΣ) σε οικισμούς σε όλη τη χώρα. Παράλληλα ο νόμος περιλαμβάνει διατάξεις που στοχεύουν στην ανάσχεση και ρύθμιση της αυθαίρετης δόμησης.

Το φιλόδοξο αυτό σχέδιο, αν και έτυχε αποδοχής την εποχή εκείνη, βρήκε σημαντικά εμπόδια στην εφαρμογή του. Αρχικά λόγω των ανεπαρκειών του ίδιου του συστήματος χωρικού σχεδιασμού που δε μπόρεσε γρήγορα να ανταποκριθεί στις νέες

ανάγκες που προέκυψαν λόγω της έλλειψης τεχνογνωσίας, της άγνοιας της υφιστάμενης κατάστασης στις περιοχές που αντιμετώπιζαν τα περισσότερα προβλήματα κ.α. Κυρίως όμως, τα εμπόδια ήταν πολιτικά και προέκυψαν από τις αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών και ιδιοκτητών γης πάνω σε θέματα σχεδιασμού και εισφορών. Οι αντιδράσεις ήταν τόσο σφοδρές, ώστε στον ανασχηματισμό του 1984 ο Τρίτσης απομακρύνθηκε από τη θέση του Υπουργού.

Σύνοψη: Πολιτικές και δρώντα πολιτικά υποκείμενα

Η απομάκρυνση του Τρίτση το 1984, καθώς και η παραίτηση του Μάνου το 1980, είναι ενδείξεις της γενικότερης αποτυχίας εφαρμογής οποιασδήποτε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας σε επίπεδο πολιτικής γης, αναγκαία προϋπόθεση για τη χάραξη πολιτικής στην Αθήνα, όσο και σε όλη τη χώρα. Η αδυναμία εφαρμογής των εγκεκριμένων σχεδίων και νόμων το επόμενο διάστημα συνηγορεί σε αυτή την κατεύθυνση.

Αρχικά, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μια σειρά εξωγενών παραγόντων, όπως η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 και οι προσπάθειες ενοποίησης με την υπόλοιπη Ευρώπη, αποτέλεσαν τη βάση και τους μηχανισμούς πίεσης για τη μεταφορά πολιτικών και ιδεών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Όμως, η εφαρμογή των πολιτικών αυτών επηρεάστηκε από τις τοπικές συνθήκες και ιδιαιτερότητες. Αυτή η «Αθηναϊκή εξαίρεση»,⁷ δημιουργήθηκε ακριβώς από τον συνδυασμό των τοπικών παραγόντων και υποκειμένων (local actors) και των συνθηκών (τοπικών και διεθνών) κάτω από τις οποίες αυτά έδρασαν. Ιδιαίτερα για την Αθήνα, υποστηρίζουμε ότι ο ρόλος των τοπικών δρώντων υποκειμένων ήταν κομβικός στη χάραξη πολιτικών και στον τρόπο λήψης αποφάσεων (agency centered). Αυτό αποτελεί μια παρενέργεια του συγκεντρωτισμού, που τη βλέπουμε και σε άλλες περιπτώσεις χωρών,⁸ όπου οι προσπάθειες συνολικού ελέγχου οδηγούν τόσο στην ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και τη διαπλοκή με τον ιδιωτικό τομέα, όσο και στη συγκρότηση αντίστοιχα ισχυρών δικτύων και τοπικιστικών τάσεων.

Ποια όμως ήταν αυτά τα τοπικά δίκτυα και υποκείμενα (actors); Διακρίνουμε δύο βασικά επίπεδα:

Σε πρώτο επίπεδο θα πρέπει να αναφέρουμε τους μηχανισμούς και τα δίκτυα της κεντρικής κυβέρνησης, τα αρμόδια υπουργεία και κυρίως το τότε ΥΠΕΧΩΔΕ. Ολο το σύστημα αποφάσεων καθοριζόταν από τον εκάστοτε Υπουργό και το υπουργικό γραφείο, δηλαδή τις ομάδες συμβούλων που συγκροτούνταν γύρω από τον Υπουργό.⁹

Σε δεύτερο επίπεδο έχουμε ένα μεγάλο αριθμό ετερόκλητων ομάδων συμφερόντων: σωματεία, επαγγελματικές και επιχειρηματικές οργανώσεις, επιστημονικοί

φορείς, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, καθώς και κυρίως ιδιωτικές επιχειρήσεις και όμιλοι, οι οποίες λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης και δραστηριοποιούνταν σε εθνικό επίπεδο (ΤΕΕ, ΣΕΒ, ΣΕΤΕ κ.α.) αλλά ήταν κυρίαρχοι και σε τοπικό επίπεδο.

Ανάλογα με την περίπτωση, τα δίκτυα αυτά λειτουργούσαν και ως σύμμαχοι σε πολιτικά κόμματα, και βέβαια εξελίσσονταν βάσει των ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Επί της ουσίας, μέσω της τοπικής κλίμακας, αναδιαρθρώθηκε το δίκτυο των πελατειακών σχέσεων των κομμάτων στη Μεταπολίτευση.¹⁰ Αυτό ήταν καθοριστικό, καθώς η δυνατότητα πρόσβασης των συγκεκριμένων δικτύων στην κεντρική εξουσία, είτε προωθώντας είτε υπονομεύοντας πολιτικές, ήταν κομβική για την υλοποίηση των τελευταίων. Έτσι, όλη η περίοδος 1974-1985 καθορίζεται από τις εξαρτήσεις και τις συγκρούσεις ανάμεσα στα παραπάνω επίπεδα. Είναι μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, όπου διαμορφώνεται και η εκάστοτε πολιτική.

Η εξέλιξη των πολιτικών συνδέθηκε με την αδυναμία ελέγχου των οργανωμένων συμφερόντων και πελατειακών δικτύων που δραστηριοποιούνταν κυρίως γύρω από την κτηματαγορά, τόσο από την Νέα Δημοκρατία όσο και από το ΠΑΣΟΚ. Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι για το συγκεκριμένο σύστημα, ο χρόνος και ο τρόπος ένταξης των ιδιοκτησιών στο Σχέδιο Πόλης ήταν καθοριστικής σημασίας, γι' αυτό το λόγο οι σχετικοί νόμοι, τόσο ο ν. 947/79 όσο και ο ν. 1337/83, ήταν στο κέντρο του ενδιαφέροντος. Η ανθεκτικότητα των μηχανισμών αυτών φάνηκε μέσα από τις αντιδράσεις την περίοδο του Μάνου, αλλά και του Τρίτη. Οι αντιδράσεις αναδεικνύουν τόσο την απροθυμία μεγάλων τμημάτων του κοινωνικού συνόλου να αποδεχτούν αλλαγές που θα κλόνιζαν τις μέχρι τότε καθιερωμένες πρακτικές που συνδέονται με την μικροιδιοκτησία και τα διαφορετικά συμφέροντα γύρω από την ακίνητη περιουσία, όσο και την αδυναμία εκσυγχρονισμού του κλάδου των κατασκευών. Επίσης οι αντιδράσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν ως τα πρώτα στάδια της «μεταπολιτευτικής» συναίνεσης από τη μεριά των κομμάτων εξουσίας.¹¹

Η μεταπολεμική κληρονομιά και η Μεταπολίτευση

Έτσι αρχίζουν τη δεκαετία του 1980 να παγιώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά για το σύστημα-καθεστώς διακυβέρνησης της Αθήνας που θα επικρατήσει όλη την επόμενη περίοδο: ο ισχυρός ρόλος του ιδιωτικού τομέα στην παραγωγή του χώρου, η αδυναμία συγκρότησης θεσμών ελέγχου και χάραξης πολιτικής και η πολιτική «απροθυμία» ενός ιδιαίτερα συγκεντρωτικού μοντέλου διακυβέρνησης της πόλης.

Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά συμπληρώνονται και από άλλη μια σειρά παραγόντων που θα συγκροτήσουν μια «Αθηναϊκή κουλτούρα διακυβέρνησης» και μια φιλοσοφία σχεδιασμού που μας ακολουθούν μέχρι και σήμερα.

Το πρώτο σχετίζεται με τον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου της πόλης. Καθώς το γεγονός της κυριαρχίας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (μικρής και μεγάλης) θα δημιουργήσει σημαντικά εμπόδια στο σχεδιασμό του δημόσιου χώρου. Στην πράξη, ο ιδιωτικός χώρος θα αναπτύσσεται εις βάρος του δημοσίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι όποιες πρωτοβουλίες πάρθηκαν τις επόμενες δεκαετίες στην κατεύθυνση μετασχηματισμού της πόλης δεν περιλάμβαναν καθόλου τον ιδιωτικό χώρο.

Δεύτερον διαμορφώνεται μια φιλοσοφία σχεδιασμού που χαρακτηρίζεται από μια τεχνική διάσταση και μια εχθρότητα προς την πόλη. Η κυριαρχία του κλάδου των μηχανικών στην Ελλάδα και στην Αθήνα την μεταπολεμική περίοδο ανοικοδόμησης δεν θα αμφισβητηθεί στη μεταπολίτευση, πράγμα που θα έχει και θεσμικές διαστάσεις. Όπως σχολιάζει ο Θάνος Παγώνης:

«Το αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης είναι ότι η τεχνική διάσταση έχει περάσει μέσα στους διοικητικούς μηχανισμούς και τις διαδικασίες ως 'υπόγεια λογική' και φίλτρο, μέσα από το οποίο ο διοικητικός μηχανισμός αντιλαμβάνεται τα προβλήματα του χώρου και της πόλης, ως προβλήματα τεχνικής φύσης.»¹²

Αυτή η «τεχνική φύση» θα περάσει υποστηρίζουμε και στον πολεοδομικό και φυσικό σχεδιασμό γενικότερα, ο οποίος θα αφορά σχεδόν αποκλειστικά τον καθορισμό χρήσεων και όρων δόμησης. Απουσίαζε η έννοια του στρατηγικού σχεδιασμού, η κοινωνική και οικονομική διάσταση. Παράλληλα η διάχυτη εχθρότητα σε σχέση με την αστικοποίηση της Αθήνας, ο φόβος της υπερδιόγκωσης της πόλης οδήγησε σε λάθος συμπεράσματα όσο αφορά τις τάσεις εξέλιξης της Αθήνας και γενικότερα τη πορεία του μεταπολεμικού μοντέλου αστικοποίησης. Οι εκτιμήσεις για την αύξηση του πληθυσμού στην πρωτεύουσα ήταν λανθασμένες καθώς υπήρξε τη δεκαετία του 1980 μια σαφής σταθεροποίηση. Η κρίση της δεκαετίας του 1970 κλόνισε και το μοντέλο κοινωνικής κινητικότητας των προηγούμενων δεκαετιών.¹³ Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η αστική διάχυση της Αθήνας και άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της επαρχίας που θεσμοθετούνταν μέσα από τις «γενναϊόδωρες» επεκτάσεις των σχεδίων πόλης.

Τρίτον, ο συγκεντρωτισμός του συστήματος διακυβέρνησης στην Αθήνα συμπληρώνεται με ένα διοικητικό κατακερματισμό και με μια πληθώρα υπηρεσιών, αυτοδιοικητων οργανισμών και φορέων να έχουν λόγο πάνω σε διάφορες πτυχές του σχεδιασμού του χώρου. Αυτά τα πολλαπλά επίπεδα αναπαράγουν μια ιδιαίτερη γραφειοκρατία δημιουργώντας σημαντικά προβλήματα ακόμα και σε θέματα καθημερινής λειτουργίας. Παράλληλα, η πόλη δεν αντιμετωπίζεται ως ένα ενιαίο σύνολο, με τη μητροπολιτική διάσταση του σχεδιασμού να είναι απύσχα, εκτός ίσως από κάποιους τομείς (υποδομές, μεταφορές). Η συγκεντροποίηση έδειχνε και την απώλεια εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να αναλάβουν συγκεκριμένες αρμοδιότητες, μια έλλειψη πολιτικής νομιμοποίησης που είχε θεσμικές δια-

στάσεις. Ομως στην πραγματικότητα τα διάφορα συμφέροντα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη χωρική πολιτική, μπορούσαν εύκολα να έχουν προσβάσεις σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης. Το αποτέλεσμα για την Αθήνα ήταν η δημιουργία αδύναμων δομών τοπικής αυτοδιοίκησης, που ήταν και ταυτόχρονα ιδιαίτερα αναποτελεσματικοί να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχεδιασμού και τις τεχνικές ανάγκες που προέκυπταν.

Τέλος στο επίπεδο της κοινωνίας απουσίαζε τη δεκαετία του 1970 και συνεχίζει να απουσιάζει στην Αθήνα μια ταύτιση των ανθρώπων με τη πόλη που ζούνε. Αντιθέτως, η συγκέντρωση δραστηριοτήτων και πληθυσμού σε ένα πλαίσιο όπου απουσιάζει ο σχεδιασμός και κυριαρχούσε ένα ιδιαίτερο σύστημα αστικοποίησης συγκρότησε την αίσθηση μιας ανεξέλεγκτης, «υδροκέφαλης», εχθρικής πόλης. Μόλις τη δεκαετία του 1980 θα υπάρξει σταθεροποίηση του πληθυσμού¹⁴ αλλά ήδη η Αθήνα θα συγκεντρώνει το 30% του πληθυσμού όλης της χώρας. Στην ουσία, ο ρόλος της ως διοικητικό κέντρο, σε ένα ιδιαίτερα συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης, ήταν η ανταγωνιστική και ίσως η μοναδική ταυτότητα της πόλης όπως υποστηρίζει ο Βύρων Κοτζαμάνης.¹⁵ Για μια αρκετά μεγάλη περίοδο, και ιδιαίτερα κατά τα ιστορικής σημασίας μεταπολιτευτικά χρόνια, θα κυριαρχήσει μια πολιτική «άρνησης» του αστικού ελέγχου, της ρύθμισης και του περιορισμού της ανάπτυξης της πόλης.

Όλα τα παραπάνω θα αποτελούν χαρακτηριστικά ενός συστήματος διακυβέρνησης που θα κληρονομηθεί από τα μεταπολεμικά χρόνια και θα συνεχίσουν και στη Μεταπολίτευση διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της σύγχρονης Αθήνας.

Αναφορές

- 1 Αναλυτικότερα βλ. DiGaetano, Alan, και Elizabeth Strom. 2003. 'Comparative Urban Governance: An Integrated Approach'. *Urban Affairs Review* 38 (3): 356–95, και Kantor, Paul, και H.v. Savitch. 2005. 'How to Study Comparative Urban Development Politics: A Research Note'. *International Journal of Urban and Regional Research* 29 (1): 135–51
- 2 Αναλυτικότερα βλ. Πρεβελάκης, Γιώργος. 2001. Επιστροφή στην Αθήνα: Πολεοδομία και Γεωπολιτική της Ελληνικής Πρωτεύουσας. ΕΣΤΙΑ.
- 3 Μάνος, Στέφανος. 2018.10.3. Ατυπη προσωπική συνέντευξη.
- 4 Αναλυτικότερα βλ. Πρεβελάκης, Γιώργος. 1984. 'Πρόσφατες προσπάθειες για την οργάνωση του αστικού χώρου στην Ελλάδα (η πολεοδομική και οικιστική πολιτική της περιόδου 1978-1980)'. Στο *Πολεοδομικός Σχεδιασμός, θέματα από την θεωρία και την πρακτική*, επιμέλεια Α Αραβαντινός. Αθήνα: ΕΜΠ.
- 5 Αναλυτικότερα βλ. Souliotis, Nikos. 2013. 'Athens and the Politics of the Sovereign Debt Crisis'. Στο *Cities and Crisis: New Critical Urban Theory*, επιμέλεια Kuniko Fujita. London: SAGE
- 6 Ο.π, Πρεβελάκης, Γιώργος. 2001.

- 7 Αναλυτικότερα βλ. Παγώνης, Αθανάσιος. 2005. 'Ολυμπιακή και Μέτα-Ολυμπιακή Αθηναϊκή πολεοδομία. Η μετατόπιση της συλλογιστικής του σχεδιασμού του χώρου ως συνέπεια του κατακερματισμού των δομών αρμοδιότητας.' Αθήνα: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.
- 8 Αναλυτικότερα βλ. Andreotti, Alberta, Marisol Garcia, Aitor Gomez, Pedro Hespanha, Yuri Kazero, και Enzo Mingione. 2001. 'Does a Southern European Model Exist?' *Journal of European Area Studies* 9 (1): 43–62. <https://doi.org/10.1080/14608460120061948>.
- 9 Η συγκεκριμένη διαπίστωση προκύπτει μέσα από μια σειρά άτυπων προσωπικών συνεντεύξεων σε στελέχη της δημόσιας διοίκησης: Ζείκου, Πόλυ. 2015.12.29, Κλουτσιιώτη, Ράνια. 2016.8.1, Πυργιώτης, Γιάννης. 2019.7.24, Ρωμανός Αριστείδης. 2018.1.19, Ψυχογιός, Θεόδωρος 2019.3.7)
- 10 Αναλυτικότερα βλ. Chorianoopoulos, Ioannis. 2012. 'State Spatial Restructuring in Greece: Forced Rescaling, Unresponsive Localities'. *European Urban and Regional Studies* 19 (4): 331–48. <https://doi.org/10.1177/0969776411430351>. και Lyberaki, Antigone, και Euclid Tsakalotos. 2002. 'Reforming the Economy without Society: Social and Institutional Constraints to Economic Reform in post-1974 Greece'. *New Political Economy* 7 (1): 93–114. <https://doi.org/10.1080/13563460120115534>.
- 11 Αναλυτικότερα βλ. Γιαννακούρου, Γεωργία, και Γ Καυκαλάς. 2014. 'Επανεξετάζοντας τη χωροταξία σε περίοδο κρίσης: αναγκαιότητα, περιεχόμενο και προϋποθέσεις της μεταρρύθμισης'. Στο Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής, επιμέλεια Μ Μασουράκης και Χ Γκόρτσος, 511–22. Αθήνα: Ελληνική Ένωση Τραπεζών. και Λυγερός, Σταύρος. 2011. Από την κλεπτοκρατία στην χρεοκοπία. Αθήνα: Πατάκη.
- 12 Ο.π, Παγώνης, Αθανάσιος. 2005.
- 13 Μαλούτας, Θωμάς. 2018. Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Κοινωνικές Ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιευρωπαϊκή μητρόπολη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- 14 Ο.π, Μαλούτας, Θωμάς. 2018.
- 15 Αναλυτικότερα βλ. Κοτζαμάνης, Βύρων. 1997. 'Αθήνα, 1848-1995: η δημογραφική ανάλυση μιας μητρόπολης'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 92 (92–93): 3–30. <https://doi.org/10.12681/grsr.703>.

Ευστάθιος Μπούκουρας

Αρχιτέκτονας Μηχανικός-Πολιοδόμος, ΥΔ ΕΜΠ

Εντός, Εκτός και επί τα Αυτά. Το Ιστορικό και Χωρικό Αποτύπωμα της Αυθαίρετης Εκτός Σχεδίου Δόμησης στην Αττική.

Η παρούσα μελέτη διερευνά την τομή της εκτός σχεδίου με την αυθαίρετη δόμηση στην Περιφέρεια Αττικής. Οι δύο έννοιες σαφώς σχετίζονται, καθώς αφορούν ομοίως αρνητικούς ορισμούς που εκφράζουν απόκλιση από τη φυσιολογική εκδοχή του επίσημου σχεδιασμού. Από τον ίδιο αρνητικό ορισμό επίσης, προέρχονται εννοιολογικά και οι παρεκκλίσεις νομιμότητας ή αρτιότητας/οικοδομησιμότητας, που με τη σειρά τους έχουν επί χρόνια απασχολήσει την ακαδημαϊκή, πολιτική και κοινωνική συζήτηση.

Από τη μία πλευρά, ο εκτός σχεδίου προσδιορισμός, αποτελεί μία ελαστική χωρική έννοια που ετεροαναφέρεται ως προς θεσπισμένα όρια, τα οποία είναι ιστορικά και πολιτικά, κινητά. Εξετάζοντας διαχρονικά τα ζητήματα οι περισσότερες περιοχές της Αθήνας -πλην ίσως του ιστορικού κέντρου- υπήρξαν εκτός σχεδίου για μέρος της σύγχρονης ιστορίας τους, και καθώς η πόλη επεκτεινόταν ανά καιρούς ενσωμάτωνε τις περιοχές αυτές στον αστικό πυρήνα της.¹ Το φαινόμενο, στην πραγματικότητα, ανακύπτει ως πολεοδομικό ζήτημα όταν η αύξηση του πληθυσμού της πόλης σταματά, και η επέκταση γίνεται διάχυση.

Από την άλλη πλευρά, η άτυπη ή αυθαίρετη παραγωγή δομημένου χώρου αποτελεί ένα παγκόσμιο φαινόμενο που αφορά συνήθως τον αναπτυσσόμενο, και λιγότερο τον ανεπτυγμένο κόσμο.² Η περίπτωση της Αθηναϊκής μητρόπολης, όντας ίσως στο μεταίχμιο για τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, παρουσιάζει αντίστοιχες ιδιαιτερότητες και γνωρίσματα που μεταλλάχθηκαν και διαιωνίστηκαν στην πορεία, και οι οποίες απέχουν σημαντικά με τα περισσότερο γνωστά διεθνή παραδείγματα.^{3,4} Όσον αφορά την πιο πρόσφατη ιστορία, που συμπίπτει με την περίοδο της Μεταπολίτευσης, η αυθαίρετη δόμηση εξελίσσεται σε ένα οριζόντιο φαινόμενο που διαπερνά κοινωνικές διαστρωματώσεις με εντυπωσιακό τρόπο.⁵ Λαμβάνει ευφάνταστες εκδοχές και μία πολύχρωμη ανθρώπινη γεωγραφία: Ευτελείς κατασκευές στις παρυφές της πόλης και των

βιομηχανικών ζωνών, άτυπη στέγαση ειδικών κοινωνικών ομάδων (μειονότητες, παλιννοστούντες, σεισμόπληκτοι, πλημμυροπαθείς, Ρομά, μετανάστες, πρόσφυγες), παράκαμψη περιορισμών αρτιότητας για αυτοστέγαση λαϊκών στρωμάτων, υπέρβαση των επιτρεπόμενων όρων δόμησης για προσπορισμό εργολαβικού και ιδιωτικού οφέλους, ασήμαντες παραβάσεις του κτιριοδομικού κανονισμού, καταπάτηση δημοσίων εκτάσεων για την κατασκευή πολυτελών κατοικιών ή/και ξενοδοχείων, αποτελούν αντίστοιχα ανομοιογενή παραδείγματα.

Αν όμως οι παρατυπίες εντός των αστικών περιοχών της Αθήνας αποτελούν γενικώς ένα παίγνιο μεταξύ οικοδομικών κανονισμών και όρων δόμησης που αλλάζουν συνεχώς, η κυρίως πίεση στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον περισσότερο προκαλείται από την εξωαστική εκδοχή του φαινομένου. Εκεί οι επιπτώσεις είναι βαρύτερες στο φυσικό περιβάλλον και εκεί είναι σημαντικότερη η επιβάρυνση που ασκείται οικονομικά και κοινωνικά, για την ένταξη, τη διαχείριση και την ενσωμάτωση των αυθαιρέτων σε δίκτυα και υποδομές.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Πλην λίγων εξαιρέσεων, οι περισσότερες σύγχρονες Ελληνικές πόλεις έχουν σχηματισθεί σε σύντομες περιόδους ταχείας αστικοποίησης στη διάρκεια του 20ου αιώνα, δίχως κεντρικό σχεδιασμό και μέσα σε ασφυκτικές κοινωνικές πιέσεις.⁶

Ειδικότερα όσον αφορά την πόλη των Αθηνών, τα όρια, τα μεγέθη και η μορφή της διαμορφώθηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από δύο δημογραφικά σοκ πριν και μετά τον 2ο Παγκόσμιο πόλεμο.^{7,3} Αντίστοιχα η μεθοδολογία παραγωγής του κτιριακού αποθέματος, εντός και πέριξ της πόλης, υλοποιήθηκε κατά κανόνα «εκ των κάτω» (bottom-up), μέσα από ένα εκτεταμένο δίκτυο παραγόντων μικρής κλίμακας ιδιοκτησιών, κεφαλαίου και συμφερόντων, και τις πολεοδομικές ευρεσιτεχνίες της αντιπαροχής, της εκτός σχεδίου δόμησης, και της συστηματικής ανοχής έναντι των αυθαιρέτων.^{3,5}

Εστιάζοντας ιστορικά στην πιο πρόσφατη ιστορία, η πληθυσμιακή άνοδος της Αθήνας αρχίζει να σταθεροποιείται από τη δεκαετία του 1980 και αντιστρέφεται ελαφρώς στη συνέχεια,² με αποτέλεσμα οι άμεσες στεγαστικές ανάγκες να ατονούν αντίστοιχα. Παράλληλα όμως, η διάχυση στην ευρύτερη Αττική συνεχίζεται σε υψηλούς ρυθμούς, τροφοδοτούμενη ταυτόχρονα από την αποσυμπίεση των κεντρικών περιοχών της αντιπαροχής, τη σταδιακή διάχυση υπηρεσιών και παραγωγικών μονάδων⁸ - και αντίστοιχα την μαζικότερη ιδιοκτησία ΙΧ, που τις καθιστά προσβάσιμες - και επιπλέον από νέες συνήθειες και πρακτικές, κοινωνικής και πολιτισμικής υφής. Χαρακτηριστικά η δεύτερη κατοικία, ημι-μόνιμη, εξοχική ή/και «επενδυτική», διαχέεται σε υψηλότερους αριθμούς από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, και υιοθετείται από

ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού, που αναζητούν διέξοδο στην «εξοχή», στο «βουνό» και στη «θάλασσα».^{4,5}

Καθώς η διάχυση συνεχίζεται αμείωτη και γίνονται σταδιακά αντιληπτές και οι περιβαλλοντικές συνέπειες του φαινομένου, το ρυθμιστικό πλαίσιο εξελίσσεται παράλληλα. Ειδικότερα στο διάστημα μεταξύ των ετών 1974-1985 θεσπίζεται μία εκτεταμένη νομοθεσία,^{6,9,10} που γενικώς εισάγει δύο βασικές διαχωριστικές γραμμές: Α-φενός, τα όρια των σχεδίων πόλεων και των οικισμών παγιώνονται δημιουργώντας ζώνες που κείνται «οριστικά» εντός ή εκτός, και αφετέρου, ο σεβασμός και τήρηση των πολύπλοκων πολεοδομικών και οικοδομικών διατάξεων που εισάγονται, διαχωρίζουν τα κτίρια σε νόμιμα και αυθαίρετα.

Παρά τις ευρείες νομοθετήσεις, οι περισσότερες παρεμβάσεις⁹ επιχειρούν, με πτωχά αποτελέσματα, να ελέγξουν την κατάσταση. Οι αστοχίες συνδέονται με το αδύναμο πλαίσιο εφαρμογής όπως χρονοτριβές στην εκπόνηση και έγκριση σχεδίων, απουσία ελέγχου ή/και διαφθορά στην εφαρμογή των ελεγκτικών μηχανισμών κατά την οικοδόμηση, δαιδαλώδεις διατάξεις με «χαραμάδες διεξόδων», όσο και λόγω λανθασμένων παραδοχών και εκτίμησης των δημογραφικών, οικονομικών και παραγωγικών δυναμικών, εξ αρχής.

Εν κατακλείδι, μυριάδες περιπτώσεις μη-νόμιμης ή και νομότυπης παραβατικότητας καθώς και μία δαιδαλώδης δομή διατάξεων και παρεκκλίσεων στον εξωαστικό χώρο, συνθέτουν μία εκτεταμένη γκριζα ζώνη ή έστω ένα εγκατεστημένο ψευδό-κανονιστικό πλαίσιο,^{11,12} που χαρακτηρίζει την εκτός σχεδίου «κατάσταση» για όλη την μετέπειτα περίοδο.

Ως αποτέλεσμα, το παίγνιο μεταξύ αρτιότητας, οικοδομησιμότητας, αυθαιρέτων, παραβατικότητας, ρυθμιστικού πλαισίου και θεσμικού πλαισίου, συνεχίζεται με διάφορες διακυμάνσεις έως και την οικονομική κρίση, που κατά πολλούς, συμπίπτει και με το τέλος της Μεταπολίτευσης. Σε αυτήν την -ξανά ταραγμένη- ιστορική περίοδο, παρατηρείται κατ' αρχάς μία μεγάλη «παύση» στην οικοδομική δραστηριότητα και αποστροφή προς την ακίνητη περιουσία εν γένει. Παράλληλα, εν μέσω δημοσιονομικής ασφυξίας, εισάγεται μία νέα σειρά νομοθεσιών με στόχο την «τακτοποίηση» της υφιστάμενης κατάστασης, παρέχοντας ανοχή προς τις προηγούμενες αυθαιρεσίες έναντι χρηματικών προστίμων και εισάγοντας ταυτόχρονα ένα νέο πλαίσιο για τις νεότερες κατασκευές, ίσως από τα αυστηρότερα στον Ευρωπαϊκό χώρο¹³ και παράλληλο με μία νέα πληθωρική ψηφιακή γραφειοκρατία.

ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΟ

Από ερευνητική σκοπιά, τόσο η εκτός σχεδίου όσο και η αυθαίρετη δόμηση, δικαίως θεωρούνται εκ των κεντρικών και διαχρονικών ζητημάτων της Ελληνικής

πολεοδομικής πραγματικότητας, έχοντας απασχολήσει επί δεκαετίες τη βιβλιογραφία του πεδίου, αλλά και τη δημόσια συζήτηση.

Σημαντικός αριθμός άρθρων και μελετητών έχει αναφερθεί στο ζήτημα, αναλύοντας και ερμηνεύοντας τα δομικά συστατικά, καθώς και τις διαφορετικές εκδοχές του.^{1,3,4,5,6,11,14} Λόγω όμως της διαχρονικής απουσίας μηχανισμών καταγραφής και συλλογής στοιχείων και δεδομένων, ελάχιστες έρευνες έχουν στην πραγματικότητα εδρασθεί επί ποσοτικών δεδομένων,^{14,15} παρά κυρίως βασίζονται σε προσωπικές αναγνώσεις και εμπειρίες. Ως αποτέλεσμα, η πλειονότητα των σχετικών ερευνών είναι περισσότερο περιγραφικές παρά αναλυτικές.

Η απουσία όμως δεδομένων της προηγούμενης περιόδου, έχει σε μεγάλο βαθμό αντιστραφεί μετά τη θέσπιση των πρόσφατων νομοθεσιών για την «τακτοποίηση» των αυθαιρέτων κατασκευών. Εκτοτε, λόγω ψηφιακής διαδικασίας, έχει εμμέσως συγκεντρωθεί ένας σημαντικός όγκος δεδομένων, ο οποίος δεν έχει αξιοποιηθεί ερευνητικά ως σήμερα. Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα έρευνα επιχειρεί την αξιοποίηση αυτών των στοιχείων, τη μεταγραφή τους σε μεταβλητές, και κατόπιν τη γεωγραφική τους εξέταση.

ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Τα στοιχεία της έρευνας αντλούνται από το πληροφοριακό σύστημα δηλώσεων αυθαιρέτων κατασκευών του (ΤΕΕ), εξετάζοντας το σύνολο των «εκτός σχεδίου» δηλώσεων σε διαδικασία τουλάχιστον «υπαγωγής»¹⁶ των νόμων 4178/2013 και 4495/2017¹⁷ για την Περιφέρεια Αττικής, που έχουν καταχωρηθεί έως και την 17η Οκτωβρίου 2022, και αφορούν παραβάσεις και υπερβάσεις δόμησης πριν την 28ης Ιουλίου 2011, ημερομηνία που αποτελεί την αφετηρία της νομοθεσίας. Για την ανάλυση, αξιοποιείται μεθοδολογικά μία «αντίστροφη μηχανική» συγκεκριμένων κωδικών που χρησιμοποιούνται στη διαδικασία υπαγωγής για τον υπολογισμό του εκάστοτε προστίμου που ο ιδιοκτήτης καλείται να καταβάλει, από τους διαχειριστές Μηχανικούς της διαδικασίας. Οι κωδικοί αντιστρέφονται και αξιοποιούνται ως φίλτρα κατηγοριοποίησης, και εν τέλει αφορούν:

- Την συνολική επιφάνεια αυθαιρέτων κύριων και βοηθητικών χώρων
- Την τοποθεσία της ιδιοκτησίας
- Την επικρατούσα χρήση του κτιρίου (Κύριες Κατοικίες ή Άλλες Κατοικίες, Υπηρεσίες, Τουρισμός & Βιομηχανία)
- Την παλαιότητα τους, ήτοι προϋφιστάμενα της 09-06-1975 (*μόνο για κατοικίες), προ της 01-01-1983, μεταξύ 1983-2003 (για δηλώσεις του Ν.4178/2013) και 1983-93 ή 1993-2003 για δηλώσεις του Ν.4495/2017, ή μεταξύ των ετών 2004

έως το 2011. Τα μεγέθη του Ν.4178/2013 για τη κατηγορία 1983-2003 ενώνονται με τις δηλώσεις του Ν. 4495/2017 (1983-1993 και 1993-2003).

Η επεξεργασία και η ανάλυση πραγματοποιείται συνδυαστικά σε επίπεδο «ιδιοκτησίας» και σε επίπεδο «φύλλου καταγραφής», και τα παραγόμενα στοιχεία που προκύπτουν αντιστοιχίζονται με γεωγραφικά υπόβαθρα διοικητικών ορίων (αντλούνται από την ΕΛΣΤΑΤ), και χαρτογραφούνται μέσω του γεωπληροφοριακού συστήματος QGIS (3.28 - Firenze).

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Τα δεδομένα είναι μαζικά και υψηλής ακρίβειας, καθότι προέρχονται από λεπτομερή περιγραφή και αποτύπωση κτιρίων και παραβάσεων από Διπλωματούχους Μηχανικούς. Παρόλα αυτά, περιέχουν περιορισμούς ως προς τη συμπερασματολογία που μπορεί να εξαχθεί, οι οποίοι είναι σκόπιμο να αναλυθούν:

1. Οι δηλώσεις των «αυθαιρέτων» δεν έχουν απογραφικό χαρακτήρα, αλλά οδηγούν στην καταβολή χρηματικού προστίμου. Αν και οι νομοθεσίες παρέχουν ειδικές ελαφρύνσεις και εκπτώσεις σε ομάδες ειδικών κοινωνικών χαρακτηριστικών, πιθανότατα υπό-εκπροσωπούνται περιοχές και κοινωνικές ομάδες ιδιαίτερος χαμηλού οικονομικού επιπέδου που δεν προχωρούν στη διαδικασία. Ο περιορισμός αυτός επίσης, εικάζεται πως είναι εντονότερος σε νεότερης ηλικίας κτίρια, η υπαγωγή των οποίων οδηγεί και σε υψηλότερα πρόστιμα.
2. Οι χρήσεις κτιρίου που καταγράφονται στις δηλώσεις, δεν απεικονίζουν τη χρήση κατά το χρόνο ανέγερσης ή συντέλεσης της παράβασης, αλλά στο χρόνο δήλωσης, ήτοι μετά το 2011. Ως εκ τούτου τα δεδομένα δεν απαντούν με ακρίβεια στο λόγο για τον οποίο ανεγέρθηκε εξ αρχής ένα κτίριο ή κατασκευή, ενώ αντιθέτως, δίνουν εξαιρετικά χρήσιμες απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν την αποτίμηση της κατάστασης σήμερα.
3. Η χωρική ανάλυση σε επίπεδο δήμων δίνει μία «σφαιρική» εικόνα, η οποία μπορεί να υποκρύπτει μεγάλες διαφοροποιήσεις και επιμέρους φορτίσεις εντός τους, ειδικότερα στους γεωγραφικά εκτεταμένους. Η ειδικότερη εστίαση σε χαμηλότερες κλίμακες σχεδιασμού, όπου πιθανόν μπορούν να διερευνηθούν και διαφορετικού τύπου ερωτήματα είναι δυνατή, αλλά δεν είναι το αντικείμενο της παρούσας έρευνας.
4. Οι διατάξεις του νόμου, δεν επιτρέπουν την υπαγωγή αυθαιρέτων σε ευαίσθητες περιοχές, όπως σε δασικούς (έστω, ακόμη) χώρους ή σε αιγιαλούς. Οι παραπάνω περιπτώσεις, αν και αφορούν μικρά μεγέθη σε απόλυτους αριθμούς, είναι βαρύνουσας σημασίας ως προς την περιβαλλοντική επιβάρυνση που προκαλούν.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Για το σύνολο της περιφέρειας Αττικής εξετάζονται 84300 δηλώσεις, που αφορούν αυτοτελείς ιδιοκτησίες εκτός σχεδίου πόλεων και εκτός ορίων οικισμών. Οι δηλώσεις αντιστοιχούν σε 10.895.448,00 τ.μ. αυθαίρετων κτιριακών χώρων, εκ των οποίων 8.011.697,00τ.μ. αφορούν επικρατούσες χρήσεις κατοικίας, «Κύριας και Μοναδικής» ή «Άλλης», όπως παρουσιάζεται στον πίνακα (1) που συνοψίζει τα περιγραφικά στατιστικά των χρήσεων.

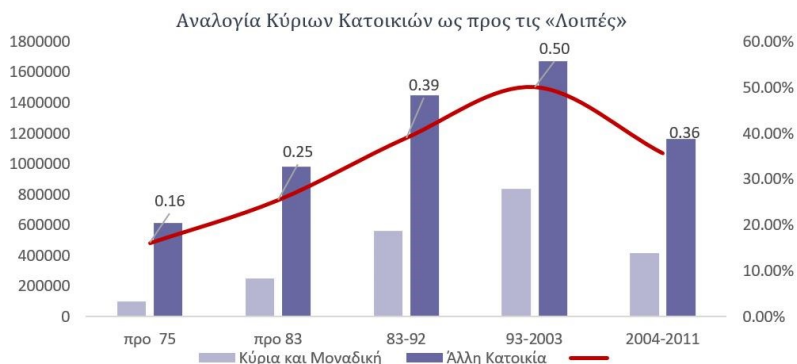
Εκτός Σχεδίου - Χρήσεις	Σύνολο	Ποσοστό
Κύριες και Μοναδικές Κατοικίες	2171991	20%
Άλλη Κατοικία	5839706	53%
Τουρισμός Βιομηχανία	1289779	12%
Υπηρεσίες	1578791	15%
Μεταποίηση Πρωτογενούς Τομέα	15181	0.1%

Πίνακας 1 Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία των δηλώσεων που αναλύονται και κατανομή ανά επικρατούσα χρήση.

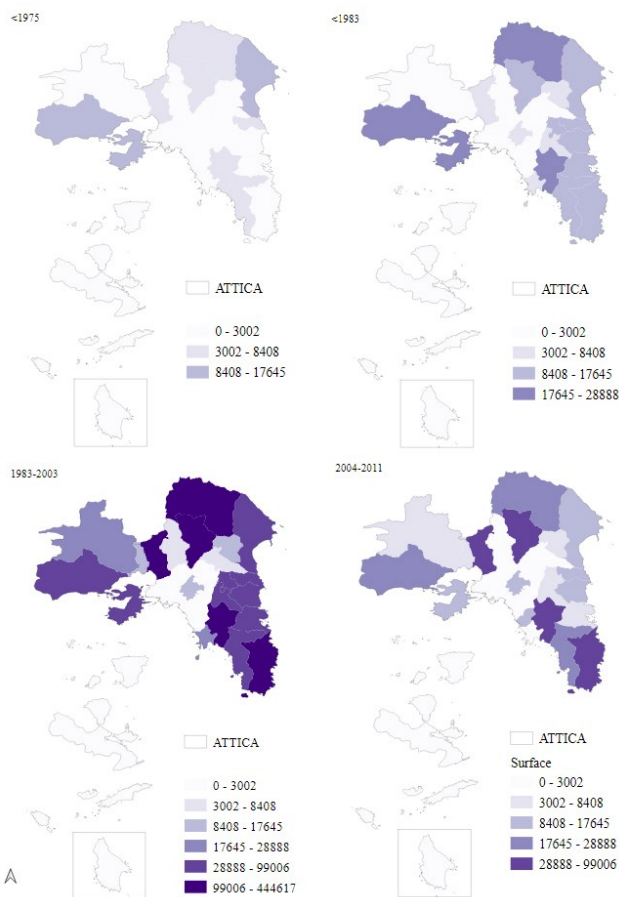
Προχωρώντας στη χωρικοποίηση και οπτικοποίηση των στοιχείων και συνδυάζοντας τις επιμέρους χρήσεις κατοικίας ως προς τις παλαιότητες κατασκευής, στο διάγραμμα (1) αποτυπώνονται τα μεγέθη και οι αναλογίες των χρήσεων κτιρίων κατοικίας, ανά χρονικές περιόδους. Η γραμμή με κόκκινο χρώμα αναπαριστά το λόγο μεταξύ τους και αναδεικνύει τη συμμετοχή των αυθαιρέτων χώρων στην κάλυψη στεγαστικών αναγκών των ιδιοκτητών τους (ιδιοκατοίκηση), σήμερα.

Αντίστοιχα, στον χάρτη (1) αποτυπώνεται η χρονική και χωρική κατανομή των δομημένων επιφανειών, σε επίπεδο Δήμων και ανά χρονική περίοδο, για κτίρια που αφορούν χρήση «Κύριας και Μοναδικής Κατοικίας», ενώ αντίστοιχα στο χάρτη (2) για εμφανίζονται οι «Λοιπές Κατοικίες».

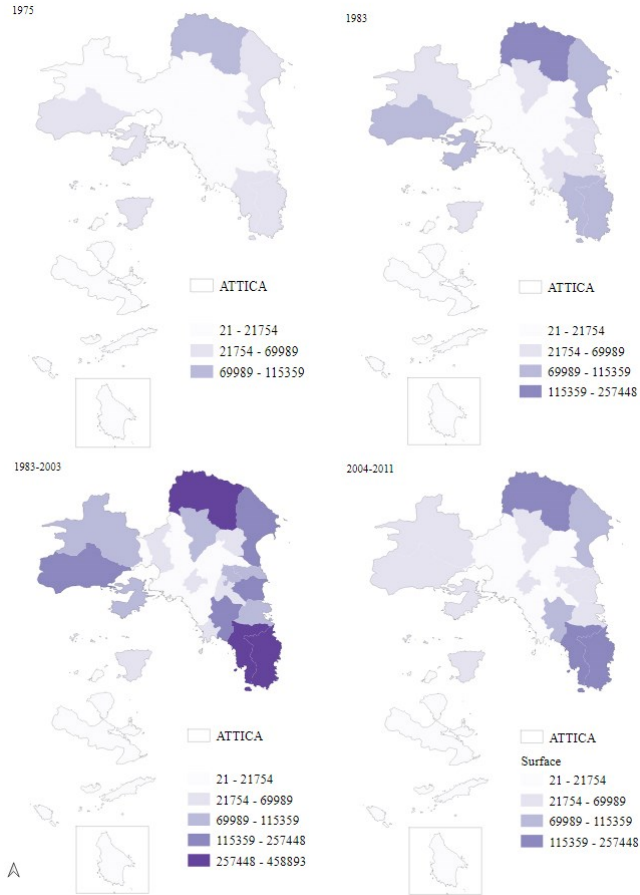
Τέλος, στο χάρτη (3), απεικονίζεται ο λόγος «Κύριων και Μοναδικών» κατοικιών ως προς τις «Λοιπές», με το εντονότερο σκούρο χρώμα να αναπαριστά το μεγαλύτερο αναλογικά ποσοστό.

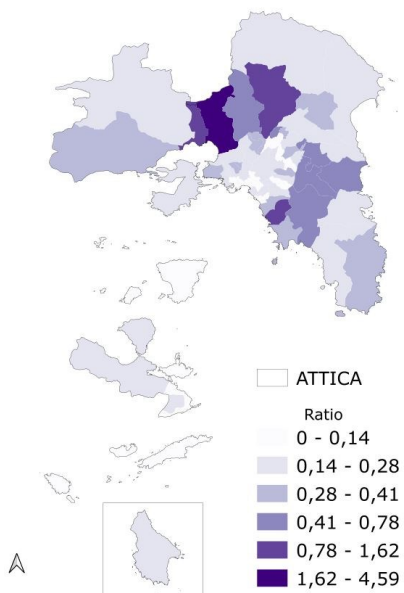
Διάγραμμα 1 Επιφάνειες Αυθαιρέτων Κατοικιών (σε τ.μ.) που αφορούν «Κύρια και Μοναδική Κατοικία», και «Άλλη Κατοικία» σε σχέση με τη χρονολογία κατασκευής τους. Με κόκκινη γραμμή παρουσιάζεται η αναλογία μεταξύ των δύο μεγεθών

Χάρτης 1 Επιφάνεια Αυθαιρέτων «Κύριων και Μοναδικών» κατοικιών εκτός σχεδίου, σε τετραγωνικά μέτρα, ανά κατηγορία παλαιότητας (Πριν το 1975, πριν το 1983, 1983-2003, 2004-2011)

Χάρτης 2 Επιφάνεια Αυθαιρέτων «Άλλων» κατοικιών, εκτός σχεδίου, σε τετραγωνικά μέτρα, ανά κατηγορία παλαιότητας (Πριν το 1975, πριν το 1983, 1983-2003, 2004-2011)

Χάρτης 3 Αναλογία (ποσοστό) "Κύριων και Μοναδικών" κατοικιών ως προς τις "Άλλες Κατοικίες" ανά Δήμο Αττικής

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Τα ευρήματα της ανάλυσης, παρέχουν μία συνολική χωρική και ιστορική εικόνα της εξέλιξης της εκτός σχεδίου αυθαίρετης δόμησης, που δεν ήταν διαθέσιμη νωρίτερα. Επίσης, καταδεικνύουν ενδιαφέροντα σημεία και παρατηρήσεις που εν μέρει συμβαδίζουν με τη συνήθη βιβλιογραφική αποτίμηση του ζητήματος, και εν μέρει την αναιρούν.

Σε σχέση με την ιστορικότητα του φαινομένου, τα στοιχεία επιβεβαιώνουν την κοινή πεποίθηση: Η εμφάνιση της εκτός σχεδίου αυθαίρετης κατοικίας, πριν το 1975 και 1983, περιορίζεται κυρίως στις δυτικές και βόρειες παρυφές της πόλης, διαχεόμενη -αλλά σε μικρότερο βαθμό- περισσότερο βόρεια και δυτικά, στο σημερινό Δήμο Μεγαρέων και Μαραθώνα-Ωρωπού.

Μετά το 1983, παρατηρείται μία συνολική 'έκρηξη' αυθαιρέτων κατασκευών σε όλη την Αττική, με τη διάχυση του φαινομένου να είναι εντονότερη στο Θριάσιο και την ανατολική παράκτια Αττική, ειδικά όσον αφορά χρήσεις κατοικιών. Η «Κύρια και Μοναδική κατοικία», είναι ισχυρότερη στην περιοχή του Θριασίου και των Μεσογείων (Κρωπία), περιοχές που συνδέονται με παραγωγικό ιστό, οικονομικές δραστηριότητες και θέσεις εργασίας. Αντιθέτως, η «Άλλη» κατοικία, εμφανίζει πολύ μεγαλύτερο ποσοστό σε περιοχές κατά μήκος των ακτογραμμών και των ορεινών όγκων της Αττικής (Πάρνηθα, Μαραθώνα- Ραφήνα, και Σαλαμίνα, έως και τα νησιά του Αργοσαρωνικού).

Η διάχυση ολοκληρώνεται μετά το 2004, με το κέντρο βάρους να μετατοπίζεται περισσότερο νότια και ανατολικά (Λαυρεωτική- Ραφήνα) για «Άλλες Κατοικίες», ενώ αντίστοιχα παρατηρείται η προσθήκη του Δήμου Αχαρνών ως υποδοχέας νέων αυθαιρέτων «Κύριας και Μοναδικής Κατοικίας». Πιθανότατα, και οι δύο τάσεις σχετίζονται με τα έργα υποδομής της Ολυμπιακής περιόδου και κυρίως τη διάνοιξη της Αττικής οδού, τη λειτουργία του αεροδρομίου και του προαστιακού σιδηροδρόμου, καθώς και αφετέρου μία γενική τάση για διάχυση της παραθεριστικής κατοικίας σε πιο απομακρυσμένες περιοχές εντός και εκτός Αττικής -Εύβοια, Κορινθία, Αργολίδα-, σε μία περίοδο αύξησης των τιμών παραθεριστικών ακινήτων, έκρηξης της στεγαστικής πίστης, και σχετικής γενικής ευμάρειας.

Από την άλλη πλευρά, περισσότερο ίσως ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση που αποτυπώνει τις αναλογίες μεταξύ των επιφανειών των δύο χρήσεων κατοικίας ανά περιοχή, χρονικά και χωρικά. Ο βασικός όγκος αυθαιρέτων κατασκευών που αφορούν «Κύριες και Μοναδικές Κατοικίες», εντοπίζεται μεταξύ 1993 και 2003 και δευτερευόντως μεταξύ 1983-1992 και 2004-2011. Αντιθέτως, τα μικρότερα μεγέθη επιφανειών, φέρεται να έχουν κατασκευασθεί πριν το 1975 ή το 1983 αναλόγως της κατηγοριοποίησης που χρησιμοποιείται, τόσο ως προς απόλυτους αριθμούς όσο και αναλογικά. Η παρατήρηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη συνήθη παραδοχή της

βιβλιογραφίας, που συνηθέστερα αποδίδει γραμμικά σε όλο και παλαιότερα κτίσματα περιεχόμενο «αυτοστέγασης» και «ιδιοκατοίκησης», σε σχέση με τα νεότερα. Προφανώς, μπορούμε να εικάσουμε πως αρκετές κατοικίες που κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο μπορεί πράγματι να προοριζόντουσαν αρχικά για αυτήν την χρήση και κατόπιν οι κάτοικοι να μεταφέρθηκαν σε κάποια νέα, να τη μίσθωσαν ή να τη διατήρησαν ως δευτερεύουσα. Σε κάθε περίπτωση, λίγες σήμερα εξυπηρετούν πραγματικές στεγαστικές ανάγκες των ιδιοκτητών, και το σενάριο μίας οργανικής διαδοχής χρήσεων¹⁸ που εικάζεται, μάλλον υπογραμμίζει τη δυναμικότητα της κατάστασης παρά την αναιρέι. Ομοίως επίσης, εγείρει αμφιβολίες στο κατά πόσο η σημαντική ελάφρυνση που προσφέρεται στους ιδιοκτήτες ακινήτων της περιόδου σήμερα, όπως για παράδειγμα κατά 80% ή 90% χαμηλότερα πρόστιμα σε σχέση με νεότερα κτίρια, είναι πράγματι δικαιολογημένη, σε σχέση για παράδειγμα με κοινωνικά κριτήρια ή τις εμπορικές αξίες των ακινήτων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα, είναι μία περίοδος κατά την οποία η Αθήνα επεκτείνεται πληθυσμιακά και χωρικά². Για τις περιόδους όπου η επέκταση του πληθυσμού ξεπερνά τη χωρική, η πόλη πυκνώνει εσωτερικά (αντιπαροχή) και διαχέεται εκτός (εκτός σχεδίου δόμηση) με τυπικό ή άτυπο τρόπο (αυθαίρετα).¹⁹

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο σήμερα, σύμφωνα με τη Eurostat, ο κεντρικός τομέας Αθηνών υπολείπεται σήμερα σε πυκνότητα μόνο του κέντρου του Παρισίου, ενώ ο δυτικός και νότιος τομέας βρίσκονται επίσης στην πρώτη δεκάδα.²⁰ Αποστασιοποιούμενοι από το γεγονός πως η επέκταση και διάχυση της πόλης, υλοποιήθηκε άναρχα και ανορθόδοξα, η γενικότερη τάση σε μεγάλο βαθμό φαντάζει εκ των υστέρων λογική, ακόμη και όταν συγκρίνουμε την πυκνότητα της Αθήνας με άλλες σημαντικές πόλεις του Μεσογειακού Ευρωπαϊκού νότου.

Για την ακρίβεια η τάση διάχυσης εκ των υστέρων, φαντάζει πολύ λογικότερη από τις παραδοχές και τις επιδιώξεις του επίσημου σχεδιασμού, ο οποίος αρχικά βασίστηκε σε λανθασμένες εκτιμήσεις για τις δυναμικές αστικοποίησης της Αττικής, και κατόπιν υιοθέτησε ως κύριο και διαχρονικό άξονα τη συστηματική προσπάθεια συγκράτησης και περιορισμού της πόλης εντός των προηγούμενων ορίων της, ίσως και εθελουφλώντας.²¹ Το αποτέλεσμα, ήταν το πλαίσιο να γίνεται ολοένα και πιο αυστηρό, και η τήρησή του ολοένα και πιο χαλαρή.²² Τα παραπάνω, αφορούν κυρίως τις περιφερειακές ζώνες της Αθήνας, περιοχές όπου και η ανάλυση αποκαλύπτει το γεγονός πως στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος των αυθαιρέτων εκτός σχεδίου κατασκευών, κάλυπταν και ακόμη καλύπτουν άμεσες στεγαστικές ανάγκες.

Από την άλλη πλευρά, η ανάδειξη των αδυναμιών της πολιτείας και του επίση-

μου σχεδιασμού, δεν μπορεί να αναιρεί ή εξωραΐζει την κατάσταση, ήτοι το γεγονός πως η παραγωγή του χώρου πραγματοποιήθηκε μέσα από χαμηλής ποιότητας μηχανισμούς και με σημαντικό περιβαλλοντικό και κοινωνικό κόστος. Κυρίως δε, αυτό αφορά τη μη-περιαστική Αττική όπου τόσο οι χρήσεις όσο και οι χρονολογίες δεν υποστηρίζουν την προηγούμενη υπόθεση, αυτή δηλαδή της «εκ των κάτω» παράκαμψης του επίσημου πλαισίου για κάλυψη των αδυναμιών, με στεγαστικό περιεχόμενο.

Εστιάζοντας για παράδειγμα στην κατηγορία των διεσπαρμένων ανά την ανατολική και νότια ακτογραμμή αυθαιρέτων «Άλλων» παραθεριστικών ή/και επενδυτικών κατοικιών, η κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική υιοθέτηση μίας χαλαρής στάσης και κρίσης έναντι του φαινομένου απέτρεψε τον έλεγχο του, και μάλλον του έδωσε εμμέσως και ώθηση. Οι επιλογές αυτές, σαφώς δεν ήταν τυχαίες ή αυτόματες. Αντιθέτως, συνδέονταν με την έλλειψη διάθεσης για την άσκηση ενεργής πολεοδομικής πολιτικής, με κοινωνικά και συμπεριφοριακά χαρακτηριστικά, με την αποφυγή πολιτικού κόστους στη λήψη αποφάσεων, με μικρό-πολιτικά συμφέροντα και «εξυπηρετήσεις» σε τοπικό επίπεδο, με φαινόμενα κερδοσκοπίας και διαφθοράς τόσο από τον ιδιωτικό τομέα όσο και από τις δημόσιες υπηρεσίες. Εν τέλει το φαινόμενο εξέφρασε συνοπτικά, την έλλειψη συλλογικής οργάνωσης.

Υπό αυτήν την έννοια, τα ευρήματα της παρούσας έρευνας παρουσιάζουν σίγουρα ενδιαφέρον στο επίπεδο της ιστορικής τεκμηρίωσης μίας περιόδου της ιστορίας της χώρας που κλείνει. Περισσότερο ενδιαφέρον όμως, έχει η διδακτική πλευρά της ιστορίας, ήτοι τα συμπεράσματα και τα διδάγματα, που αφορούν το μέλλον. Μετά το 2010, η εισαγωγή ενός αυστηρότερου πλαισίου φαίνεται πως σε μεγάλο βαθμό περιόρισε τα φαινόμενα. Από την άλλη πλευρά, η διαπίστωση πρέπει να διαβάζεται επιφυλακτικά, καθώς η περίοδος συμπίπτει με την οικονομική κρίση και την κατάρρευση της οικοδομικής δραστηριότητας γενικότερα. Καθώς τα τελευταία έτη οι πιέσεις δείχνουν να επιστρέφουν,²³ είναι εμφανές πως το ζήτημα επανέρχεται σταδιακά στη συζήτηση, οι πιέσεις αυξάνουν αναλόγως και τα επιχειρήματα «στρογγυλεύουν».

Ειδικότερα, η τρέχουσα περίοδος συμπίπτει χρονικά με σημαντικές εξελίξεις στο πολεοδομικό γίνεσθαι της χώρας. Αφενός, δικαστικές αποφάσεις έχουν δράσει κάπως λυτρωτικά στην αφαίρεση πολιτικού κόστους για τη λήψη αποφάσεων για την εκτός σχεδίου δόμηση, ενώ αφετέρου, εξελίσσεται μία διαδικασία πολεοδόμησης μεγάλου τμήματος της χώρας, σε εξαιρετικά σύντομο χρόνο και μέσα από μαζικές διαδικασίες. Ειδικότερα για τη δεύτερη περίπτωση, μένει να αποδειχθεί κατά πόσο η διαδικασία θα αποδειχθεί επιτυχής και κατά πόσο οι μελετητές θα ακολουθήσουν ή όχι την πεπατημένη της ασφάλειας του «γενικού πολεοδομικού πλαισίου», ή θα επιχειρήσουν τη ρύθμιση του χώρου με βάση τη λογική και τα τοπικά χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες.

Καταλήγοντας, μετά από αρκετές δεκαετίες άναρχης οικοδόμησης και διάχυ-

σης των Ελληνικών πόλεων, και ειδικότερα της Αττικής, μία περισσότερο ψύχραιμη και αποστασιοποιημένη ανάλυση του φαινομένου παραμένει και γόνιμη και επίκαιρη. Αναζητώντας κάποιο τελικό συμπέρασμα, αυτό είναι πως ρόλος του σχεδιασμού του χώρου είναι να επεμβαίνει, να ρυθμίζει και να προλαμβάνει τις εξελίξεις, και όχι να τις διαχειρίζεται εκ των υστέρων.

Αναφορές

- 1 Vaiou, Dina. "Milestones in the urban history of Athens." *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (2002): 209-226
- 2 HABITAT, U. N. Habitat III issue paper 22—informal settlements. New York: UN Habitat, 2015.
- 3 Potsiou, Chryssy. "Informal urban development in europe: Experiences from albania and greece." *UN Habitat* (2010).
- 4 Potsiou, C., & Ioannidis, C. "Informal settlements in Greece: The mystery of missing information and the difficulty of their integration into a legal framework". In *Proceedings of the 5th FIG Regional Conference, Accra, Ghana* (2006)
- 5 Leontidou, Lila. *The Mediterranean city in transition: Social change and urban development*. Cambridge University Press, 1990.
- 6 Maria, Mantouvalou & Balla, Evangelia. (2003). Ο (ΜΗ;) ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ. (The (non?) planning of urban space: Social and political dimensions.
- 7 Kalogeropoulos Kleomenis. "The Geographical Aspect of the Geodata of the National Population Censuses: Mapping - Creation of Modern Spatial Data Infrastructures with the Use of Geoinformatics". PhD thesis, National Documentation Centre (EKT) (2020): <https://doi.org/10.12681/eadd/47266>.
- 8 Chorianoopoulos, Ioannis, et al. "The shift to competitiveness and a new phase of sprawl in the Mediterranean city: Enterprises guiding growth in Messoghia–Athens." *Cities* 39 (2014): 133-143.
- 9 Πχ αρ. 24 του Συντάγματος, Π .Δ. 1981 Διάταγμα Εκτός Σχεδίου Δόμησης, (Ν.1337/1983) Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης – ΓΠΣ και ΖΟΕ, Θεσπίσεις Ορίων Οικισμών περί το 1985, Κατάργηση δυνατότητας κατάτμησης εκτός σχεδίου κ.α
- 10 Serrao, K., Gianniris, E., & Zifou, M. (2005). The Greek spatial and urban planning system in the European context. *Complessità e Sostenibilità, Prospettive per i territori europei: Strategie di pianificazione in dieci Paesi, Rivista bimestrale di pianificazione e progrettazione*, 1-24.
- 11 Καρανίκας, Γιάννης. "Εμπειρικά συμπεράσματα από τα ΣΧΟΟΑΠ–ΓΠΣ σε σχέση με την ύπαιθρο χώρα: ο σχεδιασμός αντιμέτωπος με την" εκτός σχεδίου δόμηση". " Αειχώρος: Κείμενα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης 13 (2010): 4-29. <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.aei.2010.224>.
- 12 Οικονόμου, Δημήτρης. "Χρήσεις γης και δόμηση στον εξωαστικό χώρο: η ελληνική εκδοχή της αειφορίας." (1995): *Institutional Repository - University of Thessaly*
- 13 Που περιλαμβάνει σειρά διατάξεων και διαδικασιών, μεταξύ των οποίων : κληρωτούς ελεγκτές δόμησης, βεβαιώσεις νομιμότητας για κάθε δικαιοπραξία, ηλεκτρονική ταυτότητα κτιρίου, κ.α
- 14 Polyzos, S., & Minetos, D. "Informal housing in Greece: A multinomial logistic regression analy-

- sis at the regional level. *European Spatial Research and Policy*", 20(2) (2013) :57-85.
- 15 Ανουσάκης, Νικόλαος. "Στατιστική Ανάλυση Δεδομένων Αυθαίρετης Δόμησης στην Ελλάδα." (2019): <https://arothesis.eap.gr/handle/repo/44880>
- 16 ήτοι με εξοφλημένο το παράβολο ένταξης
- 17 εξαιρούνται τα στοιχεία του νόμου 4014/2011 ο οποίος έχει κριθεί ως αντισυνταγματικός και το σύνολο (σχεδόν) των υπαγωγών έχει μεταφερθεί στις διατάξεις των μετέπειτα που τον αντικατέστησαν.
- 18 Και η οποία δεν δύναται να αναλυθεί από τη δομή των στοιχείων που χρησιμοποιούνται εδώ
- 19 Πρεβελάκης, Γεώργιος-Στυλιανός. "Ο μητροπολιτικός σχεδιασμός στην Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας". *Αειχώρος: Κείμενα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης*, τχ. 1 :50-59 (2002): <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.aei.2002.60>.
- 20 Eurostat. "How closely do people live together in your region?". (2022). Eurostat Report. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20200430-1>
- 21 Όπως για παράδειγμα, στα γνωστά ρυθμιστικά/χωροταξικά σχέδια της Αθήνας
- 22 Μία ίσως αντίδραση «πανικού» στην άναρχη και ραγδαία επέκταση και πύκνωση της πόλης στις δεκαετίες του 60 και 70'
- 23 Karadimitriou, N., Maloutas, T., & Arapoglou, V. P. (2021). Multiple deprivation and urban development in Athens, Greece: Spatial trends and the role of access to housing. *Land*, 10(3), 290.

Πολίνα Πρέντου

MSc Αρχιτέκτων-Πολιοδόμος, ΥΔ ΕΜΠ

Ολυμπιακοί Αγώνες «Αθήνα 2004». Η Χαμένη Ευκαιρία για το «Πράσινο» της Αθήνας.

Η Αθήνα ανέλαβε το 1997 τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, ενώ είχε προηγηθεί το 1989 η διεκδίκηση της διοργάνωσης των Αγώνων του 1996.

Η Αθήνα στον φάκελο υποψηφιότητας σημειώνεται πως είναι «μια από τις πιο ζωντανές, πιο κοσμοπολίτικες και πιο δυναμικές πόλεις του σύγχρονου κόσμου». Βρίσκεται σε μία φάση έντονης μεγέθυνσης των δραστηριοτήτων της, αφού αποτελεί το πεδίο «ενός προγράμματος έργων υποδομής και σχεδίων αναβάθμισης του περιβάλλοντος χωρίς προηγούμενο». ¹

Μέσω της ανάληψης της διοργάνωσης των Αγώνων, η Αθήνα επεδίωκε να επιββαιώσει την είσοδό της, ως ισότιμου εταίρου, στο διεθνές τοπίο του ανταγωνισμού των πόλεων. Την ίδια περίοδο, υπήρχε στη δημόσια σφαίρα και μία αρκετά διαφορετική εικόνα της Αθήνας. Το 1994 παρουσιάστηκε από το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων το πρόγραμμα «Αττική SOS», ένα ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης με παρεμβάσεις, μέτρα και έργα για τη ριζική και αποτελεσματική καταπολέμηση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης και για την ουσιαστική αναβάθμιση της ποιότητας ζωής. ² Προτασσόταν το όραμα για «μία Αθήνα βιώσιμη και ανθρώπινη, μία όμορφη και καθαρή πόλη».

Η Αθήνα, η Αττική συνολικά, περιγράφεται στο σχέδιο ως μία «πόλη σε κρίση», όπου η λειτουργία της πόλης έχει στιγματιστεί από την έλλειψη κάθε σχεδιασμού, οργάνωσης, προγραμματισμού και πρόβλεψης. Στοιχεία που συνθέτουν την «ανοχύρωτη, σιμενταρισμένη, νεφόπληκτη και υποβαθμισμένη πόλη» -όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται- είναι:

-Νέφος, κυκλοφοριακό χάος, θόρυβος, χαμένος χρόνος και σπατάλη ενέργειας

-Έλλειψη πρασίνου και ελεύθερων χώρων, έλλειψη κοινωνικών εξυπηρετήσεων, ανεπαρκείς υποδομές, αισθητική υποβάθμιση, οικιστική «τριτοκοσμική» αναρχί-

α με εκτεταμένη αυθαιρεσία.

-Περιοχές με βιομηχανική «νέφωση», συνοικίες γκέττο, διαχωριστικές γραμμές υποβάθμισης και αποκλεισμού ολόκληρων περιοχών με τους πληθυσμούς τους.

-Βαθμιαία απαξίωση του παραγωγικού δυναμικού και των υφιστάμενων επενδύσεων, επιχειρήσεων και δραστηριοτήτων.

-Ανεργία, αποξένωση, περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων, εγκληματικότητα, ναρκωτικά.

-Η αιχμαλωσία της Αττικής από το Ι.Χ. που αποτελεί ένα σύμβολο κυριαρχίας, ένα φετίχ για το χρόνο και τον χώρο, ένα στόχο ζωής για κάθε Νεοέλληνα.

Οι λόγοι που επιβάλλουν τις αντιφάσεις των «επίσημων» κειμένων, είναι κατανοητοί. Ταυτόχρονα, όμως, δηλώνουν και την έλλειψη σοβαρής προσέγγισης και συζήτησης -που χαρακτηρίζει εκείνη την περίοδο- σχετικά με την σημαντική πολεοδομική παρέμβαση στην πόλη, αυτή της χωροθέτησης των ολυμπιακών εγκαταστάσεων.

Η αρχική πρόταση χωροθέτησης των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων στόχευε στη συγκέντρωση της πλειοψηφίας των αθλητικών υποδομών σε δύο πόλους -στο ΟΑΚΑ και στον Φαληρικό Ορμο. Αυτοί θα συνδέονταν μεταξύ τους, και με το κέντρο της Αθήνας και το Ολυμπιακό Χώρο, μέσω του Ολυμπιακού δακτυλίου, με μία μέση χρονοαπόσταση 20'.³

Αμέσως μετά την ανάληψη της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, ομάδες από τον επιστημονικό χώρο και περιβαλλοντικές οργανώσεις εξέφρασαν στοχευμένη κριτική στις πολεοδομικές και περιβαλλοντικές επιλογές χωροθέτησης των εγκαταστάσεων, προτείνοντας ταυτόχρονα εναλλακτικές.

Στόχος ήταν η ενεργοποίηση του δημόσιου διαλόγου ώστε τα έργα που ήταν προγραμματισμένα να γίνουν να μην επιβαρύνουν το φυσικό και κτισμένο περιβάλλον της Αθήνας, αλλά να συμβάλλουν σε μία αναδιοργάνωση της πόλης, φιλική προς τη φύση και τους κατοίκους.

Ήταν κοινή συνισταμένη όσων συμμετείχαν στην τεκμηρίωση και κριτική ότι η επιλογή των τόπων χωροθέτησης των εγκαταστάσεων φαίνεται ότι αποφασίστηκε με κριτήριο περισσότερο την μελλοντική εμπορευματική αξία των ακινήτων, και λιγότερο το όφελος για την πόλη ή τον ρόλο τους την επόμενη μέρα.

Η ομάδα εργασίας που συστάθηκε στο Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος του ΕΜΠ παρουσίασε άμεσα -τον Ιανουάριο 1998- την τεκμηριωμένη κριτική της και τις εναλλακτικές προτάσεις χωροθέτησης. Επισημαίνεται η ανάγκη της συστηματικής τεκμηρίωσης των επιλογών χωροθέτησης των ολυμπιακών εγκαταστάσεων, της εξά-

ντλησης του επιστημονικού διαλόγου και της μέγιστης δυνατής σύγκλισης των απόψεων ώστε το αποτέλεσμα να είναι προς όφελος της πόλης. Το σημαντικό στοιχείο που αναδεικνύεται από την έρευνα είναι ότι υπήρχαν όχι μόνο εναλλακτικές δυνατότητες χωροθέτησης των απαιτούμενων εγκαταστάσεων, αλλά και εναλλακτικές λογικές και αρχές για την αντιμετώπιση των έργων αλλά και του ευρύτερων επιπτώσεων των ολυμπιακών αγώνων στην πόλη, συμβατές με τις κατευθύνσεις που θέτει η Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή.⁴

Το κείμενο σχολιάζει την διεκπεραιωτική χωροθέτηση των απαιτούμενων εγκαταστάσεων, σε αδόμητους χώρους που προσφέρονται με εύκολο τρόπο, άσχετα με τη φύση και τη σημασία του συγκεκριμένου τόπου (όπως οι επιχωματώσεις στον Φαληρικό Ορμο, το Άλσος Βεΐκου και ο βιότοπος του Σχοινιά). Ενώ υπάρχουν ιδέες που είχαν κατατεθεί και στον Φάκελο Υποψηφιότητας για την Ολυμπιάδα του 1996, οι διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται είναι πολλές και σημειώνεται ότι κινούνται σε αρνητική κατεύθυνση. Συγκεκριμένα, παρατηρείται:⁵

-Η μείωση της διασποράς των εγκαταστάσεων στο Λεκανοπέδιο, καθώς προτείνεται η συγκέντρωση των εγκαταστάσεων στους δύο μεγάλους πόλους, του ΟΑΚΑ και του Φαλήρου. Επιβαρύνεται ιδιαίτερα το θαλάσσιο μέτωπο του Φαληρικού Ορμου, με την χωροθέτηση 6 ανοιχτών γηπέδων δίπλα στις υφιστάμενες μεγάλες και αθλητικές χρήσεις.

-Η χωροθέτηση ολυμπιακών εγκαταστάσεων (Ολυμπιακό Χωριό, εγκαταστάσεις Τοξοβολίας και Ιππασίας) σε 1.200 στρέμματα δασικών, αναδασωτέων και αδόμητων εκτάσεων στις παρυφές του Εθνικού Δρυμού Πάρνηθας.

-Κατάληψη χώρων προοριζόμενων για υπερτοπικά πάρκα, στο Γαλάτσι και στο Σελεπίτσαρι της Νίκαιας.

-Παραμένει η λανθασμένη επιλογή του Ολυμπιακού Δακτυλίου.

-Παραμένει η λανθασμένη χωροθέτηση του Κωπηλατοδρομίου στο βιότοπο του Σχοινιά.

Αντίστοιχα, οι βασικές πολεοδομικές και περιβαλλοντικές στρατηγικές επιλογές που προτάθηκαν από την ομάδα εργασίας έθεσαν ως κριτήρια:⁶

-την προώθηση της μεγαλύτερης δυνατής αποκέντρωσης των εγκαταστάσεων, εκτός Αττικής

-την αύξηση της διασποράς των εγκαταστάσεων εντός του Λεκανοπεδίου. Προτεραιότητα στη νοτιοδυτική Αθήνα και σε περιοχές που δύνανται μελλοντικά να εξυπηρετηθούν από το δίκτυο των ΜΣΤ.

- την αποφυγή χωροθετήσεων που εντείνουν τις τάσεις επέκτασης της πόλης και προκαλούν κατασπατάληση εδάφους, αδόμητων χώρων και φυσικών πόρων.
- την οργάνωση ενός ολοκληρωμένου δικτύου Μέσων Σταθερής Τροχιάς.
- τη συστηματική προσφυγή στην αρχή της επανάχρησης.
- την αναθεώρηση της ιδέας των «λυόμενων εγκαταστάσεων» και ελαχιστοποίηση της εφαρμογής τους στις απολύτως απαραίτητες περιπτώσεις.
- τον σχεδιασμό με σεβασμό στην πόλη, την ιστορία της, το περιβάλλον και το Αττικό τοπίο.

Τον Μάιο του 1998 παρουσιάστηκε το κείμενο κοινών θέσεων τεσσάρων περιβαλλοντικών οργανώσεων (WWF Ελλάς, Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρία, Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης και Ελληνική Εταιρία Προστασίας του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς) ως συμβολή τους στην πρώτη φάση της διοργάνωσης μίας περιβαλλοντικά φιλικής Ολυμπιάδας, στο στάδιο δηλαδή της οριστικοποίησης των χωροθετήσεων των έργων υποδομής.⁷

Κεντρική θέση στο κείμενο των τεσσάρων οργανώσεων κατέχει η τεκμηρίωση της προβληματικής μορφής των σχεδιαζόμενων παρεμβάσεων με παράλληλη διατύπωση προσιτών εναλλακτικών προτάσεων. Στη διαμόρφωση των θέσεων, εξετάστηκαν και υιοθετήθηκαν από τις περιβαλλοντικές οργανώσεις οι εναλλακτικές προτάσεις της Ομάδας Ερευνας «Ολυμπιακοί 2004» του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Η τεκμηρίωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος και η διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων χωροθέτησης εστιάστηκε σε τρεις συγκεκριμένες περιοχές, τον υγρότοπο του Σχοινιά, το Φαληρικό Δέλτα και το Τατόι. Η επιλογή βασίστηκε στην ιδιαίτερη οικολογική τους αξία, καθώς και οι τρεις περιοχές συγκαταλέγονται στους σημαντικότερους και ελάχιστους εναπομείναντες βιοτόπους της Αττικής. Σημαντικός παράγοντας ήταν και η ύπαρξη εφικτών εναλλακτικών χωροθετήσεων για τις υπό κατασκευή αθλητικές εγκαταστάσεις.⁸

Μετά και από τις έντονες πρώτες αντιδράσεις, το τελικό σχέδιο ανάπτυξης των εγκαταστάσεων διαφοροποιήθηκε -όχι σημαντικά, όμως- από το αρχικό. Δεν περιορίστηκε στους δύο πόλους και οι εγκαταστάσεις επεκτάθηκαν σε μία ευρύτερη γεωγραφική ενότητα. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν επτά «Χωριά Τύπου» σε ξεχωριστές περιοχές που στέγασαν τους εκπροσώπους των μέσων ενημέρωσης.⁹

Οι κυριότερες αλλαγές στις χωροθετήσεις και στον τύπο των εγκαταστάσεων αφορούν τις εγκαταστάσεις στον Φαληρικό Ορμο, το Κέντρο Κωπηλασίας, το Κέντρο

Ιππασίας, όπως και τις εγκαταστάσεις για Μπάσκετ, Ξιφασκία, Hockey, Baseball και Softball. Ως αποτέλεσμα, αποσυμφορήθηκε μεν ο Φαληρικός Ορμος, όμως η επιβάρυνση μετακινήθηκε σε άλλη περιοχή, Ο χώρος του πρώην αεροδρομίου Ελληνικού - που είχε σταματήσει να λειτουργεί λίγα χρόνια νωρίτερα- επιλέγεται ως φορέας υποδοχής των εγκαταστάσεων που δεν «χώρεσαν» αλλού, δημιουργώντας εκεί έναν ακόμη πόλο μόνιμων -παρά τις αρχικές προβλέψεις- αθλητικών εγκαταστάσεων.

Εργα	Αρχικός προγραμματισμός	Τελική απόφαση	Αρχική χωροθέτηση	Τελική χωροθέτηση
Συγκρότημα πολλαπλών χρήσεων Φαλήρου	Μη λυόμενο	Μη λυόμενο	5 γήπεδα στην περιοχή του Ιπποδρόμου	2 γήπεδα στην περιοχή του Ιπποδρόμου-τα 3 αλλάζουν θέση
Κέντρο Κωπηλασίας Κανόε-Καγιακ	Λυόμενο	Μη λυόμενο	Σχοινιά στο Μαραθώνα	Ελληνικό
Ολυμπιακές εγκαταστάσεις Μπάσκετ, Ξιφασκία, Hockey	Λυόμενες	Μη λυόμενες	Ελληνικό	Ελληνικό
Ολυμπιακές Εγκαταστάσεις Baseball, Softball	Λυόμενες	Μη λυόμενες	Φάληρο	Ελληνικό
Ολυμπιακό Κέντρο Ιππασίας	Μη λυόμενο	Μη λυόμενο	Τατόι	Μαρκόπουλο

Πίνακας 1. Οι αλλαγές στις χωροθετήσεις και στον τύπο των ολυμπιακών εγκαταστάσεων. (Πηγή: Αδάμ Αλιφραγκής, Ολυμπιακοί Αγώνες 2004 – 13 χρόνια μετά, Διπλωματική Εργασία ΣΠΜ ΕΜΠ, 2017, σελ.24-25)

Οι διαδικασίες χωρικού σχεδιασμού που ακολουθήθηκαν για την χωροθέτηση των ολυμπιακών εγκαταστάσεων αναδεικνύονται ως ένα κομβικό σημείο σε αυτή τη διαδικασία. Η διοργάνωση «Αθήνα 2004» αποτέλεσε ένα σημαντικό εργαλείο, προάγγο των θεσμικών εκτροπών και μεταλλάξεων που ακολούθησαν. Η «κατάσταση εξαίρεσης» για το «δημόσιο συμφέρον» που εφαρμόστηκε εκείνη την περίοδο για πρώτη φορά, γενικεύτηκε λίγο αργότερα, την εποχή του Μνημονίου μετά το 2010.¹⁰

Ο σχεδιασμός «κατά παρέκκλιση» της ολυμπιακής νομοθεσίας ή σε «κατεπείγουσες» συνθήκες συνοδεύτηκε και από διαβεβαιώσεις για τον «προσωρινό» χαρακτήρα των εγκαταστάσεων. Τα ολυμπιακά έργα παρουσιάστηκαν είτε ως λυόμενα και προσωρινά, είτε/και ως υποδομές προς απόδοση σε δημόσια χρήση την επόμενη μέρα. Επιπλέον, για τα πράσινα τμήματα της πόλης προς οικοδόμηση, υπήρξε η ρητορική της αποκατάστασης του ισοζυγίου πρασίνου με αντικατάσταση πρασίνου σε άλλες περιοχές.

Η ρητορική που ακολουθήθηκε στη δημόσια σφαίρα είχε ως στόχο να αρθούν οι αντιστάσεις και οι αντιδράσεις για τις ακραίες πολεοδομικές και περιβαλλοντικές χωροθετήσεις, που επιχειρήθηκαν εκτός οποιουδήποτε ορθολογικού και περιβαλλοντικά ισορροπημένου πλαισίου ή, απλώς, του ισχύοντος πλαισίου σχεδιασμού.

Την ίδια στιγμή, μία σειρά νέων φορέων με τη μορφή ΝΠΙΔ (κυρίως Ανώνυμων Εταιρειών) υποκατέστησαν το δημόσιο στις διαδικασίες διεκπεραίωσης και ελέγχου των έργων -ρόλο που το δημόσιο αποποιήθηκε εκουσίως. Οι νέοι φορείς λειτουργούσαν συνήθως και υπό ένα νέο καθεστώς αδιαφανούς διοίκησης και μη λογοδοσίας στις τοπικές κοινωνίες. Επιπλέον, είχαν στενή σχέση με την κεντρική διοίκηση, η οποία νομοθετούσε για λογαριασμό τους.¹¹

Η «επόμενη μέρα» της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων έκανε σαφές ποιο ήταν το μεγαλύτερο πρόβλημα του σχεδιασμού και της διαχείρισης των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων. Οι περισσότερες απαξιώθηκαν από την εγκατάλειψη, καμία δεν ήταν προσωρινή, η μετα-ολυμπιακή αξιοποίηση αφορούσε σχεδόν αποκλειστικά εμπορευματικές χρήσεις. Όσες αξιοποιήθηκαν, μετατράπηκαν σε εμπορικά και συνεδριακά κέντρα ή μαρίνες, ενώ σε δημόσια χρήση με κοινωνικό αντίκρισμα αποδόθηκαν πολύ λίγες από τις υποδομές.¹²

Λίγο πριν την έναρξη των Αγώνων, τον Ιούλιο 2004, το WWF δημοσιοποίησε έκθεση αξιολόγησης του περιβαλλοντικού αποτυπώματός τους.¹³ Η αξιολόγηση βασίστηκε σε στόχους και δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν για την καταγραφή των περιβαλλοντικών κερδών και απωλειών των "πράσινων" Ολυμπιακών Αγώνων του Σίδνεϊ 2000 -με όποιες απλοποιήσεις απαιτήθηκαν για την περίπτωση της Αθήνας.

Οι τομείς που εξετάστηκαν καλύπτουν όλο το φάσμα της προετοιμασίας και υλοποίησης των έργων.

- Συνολικός σχεδιασμός με συγκεκριμένους περιβαλλοντικούς στόχους

- Φυσικό περιβάλλον: προστασία φυσικών βιοτόπων

- Αστικό περιβάλλον: προστασία ελεύθερων χώρων, αύξηση του αστικού πρασίνου, αναβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος

- Κατασκευές: χωροθετήσεις ολυμπιακών έργων, χρήση οικολογικών μεθόδων δόμησης, προτεραιότητα στη χρήση υφιστάμενων εγκαταστάσεων
- Ενέργεια: χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας
- Νερό: στρατηγική για την εξοικονόμηση νερού
- Απορρίμματα: ανακύκλωση και ολοκληρωμένη διαχείριση απορριμμάτων
- Κοινωνική συμμετοχή: κοινωνική διαβούλευση, διαφάνεια, πληροφόρηση
- Γενικά θέματα: σεβασμός στην περιβαλλοντική νομοθεσία

Όπως προέκυψε από την αξιολόγηση, το συνολικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας είναι απογοητευτικό: ο μέσος όρος που προκύπτει από τη βαθμολογία ανά κατηγορία είναι 0,77 με άριστα το 4.¹⁴

Περιβαλλοντική βαθμολογία

Αντικείμενο	Αξιολόγηση
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ	
Περιβαλλοντικός σχεδιασμός	0
Περιβαλλοντική αξιολόγηση	0
ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	
Προστασία βιοτόπων	0
ΑΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	
Προστασία ελεύθερων χώρων	0
Αύξηση αστικού πρασίνου	0
Αναβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος	3
ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	
Βελτίωση συστήματος δημόσιων μεταφορών	3
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	
Χωροθετήσεις	0
Χρήση υφιστάμενων εγκαταστάσεων	1
Χρήση περιβαλλοντικά φιλικών τεχνολογιών	0
ΕΝΕΡΓΕΙΑ	
Χρήση ανανεώσιμων πηγών και εξοικονόμηση ενέργειας	0
ΝΕΡΟ	
Στρατηγική για την εξοικονόμηση νερού	0
ΑΠΟΡΡΙΜΜΑΤΑ	
Ολοκληρωμένη διαχείριση απορριμμάτων και ανακύκλωση	0
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ	
Κοινωνική διαβούλευση	1
Διαφάνεια	1
Πληροφόρηση	1
ΓΕΝΙΚΑ	
Σεβασμός στην περιβαλλοντική νομοθεσία	0
Ευαισθητοποίηση κοινού	4
Συνολική περιβαλλοντική αξιολόγηση	0,77

4 - Πολύ θετική επίδοση
 3 - Θετική επίδοση
 2 - Μέτρια επίδοση
 1 - Απογοητευτική επίδοση
 0 - Πολύ απογοητευτική επίδοση

Εικ. 1. Η περιβαλλοντική αξιολόγηση των Ολυμπιακών Αγώνων Αθήνα 2004. Πηγή: WWF Ελλάς, «Περιβαλλοντική αξιολόγηση της Ολυμπιάδας του 2004», Αθήνα, Ιούλιος 2004, σελ. 19.

Συγκεκριμένα, στους τομείς που αφορούν στον συνολικό σχεδιασμό, την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και των ελεύθερων χώρων, το αστικό πράσινο, τις χωροθετήσεις, την οικολογική δόμηση, τη χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και εξοικονόμησης νερού, τα απορρίμματα, την κοινωνική διαβούλευση και διαφάνεια και τον σεβασμό στην περιβαλλοντική νομοθεσία, οι επιδόσεις των Ολυμπιακών Αγώνων κυμαίνονται από 0 μέχρι 2 σε μια κλίμακα 0 – 4. Θετικές έως πολύ θετικές επιδόσεις καταγράφονται στους τομείς των μεταφορών και της αναβάθμισης του προσώπου της πόλης, καθώς επίσης και στην ευαισθητοποίηση του κοινού.

Οι ελεύθεροι χώροι που δεσμεύτηκαν για άλλες χρήσεις μόνιμου χαρακτήρα με τους ολυμπιακούς αγώνες του 2004 και τις ολυμπιακές και μεταολυμπιακές διατάξεις (Ν. 3207/2003, ΦΕΚ 302/Α/24.12.2003, και Ν. 3342/2005, ΦΕΚ 131/Α/06.06.2005)¹⁵ -στο Μαρούσι, στο Γαλάτσι, στη Νίκαια, στο Ελληνικό, στο Φάληρο, στο Γουδί- στέρησαν από την Αθήνα ένα σημαντικό απόθεμα εν δυνάμει πράσινων χώρων ή/και μητροπολιτικών πάρκων.

Η συνολική τους έκταση ανέρχεται σε σχεδόν 4.000 στρέμματα ή το 0,95% της έκτασης του Λεκανοπεδίου. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις απώλειας των εκτάσεων αυτών αποτελούν το Σελεπίτσαρι της Νίκαιας και το Γαλάτσι. Στην πρώτη περίπτωση, το πάρκο 450 στρ. που είχε σχεδιαστεί από το ΥΠΕΧΩΔΕ το 1992-1994 δεν υλοποιήθηκε, καθώς στο κεντρικό τμήμα του χωροθετήθηκε η ολυμπιακή εγκατάσταση της Άρσης Βαρών και η υπόλοιπη έκταση δεν απέκτησε επαρκή φύτευση. Αντίστοιχα, η προοπτική ενός ενιαίου πάρκου στα Τουρκοβούνια και στο Γαλάτσι ανατράπηκε με την κατασκευή της ολυμπιακής εγκατάστασης.

Συμπερασματικά, αξίζει να επισημανθεί η σημασία των ελεύθερων χώρων που δεσμεύτηκαν και ολυμπιακές και μετα-ολυμπιακές χρήσεις. Τόσο ποσοτικά -ως ποσοστό του συνόλου- αλλά και ποιοτικά. Αν οι χώροι αυτοί είχαν αποδοθεί στην πόλη, ως χώροι πρασίνου, θα είχαν συμβάλει στην αύξηση των ήδη χαμηλών ποσοστών πρασίνου στο Λεκανοπέδιο κατά 1,23%.¹⁶ Επιπλέον, θα είχαν συμβάλει στη διάχυση του πρασίνου σε περιοχές εκτός του κέντρου, και ιδιαίτερα προς τα δυτικά, όπου η έλλειψή τους είναι ακόμη μεγαλύτερη.

Στο -με πεπερασμένα όρια- αστικό σύμπλεγμα της Αθήνας, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτέλεσαν την χαμένη ευκαιρία της πόλης να βελτιώσει το αστικό περιβάλλον και τους ελεύθερους και πράσινους χώρους. Οι εναπομείναντες σήμερα σημαντικοί αδόμητοι χώροι είναι λιγοστοί και είναι επίσης σε κίνδυνο. Η κατεύθυνση που θα επιλεγεί για τη διαχείριση και την αξιοποίησή τους και αποτελούν το στοίχημα για τα επόμενα χρόνια.

Αναφορές

- 1 Olympic Bid Committee, "Athens 2004 Candidate City", Vol. 1 στο Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, «Πολεοδομική και περιβαλλοντική διάσταση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Εναλλακτικές προτάσεις χωροθέτησης», Αθήνα, Ιανουάριος 1998, σελ. 5
- 2 ΥΠΕΧΩΔΕ, «Αττική Σ.Ο.Σ», Ιούνιος 1994. Α,1 Η Αττική εκπέμπει Σ.Ο.Σ., σελ. 2
- 3 Παύλος Μαρίνος Δελλαδέτσιμας, Ολυμπιακοί Αγώνες και Ολυμπιακές Εγκαταστάσεις, στο Θωμάς Μαλούτας Θωμάς, Σπύρος Σπυρέλλης (επιμ.) Athens Social Atlas. Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας. Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού. [<https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/ολυμπιακοί-αγώνες-και-ολυμπιακές-εγκ/>]
- 4 Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, «Πολεοδομική και περιβαλλοντική διάσταση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Εναλλακτικές προτάσεις χωροθέτησης», Αθήνα, Ιανουάριος 1998, σελ. 3-4
- 5 Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, ό.π., σελ. 9
- 6 Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, ό.π., σελ. 10-11
- 7 WWF Ελλάς et al., «Αθήνα, Ολυμπιακοί Αγώνες 2004: Προβληματικές χωροθετήσεις και εναλλακτικές προτάσεις», Αθήνα, Μάιος 1998
- 8 WWF Ελλάς et al., ό.π., σελ. 5
- 9 Παύλος Μαρίνος Δελλαδέτσιμας, ό.π.
- 10 Μαρία Καλαντζοπούλου και Νίκος Μπελαβίλας, «Από την Ολυμπιάδα στο Μνημόνιο, Η εγκαθίδρυση "εκτάκτων συνθηκών" στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου», περιοδικό Γεωγραφίες, τεύχος 23/2014
- 11 Μαρία Καλαντζοπούλου, Νίκος Μπελαβίλας, ό.π.
- 12 Μαρία Καλαντζοπούλου, Νίκος Μπελαβίλας, ό.π.
- 13 WWF Ελλάς, «Περιβαλλοντική αξιολόγηση της Ολυμπιάδας του 2004», Αθήνα, Ιούλιος 2004
- 14 WWF Ελλάς, 2004, ό.π., σελ. 3
- 15 Ν. 3207/2003 (ΦΕΚ 302/Α/24.12.2003) «Ρύθμιση θεμάτων Ολυμπιακής Προετοιμασίας και άλλες διατάξεις» και Ν. 3342/2005 (ΦΕΚ 131/Α/06.06.2005) «Βιώσιμη ανάπτυξη και κοινωνική αξιοποίηση των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων, αδειοδότηση, χρήσεις, λειτουργίες τους Διάρθρωση, οργάνωση και λειτουργία Γενικής Γραμματείας Ολυμπιακής Αξιοποίησης.»
- 16 Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, «Βασικές αρχές σχεδιασμού μητροπολιτικού πάρκου πρασίνου στο πρώην αεροδρόμιο Ελληνικού», Δεκέμβριος 2010, σελ. 214.

Σταματία Πρίγκου & Ευρυδίκη Τσόλα

Αρχιτέκτων Μηχανικός MSc, ΥΔ ΤΜΧΠΠΑ ΠΘ Προπτυχιακή Φοιτήτρια ΤΜΧΠΠΑ ΠΘ

Αξιολόγηση παρεμβάσεων στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας: Σημειακές προσεγγίσεις ή καθολικός σχεδιασμός;

1. Εισαγωγή

Αφορμή για την έναρξη συγγραφής του παρόντος κειμένου υπήρξε το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας, καρδιά του ευρύτερου μητροπολιτικού κέντρου, που πλήττεται από μια πολυδιάστατη κρίση, πτυχές της οποίας αποτελούν τα οξυμένα οικονομικά, κοινωνικά και πολεοδομικά προβλήματα, με άμεση συνέπεια την υποβάθμιση του αστικού δημόσιου χώρου. Η σταδιακή και σταθερή μετακίνηση της κατοικίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως σήμερα προς τα προάστια, εξαιτίας της πυκνότητας δόμησης, της έλλειψης κοινόχρηστων χώρων και υποδομών σε συνδυασμό με τα περιβαλλοντικά προβλήματα και τη γενικότερη υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης και της ποιότητας ζωής, αποτέλεσε την κυριότερη αιτία υποβάθμισης του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας.¹

Ο Δήμος Αθηναίων χωρίζεται σε επτά διοικητικά διαμερίσματα. Το «Ιστορικό Κέντρο» των Αθηνών αποτελεί το πρώτο διαμέρισμα του Δήμου και τον «πυρήνα» της πρωτεύουσας. Περιλαμβάνει την Πλάκα και το λεγόμενο «Εμπορικό Τρίγωνο», τα οποία εφάπτονται σε αξιοσημείωτης σημασίας αρχαιολογικούς χώρους, όπως Ακρόπολη και Θησείο, σε κεντρικές περιοχές κατοικίας, αναψυχής και εμπορίου όπως το Ψυρρή και το Κολωνάκι, σε περιοχές κατοικίας και εκπαίδευσης με έντονη ζωή όπως τα Εξάρχεια, καθώς και σε άλλες ιστορικές περιοχές κατοικίας με ανάγκη αναβάθμισης, όπως ο Κεραμεικός και το Μεταξουργείο.²

Ο πολεοδομικός ιστός του ΙΚ χαρακτηρίζεται από μια ιστορική συνέχεια. Η Αθήνα στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν περιορισμένη σε έκταση και μόλις άρχιζε να επεκτείνεται προς τις περιοχές της Νεάπολης, του Κολωνακίου, και του Μεταξουργείου. Δομημένη βάσει του σχεδίου Κλεάνθη -Σάουμπερτ, όπως τροποποιήθηκε από

τον Leo Von Klenze, ήταν μια πόλη που ακολουθούσε τα δυτικά πολεοδομικά πρότυπα η οποία όμως διατηρούσε τον ελληνικό της χαρακτήρα. Στο ΙΚ της Αθήνας δόθηκε ο χαρακτήρας του «κυρίαρχου κέντρου», δηλαδή τη συγκέντρωση σε αυτό έντονων και κυρίαρχων δραστηριοτήτων.

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται συνοπτικά ζητήματα που αφορούν στα ιστορικά κέντρα πόλεων. Η εξαγωγή των όποιων συμπερασμάτων στοχεύει στην αποσαφήνιση ζητημάτων καθώς και στη συμβολή στην έρευνα και στην ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με τα πολεοδομικά ζητήματα που ταλανίζουν την πόλη της Αθήνας.

2. Θεωρητικό & Εννοιολογικό Υπόβαθρο

A. Η έννοια του αστικού σχεδιασμού

Ο Αστικός Σχεδιασμός ασχολείται με τη φυσική μορφή του αστικού χώρου στις κλίμακες μιας αστικής περιοχής. Είναι το στοιχείο της τέχνης και της επιστήμης που επικεντρώνεται στη μορφοποίηση της πόλης και του δημόσιου υπαίθριου χώρου της με στόχο τη δημιουργία βιώσιμου χώρου. Ο Αστικός Σχεδιασμός μέσα από τη σύνθεση του χώρου, οφείλει να λάβει υπόψη του χωρικές συνιστώσες, όπως, οι χρήσεις και οι λειτουργίες του χώρου, η αρχιτεκτονική των κτηρίων και του τοπίου, η οικονομική βιωσιμότητα των δραστηριοτήτων, η περιβαλλοντική προστασία, η διαχείριση της τοπικής κοινωνίας ισότιμα, και η βιώσιμη ανάπτυξη.³ Ο σχεδιασμός του χώρου μιας πόλης, που στοχεύει στην καλύτερη ποιότητα ζωής στην πόλη, είναι σημαντικό να βασίζεται σε εμπειρικά και θεωρητικά δεδομένα που να συνδέουν τις κοινωνικές εμπειρίες στη σύγχρονη αστική ζωή με το χώρο όπως τον χρησιμοποιούν οι χρήστες (κάτοικοι, επισκέπτες, εργαζόμενοι) μιας πόλης.⁴

B. Η έννοια του κέντρου της πόλης

Στο κέντρο της πόλης πραγματοποιούνται οι κοινωνικές, πολιτιστικές, επιχειρηματικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων της καθώς και η υλική και πνευματική ανταλλαγή μεταξύ των ανθρώπων. Το κέντρο είναι η θέση όπου η πόλη συχνά ταυτίζεται με αυτό, στο μεγαλύτερο βαθμό, διαμορφώνει μια συλλογική εικόνα για την πόλη στο μυαλό ενός παρατηρητή. Ακόμη, το κέντρο της πόλης είναι τις περισσότερες φορές ο ιστορικός πυρήνας, ή σχετίζεται στενά με αυτόν, και υπόκειται σε μια σειρά μετασχηματισμών κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής του. Ο άνθρωπος αποτελεί τον παράγοντα εκκίνησης όλων των διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στο κέντρο της πόλης.⁵ Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το εννοιολογικό κέντρο της πόλης συμπίπτει με το γεωμετρικό κέντρο της, ωστόσο αυτό δεν είναι πάντα απόλυτο. Αρκετές φορές, παρατηρείται ότι το γεωμετρικό κέντρο και το σημασιολογικό κέντρο της πόλης δεν συμπίπτουν. Αυτό συμβαίνει καθώς, το κέντρο που προέρχεται από τη

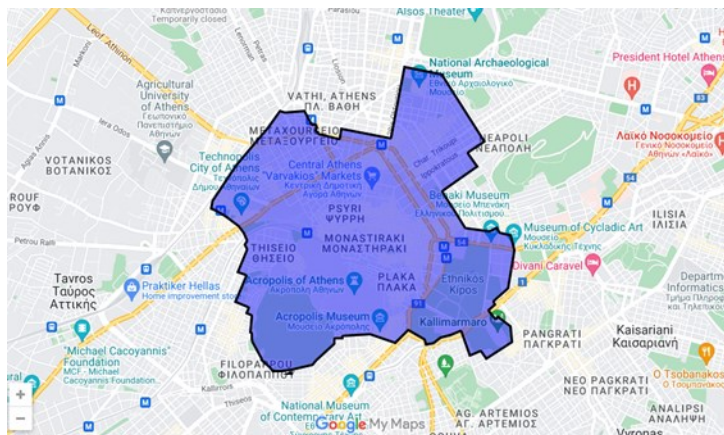
συνέργεια πολλών μορφολογικών, χωρικών και λειτουργιών στοιχείων, μπορεί να μην συνδέεται με την αρχιτεκτονική και την μακραίωνη ιστορία της πόλης ούτε να συμπίπτει με το ιστορικό της κέντρο. Το κέντρο της πόλης προσδιορίζεται από το συμβολισμό, τις λειτουργίες, και τη σημασιολογήσή του. Στο τμήμα αυτό της πόλης υλοποιείται και εκφράζεται η ολοκληρωμένη έννοια της, δηλαδή λειτουργεί ο πολιτισμός με όλες τις συνιστώσες του και εξελίσσεται η ύπαρξή της.⁶ Το κέντρο της πόλης αποτελούσε το χώρο έκφρασης του πολιτικού ως διαδικασίας και δραστηριότητας από τα κάτω. Οσον αφορά στο κέντρο της Αθήνας, αυτό αποτέλεσε το πεδίο εξέλιξης των πολιτικών γεγονότων στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.⁷

Γ. Η έννοια του ιστορικού κέντρου & το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας

Το ενδιαφέρον για το ιστορικό κέντρο της πόλης πρωτοεμφανίστηκε από τη μεταμοντέρνα πολεοδομία ως παράλληλη κίνηση προς τη μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική. Αυτό σημαίνει ότι η πολεοδομία στρέφεται προς τις πόλεις του παρελθόντος όπως η αρχιτεκτονική στρέφεται προς τα κτίρια του παρελθόντος. Η ανάγκη προστασίας των ιστορικών μνημείων, των κτιρίων, των ιστορικών κέντρων και των παραδοσιακών συνόλων καθορίζεται από την αναζήτηση και την ανάγκη σύνδεσης του σύγχρονου ανθρώπου με το παρελθόν, την ιστορία και το περιβάλλον του. Τα ιστορικά κέντρα αποτελούν αντικείμενα ελεύθερου χρόνου και πόροι που δημιουργούν εισόδημα. Οσον αφορά στην Ελλάδα, παρατηρείται αγνόηση των ιστορικών κέντρων των πόλεων μέσω των πολεοδομικών και χωροταξικών πολιτικών και στροφή στην νεότερη αρχιτεκτονική. Αυτό οδήγησε στην απώλεια πολλών στοιχείων αυθεντικότητας του αστικού χώρου.⁸

Ο γεωγραφικός προσδιορισμός του παραδοσιακού τμήματος της πόλης των Αθηνών, δηλαδή του Ιστορικού Κέντρου δίνεται από το ΦΕΚ 567/Δ/79 και το ΦΕΚ 411/Δ/89. Το ΙΚ των Αθηνών αποτελεί τον «πυρήνα» της πρωτεύουσας και το πρώτο διαμέρισμα του Δήμου. Το ΙΚ της Αθήνας μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιοχές: οι αρχαιολογικοί χώροι, η πράσινη ζώνη της πόλης, αποτελεί ένα σύνολο μνημείων της Κλασικής Εποχής το οποίο βρίσκεται μέσα σε έναν εκτεταμένο πεζόδρομο που ενώνει πάρκα, χώρους πρασίνου και αρχαιολογικούς χώρους, οι συνοικίες (Ancient quarters), σχεδόν όλες πεζοδρομημένες και διαθέτουν σημαντικά έργα της ελληνικής, της ρωμαϊκής, της βυζαντινής και νεοκλασικής αρχιτεκτονική και η Σύγχρονη Περιοχή (Modern Area) του ιστορικού κέντρου όπου υπήρξε το θεσμικό, εμπορικό και ζωτικό κέντρο της πρωτεύουσας τους δύο τελευταίους αιώνες. Πιο συγκεκριμένα περιλαμβάνει την Πλάκα και το λεγόμενο «Εμπορικό Τρίγωνο», τα οποία εφάπτονται σε τεράστιας σημασίας αρχαιολογικούς χώρους, την Ακρόπολη και το Θησείο, σε κεντρικές περιοχές κατοικίας, αναψυχής και εμπορίου όπως το Κολωνάκι και το Ψυρρή, σε περιοχές κατοικίας και εκπαίδευσης με έντονη φοιτητική και καλλιτεχνική ζωή όπως τα Εξάρχεια, καθώς και σε άλλες ιστορικές περιοχές κατοικίας με ανάγκη αναβάθμι-

σης, όπως το Μεταξουργείο και ο Κεραμεικός.⁹

Εικ. 1. Το Ιστορικό κέντρο της Αθήνας (ανακτήθηκε από Google Maps-Athens GeoNode)

Δ. Η έννοια της ανάπλασης

Η αστική ανάπλαση μπορεί να οριστεί ως μια ολοκληρωμένη δράση ή ένα ολοκληρωμένο όραμα που επιδιώκει να επιλύσει τα αστικά προβλήματα και να οδηγήσει σε μόνιμη βελτίωση στο φυσικό, οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό περιβάλλον μιας περιοχής που έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές.¹⁰

Είναι δυνατό να προσδιοριστεί ένα σύνολο αρχών που διακρίνουν την αστική ανάπλαση οι οποίες είναι οι εξής:¹¹

- Βασίζεται σε λεπτομερή ανάλυση της κατάστασης της περιοχής.
- Στοχεύει στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων, του δομημένου περιβάλλοντος, καθώς και την προστασία, διαχείριση και ανάδειξη των στοιχείων και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών.
- Η στρατηγική που προκύπτει αναπτύσσεται σύμφωνα με τους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης.
- Καλύτερη δυνατή χρήση των πόρων.

Σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 2508/1997 ως ανάπλαση ορίζεται η επέμβαση σε μια περιοχή, η οποία περιλαμβάνει ένα σύνολο, παρεμβάσεων, κατευθύνσεων, μέτρων και διαδικασιών κοινωνικού, οικονομικού, πολεοδομικού, οικιστικού και ειδικού χαρακτήρα με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των κατοίκων, τη βελτίω-

ση του δομημένου περιβάλλοντος, καθώς και την προστασία, διαχείριση και ανάδειξη των ιστορικών, μορφολογικών, πολιτιστικών και αισθητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών της περιοχής (Νόμος 2508/1997). Οι αστικές αναπλάσεις αποτελούν κατάλληλη ενέργεια για τον επανασχεδιασμό των αστικών περιοχών, με στόχο την αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων από την ενίσχυση της ανθεκτικότητας, την κλιματική απορρύθμιση και της ελκυστικότητάς τους, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς τους και της οικονομίας, την στροφή τους προς την κλιματική ουδετερότητα, την κοινωνική συνοχή του πληθυσμού κ.α. Το ΥΠΕΝ στο πλαίσιο της πολιτικής του υποστηρίζει και προωθεί τις αστικές αναπλάσεις.

Οι περιοχές ανάπλασης ορίζονται σύμφωνα με το νόμο στα αντίστοιχα ΓΠΣ, ΣΧΟΟΑΠ, ή Ρυθμιστικά Σχέδια, ή καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ (σήμερα ΠΕΚΑ), όταν εντοπίζονται σ' αυτές σημαντικά ζητήματα όπως η οικιστική υποβάθμιση, που δεν μπορούν να επιλυθούν με πολεοδομικά μέσα. Επιπλέον, εντοπίζονται τρία είδη αναπλάσεων ανάλογα με την ένταση της πολεοδομικής επεμβάσεις:¹²

- * Ανασυγκρότηση δομημένης περιοχής ή μεμονωμένου οικοδομικού τετραγώνου (δραστικότερη μορφή παρέμβασης-ριζική ανάπλαση)
- * Βελτίωση οικοδομήσιμων και κοινόχρηστων χώρων (ηπιότερη μορφή επέμβασης) που περιλαμβάνει επεμβάσεις στις χρήσεις, στις όψεις ή την εσωτερική διαρρύθμιση των κτιρίων, συμπληρώσεις σε αναγκαίους χώρους και δίκτυα, αναβάθμιση και διαμόρφωση κοινόχρηστων χώρων και ακάλυπτων χώρων οικοδομικών τετραγώνων, δημιουργία και συμπλήρωση της αναγκαίας υποδομής.
- * Βελτίωση του εξοπλισμού, της λειτουργίας, της αισθητικής και της μορφής των κοινόχρηστων χώρων, κοινωφελών εγκαταστάσεων και ακάλυπτων χώρων του οικοδομικού τετραγώνου (ήπια μορφή ανάπλασης).

Από το 1990 οι ολοκληρωμένες προσεγγίσεις στον αστικό χώρο αποτελούν κατεύθυνση πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έχουν ενσωματωθεί στο θεσμικό πλαίσιο των κρατών μελών καθώς και της χώρας μας. Οσον αφορά την Ελλάδα, η πρακτική των αστικών παρεμβάσεων επικεντρώνεται μόνο σε παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο με στόχο την βελτίωση της λειτουργίας του και της ποιότητάς του σε επίπεδο αστικού εξοπλισμού και αισθητικής. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι οι παρεμβάσεις εμφανίζουν χαρακτήρα εξωραϊσμού και δεν εντοπίζουν ολοκληρωμένη προσέγγιση, εργαλεία χρηματοδότησης, και αναπτυξιακές κατευθύνσεις. Ως βασικά εργαλεία του θεσμικού πλαισίου αστικών παρεμβάσεων στη Ελλάδα διακρίνονται τα «Σχέδια Ολοκληρωμένων Αστικών Παρεμβάσεων» (ΣΟΑΠ) του ν.2742/1999 και το Κεφάλαιο Β του ν. 2508/1997.¹³

Ε. Καθολικός Σχεδιασμός

Ο καθολικός σχεδιασμός αποτελεί μια προσπάθεια καθορισμού κατευθυντήριων γραμμών για την αιφορική ανάπτυξη μιας κοινότητας με στόχο το σχεδιασμό προϊόντων δομημένου περιβάλλοντος, που θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν από όλους τους χρήστες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι διαμορφώθηκε μεταπολεμικά στη Βρετανία και στόχο έχει τον εντοπισμό, τον καθορισμό και την προστασία σημαντικών πόρων του αστικού χώρου. Ακόμη, είναι γνωστό ότι συμβάλλει στη μελλοντική ανάπτυξη και στην ανθεκτικότητα των πόλεων καθώς οι πόλεις αναπτύσσουν μέσω αυτού μηχανισμούς για την αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων και την αξιοποίηση όλων των πόρων τους με βιώσιμο τρόπο.¹⁴

ΣΤ. Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας

Το ΡΣΑ 1983 αποσκοπούσε να δώσει λύσεις στην εντατική μεταπολεμική ανοικοδόμηση του Κέντρου, των αυξημένων συντελεστών δόμησης και στην «αλλοίωση» του χαρακτήρα του ιστορικού κέντρου. Επομένως, αναγκαία αποτελούσε η στροφή στη βελτίωση της ποιότητας ζωής, σε αναπλάσεις και σε ποιοτικές παρεμβάσεις με γνώμονα την προστασία του περιβάλλοντος και την ανάδειξη των πολιτιστικών πόρων. Οι απόψεις για το ΡΣΑ είναι ποικίλες καθώς πολλοί υποστηρίζουν ότι η αποτελεσματικότητα και η συνεισφορά του ήταν μηδενική ως μηδαμινή ενώ άλλοι ότι σηματοδότησε τις αντιλήψεις σχεδιασμού, αλλά και μεγάλο μέρος της τεχνικής και πολιτικής πρακτικής στα ζητήματα πόλης.¹⁵

3. Ζητήματα που αφορούν στα Ιστορικά Κέντρα Πόλεων

Πολλαπλά και πολυδιάστατα είναι τα επίκαιρα και σύγχρονα ζητήματα που αφορούν στα Ιστορικά Κέντρα ελληνικών πόλεων, στην προστασία, ανάδειξη και διαχείρισή τους. Η σημερινή εικόνα των ιστορικών κέντρων αποδεικνύει την απουσία γενικότερου πλαισίου προγραμματισμού – σχεδιασμού το οποίο να διαθέτει στρατηγικό χαρακτήρα ή να κατευθύνει δράσεις για την αξιοποίηση, τον προσδιορισμό, την αναβίωση και την ανάπτυξη αυτών των ζωτικών τμημάτων για τη σύγχρονη ελληνική πόλη.

Αν επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τα ζητήματα που αφορούν στα ιστορικά κέντρα σήμερα, αυτά αφορούν σε ζητήματα δόμησης και πυκνότητας κατοίκησης (σύγκρουση χρήσεων γης, αλλά συγχρόνως βελτίωση του παλαιότερου προβλήματος της έλλειψης κατοικίας, καθώς προτιμάται πλέον η κατοίκηση στο ιστορικό κέντρο λόγω βελτίωσης ποιότητας ζωής), σε ζητήματα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (διαχείριση/διάσωση διατηρητέων κτιρίων και λειτουργική ένταξή τους στον ιστό), σε ζητήματα κυκλοφορίας (πεζοδρομήσεις, μέτρα σχετικά με τη στάθμευση κατοίκων/επισκεπτών, διέλευση οχημάτων), σε ζητήματα ελεύθερων δημόσιων κοινόχρηστων

χώρων (ύπαρξη μικρού αριθμού αυτών λόγω πυκνότητας δόμησης και μεγάλης κάλυψης) καθώς και σε ζητήματα ιδιοκτησιακού καθεστώτος (μεγάλο ποσοστό ιδιοκτησίας είναι ιδιωτικό και αυτό εμποδίζει τη δυνατότητα αξιοποίησης του κτιριακού δυναμικού μέσω προγραμμάτων και χρηματοδοτήσεων).¹⁶ Επιχειρώντας μια αρχική κατηγοριοποίηση των ζητημάτων μπορούμε να πούμε πως αυτά εντοπίζονται σε τέσσερις διαστάσεις:

- Την πολεοδομική διάσταση
- Την πολιτιστική διάσταση
- Την τουριστική διάσταση και
- Την κοινωνική διάσταση

4. Οι παρεμβάσεις ως μέσο προστασίας και ανάδειξης του Ιστορικού Χώρου στην Αθήνα

Η αναγκαιότητα προσδιορισμού και οριοθέτησης των ιστορικών κέντρων των πόλεων, αποτελεί βασική προϋπόθεση προστασίας και ανάπτυξής τους. Βασιζόμενες στους τέσσερις παραπάνω άξονες, συχνά συντελούνται παρεμβάσεις και αναπλάσεις με στόχο την αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, δημιουργώντας το μέλλον της σύγχρονης πόλης. Οι παρεμβάσεις αυτές μπορεί να συνιστούν σε:

- Προστασία, αναστήλωση, ανάδειξη ιστορικών στοιχείων.
- Καθορισμό της μίξης χρήσεων που λαμβάνουν υπόψη το ιστορικό και πολιτιστικό στοιχείο, αλλά ενσωματώνουν και το ιστορικό κέντρο στη σύγχρονη εποχή.
- Ενσωμάτωση χρήσεων στις δραστηριότητες της πόλης που συμβάλλουν στην οικονομική άνθιση της τοπικής κοινωνίας, εκμεταλλευόμενες το πολιτιστικό απόθεμα

Το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας, ως σημαντικό στοιχείο του πολιτισμού και συνδεδετικός κρίκος μεταξύ της αρχαίας, μεσαιωνικής και σύγχρονης πόλης, γνώρισε σημαντικές επεμβάσεις στον εσωτερικό και εξωτερικό πυρήνα του. Το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα της πόλης των Αθηνών έθεσε ως ανάγκη την επανάκτηση του Ιστορικού Κέντρου της και το γεγονός αυτό υπήρξε καθοριστικό για την υιοθέτηση της ανάπλασης ως ιδέα και ως πρακτική. Η περίοδος μετά του πολέμου σήμαινε συνολικά μια περίοδο ανασυγκρότησης του δομημένου χώρου που εμφάνιζε σημαντικές καταστροφές, το οποίο απετέλεσε και μια ευκαιρία για τον επανασχεδιασμό της Αθήνας.¹⁷

Η φιλοσοφία των νέων πολεοδομικών παρεμβάσεων ήταν ο σεβασμός της υπάρχουσας κατάστασης, η αναβίωση του ιστού της πόλης, οι επεμβάσεις σε συγκεκριμένη έκταση, η εγκατάλειψη του τεχνοκρατικού ρόλου της πολεοδομίας, η συνηγορική πολεοδομία (advocacy planning) που έτεινε στην αποφυγή της αυθαίρετης δόμησης μιας πολεοδομικής παρέμβασης.¹⁸ Η δεκαετία του 80 επηρεάστηκε σημαντικά στο σχεδιασμό από τις προτάσεις του ΡΣΑ το 1985 (επεμβάσεις για τη διάσωση της Πλάκας), η οποία κατά κάποιο τρόπο λειτούργησε ως πρότυπο για τις μετέπειτα παρεμβάσεις. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας αυτής, εντοπίστηκαν διάφορα ζητήματα τα οποία ωστόσο δεν επιλύθηκαν για τον προφανή λόγο της έλλειψης οικονομικών πόρων. Περισσότερο έμφαση δόθηκε σε χωροταξικό επίπεδο με την «Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης» παρά σε παρεμβάσεις στο επίπεδο του αστικού σχεδιασμού μέσα στον αστικό ιστό.¹⁹

Παρεμβάσεις που μπορούν να αξιολογηθούν στα πλαίσια της παρούσας εισήγησης και οι οποίες συνδέονται χρονικά και χωρικά αφορούν στην Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων και στις πεζοδρομήσεις στο ΙΚ της Αθήνας.

A. Η Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας

Η ΕΑΧΑ, κοινό πρόγραμμα των –τότε- Υπουργείων Πολιτισμού και Περιβάλλοντος, Χωροταξίας – Δημοσίων Έργων, αποτέλεσε μία από τις πλέον σημαντικές και φιλόδοξες παρεμβάσεις για την αναβάθμιση του Ιστορικού Κέντρου της Πόλης. Ο κυριότερος στόχος ήταν η ένταξη των αρχαιολογικών χώρων στη ζωή της Αθήνας, η διαμόρφωση και η ανάδειξή τους, εφόσον κατέχουν στρατηγική θέση στη δομή του πολεοδομικού συγκροτήματος της πόλης. Ειδικότεροι στόχοι του προγράμματος αφορούσαν στην οργάνωση και αναβάθμιση των αρχαιολογικών χώρων, στην ανάκτηση της ιστορικής φυσιογνωμίας της πόλης, στη δημιουργία ενός ενιαίου δικτύου πεζοδρόμων το οποίο θα συνέδεε τις αρχαιολογικούς χώρους και θα δημιουργούσε αρχαίες διαδρομές, στη δημιουργία περιοχών πρασίνου και ελεύθερων δημοσίων χώρων, εξασφαλίζοντας σημαντική αύξηση ελεύθερων χώρων και χώρων πρασίνου σε συνδυασμό με νέες δενδροφυτεύσεις στο δίκτυο πεζοδρόμων. Επιπρόσθετα, αφορούσε στην αποκατάσταση και συντήρηση μνημείων καθώς και στον εξωραϊσμό κτιρίων (ανανέωση προσόψεων, αισθητική αποκατάσταση, καθαίρεση διαφημιστικών πινακίδων κ.λπ.) στη θεσμοθέτηση χρήσεων γης και διατύπωση κανονισμών συμβατών με τη τους στόχους της όλης παρέμβασης, στη μείωση της πυκνότητας και του συντελεστή δόμησης σε περιοχές οι οποίες επηρεάζουν το χαρακτήρα της παρέμβασης, στην εφαρμογή κυκλοφοριακών ρυθμίσεων και την κυκλοφορία και δημιουργία χώρων στάθμευσης.

B. Πεζοδρομήσεις στο Ιστορικό Κέντρο

Μία από τις πρώτες πεζοδρομήσεις στο κέντρο αστικής περιοχής ήταν εκείνη

της οδού Βουκουρεστίου, η οποία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια ενός προγράμματος για την ανάπτυξη και αναβάθμιση κοινόχρηστων χώρων της Αθήνας από την τότε Γενική Διεύθυνση Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων Έργων (Κουρκάκης 2009:166). Κατά τη δεκαετία του 1970, η δημιουργία μιας Ειδικής Υπηρεσίας Ανάπτυξης Ελεύθερων Κοινόχρηστων Χώρων Αστικών Περιοχών (ΕΥΔΕ-ΑΕΚΧΑΠ) συνέτεινε στην προώθηση μέτρων για βελτίωση της λειτουργικότητας, ανάπτυξης του δημόσιου χώρου (μέρος των οποίων ήταν και οι πεζοδρομήσεις), ενώ προωθήθηκε και η μελέτη κυκλοφοριακών ρυθμίσεων στο κέντρο της Αθήνας (μελετήθηκαν οι άξονες ροής πεζών στο κέντρο, καθορίστηκαν πορείες με στόχο τη δημιουργία ενιαίων χώρων πρασίνου κ.λπ.). Οι προτάσεις αυτές εντάχθηκαν μετέπειτα και στις κατευθυντήριες αρχές του ΡΣΑ (1985) για το κέντρο της πρωτεύουσας. Αν αναφερθούμε επιγραμματικά σε μελέτες περίπτωσης πεζοδρομήσεων, αυτές αφορούσαν στην πεζοδρόμηση Βουκουρεστίου-Βαλαωρίτου, στις πεζοδρομήσεις στην Πλάκα (1978-80), στην πεζοδρόμηση της Ερμού και των παρόδων της που δεν υλοποιήθηκε τότε (1979-80) στις πεζοδρομήσεις στο Παλιό Εμπορικό Κέντρο της Πόλης (Αγ. Μάρκου, Καλαμιώτου, Ευαγγελίστριας κ.λπ.) (1983-85), στη διαμόρφωση και πεζοδρόμηση της Πλατείας Μητροπόλεως ως συνδεδετικός κρίκος μεταξύ των πεζοδρόμων του Παλιού Εμπορικού Κέντρου και της Πλάκας καθώς και πεζοδρομήσεις σε άλλες περιοχές του κέντρου (Κουρκάκης 2009:167).

Επιχειρώντας μια σύντομη κριτική αποτίμηση για το έργο των πεζοδρομήσεων στο ΙΚ της Αθήνας πολλά μπορούν να γραφούν. Η παρέμβαση της πεζοδρόμησης μπορούμε να πούμε πως εφόσον δεν εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο σχεδιασμού όπως λ.χ. σε ένα πλέγμα πεζοδρόμων, κινδυνεύει να θεωρηθεί μεμονωμένη και κατ' επέκταση να μπει στο περιθώριο των πολιτικών ανάπτυξης του δημόσιου χώρου. Παρά τη γενικευμένη ρητορική από πλευράς κράτους, περί απόδοσης δημόσιου χώρου στον πεζό, το περπάτημα αποτελεί μια μετ' εμποδίων δραστηριότητα στην Αθήνα.²⁰

5. Αξιολόγηση / Συμπεράσματα

Η περίοδος 1974-2004 αποτελεί μια σημαντική εποχή για την Αθήνα, καθώς σημαδεύτηκε από διάφορα ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά γεγονότα. Οι παρεμβάσεις του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας εκείνη την περίοδο αποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα στον αστικό σχεδιασμό και στην αναβάθμιση της πόλης. Το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό αξιοθέατων και ιστορικών μνημείων, και οι παρεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί συμβάλλουν στην προστασία, την ανάδειξη και την αναζωογόνηση του περιβάλλοντος χώρου. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι περιλαμβάνουν διάφορα έργα και προγράμματα, όπως η αποκατάσταση και η αναβάθμιση των ιστορικών κτηρίων, η αποκατάσταση των αρ-

χαίων αγορών και η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων. Επίσης, έχουν γίνει προσπάθειες για τη βελτίωση των πεζοδρόμων, τη διαμόρφωση ποδηλατοδρόμων και την αποκατάσταση των πεζοδρόμων. Αυτές οι παρεμβάσεις στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας συχνά έρχονται ως θεραπεία στα ζητήματα που απαντώνται στον αστικό ιστό. Τα ζητήματα αυτά, όπως αναλύθηκαν παραπάνω, δύνανται να κατηγοριοποιηθούν σε τέσσερις διαστάσεις: πολεοδομική, πολιτιστική, τουριστική και κοινωνική. Από την παρουσίαση των δύο κατηγοριών παρεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν στο ΙΚ της Αθήνας, φαίνεται πως, ενώ οι προθέσεις αρχικά αφορούσαν έναν καθολικό σχεδιασμό, με μεγάλοπνοους στόχους όπως η ανάδειξη της ιστορικής ταυτότητας της πόλης, η επαφή των χρηστών με τον πολιτισμό και την ιστορία μέσω της δημιουργίας ενός ανοικτού μουσείου (στόχοι που επιτεύχθηκαν σε κάποιο βαθμό) εν τέλει τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν ως παράγωγα ενός αστικού σχεδιασμού που δεν έχει επαφή με τα ανώτερα επίπεδα σχεδιασμού όπως το ΡΣΑ. Ερχόμενοι στο σήμερα, η λύση στα ζητήματα του Ιστορικού Κέντρου δεν μπορεί να προκύψει εξ ολοκλήρου μέσα από τον αστικό σχεδιασμό, όπως αυτός αποτυπώνεται και εκφράζεται με τις παρεμβάσεις στο αττικό τοπίο, αλλά οφείλει να αποτελεί ένα από τα εργαλεία του καθολικού σχεδιασμού, βασισμένου σε κοινωνικούς και πολιτιστικούς άξονες.

Αναφορές

- 1 Θ. Μαλούτας κ.ά., Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα (Αθήνα: ΕΚΚΕ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2013).
- 2 Κ. Κουρκάκης, 'Πεζοδρομήσεις στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας', Αθήνα, 2009.
- 3 Ασπα Γοσποδίνη, 'Αστικός σχεδιασμός: Προκλήσεις και νέοι ορίζοντες', Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014, 215-40.
- 4 Kalisteni Avdelidi, Εμπειρική διερεύνηση για την κοινωνική θεώρηση των επεμβάσεων αστικού σχεδιασμού, 2020.
- 5 Petar Mitković και Milena Dinic Brankovic, 'City center organization and its influence on the city structure', Facta Universitatis - series Architecture and Civil Engineering 3 (1 Ιανουάριος 2004), <https://doi.org/10.2298/FUACE0401041M>.
- 6 Κωνσταντίνος Παρθενόπουλος και Σοφία Παρθενοπούλου, 'Μέθοδοι Προσδιορισμού – Οριοθέτησης, Ανάδειξης και Αξιοποίησης των Ιστορικών Κέντρων των Πόλεων', Τεχνικά Χρονικά-Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ 1, τχ. 3 (2010): 151-61.
- 7 Εύα Παπατζάνη κ.ά., Πόλη-Πολιτικό_ Κυρίαρχος λόγος και πρακτικές στη συγκυρία της κρίσης, 2013.
- 8 Παρθενόπουλος και Παρθενοπούλου, 'Μέθοδοι Προσδιορισμού – Οριοθέτησης, Ανάδειξης και Αξιοποίησης των Ιστορικών Κέντρων των Πόλεων'.
- 9 Matheos Santamouris, Constantinos Cartalis, και A. Synnefa, 'Local urban warming, possible impacts and a resilience plan to climate change for the historical center of Athens, Greece', Sustainable Cities and Society 19 (1 Δεκέμβριος 2015): 281-91, <https://doi.org/10.1016/j.scs.2015.02.001>.

- 10 Peter Roberts, Hugh Sykes, και Rachel Granger, *Urban Regeneration*, Second Edition (55 City Road, London, 2016), <https://doi.org/10.4135/9781473921788>.
- 11 Roberts, Sykes, και Granger.
- 12 Νόμος και Φύση, Έννοια, Σκοπιμότητα Και Μορφές Αναπλάσεων. Η Ανακολουθία Μεταξύ Θεσμών Και Πρακτικής Στην Ελλάδα', 2011, <https://nomosphysis.org.gr/12257/ennoia-skopimotita-kai-morfes-anaplasteon-i-anakolouthia-metaksu-thesmon-kai-praktikis-stin-ellada-iounios-2011/>.
- 13 Ευάγγελος Ασπρογέρακας, 'Πολιτική στρατηγικών παρεμβάσεων και χωρική διακυβέρνηση: η περίπτωση του «Ελληνικού»', *Αειχώρος: Κείμενα Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Ανάπτυξης*, τχ. 31 (1 Αύγουστος 2020): 171–205, <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.aei.2020.46>.
- 14 Lisa M. Charron κ.ά., 'Research note: Development of a comprehensive plan scorecard for healthy, active rural communities', *Landscape and Urban Planning* 190 (1 Οκτώβριος 2019): 103582, <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2019.05.013>.
- 15 Λουκάς Τριάντης, 'Χωρικός σχεδιασμός', *Athens Social Atlas (blog)*, 2017, <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/x%cf%89%cf%81%ce%b9%ce%ba%cf%8c%cf%82-%cf%83%cf%87%ce%b5%ce%b4%ce%b9%ce%b1%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82/>.
- 16 Μ. Μπεριάτου, 'Η προστασία και η διαχείριση των Ιστορικών Κέντρων Πόλεων στην Ελλάδα' (Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2022).
- 17 Π. Σκάγιαννης και Θ. Καναρέλης, 'Οι Πλατείες της Αθήνας: μια διαδρομή προκλήσεων και ανατροπών', *ΑΕΙΧΩΡΟΣ* 31 (2020): 206–35.
- 18 Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας (Αθήνα: Μέλισσα, 1984)*.
- 19 Σκάγιαννης και Καναρέλης, 'Οι Πλατείες της Αθήνας: μια διαδρομή προκλήσεων και ανατροπών'.
- 20 D. Kanellopoulou, 'La marche plurielle. Aménagements, pratiques et expériences des espaces publics au centre d'Athènes.' (Doctoral Dissertation, Paris, France, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2015), <https://hal.science/tel-01707644/>

Θεοδώρα Χατζή Ροδοπούλου

Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ-TU Delft, Μεταδιδάκτορας Ερευνήτρια, Παν. Αιγαίου

Οι Απαρχές της Διαχείρισης ενός Νέου Πολιτιστικού Αγαθού: Υιοθετώντας Ευρωπαϊκές Πρακτικές Διαχείρισης Βιομηχανικής Κληρονομιάς στον Ελλαδικό Χώρο (1974-2004).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα συγκροτούν μια περίοδο εντονότατων οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μεταβολών στην Ευρώπη. Η αποβιομηχάνιση, η μετάβαση του οικονομικού μοντέλου των ευρωπαϊκών κρατών από τον δευτερογενή στον τριτογενή τομέα, οι αλλαγές στα πολιτικά καθεστώτα καθώς και το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αποτέλεσαν καταλύτες δυναμικών αλλαγών, μετατρέποντας ριζικά όλους τους τομείς της Ευρωπαϊκής κοινωνίας.

Μέσα σε αυτό το γενικευμένο κλίμα μετασχηματισμών, τα ιστορικά κατάλοιπα του Ευρωπαϊκού πολιτισμού επανεκτιμήθηκαν και ανανοηματοδοτήθηκαν. Τη δεκαετία του 1970, το κίνημα διατήρησης μνημείων βρέθηκε στο απόγειό του και η διεθνοποίησή του προωθήθηκε έντονα.¹ Παράλληλα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως τις αρχές του 1980 συντελέστηκε μια σταδιακή μεταμόρφωση της θεωρητικής σκέψης περί διατήρησης μνημείων που αποτυπώνεται στα διεθνή κανονιστικά κείμενα. Τα πιο ουσιαστικά της χαρακτηριστικά είναι η εννοιολογική διεύρυνση του αντικειμένου προστασίας, η προσθήκη νέων αξιών στο υφιστάμενο σύστημα αξιών της πολιτιστικής κληρονομιάς (π.χ. οικονομική αξία) καθώς και ο εμπλουτισμός των στόχων της προστασίας και διατήρησης, των μεθόδων και των προσεγγίσεων για την επίτευξή τους.²

Η νέα αντίληψη περί προστασίας μνημείων θα επιτρέψει σε σύνολα, κτίρια και εγκαταστάσεις, τα οποία θεωρούνταν μέχρι πρότινος ανάξια προσοχής να διεκδικήσουν τη θέση τους στο διευρυμένο απόθεμα της Ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς. Μεταξύ αυτών, τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού θα θεωρηθούν άξια μελέτης και σεβασμού και θα αποτελέσουν μια νέα κατηγορία πολιτιστικής κληρονο-

μίας, η οποία θα απασχολήσει έντονα την επιστημονική κοινότητα, την κοινή γνώμη όπως επίσης και πολλούς ακόμα φορείς από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και έπειτα.³

Στο μεταπολιτευτικό τοπίο της Ελλάδας, η διαδικασία αναγνώρισης του εν λόγω πολιτιστικού αγαθού καθυστέρησε δύο περίπου δεκαετίες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ωστόσο αναπτύχθηκε ένα ισχυρό κίνημα υπέρ της διάσωσης της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς, το οποίο αποπειράθηκε να εφαρμόσει στη χώρα ευρωπαϊκές πρακτικές διατήρησης και διαχείρισης του ιστορικού βιομηχανικού αποθέματος.

Το παρόν άρθρο, αντλώντας από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία περί διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς και το ερευνητικό έργο των τελευταίων δέκα ετών της συγγραφέως, προσφέρει μια κριτική ανασκόπηση των πρώτων βημάτων της διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ελλάδας σε συσχέτισμό με τις αντίστοιχες εξελίξεις του Ευρωπαϊκού πλαισίου. Εντοπίζει και συζητά τις ευρωπαϊκές πρακτικές και τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν, σχολιάζοντας τον ρόλο και την επιρροή των βασικών παιχτών που ενεπλάκησαν στη διατήρηση και διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ελλάδας. Τέλος, μέσα από την ανάλυση τεσσάρων περιπτώσεων μελέτης διαφορετικής κλίμακας και δυναμικής, αναδεικνύει τον αντίκτυπο της υιοθέτησης ευρωπαϊκών πρακτικών διαχείρισης βιομηχανικής κληρονομιάς στη μορφή, την οργάνωση αλλά και τον κοινωνικό και οικονομικό ιστό του ελληνικού αστικού χώρου.

Η κριτική ανάλυση της περιπετειώδους διαδικασίας διεύρυνσης του Ελληνικού αποθέματος πολιτιστικής κληρονομιάς κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα με ένα νέο πολιτιστικό αγαθό, σε συσχέτισμό με τις διεθνείς εξελίξεις και η τεκμηρίωση του χωρικού, κοινωνικού και οικονομικού αποτυπώματός της στον αστικό χώρο αποκαλύπτουν λανθάνουσες πτυχές της πρόσφατης ιστορίας της αρχιτεκτονικής στην ιδιαίτερα προκλητική μεταπολιτευτική περίοδο.

1. ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ⁴

Το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, η Ευρώπη εισήλθε στην εποχή της αποβιομηχάνισης. Αχανή βιομηχανικά τοπία και μονάδες, που αποτελούσαν ως τότε σύμβολα προόδου, εγκαταλείφθηκαν, οδηγώντας στην υποβάθμιση πληθώρα Ευρωπαϊκών πόλεων και περιοχών. Η βίαιη αυτή διαδικασία, που κορυφώθηκε τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στη Δυτική Ευρώπη, πέρα από το θλιβερό χωρικό της αποτύπωμα είχε εντονότατο οικονομικό, και κοινωνικό αντίκτυπο.⁵

Οι κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών κρατών της εποχής εκείνης, αποφασισμένες να γυρίσουν σελίδα στην οικονομία των χωρών τους, καταδίκασαν ή αγνόησαν τα

βιομηχανικά κουφάρια. Ως αποτέλεσμα, τεράστια τοπία μεταποίησης, εξόρυξης και μεταφορών αφέθηκαν στη λήθη, τη σκουριά και την παρακμή ή κατεδαφίστηκαν και αντικαταστάθηκαν με νέες κατασκευές. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες η ισοπέδωση συντελέστηκε πριν την ολοκλήρωση μιας αντικειμενικής αξιολόγησης του ιστορικού βιομηχανικού αποθέματος, προκαλώντας τεράστιες απώλειες.

Εντός αυτού του κλίματος καταστροφής και αυθαιρεσίας, κατεδαφίστηκαν βιομηχανικά σύμβολα μεγάλου κύρους σε ιστορικές Ευρωπαϊκές μητροπόλεις γεγονός που ήγειρε εντονότερες αντιδράσεις. Κινήματα και εθελοντικές οργανώσεις στις οποίες ηγούνταν αρχαιολόγοι και οικολόγοι, αντιτάχθηκαν σθεναρά στο εκτεταμένο κύμα κατεδαφίσεων.⁶ Την ίδια στιγμή, ο νέος κλάδος της «βιομηχανική αρχαιολογίας»,⁷ ο οποίος προέτασε την επιστημονική εξέταση και την προστασία των καταλοίπων του βιομηχανικού πολιτισμού, κέρδιζε γρήγορα έδαφος.

Σταθμός για το νεοσύστατο κίνημα διατήρησης βιομηχανικής κληρονομιάς υπήρξε η οργάνωση του πρώτου διεθνούς συνεδρίου με σκοπό τη διάσωση ιστορικών βιομηχανικών συμπλεγμάτων, στο Ironbridge το 1973.⁸ Το πιο σημαντικό αποτέλεσμα του συνεδρίου ήταν η ίδρυση του TICCIH (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage), που αποτελεί μέχρι και τις μέρες μας έναν παγκόσμιο οργανισμό για τη μελέτη, την ερμηνεία και τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Με πρωτοβουλία εθελοντικών οργανώσεων και σε κάποιες περιπτώσεις κρατικών υπηρεσιών, ξεκίνησε η καταγραφή των καταλοίπων της βιομηχανικής δραστηριότητας στον Ευρωπαϊκό χώρο. Η δράση αυτή είχε ως αποτέλεσμα αφενός την τεκμηρίωση, την προστασία και τη διατήρηση πολλών ιστορικών βιομηχανικών χώρων και αφετέρου την ευαισθητοποίηση για τη σημασία της βιομηχανικής κληρονομιάς σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο.

Χώρα πρωτοπόρος στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς θεωρείται η Μεγάλη Βρετανία. Συγκεκριμένα, η Αγγλία, υλοποίησε το πρώτο πρόγραμμα καταγραφών του βιομηχανικού της πλούτου, γνωστό ως 'Industrial Monuments Survey (IMS)' μεταξύ του 1963 και του 1981. Το IMS εξέτασε περίπου 4.000 στοιχεία, προτείνοντας σχεδόν τα μισά εξ αυτών για χαρακτηρισμό ή μουσειακή διατήρηση.⁹

Στη Γαλλία, η καταγραφή της βιομηχανικής κληρονομιάς ξεκίνησε το 1983, με την ίδρυση της ομάδας «Βιομηχανική κληρονομιά» στην υποδιεύθυνση του Γενικού Μητρώου Μνημείων και Καλλιτεχνικού Πλούτου της Γαλλίας. Η ομάδα συντόνισε τις πρώτες θεματικές μελέτες, συντάσσοντας έναν εξαντλητικό κατάλογο της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας. Κατά τη δεκαετία του 1990, αναπτύχθηκαν μια σειρά θεωρητικών κριτηρίων για την επιλογή των στοιχείων προς κήρυξη.¹⁰

Στην Ολλανδία, η πρώτη συστηματική προσπάθεια καταγραφής βιομηχανι-

κών μνημείων μεταξύ άλλων μνημειακών ομάδων, έλαβε χώρα από το 1986 έως το 1995. Μετά την ολοκλήρωση του Εθνικού Έργου καταγραφής Μνημείων ακολούθησε το Πρόγραμμα Επιλογής Μνημείων, με στόχο την επιλογή των κτισμάτων εθνικής αξίας που θα κηρύσσονταν διατηρητέα. Το 1991, ιδρύθηκε το Ολλανδικό Ινστιτούτο Βιομηχανικής Κληρονομιάς με σκοπό την ανάπτυξη μεθόδων τεκμηρίωσης και κριτηρίων επιλογής των καταγεγραμμένων βιομηχανικών χώρων, διευκολύνοντας το έργο του Προγράμματος Επιλογής Μνημείων.¹¹

Σχεδόν ταυτόχρονα με τις πρώτες καταγραφές σημειώθηκαν και οι πρώτες προσπάθειες διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς, οι οποίες αφορούσαν κυρίως τη μετατροπή βιομηχανικών κελυφών σε βιομηχανικά και τεχνικά μουσεία. Πολύ σύντομα όμως, έγινε φανερό ότι η κλίμακα και οι ιδιαιτερότητες αυτού του νέου πολιτιστικού αγαθού απαιτούσαν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η προσαρμοστική επανάχρηση (adaptive reuse) -μια διαδικασία μετατροπής υφιστάμενων χώρων με σκοπό τη στέγαση νέων λειτουργιών- υιοθετήθηκε για την λειτουργική επανένταξη των βιομηχανικών καταλοίπων.¹²

Σε ότι αφορά τις ομάδες και τους φορείς που ανέλαβαν τη φροντίδα και τη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ευρώπη πρέπει να σημειωθεί ότι διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη Μεγάλη Βρετανία προωθήθηκαν πολιτικές για την ανάληψη της ευθύνης αυτής κατά κύριο λόγο από την κοινωνία των πολιτών και ομάδες εθελοντών, με την υποστήριξη του κράτος. Στην Ολλανδία αντίστοιχο ρόλο έπαιξε ο ιδιωτικός τομέας ενώ στην Ισπανία τη διαχείριση βιομηχανικής κληρονομιάς ανέλαβαν κυρίως οι κυβερνήσεις των αυτόνομων περιφερειών.¹³

2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

2.1. Το ευρύτερο πλαίσιο της Ελλάδας στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης

Την πτώση της Χούντας των Συνταγματαρχών το 1974 στην Ελλάδα διαδέχθηκε η εποχή Μεταπολίτευσης, μια περίοδος ριζικών αλλαγών και μετατοπίσεων στην πολιτική, στην κοινωνία και στην οικονομία της χώρας. Τα πρώτα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας θα εκδηλωθούν τα πρώτα σημάδια κρίσης του βιομηχανικού κλάδου, τα οποία θα οδηγήσουν τις δύο επόμενες δεκαετίες στην αποβιομηχάνιση της χώρας. Ταυτόχρονα, την εν λόγω περίοδο, ο αστικός χώρος, που είχε ήδη αρχίσει να μεταλλάσσεται από τη δεκαετία του 1960, θα μεταμορφωθεί ραγδαία ως αποτέλεσμα του θεσμού της αντιπαροχής, του φαινομένου της αυθαίρετης δόμησης και της διάδοσης του ΙΧ αυτοκινήτου.

Όσον αφορά το κομμάτι του πολιτισμού και ειδικότερα τις αντιλήψεις περί πο-

λιτιστικής κληρονομιάς, η Ελλάδα, στο κατώφλι της μεταπολίτευσης, μοιάζει να είναι εγκλωβισμένη σε στεγανά, πλασμένα από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Ο όρος μνημείο στα μέσα της δεκαετίας του 1970 φαίνεται να παραμένει ταυτισμένος με τις «αρχαιότητες».¹⁴ Τούτο συνάγεται από πλήθος παραγόντων, μεταξύ των οποίων το ισχύον θεσμικό πλαίσιο και η οργάνωση των θεσμικών οργάνων επιφορτισμένων με τη φροντίδα της πολιτιστικής κληρονομιάς,¹⁵ η αναλογία κηρύξεων αρχαίων και νεότερων μνημείων¹⁶ αλλά και η αυθαιρεσία χειρισμού και οι εκτεταμένες καταδράσεις εξεχόντων κτισμάτων της νεότερης εποχής.¹⁷

2.2. Ανακαλύπτοντας ένα νέο πολιτιστικό αγαθό

Η βαθιά επιρροή των παγιωμένων αντιλήψεων περί πολιτιστικής κληρονομιάς από τους φορείς, μεγάλο κομμάτι της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας και το ευρύ κοινό κατέστησε την ενσωμάτωση, την προστασία και την επανάχρηση των νεότερων μνημείων της χώρας προκλητικό εγχείρημα. Παρόλα αυτά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, στο ευρύτερο πλαίσιο του μεταπολιτευτικού πολιτιστικού μετασχηματισμού, η κατάσταση θα αλλάξει.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, το διεθνές κίνημα προστασίας βιομηχανικής κληρονομιάς άρχισε να επηρεάζει την επιστημονική σκέψη και λίγα χρόνια αργότερα και τις πολιτικές της χώρας. Το πρώτο συνέδριο για τη βιομηχανική αρχαιολογία της Ελλάδας οργανώθηκε το 1986. Κρίσιμες πρωτοπόρες πρωτοβουλίες υπέρ της διατήρησης της Ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς πάρθηκαν από έναν μικρό αριθμό επιστημόνων και διανοουμένων που στελέχωναν σημαντικούς φορείς όπως το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (ΙΝΕ) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ), το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ και το Υπουργείο Πολιτισμού.

Πιο συγκεκριμένα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το ΙΝΕ του ΕΙΕ ξεκίνησε την εκπόνηση ερευνητικών έργων με θέμα την ιστορία της βιομηχανίας στην Ελλάδα στο πλαίσιο του προγράμματος «Ιστορία των Επιχειρήσεων και Βιομηχανική Αρχαιολογία». Παράλληλα, το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της ΕΤΒΑ, ξεκίνησε μια πλούσια σειρά δράσεων που περιλάμβανε την εκπόνηση ερευνητικών προγραμμάτων, τη διοργάνωση συνεδρίων, την έκδοση του περιοδικού 'Τεχνολογία' και τη δημιουργία ενός πρωτοποριακού δικτύου τεχνικών μουσείων.

Η Πολιτεία ανέλαβε ενεργό ρόλο για την προστασία του ελληνικού ιστορικού βιομηχανικού αποθέματος της χώρας το 1989, ιδρύοντας, κατ' αντιστοιχία με την Γαλλική πρακτική, την ομάδα Βιομηχανικής Αρχαιολογίας στη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού του ΥΠΠΟ, με στόχο την τεκμηρίωση, διάσωση και ανάδειξη βιομηχανικών συγκροτημάτων και κτιρίων, όπως και την εκπόνηση μελετών επανάχρησής τους.

Η ομάδα, σε συνεργασία με τις Περιφερειακές Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων, εκπόνησε το πρώτο πρόγραμμα συστηματικής καταγραφής βιομηχανικών κτιρίων που οδήγησε σε μια σειρά από κηρύξεις. Συγκρότησε επίσης το πρώτο μητρώο Βιομηχανικής Κληρονομιάς και εξέδωσε το εγχειρίδιο «Βιομηχανική Αρχαιολογία».¹⁸ Παρά το εντυπωσιακό της έργο, η πρωτοβουλία αυτή περιορίστηκε στα πρώτα της βήματα. Η ομάδα διαλύθηκε ένα χρόνο αργότερα χωρίς να έχει προβλεφθεί διάδοχη κατάσταση και ως εκ τούτου το έργο της διακόπηκε. Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή πρακτική, η καταγραφή και η αξιολόγηση του συνόλου των ιστορικών βιομηχανικών κτισμάτων της Ελλάδας δεν έχει υλοποιηθεί μέχρι τις μέρες μας.

Τη δεκαετία του 1990 εντατικοποιήθηκαν οι πρωτοβουλίες για την τεκμηρίωση και την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα. Η σημαντικότερη εξέλιξη εκείνης της εποχής και η πιο εξέχουσα έκφραση της επιρροής του ευρωπαϊκού κινήματος διατήρησης βιομηχανικής κληρονομιάς, ήταν η ίδρυση του Ελληνικού Τμήματος του TICCIH, το 1992. Το ελληνικό τμήμα του TICCIH συγκρότησε και κινητοποίησε μια μεγάλη ομάδα ατόμων και φορέων που δραστηριοποιήθηκαν υπέρ της διατήρησης της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς και προώθησε σημαντικά έργα για τη διάσωσή της, σε συνεργασία με κρατικούς και επιστημονικούς φορείς. Οργάνωσε επίσης εκδηλώσεις και συνέδρια με σκοπό την προβολή της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς και τη δικτύωση ατόμων και φορέων που δραστηριοποιούνταν στον Ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο για την προστασία και την ανάδειξη του νέου αυτού πολιτιστικού αγαθού.

Η δεκαετία του 1990 υπήρξε επίσης η περίοδος προετοιμασίας και παράδοσης των πρώτων έργων επανάχρησης μεγάλης κλίμακας στην Ελλάδα.¹⁹ Οι πρώτες επαναχρήσεις αφορούσαν την μετατροπή προβιομηχανικών και βιομηχανικών κτιρίων για τη στέγαση κυρίως ψυχαγωγικών και πολιτιστικών χρήσεων, βιομηχανικών μουσείων και εκπαιδευτικών εγκαταστάσεων. Σπουδαία έργα επανάχρησης δρομολογήθηκαν ή εγκαινιάστηκαν κυρίως σε μεγάλες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Αθήνα και Βόλο) και σε ιστορικούς βιομηχανικούς πόλους της χώρας (Ερμούπολη, Λαύριο). Την ίδια εποχή άνοιξαν τις πύλες τους στην επαρχία τα πρώτα θεματικά μουσεία του ΠΤΙ-ΕΤΒΑ.

Η διατήρηση και διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα την εν λόγω δεκαετία, υποστηρίχθηκε τόσο πνευματικά όσο και οικονομικά από την Ευρώπη. Η δράση της Εθνικής επιτροπής TICCIH για την προάσπιση βιομηχανικών συγκροτημάτων μεγάλης αξίας, όπως η Πρώην Γαλλική Εταιρία Μεταλλείων Λαυρίου και το συγκρότημα των Λιπασμάτων Δραπετσώνας, ενισχύθηκε από το Διεθνές TICCIH με παρεμβάσεις και επιστολές του στους αρμόδιους φορείς. Επίσης, τα έργα επανάχρησης που υλοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990 άντλησαν έμπνευση από την Ευρωπαϊκή πρακτική. Σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Michael Stratton, ο Eusebi

Casanelles, ο Stewart Smith και ο Louis Bergeron, οι οποίες κατείχαν εξέχουσες θέσεις σε βιομηχανικά μουσεία της Ευρώπης και ανήκαν στους κόλπους του διεθνούς TICCIH, επισκέφθηκαν την Ελλάδα και σε πολλές περιπτώσεις λειτούργησαν συμβουλευτικά στις ομάδες έργων επανάχρησης (π.χ. ΚΕΤΕΠΟ Ερμούπολης, Πλινθοκεραμοποιία Τσαλαπάτα, ΤΠΠΛ). Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των έργων επανάχρησης της εποχής υλοποιήθηκε με Ευρωπαϊκά κονδύλια, μέσω ποικίλων προγραμμάτων.

2.3. Παραδείγματα διατήρησης και διαχείρισης της Ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο και ο αντίκτυπός τους

Κύριο ρόλο στην καταγραφή και τεκμηρίωση της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, όπως προαναφέρθηκε, έπαιξε η πολιτεία καθώς και μια σειρά ιδρυμάτων έρευνας και πολιτισμού. Το κομμάτι της διατήρησης και διαχείρισης του ιστορικού βιομηχανικού αποθέματος της χώρας ανέλαβε, χονδρικά μια δεκαετία αργότερα, ο δημόσιος τομέας ενώ αποφασιστική ήταν η εμπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης και κάποιων Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων.

Η συμβολή των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση στη διάσωση και την επανάχρηση πολύτιμων τμημάτων της Ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς γίνεται κατανοητή μέσα από τα δύο παραδείγματα που παρουσιάζονται παρακάτω.

2.3.1. Η περίπτωση επανάχρησης της Γαλλικής Μεταλλευτικής Εταιρείας Λαυρίου

Από το 1994 έως το 1999, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σε συνεργασία με τον Δήμο Λαυρίου και την τοπική κοινωνία, υλοποίησε την πιο εκτεταμένη και πολύπλοκη περίπτωση επανάχρησης βιομηχανικού συγκροτήματος στην Ελλάδα μέχρι σήμερα. Ο μετασχηματισμός της Γαλλικής Μεταλλευτικής Εταιρείας Λαυρίου στο Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (ΤΠΠΛ) αποτελεί περίπτωση αναφοράς επανάχρησης βιομηχανικού συμπλέγματος για τα ελληνικά δεδομένα. Υλοποιήθηκε με σεβασμό στον χαρακτήρα και την αυθεντικότητα του ιστορικού συμπλέγματος, διατηρώντας τον μηχανολογικό του εξοπλισμό, τα υλικά κατάλοιπα αλλά και τις άυλες διαστάσεις του (Εικ.1).

Πέρα από τις θετικές επιπτώσεις του έργου που σχετίζονται με τη διατήρηση των καταλοίπων της βιομηχανικής δραστηριότητας, το ΤΠΠΛ προσφέρει πολλαπλά οφέλη στον ευρύτερο αστικό, οικονομικό και κοινωνικό ιστό του Λαυρίου. Το έργο

είναι αναμφισβήτητα πυλώνες ανάπτυξης της περιοχής παρέχοντας εργασία, αποτελώντας τουριστικό προορισμό και παράγοντας σημαντικό επιχειρηματικό, πολιτιστικό και ερευνητικό προϊόν. Επίσης, συμβάλει στην τόνωση της τοπικής περηφάνειας και στην διαφύλαξη της κοινωνικής ταυτότητας της περιοχής.

Εικ.1 Τα αποκατεστημένα κτίρια της Πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου. Πηγή: Αρχείο Δώρας Χατζή Ροδοπούλου

2.3.2. Το πρόγραμμα αξιοποίησης βιομηχανικών κτιρίων της πόλης του Βόλου

Οι Δήμοι Βόλου και Νέας Ιωνίας και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας υπήρξαν οι εμπνευστές ενός φιλόδοξου σχεδίου για τη διάσωση και την επανάχρηση του ιστορικού βιομηχανικού αποθέματος της πόλης του Βόλου. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, το νεοσύστατο Πανεπιστήμιο, προκειμένου να ενταχθεί στην πόλη και να ενισχύσει τη λειτουργία του, αποκατέστησε και επαναχρησιμοποίησε πλήθος βιομηχανικών εγκαταστάσεων, στεγάζοντας τη διοίκηση και τις εκπαιδευτικές του λειτουργίες (π.χ. καπναποθήκες Παπαστράτου, καπνεργοστάσιο και καπναποθήκες Μασσάγγου και μηχανουργείο Παπαρήγα).

Ταυτόχρονα, οι Δήμοι Βόλου και Νέας Ιωνίας αγόρασαν εγκαταλειμμένα βιομηχανικά συγκροτήματα (π.χ. Πλινθοκεραμοποιία Ν. & Σ. Τσαλαπάτα, καπναποθήκη Spierer και Βαμβακουργία Αδαμόπουλου) και τα μετέτρεψαν σε πολιτιστικούς, αθλητικούς, διοικητικούς χώρους και άλλες λειτουργίες, αξιοποιώντας πόρους του Κοινωνικού προγράμματος URBAN.

Η περίπτωση του Βόλου θεωρείται μέχρι σήμερα, το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα μεταμόρφωσης βιομηχανικής πόλης στην Ελλάδα (Εικ.2). Ο Βόλος εκμεταλ-

λεύθηκε το λανθάνον δυναμικό του και, διαφυλάσσοντας την ιστορία του, απέκτησε ένα πλούσιο χαρτοφυλάκιο χώρων κοινής ωφέλειας. Το σύνθετο έργο αποδόθηκε στην τοπική κοινωνία, ενδυνάμωσε την οικονομία της πόλης και βελτίωσε σημαντικά τη φυσιογνωμία της.²⁰

Εικ.2 Αποκατεστημένα βιομηχανικά κτίρια του Βόλου. Πηγή: Νικολακοπούλου, Χριστίνα Δημιουργική πόλη, διεθνής εμπειρία & ελληνική πραγματικότητα, Διπλωματική εργασία Τμήμα Μηχανικών χωροταξίας Πολεοδομίας και περιφερειακής ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2010

2.3.3. Απώλειες και προβλήματα

Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα στα τέλη του 20ου αιώνα ωστόσο δεν χαρακτηρίζεται μόνο από θετικές εξελίξεις. Τη δεκαετία του 1990 σημειώθηκαν εκτεταμένες κατεδαφίσεις εμβληματικών βιομηχανικών κτιρίων σε πολλές περιοχές της επικράτειας. Ενδεικτικά, πρέπει να αναφερθεί ο ακρωτηριασμός της ζυθοποιίας FIX στην Αθήνα, ενός από τα σημαντικότερα μοντέρνα βιομηχανικά κτίσματα της χώρας. Η ανάλυση επιλεγμένων παραδειγμάτων επανάχρησης που ακολουθεί αποκαλύπτει μια σειρά ζητημάτων, μεταξύ των οποίων την προβληματική αρχιτεκτονική προσέγγιση των βιομηχανικών καταλοίπων αλλά και τα προβλήματα διαχείρισης των έργων μετά την επανάχρησή τους. Παρότι τα θέματα αυτά δεν είναι απόλυτα γενικεύσιμα, αφορούν ένα μεγάλο κομμάτι των έργων που υλοποιήθηκαν στα τέλη του 20ου αιώνα στην Ελλάδα.

2.3.4. Η περίπτωση του Κέντρου Τεχνικού Πολιτισμού της Ερμούπολης

Το Κέντρο Τεχνικού Πολιτισμού (ΚΕΤΕΠΟ) της Ερμούπολης συνιστά μια πρω-

τοποριακή περίπτωση επανάχρησης βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, η οποία δυστυχώς αποτελεί σήμερα αντιπαράδειγμα διαχείρισης. Το όραμα του σύνθετου έργου ζυμώθηκε από την επιστημονική ομάδα του ΙΝΕ τη δεκαετία του 1980 ενώ η υλοποίησή του πραγματοποιήθηκε μια δεκαετία αργότερα. Η ομάδα έργου ακολούθησε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση διατήρησής και προβολής της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ερμούπολης, αξιοποιώντας και διασώζοντας ιστορικά κτίρια, μηχανήματα, αρχεία και τις άυλες διαστάσεις του βιομηχανικού πολιτισμού της πόλης.

Παρά το φιλόδοξο πρόγραμμα και την επιστημονική ορθότητα προσέγγισης των ιστορικών καταλοίπων, το ΚΕΤΕΠΟ αντιμετώπισε κρίσιμα προβλήματα από την αρχή της λειτουργίας του, με σημαντικότερα εξ αυτών τη διαχείριση και τη χρηματοδότησή του. Το 'κενό διαχείρισης' που πλήττει το έργο δεν έχει επιλυθεί ικανοποιητικά μέχρι και τις μέρες μας και ως αποτέλεσμα το έργο και ο θετικός του αντίκτυπος έχουν συρρικνωθεί (Εικ.3).

Εικ.3 Το σκαγάδικο Αναιρούση, κτίριο που αποκαταστάθηκε στα πλαίσια του έργου του ΚΕΤΕΠΟ, παρέμεινε κλειστό για χρόνια λόγω προβληματικής διαχείρισης. Πηγή: Αρχείο Δ. Χατζή Ροδοπούλου

2.3.5. Η περίπτωση επανάχρησης του εργοστασίου Φωταερίου Αθηνών

Το 1999 εγκαινιάστηκε από το Δήμο Αθηναίων η πρώτη φάση της Τεχνόπολης. Η μετατροπή του εργοστασίου υπήρξε έργο ιδιαίτερα προβληματικό. Η επανάχρησή του επισκιάστηκε από πολιτικές σκοπιμότητες, παρουσιάζοντας σοβαρά θέματα συντονισμού, καθυστερήσεων καθώς και οικονομικά ζητήματα. Ο αυθαίρετος χειρισμός της στρατηγικής αποκατάστασης και μετατροπής του συγκροτήματος σε κέντρο

πολιτισμού και ψυχαγωγίας οδήγησε σε καταστροφικές επεμβάσεις, ασύμβατες προσθήκες και κατά περίπτωση σε αποξηλώσεις ιστορικού μηχανολογικού εξοπλισμού.

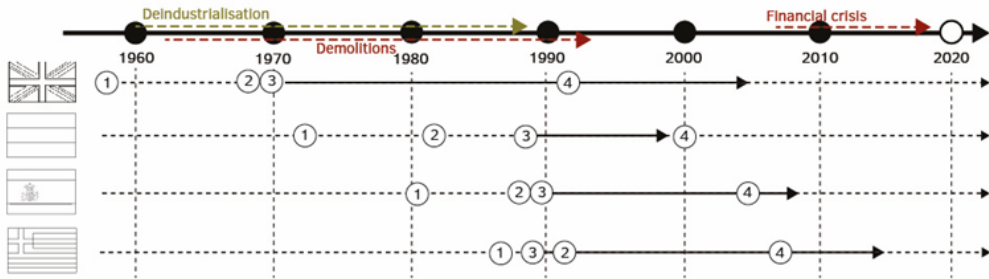
Παρά τα προβλήματα, η Τεχνόπολη μετά την παράδοσή της, αγκαλιάστηκε από το Αθηναϊκό κοινό και καθιερώθηκε ως προορισμός, προσελκύνοντας μια ευρύτατη βάση επισκεπτών (Εικ.4). Επηρέασε βαθύτατα την κοινή γνώμη και την πολιτική σκηνή, αναδεικνύοντας τη δυναμική των βιομηχανικών χώρων ενώ λειτούργησε και ως καταλύτης μετασχηματισμού της ευρύτερης περιοχής της. Ο χωρικός μετασχηματισμός αυτός ωστόσο απέκτησε χαρακτηριστικά εξευγενισμού, οδηγώντας σε φαινόμενα αποκλεισμού και παραγκωνισμού των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων που κατοικούσαν στην ευρύτερη περιοχή μέχρι τα τέλη του 20ου αιώνα.²¹

Εικ.4 Η Τεχνόπολη Αθηνών υπήρξε μια από τις πρώτες περιπτώσεις επανάχρησης στη χώρα. Το παράδειγμα αναδεικνύει τις προοπτικές αλλά και τις παθογένειες της εποχής σε σχέση με τη διατήρηση και τη διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς και τον αντίκτυπό τους. Πηγή: Αρχείο Δώρας Χατζή Ροδοπούλου

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν άρθρο προσέφερε μια κριτική ανασκόπηση των απαρχών διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς εντός του μεταπολιτευτικού τοπίου της Ελλάδας. Το θέμα αναλύθηκε σε αντιπαραβολή με τις εξελίξεις στον τομέα διατήρησης βιομηχανικών μνημείων στον Ευρωπαϊκό χώρο και εντάχθηκε στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της χώρας και της Ευρώπης, με σκοπό να αναδειχθούν οι επιρροές που ασκήθηκαν από το εξωτερικό κατά τη διαδικασία 'μνημειοποίησης' των καταλοίπων της ελληνικής βιομηχανικής δραστηριότητας.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Πρώτα σημάδια ενδιαφέροντος για τη βιομηχανική κληρονομιά
2. Πρώιμα έργα επανάχρησης βιομηχανικής κληρονομιάς
3. Προγράμματα καταγραφής και τεκμηρίωσης
4. Καθιέρωση επαναχρήσεων για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς

Εικ. 5 Συγκριτική εικόνα της εξέλιξης της διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ευρώπη

Συγκρίνοντας την ελληνική με την Ευρωπαϊκή πρακτική (Εικ.5) διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα επηρεάστηκε από την Ευρωπαϊκή πρακτική και ακολούθησε τα βήματα των πρωτοπόρων χωρών με διαφορά δύο περίπου δεκαετιών, χωρίς ωστόσο την ίδια συστηματικότητα και αποτελεσματικότητα. Ποιο το κληροδότημα όμως των αρχών διατήρησης και διαχείρισης της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ελλάδας στην κοινωνία του 21ου αιώνα;

Οι προσπάθειες του κινήματος διατήρησης του βιομηχανικού αποθέματος της Ελλάδας, στις οποίες πρωτοστάτησαν Ιδρύματα πολιτισμού, Ερευνητικά κέντρα, Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, η τοπική αυτοδιοίκηση, το Ελληνικό Τμήμα του TICCIH και σε ένα μικρότερο βαθμό η Πολιτεία, συνέβαλλαν αποφασιστικά στον σταδιακό απεγκλωβισμό της χώρας από μυωπικές αντιλήψεις περί μνημειακότητας. Η αναγνώριση και η εκτίμηση των ιστορικών βιομηχανικών κτιρίων ως πολιτιστικό αγαθό τοποθετείται στις αρχές του 21ου αιώνα. Πρόκειται για μια σημαντική εξέλιξη, οποία καταδεικνύει τη διεύρυνση του πεδίου της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Τα πρώτα υλοποιημένα παραδείγματα διατήρησης και επανάχρησης ιστορικών βιομηχανικών χώρων παρουσιάζουν αναμφισβήτητα θετικό αντίκτυπο σε πολλαπλά επίπεδα. Τόνωσαν οικονομικά απαξιωμένες περιοχές, έγιναν σύμβολα κοινωνικής περηφάνειας, λειτούργησαν εκπαιδευτικά, συνιστώντας θεματοφύλακες ευάλωτων πτυχών της νεότερης ιστορίας της χώρας ενώ κατέστησαν καταλύτες μετά-

πλασης του αστικού ιστού.

Παρά την αδιαμφισβήτητη πρόοδο που συντελέστηκε κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, η ανάλυση υποδεικνύει ότι η βιομηχανική κληρονομιά της Ελλάδας καλείται να ξεπεράσει μια σειρά ανεπίλυτων προβλημάτων στη νέα χιλιετία. Αρχικά, το μεγαλύτερο κομμάτι των υλικών καταλοίπων της βιομηχανικής δραστηριότητας της χώρας στις αρχές του 21ου αιώνα παραμένει ανενεργό, προκαλώντας χωρικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα στο ευρύτερο περιβάλλον του.

Ο αποσυντονισμός και η αδιαφορία της Πολιτείας για τις εγκαταλειμμένες ιστορικές βιομηχανίες, η έλλειψη κοινής προσέγγισης μεταξύ των Υπουργείων υπεύθυνων για τη θεσμική προστασία των βιομηχανικών μνημείων και κυρίως η έλλειψη μιας συνολικής συστηματικής καταγραφής και αξιολόγησης του βιομηχανικού αποθέματος της χώρας θέτει μεγάλο κομμάτι του σε κίνδυνο ενώ δεν επιτρέπει την ορθή διαχείρισή του.

Επίσης, τα κενά στη νομοθεσία, η έλλειψη κινήτρων για τους ιδιοκτήτες, οι γραφειοκρατικές και ανελαστικές διαδικασίες εξασφάλισης των αναγκών αδειών αποκατάστασης και η προσκόλληση σε προσεγγίσεις διατήρησης ασύμβατες με τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής κληρονομιάς λειτουργούν ανασταλτικά για τη διάσωση και την αξιοποίησή της.

Τέλος, τα φαινόμενα προβληματικής διαχείρισης επαναχρησιμοποιημένων βιομηχανικών χώρων θέτουν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητά τους, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο μιας νέας λειτουργικής απαξίωσης και ενός νέου κύκλου μαρασμού.

Εν κατακλείδι, διαπιστώνεται ότι κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο πάρθηκαν κρίσιμα βήματα για την ανάδειξη, τη διάσωση και τη διατήρηση ενός νέου πολιτιστικού αγαθού από ομάδες πρωτοπόρων επιστημόνων και διανοουμένων, επηρεασμένων από την Ευρωπαϊκή πρακτική. Η αξιοποίηση και η ορθή διαχείριση ωστόσο της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας απαιτεί κατάλληλο χειρισμό από τη γενιά που παρέλαβε αυτή την παρακαταθήκη στον 21ο αιώνα. Η συστηματοποίηση των προσπάθειών καταγραφής, διάσωσης και ανάδειξης, η προσεκτική αρχιτεκτονική προσέγγιση των ιστορικών βιομηχανικών καταλοίπων με σεβασμό στις πολύπλευρες αξίες τους, η εξασφάλιση καλύτερου συντονισμού, μεγαλύτερης ευελιξίας και κινήτρων για την αποκατάστασή τους εκ μέρους της Πολιτείας και η ορθή διαχείριση του υφιστάμενου επαναχρησιμοποιημένου αποθέματος παρουσιάζονται ως τα στοιχεία της νέας εποχής.

Αναφορές

- 1 Σημαντικές πρωτοβουλίες διεθνοποίησης συνιστούν το Συνέδριο για την Παγκόσμια Κληρονομιά του 1972 και το Έτος Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς 1975.

- 2 Glendinning, Miles, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to modernity*, London: New York: Routledge, 2013, 404.
- 3 Ζήβας, Διονύσης, *Τα μνημεία και η πόλη*, Αθήνα: Libro, 1997, 33-40, 147-158.
- 4 Chatzi Rodopoulou, Theodora, "Control Shift. European Industrial Heritage Reuse in Review." *A+BE | Architecture and the Built Environment*, [S.l.], n. 13, V.1.&V.2, p. 1-630, 2020. ISSN 2214-7233. doi: <https://doi.org/10.7480/abe.2020.13.5195>.
- 5 Χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία η Γαλλία και η Γερμανία βίωσαν μια πολυδιάστατη κρίση ενώ ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού τους οδηγήθηκε στην ανεργία και τη φτώχεια. Τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη αντιμετώπισαν, με μικρότερη ή μεγαλύτερη καθυστέρηση, αντίστοιχα προβλήματα πιο περιορισμένης έντασης.
- 6 Η αντίδραση αυτή ξεκίνησε από την Μεγάλη Βρετανία και εξαπλώθηκε με διαφορετική ταχύτητα σε όλη την Ευρώπη
- 7 Ο όρος βιομηχανική αρχαιολογία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1955 από τον Michael Rix στο άρθρο του "Amateur Historian". Το 1967 ο Rix, σε νέα του δημοσίευση για τη βιομηχανική αρχαιολογία, τόνισε τη σημασία μιας αρχαιολογικής προσέγγισης στη μελέτη των βιομηχανικών χώρων. (Palmer et al. 2012).
- 8 Στο συνέδριο εκφράστηκε η αυξανόμενη ανησυχία των διεθνών επιστημονικών και επαγγελματικών κύκλων για το νέο αυτό απειλούμενο μέρος του δομημένου περιβάλλοντος καθώς και το ενεργό ενδιαφέρον τους για την προστασία του.
- 9 Douet, James, *Industrial Heritage Re-tooled: The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation*, New York: Routledge, 2013, 56.
- 10 Douet, 86-93.
- 11 de Boer et al., *Oude fabrieken nieuwe functies: Herbestemming industrieel erfgoed*, Zeist: PIE, 1995.
- 12 Η έννοια της προσαρμοστικής επανάχρησης κέρδισε έδαφος, διείσδυσε και τελικά κυριάρχησε ως η βέλτιστη και πιο συμβατή προσέγγιση διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς στη μεταμοντέρνα εποχή. Η επικράτησή της οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε νέες έννοιες όπως η βιωσιμότητα και η αειφορία, που επηρέασαν τον κλάδο της διατήρησης μετά την παγκόσμια πετρελαϊκή κρίση του 1973, αλλά και στην ανάγκη ανταπόκρισης των Ευρωπαϊκών χωρών στις νέες συνθήκες που υπέβαλε ο αυξανόμενος ανταγωνισμός των πόλεων και το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης (Πηγή: Viñas, Salvador, Muñoz, *Contemporary Theory of Conservation*, Oxford: Elsevier, 2005).
- 13 Chatzi Rodopoulou, V.1., 178
- 14 Η ευρύτερη θεώρηση του όρου περιλαμβάνει τις κλασσικές αρχαιότητες όπως και τα μνημεία της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου.
- 15 Ενδεικτικά, ανατρέχοντας στην ιστορία των φορέων με θεσμική ευθύνη για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας πρέπει να σημειωθεί ότι η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων ιδρύεται μόλις το 1963, ενώ οι επτά περιφερειακές υπηρεσίες Νεωτέρων μνημείων και η Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού ιδρύονται μόλις το 1977 στο επίσης νεοσύστατο Υπουργείο Πολύτιμου. (Πηγές: Γερούση, Ευγενία, Βιβλιοδέτης, Ευάγγελος, "Ιστορία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού" [https://www.culture.gov.gr/DocLib/YPPOA_istoriko_images_2.pdf])
- 16 Χαρακτηριστικό της περιορισμένης οπτικής της πολιτείας περί του μνημειακού πλούτου της χώρας είναι το γεγονός ότι το 1974 λιγότερο από 3% των προστατευμένων μνημείων ανήκαν στη βυζαντινή και νεότερη κληρονομιά (Πηγή: Glendinning, 395)
- 17 Μπελαβίλας, Νίκος, "Περί μνημείων και μνήμης. Οι υλικές πτυχές της ιστορίας" στο Το πα-

ρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα. Παπαδημητρίου, Νίκος, Αναγνωστόπουλος, Αρης (Επ.), Αθήνα: Καστανιώτη, 2017, 76-77.

- 18 Το εγχειρίδιο «Βιομηχανική Αρχαιολογία» παρείχε πέραν της περιγραφής του στόχου της ομώνυμης ομάδας, τη σχετική ορολογία και μια σειρά προτάσεων για μελλοντικές δράσεις τεκμηρίωσης, διάσωσης και διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ελλάδας.
- 19 Το μόνο αξιοσημείωτο έργο που προηγήθηκε ήταν η μετατροπή μιας σειράς παραδοσιακών ελαιοτριβείων της Λέσβου σε πολιτιστικά κέντρα. Το πρωτοποριακό πρόγραμμα, που εκτελέστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, διέσωσε σημαντικό αριθμό προβιομηχανικών και βιομηχανικών ελαιουργείων μικρής κλίμακας. Η έλλειψη εμπειρίας, ωστόσο, οδήγησε σε ριζικές επεμβάσεις που υπονόμισαν τον χαρακτήρα των ιστορικών κατασκευών. Παρόλα ταύτα, το πρόγραμμα θεωρείται πολύτιμο και πρωτοπόρο δεδομένου ότι όχι μόνο διέσωσε σημαντικά κελύφη βιομηχανικών κτιρίων, αλλά άνοιξε τον δρόμο για την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας επηρεάζοντας την άποψη της κοινής γνώμης που μέχρι τότε παρέμενε αδιάφορη, αν όχι αρνητική απέναντι στα βιομηχανικά κτίρια.
- 20 Αδαμάκης, Κωνσταντίνος, Τα βιομηχανικά κτήρια του Βόλου. Αρχιτεκτονική καταγωγή και πολεοδομικός ρόλος, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ, 2005.
- 21 Chatzi Rodopoulou, V.2

Χρήστος - Γεώργιος Κρητικός

Αρχιτέκτων Μηχανικός, ΜΔΕ UCL/ΕΜΠ, ΥΔ ΕΜΠ

Η μεταπολίτευση ως σημείο καμπής για το 'πρόβλημα' της αθηναϊκής αστικής κληρονομιάς.

Η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος χαρακτηρίζεται από μία πρωτοφανή και απότομη εμφάνιση λόγων διεκδίκησης της πρόσφατης αστικής κληρονομιάς της πόλης των Αθηνών. Στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί η απουσία τέτοιου τύπου λόγων μέχρι την μεταπολίτευση, με στόχο την καλύτερη κατανόηση των ιδιαίτερων όρων υπό τους οποίους η προστασία της νεώτερης κληρονομιάς της Αθήνας απέκτησε θεσμική και χωρική υπόσταση μετά το 1975. Αξιοποιώντας ερευνητικά εργαλεία δανεισμένα από το διαρκώς αναπτυσσόμενο επιστημονικό πεδίο των Critical Heritage Studies, θα ανιχνευτούν ψήγματα λόγου που φανερώνουν το σημείο καμπής όπου η διατήρηση νεώτερων ακίνητων μνημείων, δηλαδή κτισμάτων ανεγερμένων μετά το 1830,¹ διεκδίκησε τον χαρακτήρα διακυβεύματος στον κυρίαρχο λόγο, σε θεσμικό και πολιτισμικό επίπεδο.

Πράγματι, σύγχρονοι ερευνητές όπως ο Γιώργος Καρατζάς χαρακτηρίζουν τον Νόμο 1469 του 1950, τον νόμο δηλαδή που κατέστησε δυνατό τον χαρακτηρισμό νεώτερων ακίνητων μνημείων, ως «νεκρό γράμμα ως το 1961, όταν με το ΝΔ 4177/ 1961 η Αρχαιολογική Υπηρεσία επιφορτίζεται με την εφαρμογή του μέσω των εφορειών Κλασικών και Βυζαντινών αρχαιοτήτων.»² αλλά έρευνες στα αρχεία των σχετικών υπουργείων επιβεβαιώνουν ότι οι χαρακτηρισμοί νεώτερων ακίνητων μνημείων αυξήθηκαν δραματικά μονάχα μετά τη μεταπολίτευση.³ Είναι αξιοσημείωτο ότι διεθνείς εξελίξεις όπως π.χ. η Χάρτα της Βενετίας του 1964 ή η εισαγωγή πρακτικών διατήρησης αστικών συνόλων σε ευρωπαϊκές πόλεις, φαίνεται να είχαν τον ελάχιστο αντίκτυπο στην διαμόρφωση πολιτικών διατήρησης αστικής κληρονομιάς στον ελλαδικό χώρο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Ενδεικτικά, στο Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων του 1966, που διεξήχθη στην Αθήνα και είχε τίτλο 'Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών', υπήρξαν πραγματικά ελάχιστα αναφορές στο ζήτημα της διατήρησης των πιθανών νεώτερων

ακίνητων μνημείων της πόλης, ενώ αυτές δεν το παρουσίασαν ως 'πρόβλημα'. Οι μόνες αναφορές που έγιναν στο ζήτημα της πρόσφατης αστικής κληρονομιάς της πρωτεύουσας ήταν μία σημείωση από την οικονομολόγο Γ.Πιπέρογλου σχετικά με την δυνατότητα τουριστικής της εκμετάλλευσης⁴ και από τον Αλέξανδρο Παπαγεωργίου-Βενετά, ο οποίος εστιάζει στην περίπτωση της Πλάκας.⁵ Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι ο Παπαγεωργίου-Βενετάς στέκεται εξαιρετικά κριτικά απέναντι στον κίνδυνο τουριστικοποίησης ή/και μουσειοποίησης της ιστορικής γειτονιάς, η οποία ακόμα δεν θεωρείτο απαραίτητο καν να διατηρηθεί ως τέτοια.⁶ Η πρόταση 'διάσωσης' της Πλάκας αποτελεί απλώς μία αντιπρόταση αυτού που υποστηρίζεται στο εν λόγω συνέδριο από τον προηγούμενο ομιλητή, Κίμωνα Λάσκαρη, ο οποίος προωθούσε την επιτέλεση ενός παλαιού πλάνου απαλλοτρίωσης της περιοχής της Πλάκας για την ανασκαφή και αποκάλυψη του αρχαίου άστεως.⁷

Δεκατρία χρόνια μετά την θεσμική κατοχύρωση της δυνατότητας διατήρησης νεώτερων ακίνητων μνημείων με τον Νόμο 1469, τρία χρόνια μετά την ίδρυση της 'Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων' και δύο χρόνια μετά την Χάρτα της Βενετίας, η οποία προωθούσε την διατήρηση δειγμάτων μία πιο «ταπεινής» αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, ένα συνέδριο των 33 ανακοινώσεων από επιφανείς αρχιτέκτονες και επιστήμονες δεν θέτει ως πραγματικό πρόβλημα την μέχρι τότε ελλιπή διατήρηση κτηρίων κτισμένων μετά το 1830. Αντιθέτως, παρουσιάζονται πολλά άλλα 'προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών' που παίρνουν σαφή θέση στην ιεράρχηση προτεραιοτήτων έναντι της διατήρησης μίας αστικής κληρονομιάς που δεν έχει αξιοδοτηθεί ακόμα.

Μόνο το 1967, εκδίδεται από την Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος τμήμα ενός φωτογραφικού αρχείου με τίτλο 'Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα' στο οποίο παρουσιάζονται επιλεγμένα νεοκλασικά κτίσματα από τις πρώτες δεκαετίες της πόλης των Αθηνών ως πρωτεύουσας, με τα περισσότερα να αποτελούν μεσαίας προς μεγάλης κλίμακας δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα, και με ένα ποσοστό να σημειώνεται ότι έχει κατεδαφιστεί. Τα εισαγωγικά σημειώματα υπογράφονται από έναν από τους υπεύθυνους της έκδοσης Στρατή Γ. Ανδρεάδη, καθηγητή της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών και τότε πρόεδρο του πρόσφατα ιδρυθέντος Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών, και από τον επιμελητή της έκδοσης, αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο Ιωάννη Τραυλό. Οι δύο επιστήμονες προβάλλουν την συγκέντρωση του φωτογραφικού αρχείου ως μία εξαίρεση στον κανόνα, ως το αποτέλεσμα μίας μικρής κλίμακας ιδιωτικής πρωτοβουλίας που κατανοεί την ανάγκη διατήρησης της νεότερης ακίνητης κληρονομιάς της Ελλάδας, έστω και με τη μορφή αρχείου. Χαρακτηριστικά, για την αθηναϊκή νεοκλασική αρχιτεκτονική ο Ανδρεάδης προτείνει «να διατηρηθούν τουλάχιστον ωρισμένα από τα οικοδομήματα αυτά, που είναι μνημεία εξόχως αντιπροσωπευτικά εκείνης της εποχής».⁸ Αντίστοιχα, ο Τραυλός σημειώνει «Ας ελπίσουμε πώς η θαυμάσια πρωτοβουλία του καθηγητή κ. Στρατή Γ. Ανδρεά-

δη για την έκδοση του λευκώματος αυτού [...] θα βρει και άλλους μιμητές και θα κινήσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των μελετητών, αλλά και των κατά τόπους αρχών, ώστε να συγκεντρώσουν όλο το σχετικό υλικό να δημιουργήσουν σε κάθε πόλη ένα τοπικό μουσείο, όπου θα μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του νεώτερου πολιτισμού μας.»⁹ Παρατηρείται ότι δεν προωθείται κάποιου είδους ριζοσπαστική χειρονομία μαζικών κηρύξεων διατηρητέων κτιρίων αλλά μία επιμελημένη επιλεκτική διατήρηση που παραπέμπει περισσότερο σε επιστημονικές βλέψεις τεκμηρίωσης παρά επίδρασης στην εξέλιξη του αστικού τοπίου.

Το ίδιο έτος, ο προαναφερθέντας Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς σημειώνει προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό της σχετικής νομοθεσίας σε μία από τις ολιγοσέλιδες προσωπικές αυτοεκδόσεις του. Στο κείμενο της έκδοσης με τίτλο *Η έννοια του μνημείου τέχνης και ο εκσυγχρονισμός της σχετικής νομοθεσίας*, το οποίο βρίσκουμε και στο τεύχος των *Τεχνικών Χρονικών* του Μαΐου 1967, προτάσσει την ανάγκη να οριοθετηθεί η θέση των νεότερων ακίνητων μνημείων ως προς την κυριότητά τους, προωθώντας την διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς ως ευθύνη του δημοσίου. Αφού κατηγοριοποιεί τα μνημεία τέχνης σε ζώντα και μη, αναφερόμενος κυρίως σε μνημεία αρχιτεκτονικής, σημειώνει ότι για τα ζώντα, αυτά δηλαδή που διατηρούν την υπάρχουσα χρήση τους μετά την κήρυξή τους, «ο χαρακτηρισμός είναι μία ονομαστική προστασία»¹⁰ αναγνωρίζοντας ότι πρέπει να υπάρχει και η ανάλογη κοινωνική ευαισθητοποίηση για να λειτουργήσει ένα σύστημα αστικής διατήρησης.

Στο ίδιο τεύχος των *Τεχνικών Χρονικών*, μπορούμε να βρούμε άλλα δύο κείμενα με σχετική θεματολογία. Στο ένα, ο τότε Καθηγητής στην Πολυτεχνική Σχολή Θεσσαλονίκης, Χαράλαμπος Μπούρας, εισάγει ζητήματα ανάγκης μετεκπαίδευσης αρχιτεκτόνων στη συντήρηση μνημείων, την ανάγκη ενός μητρώου μνημείων και την ανάγκη ενός συστηματικού προγραμματισμού έργων. Το τρίτο κείμενο του τεύχους υπογράφεται από έναν ακόμα από τους μετέπειτα πρωταγωνιστές σε ζητήματα διατήρησης αστικής κληρονομιάς, τον Διονύσιο Ζήβα. Επιμελητής τότε στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, ο Ζήβας θέτει την ανάγκη θέσπισης μέτρων διατήρησης των – κατ' αυτόν ήδη τότε σε κίνδυνο - νεότερων ακίνητων μνημείων, ως 'Προβλήματα μίας νέας εποχής'. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι έναν χρόνο πριν, στην εισαγωγική εισήγηση στο προαναφερθέν συνέδριο την οποία και έκανε ο Ζήβας ως πρόεδρος του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, δεν αναφέρθηκε σε αυτά τα «προβλήματα», παρότι το ίδιο το συνέδριο αναζητούσε ακριβώς 'Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών'. Παρόλα αυτά, σημειώνοντας ένα άλμα πίστης δηλώνει «Πρόκειται, χωρίς άλλο, για το νέο περιεχόμενο που παίρνει το μνημείο στη ζωή μας [...] αφού πέρασε από το στάδιο του 'ιστορικός' ή του 'επιστημονικώς διατηρητέου', γίνεται, σήμερα πια, 'κοινωνικώς αναγκαίον'».¹¹

Πέντε χρόνια αργότερα, το 1972 ο αρχιτέκτονας Γεώργιος Βελήνης εμμέσως

διαψεύδει τον προαναφερθέντα ισχυρισμό με την μάλλον πραγματιστική δήλωση: «Δυστυχώς σήμερα ο ανώνυμος Έλληνας είναι σχεδόν κατά κανόνα αδιάφορος για τα θέματα αυτά, πολλάκις δε γίνεται εχθρικός και καταστροφικός». ¹² Το απόσπασμα είναι από την εισαγωγή του τρίτου υποκεφαλαίου του μέρους της ανάλυσης μίας μελέτης που εκπόνησε ο Βελένης ως μέρος του Σχεδίου Προτύπου Μακροχρονίου Αναπτύξεως της Ελλάδος, εκ μέρους του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών και η οποία φέρει τον τίτλο «Επισκόπησης και αξιολόγησης πολιτιστικών μνημείων Ελλάδος». Το κεφάλαιο έχει τίτλο «Θέματα παιδείας και πληροφόρησης» και μεταφέρει την αίσθηση ότι το θεσμικό πλαίσιο οφείλει να προηγηθεί της εκπαίδευσης των πολιτών περί ανάγκης διατήρησης της νεώτερης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Πριν το 1974 οι φωνές διεκδίκησης μίας εγχώριας νεώτερης κληρονομιάς είναι ελάχιστες και κατά βάση πραγματιστικές, προωθώντας ως δεδομένο ότι δεν υφίσταται μία ικανή κοινωνική ευαισθητοποίηση ως προς ζητήματα πρόσφατης κληρονομιάς. Είναι φανερό ότι η Ελλάδα δεν είχε ακόμα βρεθεί στη σφαίρα επιρροής αυτού που ο Miles Glendinning ονομάζει «Malraux effect». ¹³ Μέχρι την δεκαετία του 1970, η ιδέα προστατευόμενων τομέων του πρόσφατα δομημένου περιβάλλοντος, δηλαδή ζώντων τμημάτων του αστικού ιστού με ιστορικό χαρακτήρα και περιορισμούς εκμετάλλευσης, φαίνεται να μην ανήκει σε αυτό που ορίζεται ως 'πολιτιστική κληρονομιά' στην Ελλάδα, ίσως λόγω της ταύτισης της έννοιας με ένα μακρινό και συχνά ανοίκειο παρελθόν. ¹⁴

Η παραπάνω διαφορά ταχύτητας μπορεί να αιτιολογηθεί σχετικά εύκολα από έρευνες που τεκμηριώνουν την σημασία της οικοδομικής δραστηριότητας για την μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα· την ίδια στιγμή που σε άλλες χώρες το αστικό παρελθόν εργαλειοποιείται ως μοχλός μίας εναλλακτικής αστικής ανάπτυξης, τα ελληνικά αστικά κέντρα, και ειδικότερα η Αθήνα, διέρχονται ακόμη της όψιμης περιόδου της αστικής ανοικοδόμησης που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο. Με τις λέξεις «οικοδομικός οργανισμός» και με σαφώς θετικό πρόσημο περιγράφεται υπερδραστηριότητα του οικοδομικού τομέα τόσο στον Τύπο της περιόδου ¹⁵ όσο και στον επίσημο πολιτικό λόγο της δεκαετίας του 1960, όπου υπογραμμίζεται ότι «δέν ωφελεί μόνον τās ειδικότητας αί οποίαι συμβάλλουν είς τήν ανέγερσιν οικοδομών, αλλά έχει αντίκτυπον είς ολόκληρον τήν οικονομίαν». ¹⁶ Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 το δημόσιο οικονομικό – και όχι μόνο – συμφέρον, παραμένει ταυτισμένο με την αντικατάσταση του παλαιού κτιριακού δυναμικού με ένα νέο που δύναται να στεγάσει τον πληθυσμό που συγκεντρώνεται στα αστικά κέντρα στο πλαίσιο των σταθερών κυμάτων εσωτερικής μετανάστευσης. Ταυτόχρονα, το νέο κτιριακό δυναμικό έχει στεγάσει και έναν μοντέρνο βίο που διαγράφει αναμνήσεις στέρησης από τις περιόδους της γερμανικής κατοχής και του εμφύλιου πολέμου που την ακολούθησε.

Μία πρώτη ερμηνεία ορισμένων εξελίξεων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρειάστηκε να έρθει η τελευταία ώθηση στον οικοδομικό τομέα που δόθηκε στα χρόνια της επταετίας, η πετρελαϊκή κρίση του 1973 και η αλλαγή του πολιτεύματος ώστε να ξεχαστούν τα θετικά στοιχεία του 'οικοδομικού οργανισμού', να υπογραμμιστούν οι επιπτώσεις του και να αναδυθούν λόγοι διεκδίκησης των υπολειμμάτων μίας νεώτερης αστικής κληρονομιάς που δεν είχε επηρεαστεί από την ανοικοδόμηση. Κατά αυτόν τον τρόπο, η μεταπολίτευση αποτελεί ιστορικά τη στιγμή που παρατηρείται μία – ίσως βεβιασμένη – προσπάθεια να ακολουθηθούν τα διεθνή πρότυπα σχετικά με την διατήρηση της νεώτερης ακίνητης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Οντως, η δεκαετία του 1970 αποτέλεσε μία περίοδο ανασκόπησης όσον αφορά τους τρόπους που η μεταπολεμική ανάπτυξη είχε επηρεάσει τις Ευρωπαϊκές πόλεις. Το Συμβούλιο της Ευρώπης εστίασε έντονα σε ζητήματα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Η κήρυξη του 1975 ως Έτους προστασίας της Ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς' μαζί με την δημοσίευση της Διακήρυξης του Αμστερνταμ του ίδιου έτους, ακολούθησαν την δεσμευτική Σύμβαση Παγκόσμιας Πολιτισμικής και Φυσικής Κληρονομιάς που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των κρατών-μελών της UNESCO, μεταξύ των οποίων και της Ελλάδος, το έτος 1972. Η δράση της UNESCO εκείνη την περίοδο αποπειράθηκε να γεφυρώσει το τοπικό με το υπερτοπικό υπό μία κοινή ομπρέλα αξιών, με την έγκριση Συμβάσεων αλλά και λιγότερο δεσμευτικών Συστάσεων, όπως η Σύσταση για την Προστασία σε Εθνικό Επίπεδο της Πολιτισμικής και Φυσικής Κληρονομιάς του 1972, η οποία φαινομενικά αναπροσάρμοζε σε τοπικό επίπεδο του 'οικουμενικούς' κανόνες που πρόβαλλε η προαναφερθείσα Σύμβαση.

Ως πρώτη ελληνική ανταπόκριση στα παραπάνω, θα μπορούσε να θεωρηθεί η παράγραφος στον Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό του 1973, όπου σημειωνόταν ότι «δύναται προς διατήρησιν ιδιαιτέρου ιστορικού, λαογραφικού, πολεοδομικού, αισθητικού ή και αρχιτεκτονικού χαρακτήρος να χαρακτηρίζονται κτίρια ως διατηρητέα ή Οικισμοί ή Τμήματα αυτών ως Παραδοσιακοί και να θεσπίζονται όροι και περιορισμοί δομήσεως διάφοροι των δια του παρόντος ΝΔ.».¹⁷ Παρόλα αυτά, ίσως η πιο καθοριστική στιγμή στην ιστορία του εγχώριου συστήματος διατήρησης πολιτιστικής κληρονομιάς υπήρξε η εισαγωγή του άρθρου 24 στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975, όπου κατοχυρώθηκε ότι «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους».¹⁸ Με την νέα διάταξη που απέκτησε το Ελληνικό Σύνταγμα, και συγκεκριμένα με το άρθρο 24, το Ελληνικό κράτος σημείωσε μία θεσμοθέτηση που θεωρήθηκε καινοτόμος ακόμα και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Με το εν λόγω άρθρο, ειδικά όπως διαμορφώθηκε σε μετέπειτα αναθεωρήσεις, η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος ορίστηκε ως «δικαίωμα του καθενός».

Η αλλαγή πολιτικού καθεστώτος στην Ελλάδα σχεδόν συνέπεσε με το Έτος

προστασίας της Ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, ενώ η αναγωγή της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς σε συνταγματικό δικαίωμα την κατοχύρωσε θεσμικά στο ανώτατο επίπεδο. Η κατακόρυφη αύξηση των κηρύξεων νεώτερων ακίνητων μνημείων την επόμενη δεκαετία, με μαζικούς χαρακτηρισμούς σε περιοχές της Αθήνας όπως η Πλάκα, το Παλαιό Εμπορικό Κέντρο Αθηνών, τα Εξάρχεια και η περιοχή Ψυρρή-Κουμουνδούρου, καθώς και η εισαγωγή του ζητήματος διατήρησης της αστικής κληρονομιάς ως βασικό άξονα στο Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας του 1985, έδειξαν ότι πράγματι είχε επέλθει η αλλαγή παραδείγματος σε θεσμικό επίπεδο.

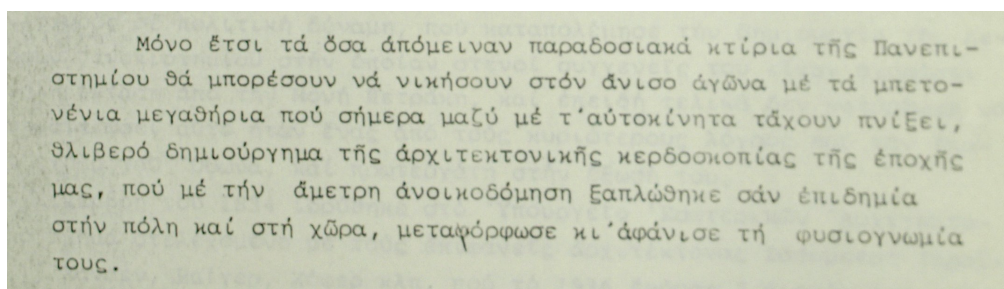
Στο πλαίσιο όμως αυτού του σύντομου κεφαλαίου, κρίνεται σκόπιμο να τεθεί ως ζήτημα η *απεύθυνση* τέτοιου τύπου χωρικών πολιτικών κατά το σημείο καμπής της μεταπολίτευσης. Πράγματι, η κοινωνικοπολιτική μεταπολιτευτική στροφή συνέπεσε με μία ευκαιρία αναθεώρησης των τρόπων που είχαν δομηθεί τα ελληνικά αστικά κέντρα, δαιμονοποιώντας μεταξύ άλλων από το σύστημα της αντιπαροχής μέχρι και την υλικότητα των μεταπολεμικών αστικών κτιρίων. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδύθηκαν λόγοι που αξιολογούσαν αρνητικά την αστική πυκνότητα της Αθήνας, με επιστημονικές συναντήσεις να φέρουν – λιγότερο επιστημονικούς - τίτλους όπως «Η ζωή στην έρημο του μπετόν»¹⁹ αλλά και άρθρα στον Τύπο να συντάσσουν επικήδειους με τίτλους όπως «Το κέντρο της Αθήνας πεθαίνει»²⁰ αντί να διεκδικούν τους τρόπους αναβίωσής της.

Παρότι παρουσιάστηκαν και μεμονωμένες φωνές που, σε συνδυασμό με τα παραπάνω, διεκδικούσαν και την διατήρηση όσων στοιχείων της παρελθοντικής Αθήνας είχαν απομείνει μετά από την περίοδο της αστικής ανοικοδόμησης, υποστηρίζεται ότι η κυρίαρχη απάντηση στον κοινώς αποδεκτό οικοδομικό κορεσμό της Αθήνας ήταν τελικώς η εγκατάλειψή της. Το φαινόμενο της έντονης αθηναϊκής προαστιοποίησης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970²¹ αποτελεί έναν από τους ποικίλους παράγοντες που κατέστησαν αμφίθυμη τη σχέση των αθηναίων πολιτών με την αστική κληρονομιά που τους αποδόθηκε μεταπολιτευτικά.

Αυτό που κρίνεται ενδιαφέρον είναι ότι ακόμα και οι μεμονωμένες αυτές φωνές που διεκδικούσαν την ανάδειξη της αθηναϊκής αστικής κληρονομιάς, φαίνεται να μην απευθύνονταν στο κοινωνικό πλαίσιο που σκιαγραφήθηκε από τα παραπάνω ψήγματα λόγου, τουλάχιστον όχι με τρόπο που να φανερώνει κάποια διάθεση συμπίεσης προς τη δημιουργία ενός βιώσιμου συστήματος διατήρησης αστικής κληρονομιάς. Η ρητορική που χρησιμοποιήθηκε ήταν κατά βάση πολεμική, κάτι που παρατηρείται σε εκφερόμενους λόγους όπως του Στέλιου Σκοπελίτη, του Γιάννη Τσαρούχη, του Σόλωνα Κυδωνιάτη, του Αλέκου Φασιανού, του Νίκου Γραμματικόπουλου, του Χρήστου Ιακωβίδη κ.ά. όπου απευθύνονταν κατηγορίες προς τους «ενοίκους των τριαριών των αθηναϊκών πολυκατοικιών» οι οποίοι άσκησαν μία «πίεση εκ των κάτω, για την απόκτηση 'κομφόρ' και ανέσεων σε νέες 'σύγχρονες' κατοικίες»,²² σε βάρος

των χαμένων κτιρίων μίας παλιάς Αθήνας. Η «Αλωσι των Αθηνών» παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της έλλειψης ευαισθησίας που έδειξαν οι «επήλυδες Αθηναίοι του 20ου αιώνα»²⁴ που συνέβαλαν στην ανοικοδόμησή της.

Το σημείο όμως όπου είναι εμφανές ότι ασκούταν μία ξεκάθαρη 'πίεση εκ των άνω' παρατηρείται στον λόγο που εκφέρεται στις αιτιολογικές/εισηγητικές εκθέσεις από τις αρμόδιες υπηρεσίες για τον χαρακτηρισμό κτισμάτων, όπως βρέθηκαν στο αρχείο του ΥΠΕΝ. Το γεγονός ότι ήδη το 1982 ένα επίσημο έγγραφο μπορούσε να γράφει «Μόνο έτσι τα όσα απόμειναν παραδοσιακά κτίρια της Πανεπιστημίου θα μπορέσουν να νικήσουν στον άνισο αγώνα με τα μπετονένια μεγαθήρια [...] θλιβερό δημιούργημα της αρχιτεκτονικής κερδοσκοπίας της εποχής μας, πού με την άμετρη ανοικοδόμηση ξαπλώθηκε σαν επιδημία στην πόλη και στη χώρα, μεταμόρφωσε κι' αφάνισε τη φυσιογνωμία τους.»²⁵ δείχνει ότι η απεύθυνση των χωρικών πολιτικών αστικής διατήρησης τελικώς αφορούσε το κοινωνικό πλαίσιο των αθηναίων πολιτών κατ' αρχήν ως προς την οριοθέτησή του.

Εικ.1. Απόσπασμα από Εισηγητική Έκθεση προς το ΚΣΧΟΠ (1982) Πηγή: Κεντρικό Συμβούλιο Χωροταξίας Οικισμού & Περιβάλλοντος, 26 Οκτωβρίου 1982, ΥΧΟΠ.

Σήμερα, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η οριοθέτηση αυτή πράγματι επήλθε με τους μαζικούς χαρακτηρισμούς νεώτερων ακίνητων μνημείων κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, αλλά σχεδόν ως αυτοσκοπός, αντηχώντας την προαναφερθείσα πρόβλεψη του Αλέξανδρου Παπαγεωργίου-Βενετά ότι 'ο χαρακτηρισμός είναι μία ονομαστική προστασία'. Το γνωστό σύγχρονο 'πρόβλημα' της αθηναϊκής αστικής κληρονομιάς περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό εγκαταλελειμμένων και ερειπωδών διατηρητέων (εικ.2), τα οποία δεν αντανακλούν ούτε την σκοπιμότητα ούτε τους όρους υπό τους οποίους κηρύχθηκαν ως νεώτερα ακίνητα μνημεία. Η παράδοση συνθήκη στην οποία βρίσκονται - συχνά εδώ και δεκαετίες - οφείλεται κυρίως στην έλλειψη κινήτρων και μορφών οικονομικής στήριξης προς τους ιδιοκτήτες νεώτερων ακίνητων μνημείων από το κράτος, αλλά και σε πολλαπλούς παράγοντες

σε θεσμικό επίπεδο που προκαλούν γραφειοκρατικές και διαδικαστικές αγκυλώσεις, ακόμα και σε περιπτώσεις διατηρητέων κτιρίων που ανήκουν στο Δημόσιο. Οι διεκδικήσεις του Πανελληνίου Συλλόγου Πολιτών και Φορέων Ιδιοκτητών Διατηρητέων Κτιρίων και Μνημείων, ο οποίος ιδρύθηκε το 1984 αλλά έχει υπάρξει ιδιαίτερα ενεργός μετά το 2014, καθιστούν εμφανή την έλλειψη ανταπόκρισης από τους αρμόδιους φορείς κατά την τελευταία δεκαετία, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι υπογραμμίζουν τα ίδια ζητήματα που προβλέπονταν ακόμα και πριν την μεταπολίτευση από ορισμένους/ες επιστήμονες, όπως παρουσιάστηκαν νωρίτερα.

Εικ.2. Τέσσερα τυχαία δείγματα από ερειπιώδη δείγματα αυτού που ορίζεται ως αθηναϊκή αστική κληρονομιά, φωτογραφίες τραβηγμένες τον Σεπτέμβριο του 2022 Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Χρήστου-Γ. Κρητικού

Αν λάβουμε υπόψιν όλα τα παραπάνω, φαίνεται ότι η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος τελικώς κληροδότησε στην Αθήνα του 21ου αιώνα ένα διαφορετικό 'πρόβλημα' από αυτό που προσπάθησε να λύσει. Το σημείο καμπής που ενεργοποίησε έναν μηχανισμό προς την διατήρηση – μεταξύ άλλων και - των αθηναϊκών νεώτερων ακίνητων μνημείων, σήμανε τη λήξη μίας περιόδου και την αρχή μίας άλλης, μέ-

σω βίαιων μεταβολών που ταρακούνησαν ιδεολογικά και πολιτισμικά στεγανά. Μετρώντας πάνω από μία δεκαετία εντός μίας συνθήκης πολλαπλών κρίσεων που συνεχίζουν να επιδρούν με έντονο τρόπο σε αστικά περιβάλλοντα πόλεων όπως η Αθήνα, μάλλον έχει έρθει η στιγμή για μία νέα αλλαγή παραδείγματος, όπου το 'πρόβλημα' της αθηναϊκής αστικής κληρονομιάς θα αντιμετωπιστεί μέσω μακροπρόθεσμων και βιώσιμων προτάσεων.

Βιβλιογραφία

Βελένης Γ., Σχέδιον προτύπου μακροχρονίου αναπτύξεως της Ελλάδος 1973-1987, Επισκόπησης και αξιολόγησις πολιτιστικών μνημείων Ελλάδος, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1972.

Εφημερίδα 'Το Βήμα', 30 Μαΐου 1982, σ.1.

Εμμανουήλ Δ. κ.α., 2008, Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

Ζήβας Δ., Προβλήματα μίας νέας εποχής, Τεχνικά Χρονικά, Ιούνιος 1967.

Καρατζάς Γ., Ιστορία και χώρος: ο ρόλος της ανάδειξης και της διαχείρισης ιστορικών μνημείων και τοποθεσιών στην συγκρότηση και αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος: διάδοση αφηγημάτων, ανασκαφική έρευνα, συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων τον 20ο αιώνα, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, 2015.

Καιροφυλάς Γ., Γιατί στο κέντρον των Αθηνών δεν ανεγείρονται πολλά νέα κτίρια, Μια αποκαλυπτική έρευνα δια το θέμα του οικοδομικού οργανισμού, Εθνος, 30 Οκτωβρίου 1956.

Κεντρικό Συμβούλιο Χωροταξίας Οικισμού & Περιβάλλοντος, 26 Οκτωβρίου 1982, ΥΧΟΠ, Γνωμοδότηση προς Εισηγητική Εκθεση προς το ΚΣΧΟΠ.

Κυδωνιάτης Σ., Η ελληνική αρχιτεκτονική Αναγέννησις και η κακοποίησης της. Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1981.

Λάσκαρης Κ., Να ξαναφέρουμε στο φως το αρχαίον άστυ, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 16-23 Ιανουαρίου 1966, Εκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, 1974.

Μαύρος Γ., 9 Αυγούστου 1962, Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΑΘ'.

Μαρκοπούλου Α., Η σύγχρονη αντιμετώπιση της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και τα θεσμικά της προβλήματα. Στο Αρχιτεκτονικά Θέματα 9, Αθήνα, 1975.

Νόμος 1469/1950 (ΦΕΚ 169/Α'7.8.1950), άρθρα 1 – 6.

Νομοθετικόν Διάταγμα 8 ΦΕΚ Α'124 /9.6.1973. "Περί Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού" Άρθρο 79 Παρ. 6

Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., Η έννοια του μνημείου τέχνης και ο εκσυγχρονισμός της σχετικής νομοθεσίας, Αυτοέκδοση, Αθήνα, 1967.

Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., Πλάκα, η παλιά πόλις των Αθηνών· μπορεί να σωθή,, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 16-23 Ιανουαρίου 1966, Εκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα, 1974.

Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., Το μέλλον της Πλάκας, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 2022.

Πιπέρογλου Γ., Η Πρωτεύουσα σαν Τουριστικός Πόλος, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 16-23 Ιανουαρίου 1966, Εκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθή-

να, 1974.

Πρακτικά Δημόσιας Συζήτησης, Η ζωή στην έρημο του μετετόν – Κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας – Η περίπτωση της Κυψέλης, Ινστιτούτο Goethe Αθηνών, Αθήνα, 1988.

Σκοπελίτης Σ., Νεοκλασικά Σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά, Δωδώνη, Αθήνα, 1977.

Σκοπελίτης Σ., Νεοκλασικά Ερείπια, Βέργος, Αθήνα, 1977.

Σύνταγμα της Ελλάδος 1975), ΦΕΚ Α 111 - 09-6-1975, Άρθρο 24 Παρ. 1.

Τουρνικιώτης Π. (ε.υ.), Μεταλλασσόμενοι Χαρακτήρες και Πολιτικές στα κέντρα πόλης Αθήνας και Πειραιά, Φάση Α: Αναγνώριση | Καταγραφή | Διαίρεση 2010-2011, ΥΠΕΚΑ – ΕΜΠ, Αθήνα, 2012.

Τραυλός Ι. (επιμ.), Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Εκδοσις Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα, 1967.

Glendinning M., The conservation movement, Routledge, London, 2013.

Αναφορές

- 1 Νόμος 1469/1950 (ΦΕΚ 169/Α'7.8.1950), άρθρα 1 – 6.
- 2 Καρατζάς Γ., Ιστορία και χώρος: ο ρόλος της ανάδειξης και της διαχείρισης ιστορικών μνημείων και τοποθεσιών στην συγκρότηση και αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος: διάδοση αφηγημάτων, ανασκαφική έρευνα, συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων τον 20ο αιώνα, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, 2015. σ.54.
- 3 Τουρνικιώτης Π. (ε.υ.), Μεταλλασσόμενοι Χαρακτήρες και Πολιτικές στα κέντρα πόλης Αθήνας και Πειραιά, Φάση Α: Αναγνώριση | Καταγραφή | Διαίρεση 2010-2011, ΥΠΕΚΑ – ΕΜΠ, Αθήνα, 2012. σ.53.
- 4 Πιπέρογλου Γ., Η Πρωτεύουσα σαν Τουριστικός Πόλος, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 16-23 Ιανουαρίου 1966, Εκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, 1974. σ.287.
- 5 Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., Πλάκα, η παλιά πόλις των Αθηνών· μπορεί να σωθή;, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 16-23 Ιανουαρίου 1966, Εκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα, 1974. σ. 289.
- 6 Λάσκαρης Κ., Να ξαναφέρουμε στο φως το αρχαίο άστυ, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 16-23 Ιανουαρίου 1966, Εκδοσις Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, Αθήνα, 1974. σ. 283.
- 7 Οι διαφορετικές σχετικές επιχειρηματολογίες παρουσιάζονται στα πρακτικά της πρώτης εκ των δημοσιών συζητήσεων όπου επιφανείς αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, ιστορικοί αρχιτεκτονικής κ.ά. διαπραγματεύτηκαν το εν λόγω ζήτημα, τα οποία δημοσιεύτηκαν πρόσφατα στο βιβλίο του Παπαγεωργίου-Βενετά 'Το μέλλον της Πλάκας' (2022) από τις εκδόσεις Καπόν.
- 8 Ανδρεάδης Στ., Πρόλογος, Τραυλός Ι. (επιμ.), Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Εκδοσις Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα, 1967. σ.8.
- 9 Τραυλός Ι., Εισαγωγικό Σημείωμα, Τραυλός Ι. (επιμ.), Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Εκδοσις Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα, 1967. σ.39.
- 10 Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., Η έννοια του μνημείου τέχνης και ο εκσυγχρονισμός της σχετικής νομοθεσίας, Αυτοέκδοση, Αθήνα, 1967. σ.12.

- 11 Ζήβας Δ., Προβλήματα μίας νέας εποχής, *Τεχνικά Χρονικά*, Ιούνιος 1967. σ.43.
- 12 Βελένης Γ., Σχέδιον προτύπου μακροχρονίου αναπτύξεως της Ελλάδος 1973-1987, *Επισκόπησις και αξιολόγησις πολιτιστικών μνημείων Ελλάδος*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1972. σ.21.
- 13 Στο βιβλίο του *The conservation movement (2015)*, ο ιστορικός αρχιτεκτονικής χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο για να περιγράψει μία σειρά εξελίξεων στον τομέα της προστασίας της αστικής κληρονομιάς, όπως αυτές διαμορφώθηκαν ως παγκόσμιο παράδειγμα προς μίμηση με ιθύνοντα τον André Malraux, τον επικεφαλής στο Γαλλικό Υπουργείο Πολιτιστικών Υποθέσεων από το 1958 μέχρι τον Μάη του 1968 και εμπνευστή των *secteurs sauvegardés*.
- 14 Μαρκοπούλου Α., Η σύγχρονη αντιμετώπιση της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και τα θεσμικά της προβλήματα. Στο *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 9, 1975. σ.157-160
- 15 Καιροφυλάς Γ., Γιατί στο κέντρον των Αθηνών δεν ανεγείρονται πολλά νέα κτίρια, *Μια αποκαλυπτική έρευνα δια το θέμα του οικοδομικού οργανισμού, Έθνος*, 30 Οκτωβρίου 1956.
- 16 Μαύρος Γ., 9 Αυγούστου 1962, *Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση ΛΘ'*, σ. 779.
- 17 Νομοθετικόν Διάταγμα 8 ΦΕΚ Α'124 /9.6.1973. "Περί Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού" Άρθρο 79 Παρ. 6
- 18 Σύνταγμα της Ελλάδος 1975, ΦΕΚ Α 111 - 09-6-1975, Άρθρο 24 Παρ. 1.
- 19 Πρακτικά Δημόσιας Συζήτησης, Η ζωή στην έρημο του μπετόν – Κοινωνικές αναδιαστροφές και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας – Η περίπτωση της Κυψέλης, *Ινστιτούτο Goethe Αθηνών*, Αθήνα, 1988.
- 20 Εφημερίδα 'Το Βήμα', 30 Μαΐου 1982, σ.1.
- 21 Εμμανουήλ Δ. κ.α., 2008, *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, σ.43.
- 22 Ιακωβίδης Χρ., *Εισαγωγικό Σημείωμα στο Σκοπελίτης Σ., Νεοκλασικά Σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά*, Αθήνα, Δωδώνη, 1977. σ.xiv.
- 23 Φασιανός Α, *Εισαγωγικό Σημείωμα στο Σκοπελίτης Σ., Νεοκλασικά Ερείπια*, Αθήνα, Βέργος, 1977. σ.xv.
- 24 Κυδωνιάτης Σ., *Η ελληνική αρχιτεκτονική Αναγέννησις και η κακοποίησης της*. Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1981. σ.3.
- 25 Κεντρικό Συμβούλιο Χωροταξίας Οικισμού & Περιβάλλοντος, 26 Οκτωβρίου 1982, ΥΧΟΠ, Γνωμοδότηση προς Εισηγητική Έκθεση προς το ΚΣΧΟΠ, σ.3.

* Η έρευνα αποτελεί μέρος του προγράμματος «Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική 1974-2004» που χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας ΕΜΠ 2020 [Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας ΕΜΠ].

[B]

Χτίζοντας την Πόλη
Μελέτες για την Αρχιτεκτονική της Μεταπολίτευσης

Παρασκευή Κούρτη

Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός

Από τη «Ρύθμιση» στην «Ανάπτυξη», από τον «Λαό» στους «Δημότες» και από την «Ιδεολογία» στο «Πρόγραμμα».

Ο χώρος της Δυτικής Θεσσαλονίκης στο φόντο των πολιτικών μετατοπίσεων της δεκαετίας του 1990.

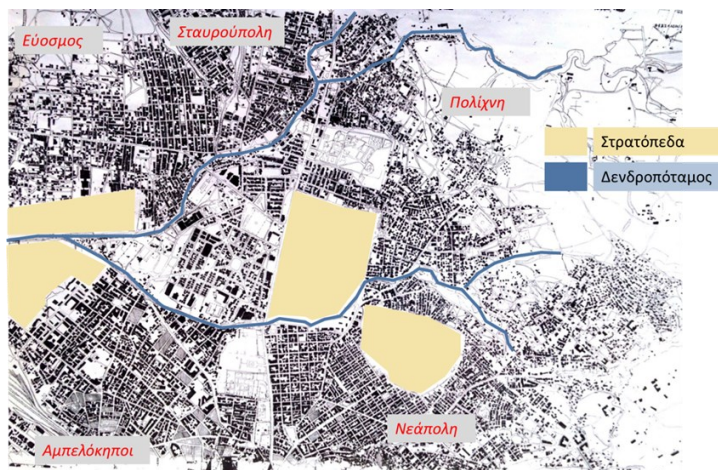
Εισαγωγή

Η επισκόπηση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας στα θέματα των αστικών πολιτικών στην Ελλάδα μας επιτρέπει να σχηματίσουμε την εξής πορεία: Μεταπολεμικά, η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων καθοδηγούνταν από πολιτικές χαμηλού βαθμού παρέμβασης του κράτους τον οποίο συνθέταν ο αποσπασματικός χαρακτήρας της πολεοδομικής πολιτικής, η αμελητέα παροχή λαϊκής στέγης ή άλλων μέτρων οικιστικής ανάπτυξης και η ανοχή της αυθαίρετης δόμησης και της «άδηλης» πολεοδομίας.¹ Την πρώτη δεκαετία μετά τη μεταπολίτευση (1980) επιχειρείται η υιοθέτηση μεθόδων συνολικού σχεδιασμού του χώρου της πόλης οι οποίες διοχετεύονταν κυρίως στις εργασίες της Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ). Η περίοδος αυτή ακολουθείται από τη δεκαετία του 1990, για τις αστικές πολιτικές της οποίας υφίσταται μια συγκεχυμένη εικόνα.² Όλα αυτά έως την υλοποίηση του προγράμματος των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 που αναγνωρίστηκε ως καταλύτης για την υιοθέτηση, από την μεριά του κράτους, πολιτικών του παγκοσμιοποιημένου μοντέλου της «επιχειρηματικής πόλης».³

Η παρούσα μελέτη παραθέτει στοιχεία και συνθέτει συμπεράσματα που αφορούν την εξέλιξη των πολιτικών για την πόλη την δεκαετία του 1990, μέσα από τη δράση της αυτοδιοίκησης, σε μια προσπάθεια εμπλουτισμού της εικόνας που έχουμε για αυτή την περίοδο.⁴ Η μεθοδολογία της έρευνας βασίζεται στην ανάλυση δημόσιων πολιτικών. Ως εκ τούτου, το κείμενο αναφέρεται εξίσου στις πολιτικές και στην

πολιτική δηλαδή στον ανταγωνισμό για την τοπική εξουσία, στους συνασπισμούς συμφερόντων, στον ρόλο των θεσμικών ομάδων και των δικτύων γνώσης, στις «από τα κάτω» πιέσεις και στις «από τα πάνω» ανταποκρίσεις. Η εισήγηση οργανώνεται σε δύο ενότητες. Η πρώτη αναφέρεται στη δράση της αυτοδιοίκησης κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια (έως το 1985 περίπου) προκειμένου να αναδειχθούν οι αναφορές της μετάβασης σε μια νέα συνθήκη, «αλλαγής παραδείγματος», που συνιστά η δεκαετία του 1990 και η οποία παρουσιάζεται στην δεύτερη ενότητα. Ακολουθεί η σύνθεση των συμπερασμάτων.

Περιοχή μελέτης είναι η δυτική Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για το βορειοδυτικό τμήμα του πολεοδομικού συγκροτήματος που περιλαμβάνει τους «καποδιστριακούς» δήμους Αμπελόκηπων, Μενεμένης, Νεάπολης, Ευόσμου, Κορδελιού, Σταυρούπολης και Πολίχνης.⁵ Στη γενεαλογία των περιοχών αυτών αποτυπώνονται όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτήρισαν την αστικότητα της μεσογειακής πόλης κατά τη διαμόρφωσή της. Πιο συγκεκριμένα κατά τον προσφυγικό εποικισμό συγκροτήθηκαν στις παραπάνω περιοχές οι πρώτοι οικιστικοί πυρήνες. Οι πυρήνες αυτοί παρέμειναν στάσιμοι πληθυσμιακά για τρεις περίπου δεκαετίες ενώ η εικόνα τους δεν διέφερε ουσιαστικά από αυτή των αγροτικών οικισμών ή των περιφερειακών κωμοπόλεων. Από τη δεκαετία του 1950 και μετά ξεκινά η εντατική πύκνωση και επέκτασή τους, κυρίως μέσα από τη δημιουργία γειτονιών αυθαιρέτων. Στην περιοχή συνέρρευσε για τρεις περίπου δεκαετίες (1950 – 1980) πληθυσμός προερχόμενος από την άμεση αγροτική ύπαιθρο, ο οποίος με βάση την αυτοστέγαση και την εργασία στους γεινιάζοντες, τότε, χώρους παραγωγής συνέθετε το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό στρώμα τεχνιτών και εργατών της πόλης.⁶ Κατ' αυτό τον τρόπο, η δυτική πλευρά του κέντρου της Θεσσαλονίκης, όπως και πολλές ακόμη αστικές περιοχές της χώρας, διαμορφώνεται στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης από το αποτέλεσμα μιας εντατικής, άναρχης και απροετοίμαστης αστικοποίησης.

Εικ. 1. Οικιστική πύκνωση και αυτογενείς αναπτύξεις στην δυτική Θεσσαλονίκη στο τέλος της δεκαετίας του 1970. Πηγή: Τεχνική Υπηρεσία Δήμου Παύλου Μελά (υπόβαθρο) και ίδια επεξεργασία.

Πόλη και πολιτική κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης

Την Κυριακή 4 Απριλίου του 1975 διεξάγονται οι επαναληπτικές των πρώτων αυτοδιοικητικών εκλογών της μεταπολίτευσης. Στις περισσότερες αστικές περιοχές της χώρας, που ήταν παλιές προσφυγούπολεις και στην συνέχεια τόποι εγκατάστασης των εργατικών στρωμάτων της εσωτερικής μετανάστευσης, εκλέχθηκαν δήμαρχοι της κουμμουνιστικής Αριστεράς. Στη δυτική Θεσσαλονίκη, η πλήρης επικράτηση των τοπικών αριστερών δυνάμεων θα συμβεί στις αμέσως επόμενες δημοτικές εκλογές που έγιναν λίγους μήνες μετά τον μεγάλο σεισμό του 1978. Κατόπιν της φυσικής αυτής καταστροφής, οι κάτοικοι της πόλης έμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε πρόχειρους καταυλισμούς. Η συνθήκη αυτή αποτέλεσε ένα προνομιακό πεδίο για να επιδείξουν οι τοπικοί κομματικοί μηχανισμοί της Αριστεράς την αλληλεγγύη και την οργάνωσή τους με αποτέλεσμα οι εκπρόσωποί τους να πιστωθούν συμβολικό κεφάλαιο και ισχυρές πλειοψηφίες στις δημοτικές εκλογές του 1978.⁷ Πλέον αυτής της συγκυρίας, η πολιτική δυναμική του κουμμουνιστικού κόμματος στην αυτοδιοίκηση την εποχή αυτή σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις διεργασίες της μεταπολεμικής αστικοποίησης. Τούτο διότι με την αστικοποίηση αφενός είχαν συσσωρευτεί έντονα προβλήματα καθημερινότητας με την αντίστοιχη κοινωνική δυσφορία και αφετέρου είχαν δημιουργηθεί τα αστικά ανθρώπινα περιβάλλοντα που ευνοούσαν τη συσπείρωση και την έκφραση της αντίδρασης στην καταστολή αρχικά του συγκεντρωτικού μετεμφυλιακού κράτους και στην συνέχεια της δικτατορίας.⁸ Οι συνθήκες αυτές ήταν παραπάνω από αληθείς και για την περίπτωση της δυτικής Θεσσαλονίκης.

Οι αριστερές διοικήσεις παρέμειναν στα δημαρχεία των περιοχών της δυτικής Θεσσαλονίκης για δύο έως τρεις εκλογικές τετραετίες καλύπτοντας χρονικά την περίοδο έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Τα πρώτα χρόνια, η δημοτική οργάνωση βρισκόταν υπό την αυστηρή καθοδήγηση του κεντρικού κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ. Τα δημοτικά καταστήματα είχαν καταληφθεί εξ ολοκλήρου από τις τοπικές κομματικές οργανώσεις, τις «Ακτίβες», των οποίων οι τοπικοί αρχηγοί και οι αρμόδιες επιτροπές είχαν συντονιστική, οργανωτική και αποφασιστική δύναμη μεγαλύτερη από αυτή των δημάρχων. Επιστημονικό προσωπικό είχε προσληφθεί για την υπηρεσία των νέων στόχων επιλεγμένο μέσα από την στρατευμένη νεολαία του κόμματος. Το προσωπικό των άλλων βαθμίδων προσλαμβάνονταν επίσης μετά από υποδείξεις του κόμματος δημιουργώντας διά όλων των παραπάνω μια τοπική διοικητικο-τεχνική κάστα «ομοιοούμων». Οι διαδημοτικές συνεργασίες για την από κοινού προώθηση θεμάτων των «κόκκινων» δήμων και οι καθοδηγητικές συναντήσεις με τη συμμετοχή ανώτερων κομματικών στελεχών ήταν συχνές και γίνονταν τότε στο ένα δημαρχείο και τότε στο άλλο.⁹ Με αυτό τον τρόπο, τα προβλήματα των γειτονιών αλλά και η δράση για την επίλυσή τους άλλαζαν κλίμακα αναφοράς και αφορούσαν μια πολυπληθή και μεγάλη αστική ενότητα.

Η «λογική της δράσης» των τοπικών διοικήσεων αυτής της περιόδου χαρακτηρίζεται από την έντονη και συνεχή διεκδίκηση παροχών και επιλύσεων ζητημάτων από το κεντρικό κράτος.¹⁰ Τα περιοδικά που εκδίδουν οι δήμοι αποδίδουν αυτή ακριβώς τη λογική: οι ετήσιοι προϋπολογισμοί βαφτίζονται «δικδικητικοί», τα τεχνικά κατασκευαστικά προγράμματα ενέχουν το στοιχείο της «πάλης για τη λύση των αναγκών», τα σχολεία χτίζονται ως αποτέλεσμα των «αγώνων των δημάρχων με το λαό» και η κυβέρνηση συνήθως «αδιαφορεί» ακόμη και για την αγορά απορριμματοφόρων.¹¹ Η έναντι του κράτους αγωνιστική δράση γίνεται βέβαια περαιτέρω κατανοητή, πιθανά και αναμενόμενη, εάν πλέον του ευρύτερα επαναστατημένου κλίματος της εποχής συνυπολογίσουμε και τον υψηλό βαθμό θεσμικής και οικονομικής εξάρτησης της αυτοδιοίκησης από τον κεντρικό σχηματισμό.¹² Πλέον αυτού, διαπιστώνεται, από τις συνεντεύξεις της έρευνας, ότι οι πολιτικοί χώροι της Αριστεράς και του ΠΑΣΟΚ περιλάμβαναν - έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 - ως κοινό ιδεολογικό τους στοιχείο τη θεώρηση της τοπικής αυτοδιοίκησης ως τον πιο δημοκρατικό και συμμετοχικό θεσμό σε αντιπαράθεση με το μετεμφυλιακό συγκεντρωτικό κράτος. Τη θεώρηση, με άλλα λόγια, της αυτοδιοίκησης ως κάτι έξω από το κράτος, ως το ίδιο το λαϊκό κίνημα.

Ποιες ήταν, όμως, αυτές οι ανάγκες και τα αιτήματα του λαού των δυτικών συνοικισμών που επιχειρούσε να καλύψει αυτή η δράση; Αρχικά πρέπει να αναφερθούμε στο κατισχόν αίτημα της τακτοποίησης των αυθαιρέτων και της παράνομης απειλούμενης ζωής εκτός σχεδίου που είχε λάβει τεράστιες διαστάσεις στην περιοχή.¹³ Όπως γνωρίζουμε και από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, ήδη από τα χρόνια πριν τη μεταπολίτευση είχε δημιουργηθεί ένας ισχυρός συνασπισμός υπέρ των αυθαιρέτων: οι τοπικοί αυτοδιοικητικοί αλλά και κυβερνητικοί πολιτικοί, οι οικιστές φυσικά, τα δίκτυα γνώσης και τα τότε δημοσιογραφικά μέσα συνηγορούσαν ότι η ένταξη των αυθαιρέτων στο σχέδιο ήταν η ενδεικνυόμενη λύση στο πρόβλημα.¹⁴ Έτσι, οι εργασίες της Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (ΕΠΑ) και το ρυθμιστικό σχέδιο Θεσσαλονίκης, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, προετοιμάζονται με φανερή αισιοδοξία και σθεναρή στήριξη από τις αριστερές διοικήσεις των δυτικών περιοχών και εφόσον σε αυτά τα εγχειρήματα ενσωματώνονταν η λύση του ζητήματος των αυθαιρέτων.¹⁵ Πλέον αυτού, τα δίκτυα γνώσης και οι επαγγελματίες πολεοδόμοι εμπλούτιζαν την αναμενόμενη πολεοδομική ευτοπία που έφερνε η πολεοδομική μεταρρύθμιση της εποχής με ποικίλους νέους μηχανισμούς (όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε η Ζώνη Ενεργού Πολεοδομίας στον Εύοσμο, η Ζώνη Αστικού Αναδασμού στην Ευκαρπία και η ζώνη οικιστικού προγράμματος στην Πολίχνη).¹⁶ Μέσα στους μηχανισμούς αυτούς ενσωματώνονταν οι προσδοκίες μιας νέας πόλης απαλλαγμένης από την λογική της μικρο-ιδιοκτησίας αλλά και μιας νέας κοινωνικής οικονομίας συστατικά της οποίας θα ήταν οι κοινοπρακτικές ενώσεις οικοδόμων κατασκευαστών και οι εταιρείες μεικτής οικονομίας δήμων – οικοπεδούχων.¹⁷ Ως εκ τούτου, το εγχεί-

ρημα της πολεοδομικής ανασυγκρότησης της εποχής εδράζονταν πάνω σε συνθήκες ισχυρής πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης που σχημάτιζε η σύμπλευση των «από τα κάτω» αναγκών αλλά και των «από τα πάνω» ιδεολογικών προσανατολισμών και οραματισμών.

Παράλληλα με τους σχεδιασμούς παρέμενε το πρακτικό πρόβλημα ελέγχου της αυθαίρετης δόμησης που στις αρχές του 1980 συνεχίζονταν, ακόμη, εντατικά. Οι διοικήσεις είχαν υιοθετήσει διάφορες τακτικές για την αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος. Στην Πολίχνη είχαν οργανωθεί συνεργεία από δημοτικούς υπαλλήλους που αστυνόμευαν νυχθημερόν τις δυσπρόσιτες εκτάσεις. Η πρακτική αυτή δεν απέδωσε ιδιαίτερα αποτελέσματα εφόσον η στάση της δημοτικής αρχής ήταν αμφίθυμη, παραχωρώντας, συστηματικά, δημοτική γη σε καταπατητές από το 1974 έως το 1987. Στον Εύοσμο, πάλι, ο δήμαρχος Στ. Διονυσίου, μέσω της προσωπικής του επιμονής για την αποτροπή της άναρχης δόμησης, προώθησε και κατάφερε το 1979 την έγκριση σχεδίου πόλης για το μεγαλύτερο μέρος των διοικητικών ορίων του δήμου.¹⁸ Σε έντονο κλίμα αντιπαράθεσεων με τους οικιστές και για τη διευκόλυνση εφαρμογής του σχεδίου προχωρούσε δε και σε κρασπεδώσεις (οριοθέτηση, δηλαδή, των οδών) στην αδόμητη τότε περιοχή της Νέας Πολιτείας αλλά και όπου θεωρούνταν ακόμη απίθανο να αναπτυχθεί η κατοικία. Τα ζητήματα πάλι των ελλείψεων βασικών τεχνικών υποδομών αντιμετωπίζονταν επίσης με διάφορους «αγωνιστικούς» τρόπους. Η πρακτική που επιτρεπόταν από τον δημοτικό και κοινοτικό κώδικα και συνηθίζονταν ήδη από την δεκαετία του '40 για την υποχρεωτική προσφορά εργασίας των κατοίκων συνεχίστηκε έως και τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μάλιστα εντατικά. Οι δήμοι εξασφάλιζαν τα οικοδομικά υλικά και δημοτικοί εργάτες και κάτοικοι επιδίδονταν με την προσωπική τους εργασία στην κατασκευή υδρευτικών – αποχετευτικών έργων ή διανοίξεις οδών. Οι διεκδικήσεις για αντιμετώπιση των αναγκαίων τεχνικών και κοινωφελών υποδομών μπορεί ακόμη να περιλάμβαναν τρόπους που σήμερα δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε. Όπως για παράδειγμα η ιδιαζόντως αποτελεσματική «επίταξη» αστικών λεωφορείων που συνήθιζε η δήμαρχος Ελ. Παπαναγιώτου στην Πολίχνη και η μεταφορά όλων των κατοίκων στις αρμόδιες υπηρεσίες ύδρευσης ή αποχέτευσης προς διαμαρτυρία και διεκδίκηση των αναγκαίων έργων.

Πόλη και πολιτική κατά την δεκαετία του 1990

Στο τέλος του 1980 πολλά στοιχεία των τοπικών υποθέσεων, όπως περιεγράφηκαν παραπάνω, αρχίζουν να μετασχηματίζονται. Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της δυτικής Θεσσαλονίκης θα μειωθεί τα επόμενα χρόνια και έως ότου ξεκινήσει ένας νέος κύκλος εισροής κατοίκων που θα σχετίζεται με τις διεργασίες της αστικής διάχυσης. Με βάση το νέο θεσμικό πλαίσιο και τις δραστηριότητες της ΕΠΑ, τα

σημαντικότερα χωρικά ζητήματα όλων των περιοχών (ένταξη στο σχέδιο των αυθαιρέτων, επεκτάσεις του σχεδίου πόλης) μπαίνουν σε μια κατεύθυνση ρύθμισης. Σταδιακά, η πολεοδομική πολιτική από-επενδύεται του ελπιδοφόρα οραματικού της χαρακτήρα και μετατρέπεται σε τεχνοκρατική υπόθεση. Οσα έμεναν να γίνουν σε αυτόν τον τομέα (πράξεις εφαρμογής, απαλλοτριώσεις για εύρεση του ισοζυγίου της γης) δεν ήταν λιγότερο σημαντικά ως προς τα θέματα που διακυβεύονταν, ήταν, όμως, υποθέσεις απομακρυσμένες από μαζικά ή συλλογικά αιτήματα. Οι αριστερές διοικήσεις είχαν κερδίσει τις εκλογικές αναμετρήσεις με την ενεργή υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ και ενσωματώνοντας στα πολιτικά τους σχήματα τοπικά στελέχη του κόμματος αυτού.¹⁹ Όμως το τελευταίο, ως κόμμα εξουσίας πια, είχε αποκτήσει μια δυναμική που δεν ήταν δυνατόν να μην εκφραστεί και τοπικά. Από το 1986 και μετά και με σχετικές χρονικές διαφορές θα ξεκινήσει στον πολιτικό κόσμο των δυτικών μια δεύτερη περίοδος που χαρακτηρίζεται από την επικράτηση (για 12 – 16 χρόνια) δημάρχων των οποίων το κομματικό στίγμα προερχόταν από το ΠΑΣΟΚ. Προς τη νέα αυτή πολιτική συνθήκη συνηγόρησε η λεγόμενη διάρρηση του «αντι-δεξιού μετώπου» (δηλαδή της αμοιβαίας στήριξης υποψηφίων ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ στις εκλογές) που κατά τη βιβλιογραφία εμφανίζεται τυπικά στις δημοτικές εκλογές του 1986.²⁰ Τα παραπάνω αλλά και πολλές άλλες παράμετροι που δεν ήταν δυνατόν να αναφερθούν εδώ διαμορφώνουν το πλαίσιο συνθηκών εισαγωγής σε μια πολλή διαφορετική, ως προς τα κοινωνικά, πολιτικά και χωρικά ζητήματά της, δεκαετία.

Η λογική δράσης των τοπικών διοικήσεων του ΠΑΣΟΚ, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, συνεχίζει να διατηρεί τον έντονα αγωνιστικό – διεκδικητικό χαρακτήρα απέναντι στο κεντρικό κράτος που διακρίναμε και κατά την περίοδο των αριστερών διοικήσεων με σημαντικές, ωστόσο, διαφορές. Η δράση αυτή έχει δύο επιχειρησιακούς βραχίονες: περιελάβανε αφενός πιέσεις και διεκδικήσεις επίλυσης προβλημάτων δια των στενών προσωπικών και κομματικών επαφών με ανώτερα στελέχη του ΠΑΣΟΚ (πολλά από τα οποία προέρχονταν από την Θεσσαλονίκη και κατείχαν σημαντικές θέσεις στον κυβερνητικό σχηματισμό) και αφετέρου αγωνιστικές ενέργειες (διαβήματα, κλείσιμο του δημαρχείου, καταλήψεις, κινητοποιήσεις των δημοτών) όταν η διαχείριση των δημοτικών υποθέσεων δια της προηγούμενης οδού απέβαινε αδιέξοδη. Ο πολιτικός λόγος που πλαισιώνει τη δράση αυτή απομακρύνεται σταδιακά από το ισχυρό ιδεολογικό στίγμα της προηγούμενης περιόδου αλλά και από το υποκείμενο αναφοράς του, δηλαδή τον «λαό», προκειμένου να πλαισιώσει τις διεκδικήσεις με αφηγήσεις των προβλημάτων της πόλης πιο αποστασιοποιημένες, με αιτίες που παρουσιάζονται ουδέτερες πολιτικά και με σκοπούς και ανάγκες που τρέφουν φανερό αισιοδοξία για τις δυνατότητες ανάπτυξης και ευημερίας του τόπου. Εντός αυτού του πλαισίου αναδύεται και κυριαρχεί στον δημόσιο λόγο η ρητορική της «υποβαθμισμένης» δυτικής Θεσσαλονίκης. Η ρητορεία της «στερημένης», της «κακής» πλευράς της πόλης, αναπαράχθηκε τόσο συστηματικά αρχικά στον πολιτικό,

στην συνέχεια στον δημοσιογραφικό και τελικά και στον επιστημονικό λόγο που ακόμη και σήμερα αρκεί για να συμβολίσει μονολεκτικά όλο το χωρικό αχανές δυτικά του νοητού ορίου της πλατείας Βαρδαρίου.²¹

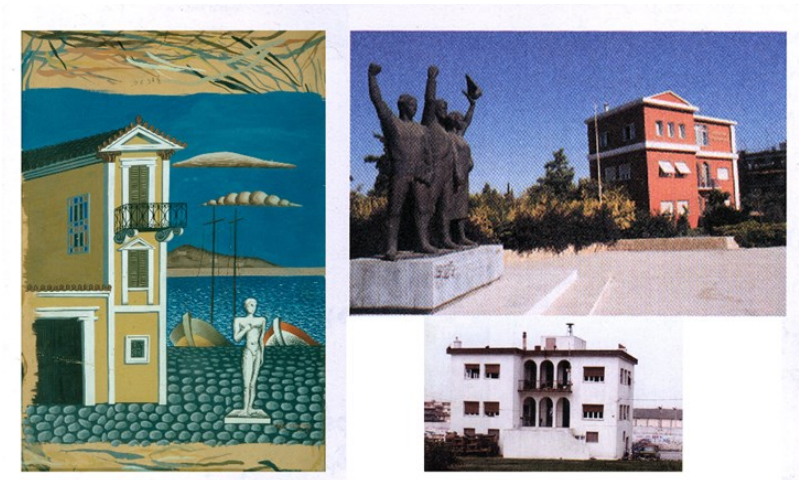
Εικ. 2. Αριστερά, εξώφυλλο του περιοδικού «Τα Νέα της Νεάπολης», τ.6, Ιούλιος 1996. Δεξιά, εξώφυλλο του περιοδικού «Ο δημότης της Σταυρούπολης», Μάιος – Ιούνιος 1991. Πηγή: Συλλογή της ερευνήτριας.

Τι συνέθετε όμως αυτή την «υποβάθμιση»; Κατόπιν ένταξης των περιοχών στο σχέδιο πόλης, τα ζητήματα που κατά προφανή τρόπο συνδέονταν με τις «από τα κάτω» πιέσεις και τις ανάγκες των δυτικών γειτονιών περιλάμβαναν τις πάμπολλες ελλείψεις σε τεχνικά δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης και τις αδιάνοικτες και αδιαμόρφωτες οδούς που άθροιζαν δεκάδες χιλιόμετρα. Περιλάμβαναν ακόμη τα σχολεία που στις αρχές του 1990 συνέχιζαν να στεγάζονται σε ενοικιαζόμενα διαμερίσματα και καταστήματα, περίπτωση στην οποία ενέπιπταν και αρκετές δημοτικές υπηρεσίες, ενώ μηδαμινός ήταν και ο λοιπός κοινωφελής εξοπλισμός (παιδικοί σταθμοί, πολιτιστικά κέντρα κλπ.). Πολιτικός και επιστημονικός λόγος αναγνώριζαν επίσης το ζήτημα των σοβαρών ελλείψεων ελεύθερων χώρων ενώ σημειακά και μόλις στο τέλος της δεκαετίας εμφανίζονται επιστημονικές κυρίως αναφορές σύνδεσης της χωρικής υποβάθμισης με τα ζητήματα της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η συγκρότηση, ομονόηση και επικοινωνία των παραπάνω χωρικών προβλημάτων και ελλείψεων της δυτικής Θεσσαλονίκης υπό την μονολεκτική αφήγηση της «υποβαθμισμένης» πλευράς αποτελεί εγχείρημα εκ νέου αναπαράστασης και απόδοσης συγκρουσιακού νοήματος στην πολιτική δράση απομακρυσμένο από τις νοηματοδοτήσεις της οριζόντιας ταξικότητας της προηγούμενης δεκαετίας. Βοήθησε αδιαμφισβήτητα στην προώθηση προς επίλυση πολλών ζητημάτων της δυτικής Θεσ-

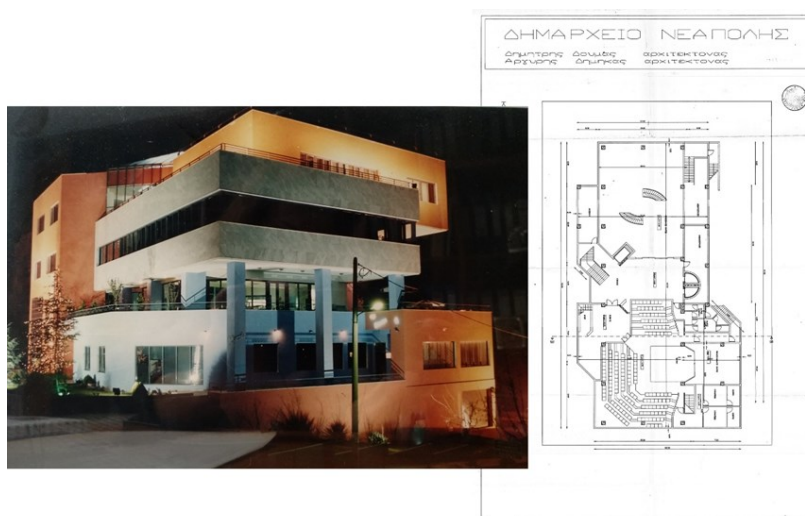
σαλονίκης στην ατζέντα των αποφάσεων της κεντρικής διοίκησης. Σχετίζεται δε άμεσα και με τις ζωντανές, ακόμη, ιδεολογικές αναζητήσεις για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα δια μέσου και των πολιτικών που υιοθετούνται για τον χώρο της πόλης.

Αυτό που γίνεται επίσης σαφές από το υλικό που εξετάστηκε είναι ότι τη δεκαετία του '90 εισάγεται και προωθείται συστηματικά μια νέα αντίληψη για το ρόλο της αυτοδιοίκησης ως φορέα «ανάπτυξης». Την νέα αντίληψη πλαισιώνουν ρητορικά όροι όπως «τοπικός πόρος», «ενδογενής ανάπτυξη», «υποκείμενα της ανάπτυξης», «πρόγραμμα ανάπτυξης» που συναντούμε με παραλλαγές σε διάφορα κείμενα της εποχής.²² Εξετάζοντας, ωστόσο, το επιχειρησιακό σκέλος των οραματισμών της «ανάπτυξης», ήτοι των έργων και των προγραμμάτων που υιοθετήθηκαν, διαπιστώνουμε ότι «ανάπτυξη» για την τοπική δράση της δεκαετίας του 1990 σημαίνει πρώτιστα την κάλυψη των ελλείψεων σε τεχνικές και κοινωφελείς υποδομές. «Ανάπτυξη» σημαίνει επίσης διεύρυνση των δραστηριοτήτων προς παροχή περισσότερων υπηρεσιών προς τους δημότες και ειδικότερα υπηρεσιών που έχουν να κάνουν με τις κοινωνικές ανάγκες του ελεύθερου χρόνου, της εκπαίδευσης και την αναψυχή.²³ Με άλλα λόγια μια «ανάπτυξη» η οποία ουδόλως σχετίζεται με οικονομικά ή επιχειρηματικά εγχειρήματα και αντίθετα μια «ανάπτυξη» που συμπορεύεται με την ανοδική κοινωνική κινητικότητα των άλλοτε εργατοτεχνιτών της αγροτικής εξόδου προς τα ευρεία αστικά μεσοστρώματα.

Ειδική θέση στην ατζέντα της ανάπτυξης είχε ο τομέας του πολιτισμού. Στις συνεντεύξεις με διάφορα πολιτικά στελέχη της εποχής επιβεβαιώνεται η βαθιά πεποίθηση τους για αντιστροφή των χαρακτηριστικών της υποβάθμισης που γνώριζαν οι δυτικές περιοχές της Θεσσαλονίκης διαμέσου της πολιτιστικής ανάπτυξης. Η πεποίθηση αυτή είχε σε τέτοιο βαθμό ενσωματωθεί στην επιχειρησιακή λειτουργία ώστε σε κάποιους δήμους διεκδικήθηκε και κατασκευάστηκε ένα τόσο ευρύ δίκτυο πολιτιστικών υποδομών που ακόμη και με την πρώτη ματιά μοιάζει δυσανάλογο σε σχέση με το μέγεθος και την κλίμακα ενδιαφερόντων του τοπικού πληθυσμού. Στη Σταυρούπολη, για παράδειγμα, τα εμβληματικά έργα που απαίτησαν σημαντικούς οργανωσιακούς πόρους και ιδιαίτερη πολιτική επιμονή για να ολοκληρωθούν από τις διοικήσεις της δεκαετίας του '80 και του '90 ήταν το Πολιτιστικό Κέντρο Σταυρούπολης αλλά και το πολιτιστικό συγκρότημα της Μονής Λαζαριστών ενώ ταυτόχρονα σχεδίαζόταν η προώθηση ενός τρίτου πολιτιστικού κέντρου, αντίστοιχης κλίμακας με αυτό της Μονής Λαζαριστών, σε εγκαταλειμμένη καπναποθήκη της περιοχής της Τερψιθέας. Η «πολιτιστική έκρηξη» στηρίχθηκε και από την διοργάνωση του mega-γεγονότος της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Θεσσαλονίκης 1997 οπότε και δια αυτών των χρηματοδοτήσεων ολοκληρώθηκαν τα ημιτελή η κατασκευάστηκαν εκ του μηδενός στην περιοχή πνευματικά κέντρα, ωδεία, δημοτικές βιβλιοθήκες, ανοικτά και κλειστά θέατρα, υπαίθριοι κινηματογράφοι και εκθεσιακοί χώροι.²⁴

Εικ. 3. Επέκταση καθ' ύψος – ανακατασκευή δημαρχείου Σταυρούπολης και περιβάλλοντος χώρου, Αρχιτέκτονας: Γιώργος Αθανασόπουλος, Μελέτη – κατασκευή: τεχνική υπηρεσία Δήμου Σταυρούπολης, δεκαετία του 1980. Πηγή: Συλλογή Σπύρου Λαζαρίδη που περιλήφθηκε σε δημοσίευμα του περιοδικού Ο δημότης της Σταυρούπολης και υπότιτλο «Ο πίνακας του Ν. Εγγονόπουλου που «ευθύνεται» για την μεταμόρφωση του κτιρίου».

Εικ. 4. Φωτογραφία και σχέδιο του Δημαρχείου Νεάπολης. Αρχιτέκτονας: Δημήτρης Δούμας, Μελέτη – κατασκευή: τεχνική υπηρεσία Δήμου Νεάπολης, 1990 – 1995. Πηγή: Αρχείο Δ. Δούμα.

Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι την δεκαετία του 1990, υπό τις συνθήκες που περιεγράφηκαν παραπάνω, σαρώθηκαν με ανταποκρίσεις και με μια απίστευτη παραγωγικότητα σε τεχνικές υποδομές και κτιριακά έργα τα λειτουργικά προβλήματα

τα αλλά και όσα ζητούμενα αφορούσαν τον εξοπλισμό του νέου αστικού τρόπου ζωής. Αντιπροσωπευτικό έργο από αυτά που δεν υλοποιήθηκαν και παρέμειναν σε οραματικό επίπεδο ήταν η ιδέα του δυτικού τόξου. Το δυτικό τόξο αποτελούσε μια «από τα πάνω» πρόταση αστικής αναγέννησης όλης της δυτικής Θεσσαλονίκης.²⁵ Περιελάμβανε την ανάπτυξη των πολλών στρατοπεδικών εκτάσεων που υπήρχαν στην περιοχή ως διαδοχικούς κοινόχρηστους χώρους με κοινωφελείς υποδομές γύρω από έναν επίσης κοινόχρηστο πράσινο άξονα που σχημάτιζε το ρέμα του Δενδροποτάμου. Υπέρ της προώθησης και υλοποίησης της ιδέας είχε δημιουργηθεί ένας ισχυρός συνασπισμός υπεράσπισης μεταξύ των τοπικών διοικήσεων και των δικτύων γνώσης. Εκτός από τις διαδοχικές εξαγγελίες για την υλοποίηση του έργου στις οποίες δεσμεύονταν αυτοδιοίκηση και δια αυτής και η κεντρική κυβέρνηση είχε συγκροτηθεί για την διαχείριση του θέματος τεχνική επιτροπή ευρωπαίων και Ελλήνων ειδικών του πολεοδομικού και αστικού σχεδιασμού και είχε διενεργηθεί διεθνής αρχιτεκτονικός διαγωνισμός στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της πολιτιστικής πρωτεύουσας του 1997. Η πρόταση του δυτικού τόξου εμπεριείχε την ιδέα της ριζικής αναταδιάταξης των συνθηκών της ελληνικής πόλης κυρίως δε όσον αφορά την συνύπαρξη του κτισμένου και του κενού, την αναλογία και την σχέση του ιδιωτικού με το δημόσιο χώρο.²⁶ Εμεινε όμως μόνο ένα όραμα εφόσον προϋπόθεση για την υλοποίησή του ήταν η αναδιάταξη στην δημόσια σφαίρα της πολιτικής ισχύος των θεσμικών σχημάτων και των ομάδων συμφερόντων. Εν προκειμένου, η αναδιάταξη αυτή θα αφορούσε τη μείωση της δύναμης επιρροής επί των αποφάσεων που είχε ο στρατός, τα θεσμικά σχήματα του οποίου δεν συνάινεσαν ποτέ στην παραχώρηση των αναγκαίων εκτάσεων των στρατοπέδων. Θα αφορούσε επίσης την ουσιαστική ενδυνάμωση και ωρίμανση της αυτοδιοίκησης προκειμένου αυτή να προσέλθει σε αυξημένων διαχειριστικών ικανοτήτων διαδημοτικά σχήματα ή σχήματα μητροπολιτικής διοίκησης. Το ίδιο συμπέρασμα συνοδεύει και άλλα μικρότερα ή λιγότερα οραματικά έργα από όσα εξετάστηκαν στην έρευνα και δεν υλοποιήθηκαν την περίοδο αυτή.

Εικ.5. Βραβευμένες προτάσεις από τον διαγωνισμό του Δυτικού Τόξου. Πηγή: ΟΠΠΕΘ '97. Το δυτικό τόξο στη Θεσσαλονίκη. Νέοι κοινόχρηστοι χώροι για την σύγχρονη πόλη, (Θεσσαλονίκη: Euroran & Untimely Books).

Συμπερασματικές σημειώσεις

Σκοπός του παρόντος κειμένου ήταν η παράθεση ερευνητικών στοιχείων και η μεθόδευσή τους προκειμένου να εξεταστεί ο χαρακτήρας των αστικών πολιτικών τη δεκαετία του 1990. Η διαθέσιμη βιβλιογραφία για τις αστικές πολιτικές στη Ελλάδα προσανατολίζεται κατά βάση στις κατά καιρούς ενέργειες του κεντρικού κράτους που αφορούν τα εγχειρήματα πολεοδομικής οργάνωσης ή εκσυγχρονισμού. Αυτός ο προσανατολισμός είναι αρκούντος δικαιολογημένος δεδομένου του έντονα συγκεντρωτικού τρόπου άσκησης των εξουσιών στη χώρα, γεγονός που συνέβαλε ώστε το αυτοδιοικητικό επίπεδο και άλλες υπό-εθνικές βαθμίδες διοίκησης να μην αποκτήσουν καμία ουσιαστική αυτοτέλεια ή ακόμη και ενδογενή δυναμική στη διαμόρφωση πολιτικών στην τοπική κλίμακα. Παράλληλα, όμως, ισχύει το ότι η υιοθέτηση προγραμμάτων και έργων που επηρεάζουν το μέλλον των αστικών περιοχών αποτελούν σύνθετες μορφές πολιτικών οι οποίες διαμορφώνονται μεταξύ άλλων από τη διατύπωση αιτημάτων και την μεθόδευση πιέσεων, από τις συμμαχίες εξουσίας, από την οργάνωση και διαμεσολάβηση των συμφερόντων. Ως εκ τούτου, το παρόν κείμενο αποτελεί εγχείρημα διερεύνησης αυτών των παραμέτρων στην τοπική κλίμακα.

Με βάση τα στοιχεία της έρευνας διακρίνεται μια πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος που διαρκεί από το 1974 έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980. Την περίοδο αυτή, η τοπική δημόσια δράση για τα θέματα της πόλης κυριαρχείται και αφομοιώνεται συνολικά στις ενέργειες που απαιτούνται για την αντιμετώπιση των χωρικών εκφάνσεων της ελλιπούς συσσωμάτωσης στον αστικό τρόπο ζωής

(αυθαίρετη δόμηση). Ο κεντρικά σχεδιασμένος πολεοδομικός εκσυγχρονισμός των εργασιών της ΕΠΑ γνωρίζει στο αυτοδιοικητικό πεδίο του παραδείγματος την ενεργό στήριξη εφόσον σε αυτές τις θεσμικές αλλαγές συγχωνεύονται ταυτόχρονα αξιακά και ιδεολογικά φορτία για μια νέα τάξη πραγμάτων αλλά και η εκπλήρωση των κυρίων κοινωνικών αιτημάτων για νομιμοποίηση των αυθαιρέτων. Τα όρια της πολιτικής δυναμικής του πολεοδομικού εκσυγχρονισμού αυτής της περιόδου εξαντλούνται στο σημείο εκπλήρωσης αυτού του μαζικού αιτήματος.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 πολλά στοιχεία, τοπικά αλλά και ευρύτερα αρχίζουν να μετασηματίζονται. Διακρίνεται έτσι στην περίπτωση μελέτης μια νέα περίοδος που ξεκινά λίγα χρόνια πριν το έτος 1990 και καλύπτει το σύνολο αυτής της δεκαετίας. Ως προς τις αστικές πολιτικές που υιοθετούνται αναδεικνύεται ότι πρόκειται για την περίοδο που το αστικό περιβάλλον του παραδείγματος εξοπλίστηκε μεθοδικά με τις αναγκαίες τεχνικές και κοινωφελείς υποδομές και στις οποίες προσανατολίζονταν συστηματικά οι επιχειρησιακές προσπάθειες της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ρητορικά, η προσπάθεια αυτή πλαισιώνεται από την έννοια της «ανάπτυξης» και εφόσον έχει προηγηθεί η διάδοση και εμπέδωση του νέου ρόλου της αυτοδιοίκησης ως φορέα ανάπτυξης δια της δράσης του κεντρικού κράτους και των επαφών της χώρας με τον υπερεθνικό ευρωπαϊκό σχηματισμό. Ωστόσο, η έννοια της ανάπτυξης μετασηματίζεται στην λογική δράσης της αυτοδιοίκησης προσεγγίζοντας ουσιαστικά την έννοια της ευημερίας. Με άλλα λόγια παρατηρείται πράγματι μια αλλαγή στις υιοθετούμενες πολιτικές σε σχέση με την δεκαετία του 1980 που επηρεάζεται από την ευρύτερη μετα-νεωτερική συνθήκη διάδοσης ιδεών, πρακτικών και πολιτικών προσανατολισμών αλλά και την κοινωνική άνοδο και ευημερία του αστικού πληθυσμού. Οι αλλαγές αυτές, όμως, δεν αφορούν σε καμία περίπτωση την ενίσχυση του οικονομικού ρόλου των αστικών περιοχών και δεν μπορούν να περιγραφούν και να ερμηνευτούν έξω από τις συνθήκες της ελληνικής πόλης.

Βιβλιογραφία

Davies, Jonathan and David Imbroscio, επιμ. *Theories of Urban Politics*. London: Sage Publications, 2009.

Fischer, Frank, Gerald Miller and Mara Sidney, επιμ. *Handbook of Public Policy Analysis. Theory, Politics and Methods*. Boca Raton: London: New York: CRC Press, 2006.

Edelman, Murray. *Political Language. Words that succeed and policies that fail*. New York: Academic Press, 1977.

Hastaoglou, Vilma, Kostis Hadjimichalis, Nikos Kalogirou and Nikos Papamichos, "Urbanization, crisis and urban policy in Greece," *Antipode* 19 (1987): 154 - 177.

Hlepas, Nikolaos – Komninos and Panagiotis Getimis, "Greece: A Case of Fragmented Centralism and "Behind the Scenes" Localism." In *The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe*, ed. Frank Hendriks, Anders Lidström and John Loughlin, 410 - 21. New York: Oxford University

Press, 2011.

Kingdon, John. *Agendas, Alternatives and Public Policies*, 2nd edition. New York: Longman, 1995 (1984).

Leontidou, Lila. *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Ανδρικοπούλου, Ελένη, Γρηγόρης Καυκαλάς και Αλέξανδρος Φ. Λαγόπουλος. *Θεσσαλονίκη. Πολεοδομική διερεύνηση - κριτική ρυθμιστικών προτάσεων και προοπτικές εξέλιξης της πόλης*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1979.

Βαΐου, Ντίνα, Μαρία Μαντούβαλου και Μαρία Μαυρίδου. "Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας". Στο *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974»*, 25 – 37. Βόλος, 2002.

Βαΐου, Ντίνα. "Τάσεις και συγκρούσεις στη διαμόρφωση πολιτικής για το χώρο στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1990 - Το χρονικό μιας απουσίας". Στο *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διάνοησης στη σημερινή Ελλάδα: 8ο Επιστημονικό Συνέδριο (του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα)*, 422 – 429. Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001.

Βαμβακάς, Βασίλης και Παναγής Παναγιωτόπουλος. «Η Ελλάδα στην δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός». Στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό λεξικό*. Αθήνα: Το πέρασμα, 2010.

Βερναρδάκης, Χριστόφορος και Γιάννης Μαυρής. *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας, 1991.

Βούλγαρης, Γιάννης. *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2001.

Γετίμης, Παναγιώτης. "Αστικές πολιτικές και κοινωνικά κινήματα στις πόλεις". Στο *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, επιμ. Δημήτρης Οικονόμου και Γιώργος Πετράκος, 359 - 70. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 1999.

Γιαννακού, Αθηνά. «Πολεοδομικά σχέδια για την Θεσσαλονίκη: Ιδεολογία και πρακτική στη διάρκεια του 20ου αιώνα». Στο *Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών*, επιμ. Γρηγόρης Καυκαλάς, Λόης Λαμπριανίδης και Νίκος Παπαμίχος, 93 - 115. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2008.

Δεμερτζής, Νίκος. "Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα στην Δεκαετία του '80". Στο *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, επιμ. Ηλίας Νικολακόπουλος και Χρήστος Λυριτζής, 70-96. Αθήνα: Θεμέλιο, 1990.

ΔΕΠΟΣ – Σπουδαστήριο Πολεοδομίας Α.Π.Θ. *Οικιστικό Πρόγραμμα Πολίχνης*, 1982.

Καλογήρου, Νίκος. «Αστικοποίηση και πολεοδομική πολιτική στην περιοχή της Θεσσαλονίκης». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 30-31 (1977): 355-64.

Καλογήρου, Νίκος. «Οργάνωση και παραγωγή του χώρου στους αυθαίρετους οικισμούς με βάση μια έρευνα πεδίου σε δύο οικισμούς της Θεσσαλονίκης». *Τεχνικά Χρονικά*, 2 (1980): 51-59.

Κοτζαμάνης, Βύρων και Θωμάς Μαλούτας. "Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής - λαϊκής στέγης". *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56 (1984): 121-46.

Κούρτη, Παρασκευή. *Αστικές πολιτικές και δημόσιος χώρος. Συνέχεια και αλλαγή στην διαχείριση του δημόσιου χώρου στη δυτική Θεσσαλονίκη*, 1980 – 2010. Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2017.

Λαδή, Στέλλα και Βασιλική Νταλάκου. *Ανάλυση Δημόσιας Πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014.

Λαμπριανίδης, Λόης. "Η πορεία ανάπτυξης της πόλης από τη δεκαετία του 80: Γιατί δεν αξιο-

ποιήθηκαν αποτελεσματικά οι ευκαιρίες". Στο Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία, επιμ. Γρηγόρης Καυκαλάς, Λόης Λαμπριανίδης και Νίκος Παπαμίχος, 295-360. Αθήνα: Κριτική, 2008.

Μαντούβαλου, Μαρία και Μαρία Μαυρίδου. "Αυθαίρετη δόμηση: Μονόδρομος σε αδιέξοδο;", Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, τ.7 (1993): 77 - 108.

Σεφεριάδης, Σεραφείμ. "Από την αποθέωση στη στηλίτευση: η «μεταπολίτευση» ως θεωρητικό και ερευνητικό αφήγημα". Στο Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας, επιμ. Παύλος Σούρλας, 563 - 573. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2016.

Σημαιοφορίδης, Γιώργος, επιμ. ΟΠΠΕΘ '97: Το δυτικό τόξο στη Θεσσαλονίκη. Νέοι κοινόχρηστοι χώροι για την σύγχρονη πόλη. Θεσσαλονίκη: Europan & Untimely Books, 1997.

Σπουραδάκης, Μιχάλης. ΠΑΣΟΚ: Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία. Αθήνα: Πατάκης, 1998.

Τσουλουβής, Λευτέρης. Ανάγκες σε γη και κατοικία σε μεγάλο αστικό κέντρο, Θεσσαλονίκη: ΔΕΠΟΣ - Σπουδαστήριο πολεοδομίας Α.Π.Θ., 1980.

Φατούρος, Δημήτρης και Κωστής Χατζημιχάλης. "Αυτογενής οικισμός στην περιοχή της Θεσσαλονίκης". Στο Οικισμοί στην Ελλάδα, επιμ. Ορέστης Δουμάνης και Paul Olivier, 159 - 171. Αθήνα: Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1979.

Χριστοδούλου, Χάρις. Τοπία αστικής διάχυσης. Αστικοποίηση & πολεοδομικός σχεδιασμός. Η περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015.

Χαστάογλου, Βίλμα κ.α. Προσδιορισμός στοιχείων υποβάθμισης και αλλοίωσης του οικιστικού περιβάλλοντος των δυτικών συνοικιών της Θεσσαλονίκης και διατύπωση προγραμματικού πλαισίου αναπλάσεων. Θεσσαλονίκη: ΟΡΘΕ - ΤΠΧΚΠΑ, 2000.

Αναφορές

- 1 Ο Π. Μαρτινίδης χαρακτηρίζει την υπόθεση των συνθηκών της μεταπολεμικής αστικοποίησης ιστορία «καλά μελετημένη», Πέτρος Μαρτινίδης, Μεσιτείες του ορατού (Αθήνα: Στάχυ), 170. Ενδεικτικά για τον χαρακτήρα των μεταπολεμικών πολιτικών που διαμόρφωσαν την ελληνική πόλη: Vilma Hastaoglu, Maria Mantouvalou and Dina Vaiou, "Urban questions in the European Union: Polarization vs integration", European Planning Studies, 3 (1995), 139. Σοφία Αντωνοπούλου, Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950 - 1980 (Αθήνα: Παπαζήση, 1991). Δημήτρης Οικονόμου, «Στεγαστική πολιτική: σημερινή κατάσταση και προοπτικές στις χώρες της Ε.Κ. και στην Ελλάδα», στο Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική: Η σύγχρονη προβληματική, επιμ. Παναγιώτης Γετίμης και Διονύσης Γράβαρης (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993), 313. Μαρία Μαντούβαλου και Μαρία Μαυρίδου, «Αυθαίρετη δόμηση: μονόδρομος σε αδιέξοδο;», Δελτίο συλλόγου αρχιτεκτόνων, 7 (1993), 5. Δημήτρης Φιλιππίδης, Για την ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές (Αθήνα: Θεμέλιο, 1990).
- 2 Οι Ντ. Βαΐου και Κ. Χατζημιχάλης εξετάζοντας τις πολιτικές για τον χώρο τη δεκαετία του 1990 δίνουν σε αντίστοιχο περιεχομένου άρθρο τους τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «Το χρονικό μιας απουσίας». Ντίνα Βαΐου και Κωστής Χατζημιχάλης, "Τάσεις και συγκρούσεις στη διαμόρφωση πολιτικής για το χώρο στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1990 - Το χρονικό μιας απουσίας", στο Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα: 8ο Επιστημονικό Συνέδριο (του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα), (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001), 422.
- 3 Βλ. Λίλα Λεοντίδου, «Διαπολιτισμικότητα και ετεροτοπία στο Μεσογειακό Αστικό Τοπίο: από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην επιχειρηματική πόλη», στο Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, επιμ. Ασπα Γοσποδίνη και Ηλίας Μπεριάτος, (Αθήνα: Κριτική, 2006), 70. Επίσης Γιάννης Αίσωπος, «Ο δημόσιος χώρος της διάχυτης Αθήνας» στο Public Space, Πρα-

- κτικά επιστημονικού συνεδρίου ΤΕΕ/ΚΜ με τίτλο «Δημόσιος χώρος...αναζητείται», επιμ. Γιώτα Αθηνελίδου κ.α. (Θεσσαλονίκη: Can not design publications, 2011), 120 και Γιάννης Χωριανόπουλος και Θάνος Παγώνης, Στα ίχνη της μεσογειακής πόλης. Αστικότητα, σχεδιασμός και διακυβέρνηση στην Αθηναϊκή μητρόπολη (Αθήνα: Κριτική, 2020), 151.
- 4 Τα όσα σημειώνονται αποτελούν μέρος της διδακτορικής μου έρευνας για τους μετασηματισμούς των αστικών πολιτικών - και ειδικότερα όσων από αυτές αφορούν το δημόσιο χώρο της πόλης - στις μεταπολιτευτικές δεκαετίες 1980 έως 2010. Παρασκευή Κούρτη, Αστικές πολιτικές και δημόσιος χώρος. Συνέχεια και αλλαγή στην διαχείριση του δημόσιου χώρου στη δυτική Θεσσαλονίκη, 1980 – 2010 (Διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2017).
 - 5 Επιλέγεται εδώ η αναφορά στους διοικητικούς σχηματισμούς όπως αυτοί ίσχυαν υπό τον θεσμό της μεταρρύθμισης «Ι. Καποδίστριας» διότι αντιστοιχούν χρονικά στην περίοδο μελέτης. Σήμερα, μετά την μεταρρύθμιση του σχεδίου «Καλλικράτης» έχουμε τους εξής δήμους: Κορδελιού – Ευόσμου, Παύλου Μελά (Σταυρούπολη και Πολίχνη), Νεάπολης – Συκεών και Αμπελοκήπων – Μενεμένης.
 - 6 Ο πληθυσμός της δυτικής Θεσσαλονίκης τις τρεις μεταπολεμικές δεκαετίες (1950 – 1980) θα πενταπλασιαστεί. Αναλυτικότερα, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού ήταν 70,32% τη δεκαετία του 1950, 84,49% τη δεκαετία του 1960 και 38,57% τη δεκαετία του 1970. Η αύξηση αυτή δεν αφορούσε ομοιογενώς όλες τις περιοχές καθώς αρχικά πύκνωναν οι δήμοι που βρίσκονταν σε γειτνίαση με το κέντρο της πόλης (Αμπελόκηποι, Νεάπολη και Σταυρούπολη) και στην συνέχεια επεκτάθηκαν οι πιο απομακρυσμένες θέσεις (Μενεμένη, Ευόσμος, Κορδελιό και Πολίχνη). Στο τέλος των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, εκτιμάται ότι το ποσοστό έκτασης που κάλυπτε η αυθαίρετη δόμηση σε σχέση με την εντός σχεδίου οικοδομημένη περιοχή ήταν 200% στην Μενεμένη, 100% στο Κορδελιό, και 50% στην Σταυρούπολη. Αναλυτικά για την μεταπολεμική εξέλιξη της δυτικής Θεσσαλονίκης στο 3ο κεφάλαιο της βιβλιογραφικής παραπομπής της παραπάνω σημείωσης 4.
 - 7 Οι αριστερές παρατάξεις που εκλέχθηκαν στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1978 είχαν ως επικεφαλής τους: Στ. Διονυσίου στον Ευόσμο, Χρ. Τσακίρη στην Σταυρούπολη, Ελ. Παπαναγιώτου στην Πολίχνη, Αλ. Μπινιώρη στην Νεάπολη και Χρ. Ράπτη στους Αμπελόκηπους. Σε κάποιες περιοχές της δυτικής Θεσσαλονίκης, είχαν αναδειχθεί αριστερές τοπικές διοικήσεις ήδη από τις εκλογές του 1975.
 - 8 Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, Η Ελλάδα από την μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση, (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις), 45 και Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Διεκδικήσεις και κινήματα στην ελληνική δεκαετία του '60: Η πρόκληση της θεωρητικής αξιοποίησης» στο Αναδρομές της Εταιρείας Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας, αφιέρωμα με τίτλο «Νεολαία και δικτατορία '67 – '74".
 - 9 Πολλά από τα στοιχεία που μεθοδεύονται στην εισήγηση, όπως εδώ τα σχετικά με την οργάνωση των αριστερών διοικήσεων, βασίζονται σε πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από συνεντεύξεις με υπηρεσιακά και πολιτικά στελέχη της εποχής. Οι συνεντεύξεις περιλαμβάνονται στο τεύχος παραρτήματος (β' τόμος) κατά την βιβλιογραφική παραπομπή της υποσημείωσης 5.
 - 10 Ο όρος «λογική δράσης» προέρχεται από το μεθοδολογικό πλαίσιο της ανάλυσης δημόσιων πολιτικών και χρησιμοποιείται προκειμένου να αναπαρασταθούν κατακερματισμένες ή αντιφατικές πρακτικές του πραγματικού που όμως μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με βάση μια κοινή λογική στη δράση ή στο νόημα που τις αποδίδουν οι δρώντες. Βλ. Pierre Muller και Yves Surel, Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους. Ανάλυση των δημόσιων πολιτικών (Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος, 2002), 41.
 - 11 Εκφράσεις επιλεγμένες από διάφορα φυλλάδια και περιοδικά που δημοσίευαν την εποχή αυτή οι δήμοι προκειμένου να προβάλλουν το έργο των διοικήσεών τους. Ενδεικτικά: Ο Δήμος Νεάπολης, 5. (1986), 2.
 - 12 Παρασκευή Χριστοφιλοπούλου, «ΠΑΣΟΚ και τοπική αυτοδιοίκηση: Οργανωτική δομή και

- πολιτικές» στο ΠΑΣΟΚ. Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία, επιμ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1998), 195. Επίσης Νικόλαος – Κομνηνός Χλέπας, Η πολυβάθμια αυτοδιοίκηση. Θεωρητικές αναζητήσεις και θεσμικές μεταμορφώσεις, (Αθήνα - Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994).
- 13 Για το μέγεθος και την κοινωνική διάσταση της αυθαίρετης δόμησης στην δυτική Θεσσαλονίκη εξετάστηκαν δημοσιεύματα στον ημερήσιο τύπο (κυρίως Ελληνικός Βορράς και Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του 1960), μια σειρά μελετών που είχαν εκπονηθεί την δεκαετία του 1970 από την έδρα Πολεοδομίας του τμήματος Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. καθώς και μελέτη που ανατέθηκε από την ΔΕΠΟΣ σε ομάδα εργασίας με επικεφαλής τον Λ. Τσουλουβή (περιλαμβάνονται στην βιβλιογραφία).
 - 14 Ενδεικτικά της βιβλιογραφίας το αφιέρωμα του περιοδικού Αρχιτέκτονες, 54, (2005) με τίτλο «Αυθαίρετα... Τότε, τώρα και ως πότε».
 - 15 Η Α. Γιαννακού σημειώνει ότι ο τρόπος αυθαίρετης ανάπτυξης των περιοχών θεωρούνταν από τις αριστερές διοικήσεις αποτέλεσμα της πολεοδομικής πολιτικής των συντηρητικών διοικήσεων και συνεπώς το πρόβλημα των αυθαιρέτων είχε αποτελέσει για αυτές τον ακρογωνιαίο λίθο της τοπικής αντι-δεξιάς πολιτικής. Αθηνά Γιαννακού, «Πολεοδομικά σχέδια για την Θεσσαλονίκη: Ιδεολογία και πρακτική στη διάρκεια του 20ου αιώνα», στο Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών, επιμ. Γρηγόρης Καυκαλάς, Λόης Λαμπριανίδης και Νίκος Παπαμίχος (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2008), 93.
 - 16 Ως «δίκτυο γνώσης» θεωρείται εδώ η συσπείρωση ατόμων με κοινό σύστημα πεποιθήσεων που βασίζεται στα γνωστικά πρότυπα και την κοσμοαντίληψη των δρώντων. Πιο συγκεκριμένα η αναφορά περιλαμβάνει το ακαδημαϊκό προσωπικό που δραστηριοποιούνταν ταυτόχρονα και ως επαγγελματίες πολεοδόμοι μελετητές/τριες της έδρας πολεοδομίας του τμήματος αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. και οι οποίοι/οποίες είχαν εξελιχθεί με βάση την παράδοση στην πολεοδομική γνώση που είχε δημιουργήσει ο καθ. Ι. Τριανταφυλλίδης. Στα δίκτυα γνώση της εποχής εντάσσω και τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης (ΟΡΘΕ), του οποίου η δραστηριότητα (κατά την δεκαετία του 1980) συνέπλεε με αυτή των ακαδημαϊκών της πολεοδομίας.
 - 17 Τα στοιχεία αυτά εξάγω από της «πρώτης γενιάς» ΓΠΣ που εκπονήθηκαν στο πλαίσιο της ΕΠΑ για τις επί μέρους περιοχές, από δημοσιεύματα που αφορούσαν το έργο του Οργανισμού Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης καθώς και από άλλα κείμενα και μελέτες που εκπονήθηκαν την περίοδο αυτή από το τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. Ενδεικτική της ένθερμης συναίνεσης των δικτύων γνώσης για τους νέους πολεοδομικούς θεσμούς είναι η παράθεση από την πλευρά των μελετητών του παρακάτω αποσπάσματος από την μελέτη σκοπιμότητας για την ανάπτυξη οικιστικού προγράμματος στο δήμο Πολίχνης το 1982 : «Ο εντοπισμός της έκθεσης στο πρόβλημα της κατοικίας ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την κυβερνητική πολιτική στον τομέα της κατοικίας. Απόδειξη είναι το παρακάτω απόσπασμα από το Πρόγραμμα Επενδυτικής και Παραγωγικής Πολιτικής του 1982: Η κυβέρνηση δίνει προτεραιότητα στην οικοδομική δραστηριότητα που αποσκοπεί στη κάλυψη τεράστιων αναγκών σε λαϊκή στέγη. Πέρα από το πρόγραμμα για εργατική κατοικία του 1982 με τη μορφή δανείων αυτοστέγασης, που θα είναι υπερδιπλάσια του αντίστοιχου προγράμματος του 1981, ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στην πρόωση προγραμμάτων οργανωμένης δόμησης που θα επιδιωχθεί με τη συνεργασία της τοπικής αυτοδιοίκησης και των ιδιωτικών επιχειρηματικών φορέων. Η τοπική αυτοδιοίκηση είναι δυνατόν να συμβάλει αποφασιστικά με παροχή άμεσου ελέγχου των προδιαγραφών των κατασκευαζόμενων οικισμών. Με την οργανωμένη δόμηση θα καταστεί δυνατή η βιομηχανοποίηση και μαζική κατασκευή της οικοδομής με προκατασκευές και τυποποίηση των οικοδομικών στοιχείων. Με την πολιτική ενίσχυση προγραμμάτων οργανωμένης δόμησης θα εξασφαλιστούν κατοικίες σε σωστό περιβάλλον και με ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης. Με το σύστημα αυτό θα καταστεί επίσης δυνατή η εξυγίανση του κατασκευαστικού κυκλώματος, ο έλεγχος των τιμών και της ποιότητας και η εξασφάλιση σταθερής απασχόλησης στους οικοδόμους. Με τα προγράμματα οργανωμένης δόμησης θα προωθηθούν οι κοινοπρακτικές ενώσεις κατασκευαστών, που θα έχουν σαν αποτέλεσμα την

παραπέρα βελτίωση του κόστους κατασκευής ...». Η έμφαση στο πρωτότυπο. ΔΕΠΟΣ – Σπουδαστήριο Πολεοδομίας Α.Π.Θ., Οικιστικό Πρόγραμμα Πολίχνης (1982), 12.

- 18 Ενδεικτικά το δημοσίευμα της Εφημερίδας Θεσσαλονίκη στις 23/10/1975 με υπέρτιτλο «Σοβαρά επεισόδια στον Εύοσμο για τα αυθαίρετα κτίσματα» και υπότιτλο «Κακοποιήθηκε και ο δήμαρχος από πολίτες».
- 19 Σε όλες τις συνεντεύξεις που χρησιμοποιήθηκαν για την διεξαγωγή των συμπερασμάτων τονίζεται η υποστήριξη των αριστερών δημάρχων της δυτικής Θεσσαλονίκης από στελέχη του κεντρικού πολιτικού χώρου. Όπως σημειώνουν επίσης οι Χ. Βερναρδάκης & Γ. Μακρής μετεμφυλιακά, το κέντρο και η αριστερά αποτελούσαν την πολιτική έκφραση του ίδιου κοινωνικού χώρου ανάλογα όμως με τις κατά καιρούς συνθήκες η κατανομή της εκπροσώπησης του διαφοροποιούνταν. Χριστόφορος Βερναρδάκης και Γιάννης Μαυρής, Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης, (Αθήνα: Εξάντας, 1991), 181.
- 20 Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στην δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό λεξικό (Αθήνα: Το πέρασμα, 2010), XXI.
- 21 Από το πλήθος των αποσπασμάτων δημοσίων δηλώσεων ενδεικτικά παραθέτουμε: (α) από την ομιλία του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ, Κ. Λαλιώτη το 1998 στην Μονή Λαζαριστών : «Η περιοχή στο σύνολό της σε σύγκριση με τις άλλες περιοχές της Θεσσαλονίκης είναι υποβαθμισμένη, χωρίς υποδομές, χωρίς δίκτυα ποιότητας ζωής, χωρίς υποδομές εκπαίδευσης, πολιτισμού, αθλητισμού, χωρίς ελεύθερους κοινόχρηστους χώρους ή χώρους πρασίνου», (β) από το κείμενο για τα στρατόπεδα στην δυτική Θεσσαλονίκη του τέως δημάρχου Νεάπολης, Γ. Χατζησάββα το 2001: «Οι δυτικές συνοικίες αποτελούν ένα μωσαϊκό οικιστικών ενοτήτων, οι οποίες διαμορφώθηκαν με αποσπασματικό και ευκαιριακό τρόπο τα τελευταία 70 χρόνια. Πρόκειται για μια άναρχη και απρογραμματίστη ανάπτυξη, πότε νόμιμη και πότε αυθαίρετη, με ελλείψεις σε δημόσιους χώρους, αστικό εξοπλισμό, κεντρικές λειτουργίες και κοινωνικές υποδομές. Η μεγάλη έλλειψη δημόσιων χώρων και υπερτοπικών λειτουργιών, σε συνδυασμό με την χαμηλή ποιότητα του αστικού χώρου, τις δυσκολίες στις επικοινωνίες και συγκοινωνίες, διαμορφώνουν την εικόνα μιας υποβαθμισμένης περιοχής», (γ) από έρευνα που εκπονήθηκε το 2000 από τον Τομέα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Α.Π.Θ. για τον Οργανισμό Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης όπου σημειώνεται χαρακτηριστικά: «...το βάθος και η ένταση της υποβάθμισης για πολλές δεκαετίες, έχουν αφήσει έντονα αποτυπώματα στην κοινωνική διάρθρωση της δυτικής Θεσσαλονίκης. Η κατάσταση αυτή αντανακλάται στην ανάπτυξη υποβαθμισμένων γειτονιών – θυλάκων κρίσης, όπου εμφανίζονται φαινόμενα περιθωριοποίησης, κοινωνικής απομόνωσης και ανεργίας, ενώ παράλληλα εμφανίζονται διάχυτα προβλήματα που σχετίζονται με τη νέα φτώχεια.», Βίλμα Χαστάογλου κα., Προσδιορισμός στοιχείων υποβάθμισης και αλλοίωσης οικιστικού περιβάλλοντος των δυτικών συνοικισμών της Θεσσαλονίκης και διατύπωση προγραμματικού πλαισίου αναπλάσεων, (Θεσσαλονίκη, 2000), 13.
- 22 Αναφέρομαι κυρίως στα κείμενα των Τοπικών Αναπτυξιακών Προγραμμάτων (ΤΑΠ) που εκπονήθηκαν στους περισσότερους δήμους της περιοχής στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και αποτελούσαν προωθούμενη από το Υπουργείο Εσωτερικών μέθοδο οργάνωσης της πολιτικής από τις μέχρι τότε εμπειρίες της χώρας με τον ευρωπαϊκό σχηματισμό. Τα ΤΑΠ που εξετάστηκαν αποτελούν μάλλον φορμαλιστικά κείμενα που ενώ επικαλούνται την ολιστική προσέγγιση για την τοπική ανάπτυξη με έναν πληθωρισμό νέων «αναπτυξιακών» όρων, καταλήγουν σε μια, περιορισμένων οριζόντων, άθροιση των δυνατοτήτων και των οικείων αρμοδιοτήτων σε τέσσερις τομείς (περιβάλλον, οικονομία – επιχειρηματικότητα, τεχνικά έργα, κοινωνικές υπηρεσίες) προτείνοντας κυρίως τεχνικά έργα που θα προκρίνονταν και έξω από οποιονδήποτε επιχειρησιακό σχεδιασμό.
- 23 Τα συμπεράσματα εξάγω από την εξέταση των έργων που προωθήθηκαν προς υλοποίηση στην περιοχή μελέτης μέσω των Ειδικών Αναπτυξιακών Προγραμμάτων Τοπικής Αυτοδιο-

κτησης, ΕΑΠΤΑ – 1 κατά την περίοδο του Α' ΚΠΣ (1989 – 1993), ΕΑΠΤΑ – 2 κατά το Β' ΚΠΣ (1994 – 1999), ΕΠΤΑ (Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης 1998 – 2002) που ακολούθησε τα δύο προηγούμενα κατά το Γ' ΚΠΣ καθώς και του Ολοκληρωμένου Αστικού Προγράμματος Δυτικής Θεσσαλονίκης που χρηματοδοτήθηκε επίσης στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ. Ενδεικτικά τα έργα ΕΑΠΤΑ – 2 περιλάμβαναν στον Δήμο Σταυρούπολης εκτεταμένα έργα οδοποιίας, πεζοδρομήσεις στην περιοχή της Ομόνοιας, την ολοκλήρωση του πολιτιστικού κέντρου καθώς και την αναθεώρηση του σχεδίου πόλης. Στον δήμο Πολίχνης υλοποιήθηκαν ανάλογα ασφαλτοστρώσεις, ηλεκτροφωτισμός οδών και εγκατάσταση φωτεινών σηματοδοτών καθώς και η ολοκλήρωση του πνευματικού κέντρου Καρατάσιου.

- 24 Όπως έχουν υπογραμμίσει διάφοροι μελετητές, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο θεμελιώθηκαν οι κύριοι άξονες της δημόσιας κουλτούρας, το νοηματικό και θεσμικό πλαίσιο της μετέπειτα πολιτισμικής ζωής του τόπου σε μια πρωτόγνωρη «πολιτιστική έκρηξη». Βλ. Μυρσίνη Ζορμπά, Πολιτική του Πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο Δεύτερο μισό του 20ου αιώνα (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη), 305 και Γιάννης Μπασκόζος, Τα περιττά και τα ουσιώδη. Πολιτιστικές τάσεις 1974 – 1989 (Αθήνα: Δελφίνι), 75.
- 25 Η πατρότητα της ιδέας του δυτικού τόξου ανήκει στον τότε αρχιτέκτονα του Δήμου Σταυρούπολης, Γιώργο Αθανασόπουλο.
- 26 Γιώργος Σημαιοφορίδης, «Στρατηγικές για τον δημόσιο χώρο στην περιφέρεια της πόλης» στο ΟΠΠΕΘ '97: Το δυτικό τόξο στη Θεσσαλονίκη. Νέοι κοινόχρηστοι χώροι για την σύγχρονη πόλη, επιμ. Γιώργος Σημαιοφορίδης (Θεσσαλονίκη: European & Untimely Books), 168.

Αμαλία Κωτσάκη & Ευάγγελος Κωλέτσης

Καθηγήτρια Πολυτεχνείου Κρήτης

Αρχιτέκτων ΠΚ, Μεταπτυχιακός φοιτητής

Αρχιτεκτονικές εκφράσεις του αναθεωρημένου ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.

Παρότι η έννοια του κοινοτισμού στη νεώτερη Ελλάδα¹ διαθέτει σημαντική ιστορικότητα, είναι κοινός τόπος ότι η «άνοδος» του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι ταυτισμένη με τα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Το Σύνταγμα του 1975 και οι ρυθμίσεις του για την τοπική αυτοδιοίκηση ουσιαστικά ανοίγουν ένα νέο κεφάλαιο για τον θεσμό με άξονα την «αποκέντρωση» η οποία συχνά παίρνει διαστάσεις αυτοσκοπού με δεδομένη την εγκατάλειψη της υπαίθρου η οποία έχει εξελιχθεί σε μείζον πρόβλημα. Το άρθρο 102 που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της τοπικής αυτοδιοίκησης αναφέρει: «1. Η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων ανήκει στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοικήσεως, των οποίων την πρώτη βαθμίδα αποτελούν οι δήμοι και οι κοινότητες. Οι λοιπές βαθμίδες ορίζονται με νόμο».²

Μετά τις βουλευτικές εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, περίοδος η οποία συμπίπτει και με την είσοδο της Ελλάδας ως πλήρες μέλος στην τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, μία δέσμη από νομοθετικές πράξεις διαμόρφωσαν ένα εντελώς νέο κανονιστικό καθεστώς για την τοπική αυτοδιοίκηση.³ Η αποφασιστική αναβάθμισή της, η προγραμματισμένη αποκέντρωση και η καταξίωση της Λαϊκής Συμμετοχής, θα αποτελέσουν στόχους της κυβερνητικής πολιτικής διακηρυγμένους με emphaticή ρητορεία.⁴

Αποτέλεσμα αυτής της στροφής του ενδιαφέροντος προς την Τοπική Αυτοδιοίκηση ήταν η προκήρυξη σειράς Πανελλήνιων Αρχιτεκτονικών Διαγωνισμών και η ανέγερση σημαντικού αριθμού δημαρχείων. Σημαντικοί, ήδη καταξιωμένοι εκείνη την εποχή Έλληνες αρχιτέκτονες θα σχεδιάσουν κάποια από αυτά ενώ νέοι αρχιτέκτονες θα αναδειχθούν μέσω των διακρίσεων τους στους διαγωνισμούς αυτούς.

Η εισήγηση επιχειρεί να διερευνήσει τους αντικατοπτρισμούς του αναθεω-

ρημένου ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης στην αρχιτεκτονική δίνοντας έμφαση στα δημαρχεία που αποτελούν υλοποιήσεις Α' Βραβείων αρχιτεκτονικών διαγωνισμών.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι παρότι το Σύνταγμα του 1975 είναι εκείνο που αναβαθμίζει τον ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι νομοθετικές πράξεις της κυβέρνησης του 1981, δηλαδή του ΠΑΣΟΚ, είναι εκείνες που διαμόρφωσαν το κανονιστικό πλαίσιο του αναβαθμισμένου ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης που οδήγησε και στην αναζήτηση της υποστήριξής του μέσω της αρχιτεκτονικής. Κατά συνέπεια συζητάμε για τη δεύτερη μεταπολιτευτική περίοδο, δηλαδή 1981-2004.

Αναζητώντας το τι έχει συμβεί στο παρελθόν⁵ θα δούμε ότι εμφανίζεται ενδιαφέρον για προκήρυξη αρχιτεκτονικών διαγωνισμών για την περίοδο αμέσως πριν την επταετία. Στη συνέχεια, η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος θα εμφανίσει ενδιαφέρον σχεδόν ισόποσο με αυτό της επταετίας και αυτό θα εξακοντισθεί την πρώτη δεκαετία της δεύτερης μεταπολιτευτικής περιόδου όπου ο αριθμός των διαγωνισμών σχεδόν τριπλασιάζεται⁶ και από 8 ανέρχεται στα 22. Αποτελεί μάλιστα την μεγαλύτερη κορύφωση από το 1960 και μετά και ίσως σε ολόκληρη εκατονταετία.

Παρατηρούμε δηλαδή ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια εξαιρετικά σπάνια περίπτωση στην χώρα μας κατάκτηση, όπου η πολιτική έχει συνειδητοποιήσει τον ρόλο τον οποίο η αρχιτεκτονική μπορεί να διαδραματίσει στις επιδιώξεις της και να λειτουργήσει ως άρμα πολιτικής επικοινωνίας.

Ας περάσουμε τώρα σε ζητήματα περισσότερο ποιοτικά και ας αναζητήσουμε το κατά πόσον αυτή η κατ' αρχήν και κατά τεκμήριο θετική πρόθεση δηλαδή η ενίσχυση του ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης απέδωσε καρπούς στο δικό μας πεδίο που είναι η αρχιτεκτονική.

Θα μας απασχολήσουν κυρίως δημαρχεία που υλοποιήθηκαν ως πρώτα βραβεία αρχιτεκτονικών διαγωνισμών, ενώ κάποιες φορές θα επιχειρηθούν αναφορές και σε κάποιες προτάσεις που απέσπασαν Β' και Γ' βραβεία. Αρχικά θα μας απασχολήσει το ζήτημα του κτηριολογικού προγράμματος. Από την αρχή, δηλαδή την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο έχουμε σταδιακό εμπλουτισμό των λειτουργιών των δημαρχείων τα οποία πλέον δεν περιλαμβάνουν μόνο δημοτικές υπηρεσίες αλλά και λοιπές εξυπηρετήσεις που συνεισφέρουν στην οργανικότερη ένταξη του κτηρίου στον αστικό ιστό με την προσέλκυση μεγάλου αριθμού δημοτών αλλά και περαστικών. Παράδειγμα αποτελεί το Δημαρχείο Δραπετσώνας⁷ (1976-80) έργο δηλαδή της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, υλοποιημένο.

Μελετήθηκε από τους αρχιτέκτονες Γιάννη Δαλέζιο, Νίκο Δημητριάδη, Παναγιώτη Λιάκο και Σωτήρη Παπαδόπουλο, και είναι αποτέλεσμα α' βραβείου πανελληνίου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. Έχει ενδιαφέρον ότι παρότι ο διαγωνισμός τιλοφορείται «Δημαρχείο Δραπετσώνας», πραγματικό θέμα του διαγωνισμού ήταν ο σχε-

διασμός ενός πολυδύναμου κέντρου με πυρήνα το δημαρχείο, που περιλάμβανε όμως και βιβλιοθήκη, τράπεζα, καταστήματα και οργανισμούς κοινής ωφέλειας, ταχυδρομείο, ενώ ζητούσε και σύνδεση με τη βορεινή πλατεία-όριο του εμπορικού κέντρου. Έτσι το δημαρχείο θα λειτουργούσε ως μοναδικός πόλος έλξης, αναφοράς, συνάντησης και έκφρασης των κατοίκων της περιοχής που τότε υπολογίζονταν σε 25.000.

Σύμφωνα με τους μελετητές «...*βασική αρχή της πρότασης ήταν η δημιουργία ενός κοινωνικοπολιτιστικού κέντρου σε καθημερινή επαφή με τον πολίτη και όχι ενός δημαρχείου συμβόλου εξουσίας*». ⁸ Βλέπουμε λοιπόν ότι ήδη από την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο έχουμε ξεκάθαρη έκφραση του πολιτικού προτάγματος εκφρασμένου αρχιτεκτονικά. Παράλληλα παρατηρώντας το κτήριο, εύκολα αναγνωρίζουμε στη σύνθεση την κυριαρχία του χώρου των κοινωνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων στον δεύτερο όροφο η οποία το επιστεγάζει και μορφολογικά, προμηνύοντας μια εξέλιξη που θα δούμε παρακάτω.

Ανάλογα ήταν τα ζητούμενα και στο δημαρχείο της Εδεσσας⁹ της ίδιας εποχής έργο των αρχιτεκτόνων Νίκου Σχολίδη και Φραγκίσκου Νεζερίτη, ως αποτέλεσμα Α' βραβείου διαγωνισμού. Εδώ το κτηριολογικό πρόγραμμα πέραν των καθαρών χώρων για τις υπηρεσίες του δημαρχείου περιλάμβανε αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, βιβλιοθήκη και πινακοθήκη, λειτουργίες οι οποίες το καθιστούν ισόποσα και πολιτιστικό κέντρο χωρίς και πάλι αυτό να αναφέρεται στον τίτλο του διαγωνισμού.

Η βούληση για συνδυασμό καθαρά δημαρχιακών και πολιτιστικών λειτουργιών θα εκφραστεί κάποια φορά ρητά. Βρισκόμαστε και πάλι το 1978 και πρόκειται για την περίπτωση του διαγωνισμού για το «*Δημαρχείο και Πολιτιστικό πιά κέντρο Χολαργού*» το οποίο περιλαμβάνει θέατρο, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, χώρους για δραστηριότητες νέων και παιδιών, εκθεσιακό χώρο καθώς και υπαίθριο θέατρο.

Εικ. 1. Δημαρχείο και Πολιτιστικό κέντρο Χολαργού. Α' βραβείο Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. 1978. Αρχιτέκτων Παντελής Χερουβεΐμ. Πηγή: Αρχιτεκτονικά Θέματα, τ. 13, σελ. 299 Φωτο: Γ. Βρεττάκος

Το Α' βραβείο αποσπά η μελέτη του αρχιτέκτονα Παντελή Χερουβείμ¹⁰ η οποία κινείται στο πνεύμα μιας μοντερνιστικής καθαρότητας με τον όγκο του θεάτρου και συνεπώς της πολιτιστικής λειτουργίας να πρυτανεύει στο σύνολο. Παράλληλα δίνει ιδιαίτερη σημασία στον υπαίθριο χώρο ο οποίος περιλαμβάνει το ανοικτό θέατρο και ουσιαστικά εντάσσει την πολιτιστική λειτουργία στην ζωή της περιοχής.

Ο ίδιος αρχιτέκτων με ανάλογη συνθετική προσέγγιση θα κατακτήσει το Α' βραβείο στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για το Δημαρχείο και Πολιτιστικό Κέντρο Ελευσίνας¹¹ το οποίο επίσης περιλαμβάνει βιβλιοθήκη, χώρο πολλαπλών χρήσεων και αμφιθέατρο κλειστό και ανοικτό σε άμεση σχέση με τον ελεύθερο δημόσιο χώρο της πόλης. Σχεδιάζεται με στόχο την αντιληπτικότητα του χώρου και την οικειότητα προς τον δημότη ο οποίος θα έλθει στο δημαρχείο όχι μόνο για μια διοικητική διεκπεραίωση αλλά και για να συμμετάσχει στις αποφάσεις που λαμβάνονται για τον Δήμο καθώς και στις πολιτιστικές εκδηλώσεις.¹² Και όλα αυτά σχεδιασμένα στο πνεύμα μιας μοντερνιστικής αρχιτεκτονικής προσέγγισης που ακολουθεί κάρναβο και μια φονξιοναλιστική δομική συνθετική αντίληψη.

Στην περίπτωση του Δημαρχείου Κηφισιάς,¹³ επίσης Α' βραβείο διαγωνισμού της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου το οποίο είχαν λάβει οι Αλέξανδρος Τομπάζης και Γιώργος Μουζάκης, βασική συνθετική αρχή αποτελεί η ανάπτυξη του κτηρίου γύρω από μια εσωτερική αυλή η οποία ουσιαστικά αποτελεί επέκταση του δημόσιου υπαίθριου χώρου αναδεικνύοντας τη σημασία της λειτουργίας της, τουτέστιν τη συμμετοχικότητα, που αποτελεί σαφή πολιτική θέση.

Ανάλογη προσέγγιση θα εντοπίσουμε και στο δημαρχείο Νέας Σμύρνης.¹⁴ Και αυτό Α' βραβείο διαγωνισμού έργο των αρχιτεκτόνων Ιωάννη Κομνηνού, Δήμητρας Κωνσταντινόπουλου, Θεοδώρας Μαράτου, Λάμπρου Παπαλαμπρόπουλου και Αναστασίου Πικούνη. Εδώ η σύνθεση προβλέπει μεγάλο ελεύθερο χώρο για τη φιλοξενία κοινωνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων ανάμεσα στο Αλσος και την Πλατεία της Νέας Σμύρνης, ενώ η επιλογή του piloti ουσιαστικά ενισχύει τον δημόσιο υπαίθριο χώρο. Η επιδίωξη είναι σαφής: Ενα δημαρχείο το οποίο εξυπηρετεί και ενισχύει την πρόθεση για ενοποιημένους, μεγάλους, δημόσιους και ελεύθερους χώρους.

Παρατηρούμε δηλαδή ότι ήδη από την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο και μέχρι το 1981 οι πολιτικές επιλογές για τον ανανεωμένο ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης είχαν βρει αρχιτεκτονικούς αντικατοπτρισμούς με κυριότερο τον εμπλουτισμό του κτηριολογικού προγράμματος του δημαρχείου με πολιτιστικές λειτουργίες και την απόδοση σημαντικού ρόλου στη σύνθεση του υπαίθριου χώρου ο οποίος θα συνέβαλε στην επιδιωκόμενη συμμετοχικότητα.

Από την πλευρά τώρα της έκφρασης των πολιτικών επιλογών μέσα από αρχιτεκτονικούς συνθετικούς χειρισμούς θα μπορούσαμε να πούμε ότι:

- Ο τουρισμός του όγκου της αίθουσας συνεδριάσεων αποτελεί συχνή συνθετική επιλογή με συμβολικό περιεχόμενο, η συμμετοχικότητα.
- Η διαχείριση του υπαίθριου χώρου του δημαρχείου ως μέσο για τη δημιουργία ενοποιημένων μεγάλων δημοσίων υπαίθριων χώρων.
- Ενώ γενικότερα, η αρχιτεκτονική των δημαρχείων της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου εμφανίζεται να συνεχίζει τη μοντερνιστική παράδοση χωρίς ευκρινείς χειρονομίες ανανέωσης, αποδίδοντας όμως τελικά κτήρια λειτουργικά άρτια και συνεπή στις αρχές τους.

Η δεύτερη μεταπολιτευτική περίοδος κατά την οποία όπως είπαμε προηγουμένως ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τους αρχιτεκτονικούς αντικατοπτρισμούς των πολιτικών αυτών επιλογών. Αυτό συμβαίνει γιατί και από την πλευρά της πολιτικής το ενδιαφέρον προς την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης εξακοντίζεται αλλά και γιατί αποτελεί εξέλιξη της προηγούμενης περιόδου και κατά τούτο εμφανίζει ωριμότητα.

Ξεκινώντας από το Δημαρχείο Κορίνθου¹⁵ αρχιτεκτονικό διαγωνισμό του 1982 όπου το Α βραβείο θα αποσπάσει η ομάδα «Αλαλητός» των Κώστα Μωραΐτη, Νέλλης Μάρδα, Κώστα Λάμπρου, Εργίνας Μαρκίδου και Γεωργίου Απέργη παρατηρούμε ότι μελετητές συζητούν για «...ευπρόσιτο και εύχρηστο»¹⁶ κτήριο που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην αίθουσα συνεδριάσεων του δημοτικού συμβουλίου η οποία μπορεί να επεκταθεί στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου καταδεικνύοντας την σημασία της δημοτικής συμμετοχής. Εξωτερικά ένα σύστημα από υπαίθριες κλίμακες επιτρέπει ελεύθερη πρόσβαση στους ορόφους το οποίο με τον διαμπερή ακάλυπτο καθιστά το κτήριο εύκολα προσπελάσιμο ενισχύοντας την δυνατότητα οικειοποίησής του από τους πολίτες και απομακρύνοντάς το με κάθε τρόπο από την ταύτισή του με οποιαδήποτε μορφή εξουσίας. Παράλληλα οι δημαρχιακές με τις πολιτιστικές λειτουργίες δεν διαχωρίζονται στην σύνθεση εκφράζοντας αρχιτεκτονικά ότι πλέον είναι αλληλένδετες και ως πολιτική επιλογή. Οσον αφορά τις μορφολογικές επιλογές παρατηρούμε ότι στο βάθρο του πρώτου βραβείου βρέθηκε πρόταση στο πνεύμα του μεταμοντέρνου με αναζήτηση συμμετρίας και μορφών που παραπέμπουν στο παρελθόν. Ανάλογη θα είναι η προσέγγιση και στο Α' βραβείο του διαγωνισμού για το Δημαρχείου Ευόσμου¹⁷ της ομάδας Μόρφω Παπανικολάου και Ρένα Σακελλαρίδου.

Θετικής ανταπόκρισης έτυχε λίγο αργότερα και η πρόταση του Νίκου Βαλαμάκη για το Δημαρχείο Λευκάδας¹⁸ μια προσέγγιση με αναφορές στο νεοκλασικό ιδίωμα και την τοπική αρχιτεκτονική της νήσου. Πρόταση άψογη λειτουργικά, με ενδιαφέρουσα ένταξη στο ευαίσθητο τοπίο πλην σταθερά προσηλωμένη στην τάση της εποχής για αναφορά σε ιστορικές μορφές. Παρά την μοντερνιστική κάτοψη, εντέλει ακολουθεί αυτόν τον διπλό κώδικα που οδηγεί στον χαρακτηρισμό της ως μεταμο-

ντέρνα. Στον ίδιο διαγωνισμό η σύγχρονη αντίληψη της ομάδας Δημήτρη Ησαΐα και Τάση Παπαϊωάννου³⁹ σε συνεργασία με την Ελένη Βάσσου και τη Λένα Μάντζιου μέσα από τη χρήση αξόνων και ελεύθερων στοιχείων με αποφυγή της συμμετρίας και της ορθοκανονικότητας οδήγησε σε ένα αποτέλεσμα εμφανώς πειραματικό το οποίο του στέρησε το Α' βραβείο.

Και ενώ η μεταμοντέρνα τάση με αναφορές στο παρελθόν είχε αρχίσει να κερδίζει έδαφος, νέες συνθετικές προσεγγίσεις έμελλε να της ανακόψουν την επικράτηση. Στον διαγωνισμό για το Δημαρχείο και Πολιτιστικό Κέντρο Παλαιού Φαλήρου (ΦΩΤΟ) θα συναντήσουμε το Αρχιτεκτονικό Γραφείο του Καθηγητή Κυπριανού Μπίρη με αρχιτέκτονες τους Τάσο και Δημήτρη Μπίρη καθώς και τον Πάνο Κόκκορη να κατακτούν το Α' βραβείο.²⁰ Μια ομάδα η οποία έμελλε να ακολουθήσει μια διθυραμβική πορεία βραβεύσεων σε αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς αναλόγου περιεχομένου στη συνέχεια.

Εδώ συζητείται από τους αρχιτέκτονες του Α' βραβείου η συνέργεια ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος με την ενσωμάτωση του φυσικού βράχου ο οποίος συμβάλει στην οικειοποίηση του χώρου από τους πολίτες ως «*προϋπάρχον τοπόσημο*»²¹ και παράλληλα αποδίδει γλυπτικό χαρακτήρα στην σύνθεση εμπλουτίζοντάς την καλλιτεχνικά και συμβολικά. Προτείνεται η δημιουργία δημοσίου υπαίθριου χώρου που ευνοεί τις κοινωνικές και πολιτιστικές δράσεις των δημοτών. Στη δημοσίευση της πρότασης στα Αρχιτεκτονικά θέματα οι μελετητές δεν κάνουν ρητή αναφορά σε πολιτικές στοχεύσεις μέσω της αρχιτεκτονικής πλην όμως η πρόταση σαφώς υπηρετεί την αναθεωρημένη αντίληψη για συμμετοχικότητα στην τοπική αυτοδιοίκηση. Επίσης αντιμετωπίζει με σύγχρονο και ευρηματικό τρόπο την σηματοδότηση του δημαρχείου στον πολεοδομικό ιστό μέσω της κυματοειδούς απόληξης της γυάλινης οροφής η οποία είναι ορατή σχεδόν από παντού καθιστώντας το κτίσμα διακριτό στον αστικό ιστό.

Παρότι η γενική τοποθέτηση του δημαρχείου ακολουθεί τη γνωστή διάταξη Γ, διακρίνουμε εξέλιξη της συνθετικής αντίληψης μέσω της υπερεπίθεσης δύο καννάβων υπό γωνία. Ο χειρισμός αυτός εμπλουτίζει τη σύνθεση και στη συνέχεια ενισχύει την πολυπλοκότητα στη διάπλαση των όγκων οδηγώντας σε μείωση του αισθητικού βάρους του κτηρίου και στη διευκόλυνση της οικειοποίησής του από τους πολίτες.

Παράλληλα απομακρύνει το αρχιτεκτόνημα τόσο από την αυστηρή συμμετρία της παλαιάς τυπολογίας των δημαρχείων πριν το μοντέρνο όσο και από την δομική αυστηρή αντίληψη του μοντερνισμού μέσω της χρήσης ενός καννάβου.

Το αποτέλεσμα καταφέρνει να ανανεώσει τον κτηριολογικό τύπο του δημαρχείου, να εξελίξει την αρχιτεκτονική και εν τέλει να αποδώσει στην πόλη ένα χώρο που αποπνέει την αναθεωρημένη αντίληψη για συμμετοχικότητα ενώ παράλληλα

εξασφαλίζει την σηματοδότηση του στον αστικό ιστό με σύγχρονο τρόπο.

Τα παραπάνω εκτιμήθηκαν στην κρίση του διαγωνισμού όπως αποδεικνύεται από τη σύγκριση με το Β' βραβείο²² (αρχιτέκτονες Νικόλαος Παγίδας, Αθανάσιος Πασιώτης, Νικόλαος Τογανίδης) το οποίο παρότι σε επίπεδο γενικών αρχών δεν διαφοροποιείται αισθητά, εν τέλει όμως δεν καταφέρνει να προσφέρει την ανανεωτική προσέγγιση του Α πρώτου βραβείου.

Από την άλλη πλευρά η μεταμοντέρνα προσέγγιση των Ιωάννη Πατρώνη και Μελέτη Λούκου, δεν κατάφερε να διακριθεί παρά τον ανανεωτικό της χαρακτήρα.²³ Τα παραπάνω βρήκαν την πλέον ώριμη έκφρασή τους στον Διαγωνισμό για το Δημαρχείο Θεσσαλονίκης²⁴ όπου το Γραφείο Μπίρη, αρχιτέκτονες οι Τάσος και Δημήτρης Μπίρης τούτη τη φορά συνεργαζόμενοι με τις νέες συναδέλφους Νάση Δημοπούλου, Ρούλη Σαΐτη, Νινέττα Χριστοδουλέα θα κατακτήσει και πάλι το Α' Βραβείο.

Η συνθετική αντίληψη που ακολουθήθηκε στο Δημαρχείο Παλαιού Φαλήρου εξελίχθηκε και εμπλουτίστηκε. Την υπερεπίθεση των δυο καννάβων υπό γωνία τώρα εμπλουτίζει η χρήση της καμπύλης την οποία είχαμε συναντήσει και στο Διοικητήριο Λειβαδιάς²⁵ πάλι Α' βραβείο της ίδιας μελετητικής ομάδα. Με τον χειρισμό αυτό η τάξη διαταράσσεται και αποδίδεται πολυπλοκότητα στη σύνθεση.

Εικ.2. Νέο Διοικητήριο Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Βοιωτίας στη Λιβαδειά. Α' βραβείο Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. 1987. Γραφείο Κυπριανού Μπίρη. Αρχιτέκτονες : Τ. και Δ. Μπίρης, Π. Κόκκορης, Κ. Γρηγοράτος, Κ. Κωστόπουλος Πηγή: Αρχείο Γραφείου Μπίρη.

Η βραβευμένη ομάδα αναφέρεται στην αυλή - πλατεία - φόρουμ που αποτελεί βασικό συνθετικό στοιχείο και την αποκαλούν «...χωνευτήρι και χώρο-εργαλείο για κάθε είδους υπαίθριες κοινωνικές διοικητικές, ψυχαγωγικές και πολιτι-

στικές λειτουργίες και δραστηριότητες». ²⁶ Κεντρικό στοιχείο της σύνθεσης του εσωτερικού χώρου αποτελεί ένα πολυώροφο εσωτερικό αίθριο το οποίο επιχειρεί να εκφράσει το σημαντικό νόημα και το περιεχόμενο που χαρακτηρίζει τη λειτουργία της αναθεωρημένης τοπικής αυτοδιοίκησης: «...μαζική, έντονα κοινωνική και συμμετοχική». ²⁷

Ανάλογη συνθετική προσέγγιση θα διακρίνουμε και στο Α' βραβείο του διαγωνισμού για το Δημαρχείο Νέας Φιλαδέλφειας ²⁸ που ακολούθησε, το οποίο πήραν τα νεώτερα μέλη της προηγούμενης μελετητικής ομάδας δηλαδή οι τρεις συνάδελφοι Ν. Δημοπούλου, Ρ. Σαΐτη, Ν. Χριστοδουλέα με ένα κτήριο που σε κάποιο βαθμό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εκδοχή του Δημαρχείου της Θεσσαλονίκης σε μικρότερη κλίμακα.

Εικ. 3. Δημαρχείο Θεσσαλονίκης. Α' βραβείο Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. 1987. Γραφείο Καθηγήτη Κυπριανού Μπίρη. Αρχιτέκτονες :Τ. και Δ. Μπίρης, Ν.Δημοπούλου, Ρ. Σαΐτη, Ν. Χριστοδουλέα. Πηγή: Αρχείο Γραφείου Μπίρη. Φωτο: Χαρ. Λουιζίδης

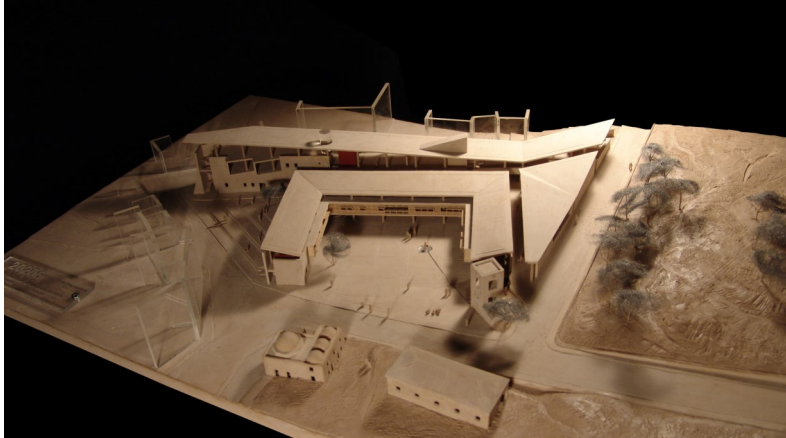
Και ενώ ο κτηριολογικός τύπος έχει εξελιχθεί από τα «καθαρά» Δημαρχεία στα συμπλέγματα Δημαρχείων και Πολιτιστικών Κέντρων αρχίζουν να εμφανίζονται και μεμονωμένα Πολιτιστικά κέντρα όπως για παράδειγμα το Κέντρο Νεότητας του Δήμου Ζωγράφου ²⁹ όπου το Α βραβείο θα πάρει η ομάδα Πάνου Κόκκορη που τον είχαμε συναντήσει ως μέλος της ομάδας του γραφείου Μπίρη στο Α βραβείο του Δημαρχείου Παλαιού Φαλήρου μαζί τώρα με τις Ευθαλία Παρασκευοπούλου και Γεωργία Καλαβρυτινού και ασφαλώς το Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Ηρακλείου Κρήτης ³⁰ που έχει άλλωστε προηγηθεί χρονικά με την ομάδα Τάσου και Δημήτρη Μπίρη και Πάνου Κόκκορη να παίρνει το Α' βραβείο με μια ώριμη σύνθεση στο πνεύμα των δημαρχείων όπου και πάλι είχαν διακριθεί και να προικίζει την πόλη του Ηρακλείου με ένα σημαντικό αρχιτεκτόνημα που σαφώς συμβάλλει στην πολιτιστική της ανάδειξη.

Εικ.4. Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Ηρακλείου Κρήτης. Α΄ βραβείο Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. 1983. Αρχιτέκτονες Τ. και Δ. Μπίρης, Π. Κόκκορης. Πηγή: Αρχείο Γραφείου Μπίρη. Φωτο: Χαρ. Λουιζίδης

Τα χρόνια που ακολούθησαν ο αριθμός των προκηρύξεων αρχιτεκτονικών διαγωνισμών Δημαρχείων και Πολιτιστικών Κέντρων μειώνεται παρότι εξακολουθεί να κατέχει σημαντικό μέρος ανάμεσά τους.

Οι διακρίσεις με Α΄ βραβεία στον διαγωνισμό για το Δημαρχείο Σητείας³¹ των Τάσου και Δημήτρη Μπίρη σε συνεργασία με τις συναδέλφους Ν. Δημοπούλου, Ρ. Σαϊτή Ν. Χριστοδουλέα, δηλαδή η ομάδα του Δημαρχείου Θεσσαλονίκης, η πρόταση των Γεωργίου Αγγελή και Χρύσας Παπαδέλη με σύμβουλο τον Τάσο Μπίρη για το Δημαρχείο Ιωαννίνων,³² των Αλεξάνδρου Βαζάκα, Κωνσταντίου Δασκαλάκη, Μαρίας Μανδαλάκη, και Μαρίνας Στασινοπούλου επίσης με σύμβουλο τον Τάσο Μπίρη για το Δημαρχείο Αγίας Παρασκευής,³³ όπως και το Δημαρχείο Λειβαδιάς³⁴ των Μίλτου Κατσαρού, Βίκυς Κοντιζά, Κατερίνας Μιχαλοπούλου και Σοφίας Τσιράκη με σύμβουλο πάλι τον Τάσο Μπίρη, των Αλεξάνδρου Κλειδωνά, Νικολάου Κρόκου, Γιώργου Παπαγιαννόπουλου για το Δημαρχείο Γεωργιούπολης³⁵ στην Κρήτη, των Κώστα Γρηγοράτου, Γεράσιμου Δημητρόγλου, Γιάννη Ραγκούση για το Δημαρχείο Αγρινίου,³⁶ προτάσεις όπου οι μελετητές αν δεν ανήκουν στην ομάδα του γραφείου Μπίρη σαφώς εμφανίζουν εκλεκτικές συγγένειες με την αρχιτεκτονική του. Αυτό επεκτείνεται και σε δεύτερα βραβεία όπως για παράδειγμα η πρόταση των Ελένης Αμερικάνου, Πάνου Εξαρχόπουλου που πήρε το Β΄ βραβείο³⁷ στον διαγωνισμό καταδεικνύοντας ότι η εν λόγω αρχιτεκτονική άποψη κατόρθωσε να αρθρώσει αρχιτεκτονικό λόγο και να αναπτύξει διάλογο με την πολιτική, γεγονός που σπανίζει στην νεώτερη και σύγχρονη Ελλάδα.

Εικ. 5. Νέο Δημαρχιακό Μέγαρο Δήμου Ιωαννιτών. Α΄ Βραβείο Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού διαγωνισμού. 2006. Αρχιτέκτονες: Γ. Αγγελής, Χρ. Παπαδέλη. Σύμβουλος: Τ. Μπίρης. Πηγή: Αρχείο αρχιτεκτόνων

Συνοψίζοντας

Υστερα από την παραπάνω σύντομη διερεύνηση του διαλόγου που ανέπτυξε η τοπική αυτοδιοίκηση με την αρχιτεκτονική και την πόλη στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο αναθεωρημένος ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης αποτελεί μια από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου Πόλη, Αρχιτεκτονική και Πολιτική συνδιαλέγονται και αλληλοτροφοδοτούνται. Τα παραπάνω εντοπίζονται κατά τη δεύτερη μεταπολιτευτική περίοδο, δηλαδή 1981-2004, καθότι οι νομοθετικές πράξεις της κυβέρνησης του 1981, είναι εκείνες που διαμόρφωσαν το κανονιστικό πλαίσιο όπου ουσιαστικά η τοπική αυτοδιοίκηση λειτούργησε αναθεωρημένη

Ο μεγάλος, χωρίς προηγούμενο, αριθμός αρχιτεκτονικών διαγωνισμών που προκηρύσσονται καταδεικνύει ότι η πολιτεία έχει συνειδητοποιήσει τον ρόλο της αρχιτεκτονικής ως άρματος πολιτικής επικοινωνίας και τον αξιοποιεί.

Οι αρχιτεκτονικοί αντικατοπτρισμοί του διαλόγου ανάμεσα στην πόλη, την πολιτική και την αρχιτεκτονική εντοπισμένοι στο πεδίο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην συγκρότηση του κτηριολογικού προγράμματος των δημαρχείων αλλά και στην τυπολογική τους εξέλιξη.

Όσον αφορά στο κτηριολογικό πρόγραμμα αυτό εμπλουτίζεται με άλλες χρήσεις που στόχο έχουν να εντάξουν το κτηριακό συγκρότημα πιο οργανικά στην ζωή της πόλης. Ο συνεχής εμπλουτισμός των χρήσεων κυρίως με πολιτιστικές δραστηριότητες βαθμιαία θα εξελίξει το δημαρχείο κατά τη δεύτερη μεταπολιτευτική περίοδο σε σύμπλεγμα δημαρχείου – πολιτιστικού κέντρου όπου οι δύο λειτουργικές ενότη-

τες εμφανίζονται αναπόσπαστες. Τα συγκροτήματα σχεδιάζονται με στόχο την οικειότητα προς τον δημότη μέσα από την εισδοχή του δημοσίου υπαιθρίου χώρου στον όγκο των κτισμάτων ή την οργάνωση του χώρου γύρω από εσωτερικά αίθρια εκφράζοντας τον αναθεωρημένο ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης, έντονα μαζικής, κοινωνικής και συμμετοχικής.

Όσον αφορά τις αρχιτεκτονικές επιλογές, η αρχιτεκτονική των δημαρχείων της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου εμφανίζεται να συνεχίζει τη μοντερνιστική παράδοση χωρίς ευκρινείς χειρονομίες ανανέωσης, αποδίδοντας όμως τελικά κτήρια λειτουργικά άρτια και συνεπή στις αρχές τους.

Κατά τη δεύτερη μεταπολιτευτική περίοδο, οι νέες συνθετικές αρχές που προτείνονται από τους αρχιτέκτονες καταφέρνουν να οδηγήσουν σε μια νέα τυπολογία δημαρχείων. Η αυστηρή τήρηση του μοντερνιστικού καννάβου της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου εγκαταλείπεται και ως βασική συνθετική αρχή επιλέγεται η υπερεπίθεση δύο καννάβων υπό γωνία η οποία ενισχύει την πολυπλοκότητα σε κάτοψη αλλά και ογκοπλασία, εντείνει τον δυναμισμό της σύνθεσης και απαλείφοντας ταυτόχρονα τη μνημειακότητα και το αισθητικό βάρος του κτηρίου συμβάλλει στην οικειοποίηση του από τους πολίτες.

Το αποτέλεσμα καταφέρει να ανανεώσει τον κτηριολογικό τύπο του δημαρχείου, να εξελίξει την αρχιτεκτονική και εν τέλει να αποδώσει στην πόλη ένα χώρο που αποπνέει την πολιτική επιλογή για συμμετοχικότητα ενώ παράλληλα εξασφαλίζει την σηματοδότησή του στον αστικό ιστό με σύγχρονο τρόπο, με τον χώρο των κοινωνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων να πρυτανεύει στην αρχιτεκτονική σύνθεση ενισχύοντας την αναγνωρισιμότητά του.

Το Δημαρχείο Θεσσαλονίκης αποτελεί ίσως την πλέον ώριμη έκφραση αυτής της συνθετικής αρχιτεκτονικής προσέγγισης αλλά και της χωρικής έκφρασης των αντιλήψεων για τον ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης.

Με δεδομένο τον μεγάλο αριθμό δημαρχείων και πολιτιστικών κέντρων που υλοποιήθηκαν ως πρώτα βραβεία αρχιτεκτονικών διαγωνισμών εκφράζοντας τον αναθεωρημένο ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης μπορεί εύλογα να υποστηριχθεί ότι αποτελούν τεκμήρια ανάπτυξης του διαλόγου ανάμεσα στην Πόλη, την Πολιτική και την Αρχιτεκτονική κατά τη μεταπολίτευση ενώ προώθησαν σημαντικά την αρχιτεκτονική των δημοσίων κτηρίων στην σύγχρονη Ελλάδα.

Αναφορές

- 1 Βασιλάκης Παν., Η τοπική αυτοδιοίκηση στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό: προσεγγίζοντας τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς όρους συγκρότησής της από τη μετε-

- παναστατική περίοδο μέχρι τη σύγχρονη φάση της διοικητικής αναδιάρθρωσης του Σχεδίου Καποδίστρια και του Προγράμματος Καλλικράτη, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2017, σελ. 101-113
- 2 Ο. π., σελ. 193
- 3 Ο. π, 190-195
- 4 Ο.π., σελ. 195-197
- 5 Α. Κωτσάκη – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί. Με τη ματιά του Η/Υ» Αρχιτεκτονικά Θέματα 24/1990, σελ. 113
- 6 Ο.π. σελ. 114
- 7 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1979, τ. 13, σελ. 299
- 8 Ο.π, σελ. 299
- 9 Ο.π, σελ. 302
- 10 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1997, τ. 31, σελ. 118
- 11 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1983, Τεύχος 17, σελ. 166
- 12 Ο.π
- 13 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1978, τ. 12, σελ. 260
- 14 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1982, τ. 16, σελ. 252
- 15 Ο.π
- 16 Ο.π
- 17 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1990, τ. 24, σελ. 162
- 18 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1992, τ. 26, σελ. 128
- 19 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1990, τ. 24, σελ. 123
- 20 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1987, τ. 21, σελ. 52
- 21 Ό.π
- 22 Ο.π.,σελ. 54
- 23 Ο.π., σελ. 56
- 24 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1989, Τεύχος 23, σελ. 176
- 25 Ο.π., σελ. 185
- 26 Ό.π.
- 27 Ο.π.
- 28 Ο.π.,σελ. 200
- 29 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1990, τ. 24, σελ. 185
- 30 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1985, τ. 19, σελ. 30
- 31 www.om-meletitiki.gr/project_category/proto-brabeio/
- 32 www.archetype.gr/projects/neo-dimarchiako-megaro-dimou-ioanniton
- 33 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 2003, τ. 37, σελ. 42

- 34 Biris-tsiraki-architexts.com/biris/έργα/2000-today/δημαρχείο/λειβαδιάς/2000/
- 35 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 2004, τ. 38, σελ. 42
- 36 Αρχιτεκτονικά Θέματα, 2001, τ. 35, σελ. 182
- 37 Ο.π., σελ. 184

Μυρτώ Στενού

Αρχιτέκτων Μηχανικός, ΥΔ ΕΜΠ

Τοπικισμός Vs Κοσμοπολιτισμός στο Τουριστικό

Μεταπολιτευτικό Τοπίο 1975-1992.

Υφίστανται πολλαπλές τοποθετήσεις ως προς τον ορισμό του χρονικού διαστήματος της μεταπολίτευσης. Ως σταθερά θεωρείται μονάχα η έναρξη της περιόδου με την πτώση του στρατιωτικού καθεστώτος το 1974 και την αλλαγή του πολιτεύματος σε προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία ενώ το πέρας της μεταπολίτευσης παραμένει αμφιλεγόμενο. Κατ' άλλους τοποθετείται συγχρόνως με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981, την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το τέλος του ίδιου έτους ή την πολιτική κρίση του 1989¹ ενώ κατά κάποιους τρίτους συμπίπτει με την κατάρρευση του τότε υπαρκτού σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ το 1991. Ορισμένοι θεωρούν ότι τελειώνει με την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. το 2001, την ανάθεση της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 στη χώρα ή την οικονομική κρίση το 2009 (πρώτο Μνημόνιο για την Ελλάδα το 2010). Τέλος, υφίστανται απόψεις που κρίνουν ότι ακόμα διανύουμε την περίοδο της μεταπολίτευσης.²

Η κάθε οπτική γωνία μάλλον εξυπηρετεί το επιστημονικό πεδίο από το οποίο κανείς την εξετάζει. Εδώ μιας και θα μελετηθεί υπό το πρίσμα της τουριστικής ανάπτυξης, η χρονική περίοδος στην οποία περιορίζεται η παρούσα εισήγηση είναι μέχρι το 1992, χρονιά που λήγει το πρόγραμμα του ΕΟΤ (Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού) για τη Διατήρηση και Ανάπτυξη των Παραδοσιακών Οικισμών. Το συγκεκριμένο είναι το τελευταίο συντεταγμένο κρατικό πρόγραμμα που υλοποίησε ο ΕΟΤ υιοθετώντας «επενδυτικό ρόλο» στο τουριστικό γίγνεσθαι, προσφέροντας με αυτήν του την ιδιότητα, μια σύγκριση μεταξύ κρατικών και ιδιωτικών επενδυτικών κατευθύνσεων.

Κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης επιχειρήθηκε να διευθετηθεί η αλόγιστη ανέγερση μεγαθηρίων του τουρισμού που είχε ευνοήσει η δικτατορία, να τεθεί ένα φρένο δανειοδότησης και να προστατευθούν οι κορεσμένες περιοχές. Υπενθυμίζεται ότι με τον Αναγκαστικό Νόμο 395/68, είχαν αυξηθεί σε όλη την Ελλάδα

οι Συντελεστές Δόμησης, όπου ήταν διόροφα κατά 40%, όπου ήταν τριόροφα κατά 30% κ.λπ.³ ενώ με τα περίφημα «θαλασσοδάνεια» προς τους ιδιοκτήτες, σκυροδετήθηκαν τουριστικά ακίνητα μονάχα μέχρι τον σκελετό και έπειτα έμειναν «κουφάρια». Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε η πολιτική του ΕΟΤ επί διοίκησης Μ. Μπαλόπουλου, όπου με πρότυπο το «ισπανικό μοντέλο» των μεγάλων τουριστικών μονάδων προσέβλεπε σε ξενοδοχεία “monoblock” και πριμοδοτούσε με ειδικά ευνοϊκούς όρους τουριστικές εγκαταστάσεις άνω των 300 κλινών.⁴

Στο θεατρικό αντίποδα των πολιτικών της δικτατορίας, κινείται το νεοεισαχθέν κρατικό Πρόγραμμα Διατήρησης και Ανάπτυξης Παραδοσιακών Οικισμών του ΕΟΤ που εγκαινιάζεται το 1975 και θα διαρκέσει έως και το 1992.⁵ Τα περίοπτα πολυτελή ξενοδοχεία μεγάλης κλίμακας της προδικτατορικής περιόδου μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα, ενώ οι παραδοσιακές ιδιωτικές κατοικίες που έχουν την προοπτική να μετατραπούν σε ξενώνες, τίθενται στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος. Η επανοικειοποίηση μορφών του παρελθόντος τοποθετημένες σε νέο πλαίσιο αναπαλαίωσης και επανάχρησης είναι πλέον προτεραιότητα του ΕΟΤ.

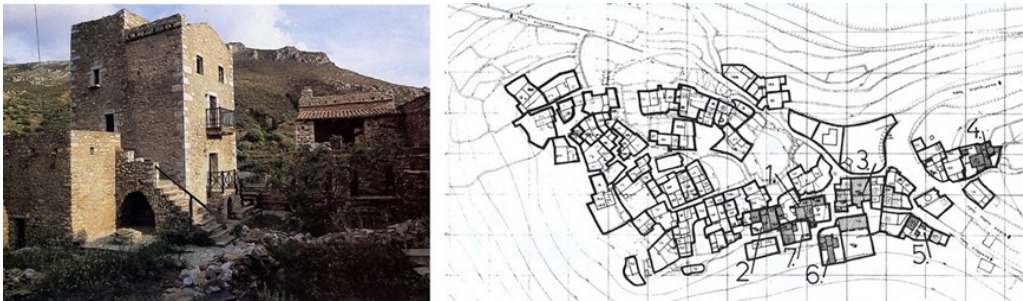

Εικ. 1. Αφίσες του ΕΟΤ των δεκαετιών 1980 και 1990. Πηγή: Ιστότοπος Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού – ΕΟΤ.

Το Διεθνές Στυλ που είχε επικρατήσει μέχρι την άνοδο της Δικτατορίας στην κρατική αρχιτεκτονική των τουριστικών καταλυμάτων, αρχίζει να εγκαταλείπεται. Ο ΕΟΤ κατά τη περίοδο της μεταπολίτευσης παίρνει μια στροφή αποκατάστασης της παράδοσης και όχι πρότασης ενός νέου ρηξικέλευθου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Ακόμη και ο αρχιτέκτονας Αρης Κωνσταντινίδης, ο οποίος επανέρχεται στον ΕΟΤ μετά τη δικτατορία με προτροπή του Τζανή Τζαννετάκη, δεν σχεδιάζει πλέον τα γνωστά Ξενία αλλά υπηρετεί την αποκατάσταση και αναλαμβάνει το τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών.

Το πρόγραμμα Παραδοσιακών Οικισμών του ΕΟΤ είχε ως στόχο τη μετατροπή ενός αριθμού αξιόλογων κατοικιών σε ξενώνες μικρού δυναμικού κλινών.⁶ Κριτήριο επιλογής αποτελούσε το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον που παρουσίαζε η κατοικία, η παλαιότητά της και η κατάσταση κατά τον χρόνο αξιολόγησης. Ο ΕΟΤ αποκτούσε την επικαρπία των κατοικιών με συμβόλαιο διάρκειας συνήθως 10-15 χρόνων. Προχωρούσε σε μελέτη αποκατάστασης, έπειτα με δημόσια κονδύλια εκτελούσε τις επισκευές και τέλος εκμεταλλεύονταν τη λειτουργία της κατοικίας ως ξενώνα μέχρι την εκπνοή της 10ετίας ή 15ετίας. Μετά το πέρας του συμβολαίου, η κατοικία επιστρεφόταν στους ιδιοκτήτες.

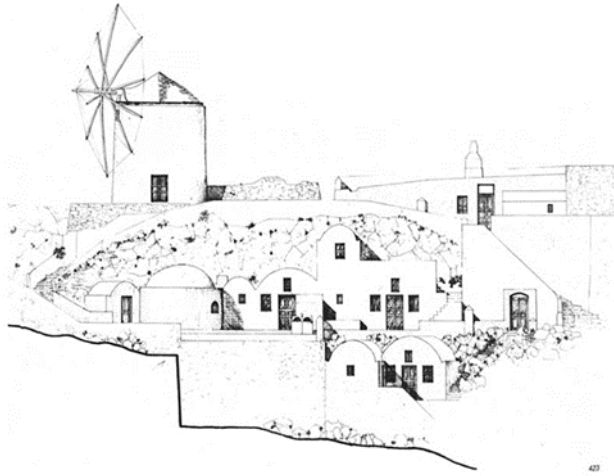
Οι πρώτοι έξι οικισμοί που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα κατά χρονολογική σειρά είναι η Βάθεια Λακωνίας, η Βυζίτσα Πηλίου, τα Μεστά Χίου, η Οία Σαντορίνης, το Πάπιγκο Ιωαννίνων και το Φισκάρδο Κεφαλονιάς. Η προβλεπόμενη τελική δυναμικότητα για τις μονάδες ήταν αντιστοίχως: για τη Βάθεια 130 κλίνες, για τη Βυζίτσα 120, για τα Μεστά 130, για την Οία 190, για το Πάπιγκο 85 και για το Φισκάρδο 85.⁷ Πέρα όμως από τους ξενώνες, το πρόγραμμα μεριμνούσε για κοινόχρηστα κτίρια, όπως μουσεία, εστιατόρια, κοινοτικά γραφεία, υφαντήρια, ιατρείο κ.λπ. Επιπλέον, στους οικισμούς αυτούς ο ΕΟΤ υλοποιούσε έργα κοινής ωφέλειας, μελέτες οδικού δικτύου, ύδρευσης και αποχέτευσης, ηλεκτρισμού και τηλεφώνου, καθώς και προχωρούσε σε ρυθμιστικά σχέδια των οικισμών.

Εικ. 2. Βάθεια Μάνη. Πηγή: Διατήρηση και Ανάπτυξη Παραδοσιακών Οικισμών, Το πρόγραμμα του Ε.Ο.Τ. (1975-1992), (Αθήνα: Εκδόσεις ΕΟΤ - Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών, 1991), 25.

Σταδιακά εντάχθηκαν και άλλες περιοχές στο πρόγραμμα με μεμονωμένα όμως αρχοντικά ή ανεξάρτητους ξενώνες όπως: τα Ψαρά, οι Κορυσχάδες, η Μακρυνίτσα, η Μονεμβασιά, η Κύθνος κ.ά. Η ανάδειξη της χαρακτηριστικής τοπικής μορφολογίας έγινε ο άξονας του προγράμματος, μια προσπάθεια που δεν άργησε να αναγνωριστεί διεθνώς. Το πρόγραμμα απέσπασε το Βραβείο της Ευρορα Nostra για την Οία (1980) και το Πάπιγκο (1989). Επίσης, έλαβε διάκριση στη 2η Διεθνή Μπιενάλε

Αρχιτεκτονικής της Σόφιας για την Οία καθώς και το βραβείο «Χρυσού Μήλου» από τον Διεθνή Σύνδεσμο Δημοσιογράφων Τουρισμού για την αξιοποίηση των οικισμών του Πηλίου.

Εικ. 3. Αναστήλωση της γειτονιάς «Φανάρι» στην Οία Σαντορίνης. Αρχιτέκτονες: Β. Μποζινέκη-Διδώνη, Ν. Α-γριαντώνης. Πηγή: Διατήρηση και Ανάπτυξη Παραδοσιακών Οικισμών, Το πρόγραμμα του Ε.Ο.Τ. (1975-1992), (Αθήνα: Εκδόσεις ΕΟΤ - Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών, 1991), 152.

Στο περιοδικό Αρχιτεκτονικά Θέματα του 1984 υποστηρίζεται ότι σκοπός του προγράμματος είναι αφενός η διάσωση σημαντικών στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς, αλλά αφετέρου και η δημιουργία ενός προτύπου «[πρότυπο] μιας νέας μορφής τουριστικής ανάπτυξης».⁸ Το ίδιο το Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών του ΕΟΤ σε ανακοίνωσή του το 1980 υποστήριζε χαρακτηριστικά ότι: «Ο βασικός στόχος, την εποχή εκείνη, δεν ήταν τόσο η δημιουργία σ' όλη την χώρα ενός πλέγματος παραδοσιακών τουριστικών μονάδων. Αντίθετα προβλήθηκε ο πειραματικός και ιδιαίτερα ο παραδειγματικός χαρακτήρας του προγράμματος [...] Στην ίδια άλλωστε κατεύθυνση του παραδειγματισμού και στον τομέα των νέων ξενοδοχειακών μονάδων, εφαρμόστηκε και στη δεκαετία του 60, το πρόγραμμα των ξενοδοχείων ΞΕΝΙΑ».⁹

Ωστόσο η επίφοβη σχέση μεταξύ τουριστικής εμπορευματοποίησης και διάσωσης της παράδοσης προβλημάτιζε τους αρχιτέκτονες του προγράμματος. Ο Βασίλης Γιαννάκης ένας εξ αυτών, σε συνέντευξή του στον Γ. Τριανταφύλλου, συλλογίζεται πάνω στην επιτυχία του προγράμματος: «Είναι το ίδιο όπως έγινε και με τα Ξενία. Θεώρησα σε κάποια στιγμή, ότι όλα αυτά όπως και τα Ξενία έγιναν θυσία στους σκοπούς και τις προσπάθειες της τουριστικής ανάπτυξης»¹⁰ ενώ αναδεικνύει χαρακτηριστικά τον εκτροχιασμό που ακολούθησε από πλευράς πολιτών όπως για παράδειγμα στο

Πήλιο: «[...] άρχισαν να έρχονται σωρεία αιτήσεων και να ζητάνε χρήματα, να ζητάνε να τους εντάξουμε στο πρόγραμμα και εμείς μοιράζαμε και κάναμε επιχορηγήσεις. Ολο αυτό βοήθησε [...], για να καταντήσει το Πήλιο ένα κιτς από την κορυφή μέχρι τη θάλασσα, με ένα επίσημο διάταγμα και βασιζόμενο στις παραδοσιακές μορφές. Αισθάνομαι άσχημα γιατί δεν το ελέγξαμε αυτό».¹¹

Απογοητευμένος καταλήγει: θα «[...] τα παίρναμε για 15 χρόνια, θα τα επισκευάζαμε όσο γινόταν ταχύτερα, και μετά τα 15 χρόνια θα τους τα επιστρέφαμε. Οσο πιο γρήγορα τα επισκευάζαμε και τα λειτουργούσαμε ως ξενώνες, είχαμε την "αφέλεια" να νομίζουμε ότι αυτά θα καθιερωνόντουσαν σαν ξενώνες και θα συνέχιζαν να λειτουργούν. Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις, αυτό δεν έγινε. Τους τα φτιάξαμε και μετά από 15 χρόνια αυτοί τα πήραν και τα κάνανε τα εξοχικά τους. Θα μπορούσα να πω ότι το 60 ή το 65% έγιναν έτσι. Ενα μικρό ποσοστό 30-35% εξακολουθούν να λειτουργούν ως ξενώνες».¹² Τέλος, επικριτές του προγράμματος υποστηρίζουν ότι επρόκειτο για έναν κρατικό σχεδιασμό που δεν εντασσόταν σε μια ευρύτερη αποκεντρωτική-αναπτυξιακή πολιτική με αποτέλεσμα να αδυνατεί να εξασφαλίσει μακροπρόθεσμα τη βιωσιμότητα των οικισμών.

Μελετώντας τη μεταπολιτευτική κρατική στροφή στην πολιτιστική κληρονομιά και στην αποκατάσταση των ιστορικών οικισμών, διαπιστώνεται ότι δεν πρόκειται περί ελληνικής πρωτοτυπίας. Το 1964 είχε ήδη υπογραφεί η Χάρτα της Βενετίας για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων και Τοποθεσιών η οποία είχε συνταχθεί κατά τη διάρκεια του δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών Ιστορικών Μνημείων υπό την αιγίδα της UNESCO. Στον απόηχο της Χάρτας της Βενετίας, το 1975 κηρύσσεται έτος Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς. Το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών- ICOMOS υιοθετεί την Χάρτα το 1987 στην Ουάσιγκτον, ενώ το ελληνικό τμήμα του ICOMOS τη μεταφράζει επισήμως το 1990. Ο πρόεδρος του συμβουλίου, Michael Parent, δηλώνει το 1991: «Ας το ομολογήσουμε! Είναι εντυπωσιακό το μέγεθος των λαθών που διαπράχτηκαν, πριν συνειδητοποιήσουν οι κοινωνίες μας την ανθρώπινη αξία που κρύβουν μέσα τους οι παλιές συνοικίες που είναι παρηκμασμένες, αλλά είναι δυνατό να ξανακατοικηθούν».¹³ Η διεθνής τάση προς την εκτίμηση των παραδοσιακών – ιστορικών συνόλων μέσω της συντήρησης και της αποκατάστασης είναι σαφής.

Μετά από μια αλματώδη μεταπολεμική ανοικοδόμηση στο δυτικό κόσμο μάλλον είχε έρθει η ώρα να επανεκτιμηθεί η πολιτιστική κληρονομιά. Το ξένο τουριστικό βλέμμα¹⁴ αρχίζει να αναζητά το ευδιάκριτο χαρακτηριστικό του κάθε τόπου σε έναν κόσμο που πλέον τη δεκαετία του 1970 το τουριστικό προϊόν έμοιαζε ομογενοποιημένο και αδιαφοροποίητο. Τα στερεότυπα για την κάθε χώρα εδραιώνονται με αποτέλεσμα ο ταξιδιώτης να τα αναζητά επισκεπτόμενος την κάθε περιοχή.¹⁵

Στην Ελλάδα η αποκρυστάλλωση της δημόσιας προστασίας της πολιτιστικής

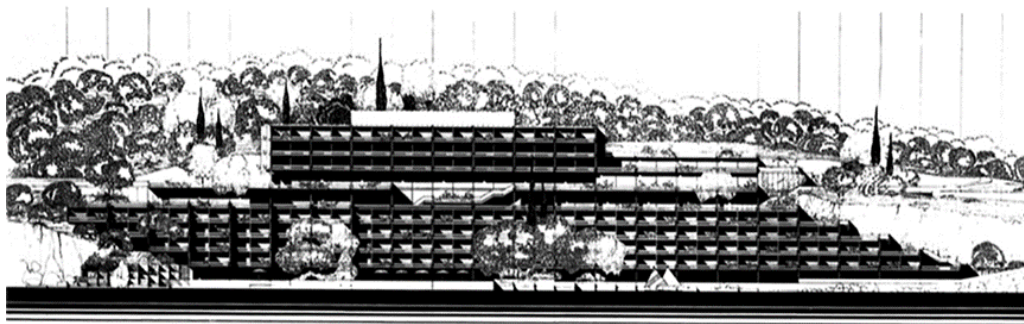
κληρονομιάς και της επανοικειοποίησης ιστορικών μορφών έρχεται με θεσμικό τρόπο μέσω του άρθρου 24 του νέου Συντάγματος του 1975 υπό τον τίτλο «Προστασία του περιβάλλοντος» (ΦΕΚ Α' 09.06.1975). «Παρόλα αυτά», όπως υποστηρίζει ο Δ. Φιλιππίδης, «και με τις ευλογίες του άρθρου 24 του αναθεωρημένου συντάγματος, συνέχισαν να ανεγείρονται μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες, ακόμα και στην Αττική».¹⁶ Η ιδιωτική πρωτοβουλία αρνείται να συμμορφωθεί με την παραδοσιακή στροφή που κάνει ο δημόσιος φορέας του τουρισμού. Στο πλαίσιο αυτό, οικοδομούνται τουριστικά καταλύματα μεγάλης κλίμακας που διακρίνονται από μία αίσθηση κοσμοπολιτισμού καθώς με το μέγεθός τους μπορούν να φιλοξενήσουν τους ολοένα και αυξανόμενους αριθμούς εισερχόμενων τουριστών.

Ξεκινώντας με τα πιο «δειλά» παραδείγματα της εποχής, ορισμένες τουριστικές επενδύσεις επιχειρούν να συνδυάσουν παραδοσιακά στοιχεία με μοντερνιστικά, παράγοντας αμφίβολα αποτελέσματα. Το παραθαλάσσιο συγκρότημα Πουνταζέζα των αρχιτεκτόνων Α. Ζάννου και Π. Παππά, στην ακτή ανάμεσα στο Σούνιο και το Λαύριο, αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της κατεύθυνσης. Στο περιοδικό Αρχιτεκτονικά Θέματα του 1980, το έργο παρουσιάζεται ως συνδυασμός μοντέρνου και νησιωτικής παράδοσης μιας και όπως αναφέρεται: «[...] μερικά μορφολογικά στοιχεία [που] μπορούν να κριθούν αναχρονιστικά ή ασυμβίβαστα με σύγχρονους τρόπους κατασκευής (π.χ. πέτρινες αψίδες), αλλά [που] προσφέρονται σαν συμβολικά στοιχεία παραθαλάσσιας ελληνικής αρχιτεκτονικής, με μια σύγχρονη λειτουργικά οργάνωση της κάτοψης [...]».¹⁷

Άλλο σχετικό παράδειγμα αποτελεί το ξενοδοχείο πολυτελείας στην πλατεία Συντάγματος (σήμερα πλέον υπό το όνομα NJV Athens Plaza), την ανακαίνιση του οποίου ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Ι. Ρίζος. Η μετατροπή κτιρίου γραφείων σε ξενοδοχείο δεν επέτρεψε ιδιαίτερους αρχιτεκτονικούς μετασχηματισμούς αλλά η διακόσμηση είναι χαρακτηριστική του «συνδυαστικού στυλ» της εποχής. Το τι εστί «ελληνικότητα» κατά την αντίληψη του κάθε ιδιοκτήτη είναι θολό: «Γενικά το πνεύμα της διακόσμησης σε όλους τους χώρους υποδοχής και τα υπνοδωμάτια, όπως και στα έπιπλα, είναι μια σύζευξη σύγχρονων στοιχείων με στυλιζαρισμένα ελληνικά κλασικά στοιχεία από τον ιωνικό και δωρικό ρυθμό».¹⁸

Περνώντας τώρα στα δείγματα μοντέρνας γραφής της μεταπολιτευτικής περιόδου, το Nafsika Astir Palace του 1979 και η Αφροδίτη του 1984, έρχονται να συμπληρώσουν την τουριστική ανάπτυξη στο Μικρό Καβούρι Βουλιαγμένης μαζί με τον Αρίωνα που προϋπήρχε. Οι αρχιτέκτονες Ε. Βουρέκας, Α. Γεωργιάδης και Κ. Δεκαβάλλας της Ναυσικάς και οι Δ. Αντωνακάκης, Β. Μπογάκος, Γ. Νικολετόπουλος και Ν. Χατζημιχάλης της Αφροδίτης συνεχίζουν την παράδοση του μοντέρνου κινήματος. Έργο της αλυσίδας ξενοδοχείων Astir Hotels της Εθνικής Τράπεζας, συνιστά και η εντεκαρόφρη κατασκευή του ξενοδοχείου Astir Palace στη διασταύρωση Βασ. Σοφίας

και Πανεπιστημίου η οποία υλοποιώντας μια αρχιτεκτονική του υαλοπετάσματος (curtain wall), αρχίζει να κατασκευάζεται το 1977 υπό τη μελέτη των αρχιτεκτόνων Ι. Βικέλα, Εμ. Βουρέκα και Σθ. Μολφέση και Κ. Δεκαβάλλα.¹⁹

Εικ.4. Ξενοδοχείο Ναυσικά, Αρχιτέκτονες Εμμ. Βουρέκας, Α. Γεωργιάδης, Κ. Δεκαβάλλας, 1974-1979. Πηγή: Δομές Index, [<https://www.doma.archi/index/projects/zenodoxeio-naysika>].

Συνεχίζοντας με τα πιο κοσμοπολίτικα παραδείγματα, δεν νοείται να μην αναφερθεί το πρώτο ξενοδοχείο της αλυσίδας πολυτελείας InterContinental στην Αθήνα. Ανεγείρεται πάνω στη λεωφόρο Συγγρού με δυναμικότητα 630 δωματίων (σήμερα 563 εν έτει 2023) και το 1982 ανοίγει τις πόρτες του με την υπογραφή των αρχιτεκτόνων Ι. Ρίζου και Σ. Κουκής.

Εικ. 5. Ξενοδοχείο Athenaeum Intercontinental στην Αθήνα, Αρχιτέκτονες Ι. Ρίζος και Σ. Κουκής. Πηγή: Περιοδικό Αρχιτεκτονικά Θέματα Νο.18 (1984): 164-169.

Ενα από τα πιο «παράδοξα» παραδείγματα είναι το παρακάτω: την ίδια χρονική περίοδο που ο ΕΟΤ προωθεί το Πρόγραμμα Παραδοσιακών Οικισμών στην περιφέρεια, αναθέτει στο γραφείο μελετών του Α. Τομπάζη τον σχεδιασμό της Σχολής και του Ξενοδοχείου Τουριστικών Επαγγελματιών στην Ανάβυσσο με μια αρχιτεκτονική γραφή πολύ μακριά από την παραδοσιακή μορφολογία του προγράμματος. Ο ΕΟΤ σε συνεργασία με τη Σχολή Τουριστικών Επαγγελματιών θέτει τις προϋποθέσεις για μια σχολή δυναμικότητας 300 εκπαιδευομένων και συγχρόνως ενός ξενοδοχείου 200 κλινών. Το συγκρότημα άνοιξε το 1984 και αρχικά λειτουργούσε τον χειμώνα ως σχολή και οικοτροφείο ενώ το καλοκαίρι ως ξενοδοχείο Β' κατηγορίας στο οποίο εκπαιδευόνταν οι μαθητές της σχολής. Τα Αρχιτεκτονικά Θέματα του 1986 αναφέρουν ότι: «Κατά την περίοδο του σχολικού έτους οι μαθητές-οικότροφοι κοιμούνται στα δωμάτια του ξενοδοχείου, ενώ κατά την καλοκαιρινή περίοδο κοιμούνται στο χώρο των αιθουσών διδασκαλίας, που μετατρέπονται (με διόροφα κρεβάτια) σε κοιτώνες».²⁰ Στο κτίριο σήμερα στεγάζεται το δημόσιο ΙΕΚ Αναβύσσου ενώ οι σπουδαστές/τριες δεν φιλοξενούνται πλέον στους χώρους του κτιρίου.

Εικ. 6. Σχολή και Ξενοδοχείο Τουριστικών Επαγγελματιών στην Ανάβυσσο, Αρχιτέκτονας Α. Τομπάζης, Τμήμα διαφήμισης του Υπουργείου Τουρισμού για σπουδές στο ΙΕΚ Αναβύσσου. Πηγή: Ιστοσελίδα Υπουργείου Τουρισμού.

Εντός Αττικής παρουσιάζονται ακόμη δύο παραδείγματα: ο οικισμός Απολλώνιο του Κ. Δοξιάδη στο Πόρτο Ράφτη και το Marathon Beach του Μ. Αλεξίου στο Μαραθώνα. Στην ελληνική περιφέρεια τα παραδείγματα της τουριστικής ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα είναι αντίστοιχου αρχιτεκτονικού λεξιλογίου. Εν τάχει αναφέρονται το Porto Carras του W. Gropius στη Χαλκιδική, το ξενοδοχείο Apollo beach του Κ. Δεκαβάλλα στο Πόρτο Χέλι, το ξενοδοχείο Hilton στη Ρόδο των Α. Γεωργιάδη, Κ. Δεκαβάλλα, Κ. Κυριακίδη και Α. Τομπάζη καθώς και τελευταίο, το τουριστικό χωριό Δαί-

δαλος του Ν. Βαλσαμάκη στην Κω.

Το σύνολο των προαναφερθέντων ενδεικτικών τουριστικών κτηρίων αποτελούν προβεβλημένα έργα των γνωστών αρχιτεκτόνων της εποχής που εντοπίζονται στο αρχείο των περιοδικών *Δομές* και *Αρχιτεκτονικά Θέματα* και δεν απευθύνονται στην εγχώρια μικρομεσαία τάξη η οποία μεταπολιτευτικά ασκεί με μαζικούς όρους τον παραθερισμό ως κοινωνικό δικαίωμα. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Μ. Νικολακάκης: «Τη δεκαετία του '80 θεσμοθετείται ο κοινωνικός τουρισμός, ο οποίος μέχρι εκείνη την περίοδο αφορούσε μόνο ορισμένους εργαζομένους μεγάλων ΔΕΚΟ, και ο εσωτερικός τουρισμός συνιστά πλέον αποτυπώσιμο οικονομικό μέγεθος που εξισορροπεί την κάμψη των ρυθμών της διεθνούς κίνησης».²¹ Δυστυχώς, πρόκειται κατά κύριο λόγο για μορφές μαζικού τουρισμού που δεν είναι εύκολα αποτυπώσιμες διότι είναι εφήμερες ή παρουσιάζουν δυσκολία καταγραφής και αρχειοθέτησης μιας και στην πλειοψηφία τους πρόκειται περί ενοικιαζόμενων δωματίων (rooms to let), τροχόσπιτων και κατασκήνωσης.

Εικ. 7. «Βαφιαδάκια», Παραλία Μαραθώνα, 1978, Φωτογράφος Ιωάννης Λάμπρος. Πηγή: Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη

Επιχειρώντας, τέλος, ένα συμπερασματικό σχόλιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο ΕΟΤ αν και μεταπολεμικά υλοποίησε δύο μεγάλα επενδυτικά τουριστικά προγράμματα, το Πρόγραμμα Ξενία (1951-1967) και το Πρόγραμμα Παραδοσιακών

Οικισμών (1975-1992), μεταξύ τους χαρακτηρίστηκαν από εντελώς αντιδιαμετρικές φιλοσοφίες. Προ στρατιωτικής δικτατορίας επιχειρήθηκε θεσμικά να προβληθεί ένα εκσυγχρονιστικό προφίλ προκειμένου να εισχωρήσει η Ελλάδα στο τουριστικό τερέν ενώ μεταπολιτευτικά η κρατική πολιτική συμβάδισε με τις διεθνείς τάσεις συντήρησης και αποκατάστασης της πολιτιστικής κληρονομιάς της κάθε χώρας. Εν αντιθέσει, η ιδιωτική τουριστική πρωτοβουλία η οποία στις αντίστοιχες περιόδους δεν έπαψε να διακρίνεται για τον κοσμοπολιτισμό της, δεν παρουσιάζει τρομακτικές διαφοροποιήσεις προδικτατορικά και μεταπολιτευτικά. Ακροβατώντας, λοιπόν, ανάμεσα στις παραδοσιακές μορφές του ΕΟΤ, τον διεθνισμό των ιδιωτικών επενδύσεων μεγάλης κλίμακας και την παροδικότητα των εγκαταστάσεων της αναψυχής της μικρομεσαίας τάξης, επιχειρήθηκε να σκιαγραφηθεί το μεταπολιτευτικό μαζικό τουριστικό τοπίο κατά την περίοδο 1975-1992.

Βιβλιογραφία

Avgerinou-Kolonia, Sofia. "Greece and the year of European Architectural Heritage 1975", *Monumenta*, Τόμος 3, (2015): 322-331.

Αρχιτεκτονικά Θέματα, No.18, 1984.

Αρχιτεκτονικά Θέματα, No.14, 1980.

Αρχιτεκτονικά Θέματα, No.16, 1982.

Αρχιτεκτονικά Θέματα, No.20, 1986.

Διατήρηση και Ανάπτυξη Παραδοσιακών Οικισμών, Το πρόγραμμα του Ε.Ο.Τ. (1975-1992), Αθήνα: Εκδόσεις ΕΟΤ - Τμήμα Παραδοσιακών Οικισμών, 1991.

"ICOMOS: Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών", μτφρ. Σοφία Αυγερινού, Ελένη Μαϊστρου, *Τεχνικά Χρονικά, Διμηνιαία Εκδοση ΤΕΕ*, No. 5 (1991): 76-83. [http://library.tee.gr/digital/techr/1991/techr_1991_5_76.pdf]

MacCannel, Dean. *The Tourist: A new theory of the leisure class*, Berkeley, Λος Αντζελες, Λονδίνο: University of California Press, 1999 [1976].

Μποζινέκη-Διδώνη, Παρασκευή. *Παραδοσιακοί Οικισμοί και Τουριστική Ανάπτυξη: το πρόγραμμα του ΕΟΤ 1975-1995, Το Παράδειγμα της Οίας Σαντορίνης*, Αθήνα: εκδ. ΕΟΤ, 2008.

Νικολακάκης, Μιχάλης. "«Το τουριστικό παράδοξο»: Για την ιστορία του τουρισμού στην Ελλάδα από το 1950 μέχρι σήμερα", στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece, Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, Δίγλωσση Εκδοση, Ελληνικά-Αγγλικά*, Αθήνα: Εκδ. Δομές, 2015, 38-51.

Parent, Michael. "Η καθιέρωση της Διεθνούς Χάρτας για την προστασία των ιστορικών πόλεως", μετάφραση Σ. Αυγερινού, Ε. Μαϊστρου, *Τεχνικά Χρονικά*, No.5 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1991):77-78.

Σαρηγιάννης, Γιώργος. "Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα, από το 1960 ως το 1990", *Greek Architects*, 25 Ιανουαρίου, 2014, [<https://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/η-αριστερή-ιδεολογία-στην-πολεοδομία-στην-ελλάδα-από-το-1960-ως-το-1990-μέρος-β-id6678>].

Urry, John. *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. Λονδίνο, Thou-

sand Oaks, Νέο Δελχί: Sage Publications, 1990.

Φιλιππίδης, Δημήτρης. "Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού", στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece, Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα, Δίγλωσση Έκδοση, Ελληνικά-Αγγλικά*, Αθήνα: Εκδ. Δομές, 2015, 86-95.

Αναφορές

- 1 Βλ. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), ψηφιακό πρόγραμμα Μεταπολίτευση: 1974-1989, [<http://metapolitefsi.com>]. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης, 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 2008.
- 2 Σύμφωνα με την πλατφόρμα ασύγχρονης εκπαίδευσης για τα Ελληνικά σχολεία του Υπουργείου Παιδείας & Θρησκευμάτων-ΥΠΙΑΘ, [http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2188/Istoria_ST-Dimotikou_html-empl/index5_12.html]. Ακόμη όμως και κατά ορισμένες ακαδημαϊκές θέσεις, η περίοδος της μεταπολίτευσης μέχρι και σήμερα δεν έχει τελειώσει: βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση: η κουλτούρα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, 2022.
- 3 Γιώργος Σαρηγιάννης, "Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα, από το 1960 ως το 1990", *Greek Architects*, 25 Ιανουαρίου, 2014, [<https://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/η-αριστερή-ιδεολογία-στην-πολεοδομία-στην-ελλάδα-από-το-1960-ως-το-1990-μέρος-β-id6678>].
- 4 Ο Μιχαήλ Μπαλόπουλος διετέλεσε γενικός γραμματέας του Ε.Ο.Τ. (1967-1968 και 1969-1972). Για την τουριστική ανάπτυξη της χώρας με παροχή κατάλληλων κινήτρων κατά την περίοδο της δικτατορίας βλ. Αναπτυξιακούς Νόμους: 543/68, 1313/72 και 1378/73.
- 5 Ο Χαράλαμπος Σφαέλλος ήδη από το 1965 (περίοδο κατά την οποία ήταν πια διευθυντής του ΕΟΤ ο Α. Κωνσταντινίδης) είχε ξεκινήσει την προσπάθεια να περάσουν στα χέρια του ΕΟΤ διατηρητέα κτίρια, με στόχο τη συντήρηση και διατήρηση καθώς και τη μετέπειτα μετατροπή τους σε ξενώνες. Ο Βασίλης Γιαννάκης ο οποίος υπηρέτησε στον ΕΟΤ μεταξύ 1966 και 1987, υποστηρίζει σχετικά με τη δράση του Σφαέλλου: το 1966 «ο Σφαέλλος είχε την ιδέα και το έκανε, να χωρίσει την Ελλάδα σε διάφορους τομείς και να βάλει επικεφαλής έναν αρχιτέκτονα μαζί με μία ομάδα μηχανικών – αρχιτεκτόνων, πολιτικών μηχανικών και μηχανολόγων». (Απόσπασμα από συνέντευξη του Β. Γιαννάκη στη διαδικτυακή σελίδα του Γ. Τριανταφύλλου, "Συζητώντας για τον Ε.Ο.Τ. και το πρόγραμμα για τους παραδοσιακούς οικισμούς", 28 Απριλίου, 2020, [<http://triantafyllou.blogspot.com/2020/04/blog-post.html>]). Οι παραπάνω κινήσεις αποτελούν μια προπαρασκευή για το πρόγραμμα παραδοσιακών οικισμών.
- 6 Το Π.Δ. 33/1979 "Περί τουριστικών καταλυμάτων εντός παραδοσιακών κτισμάτων" επιτρέπει σε τουριστικά καταλύματα να βρίσκονται εντός παραδοσιακών οικισμών, διατηρητέων ή μη, με την προϋπόθεση ότι τα ίδια τα κτίρια έχουν κηρυχθεί διατηρητέα ή αποτελούν ιστορικά μνημεία.
- 7 Ανακοίνωση του Τμήματος Παραδοσιακών Οικισμών του ΕΟΤ για το Πρόγραμμα αξιοποίησης παραδοσιακών οικισμών στο Συνέδριο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής, 21-23 Μαρτίου, 1980, Τσεπέλοβο-Σκαμνέλι Ζαγορίου, ΤΕΕ-Τμήμα Ηπείρου, Κέντρο Ερευνών Ζαγορίου, [http://library.tee.gr/digital/m501_550/m519/m519_eot.pdf].
- 8 Διαμόρφωση παραδοσιακών σπιτιών σε ξενώνες στην Οία Σαντορίνης, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Νο.18 (1984): 37.
- 9 Ανακοίνωση του Τμήματος Παραδοσιακών Οικισμών του ΕΟΤ για το Πρόγραμμα αξιοποίησης παραδοσιακών οικισμών στο Συνέδριο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής, 21-23 Μαρτίου,

- 1980, Τσεπέλοβο-Σκαμνέλι Ζαγορίου, ΤΕΕ-Τμήμα Ηπείρου, Κέντρο Ερευνών Ζαγορίου, [http://library.tee.gr/digital/m501_550/m519/m519_eot.pdf].
- 10 Συνέντευξη του Β. Γιαννάκη στη διαδικτυακή σελίδα του Γ. Τριανταφύλλου, "Συζητώντας για τον Ε.Ο.Τ. και το πρόγραμμα για τους παραδοσιακούς οικισμούς", 28 Απριλίου, 2020, [<http://triantafyllou.blogspot.com/2020/04/blog-post.html>].
- 11 Ο.π.
- 12 Ο.π.
- 13 Michael Parent, "Η καθιέρωση της Διεθνούς Χάρτας για την προστασία των ιστορικών πόλεων", μετάφραση Σ. Αυγερινού, Ε. Μαϊστρου, Τεχνικά Χρονικά, Τεύχος Νο.5 (Σεπ.-Οκτώβριος 1991):77.
- 14 Για εμβάθυνση στο τουριστικό βλέμμα βλ. John Urry, *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. (Λονδίνο, Thousand Oaks, Νέο Δελχί: Sage Publications, 1990).
- 15 Το 1976, ο Dean MacCannell, πρωτοπόρος στην έρευνα πάνω στον τουρισμό στον τομέα της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας, διατύπωσε τη θεωρία της «διαλεκτικής της αυθεντικότητας»: η οικοδόμηση μιας αυθεντικής πολιτισμικής ταυτότητας είναι μια διαδικασία αυτοπροσδιορισμού και αυτοεκπλήρωσης, η οποία αντλεί τις αναφορές της από το πολιτισμικό ρεπερτόριο της κάθε κοινότητας. Dean MacCannell. *The Tourist: A new theory of the leisure class*, (Berkeley, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press, 1999 [1976]).
- 16 Δημήτρης Φιλιππίδης, "Αρχιτεκτονική στην εποχή του μαζικού τουρισμού", στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece, Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, Δίγλωσση Έκδοση, Ελληνικά-Αγγλικά, (Αθήνα: Εκδ. Δομές, 2015), 90.
- 17 Αρχιτεκτονικά Θέματα, Νο.14 (1980): 227.
- 18 Αρχιτεκτονικά Θέματα, Νο.16 (1982): 206 και 208.
- 19 Πρόκειται για μια αρχιτεκτονική του υαλοπετάσματος (curtain wall) η οποία αποτελεί αντίδραση στο δίλημμα που έθετε ο ελληνοκεντρισμός πριν το '60. Το κτίριο μετά τη χρήση του ως ξενοδοχείο στέγαζε κρατικές υπηρεσίες του υπουργείου Εξωτερικών και εν συνεχεία πουλήθηκε στην ΛΑΜΨΑ του ομίλου Λασκαρίδη.
- 20 Αρχιτεκτονικά Θέματα, Νο.20 (1986): 162.
- 21 Μιχάλης Νικολακάκης, "«Το τουριστικό παράδοξο»: Για την ιστορία του τουρισμού στην Ελλάδα από το 1950 μέχρι σήμερα", στο *Tourism Landscapes: Remaking Greece, Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*, Δίγλωσση Έκδοση, Ελληνικά-Αγγλικά, (Αθήνα: Εκδ. Δομές, 2015), 44.

Γεώργιος Δημόπουλος

Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός

Ο Πολιτικός και Αρχιτεκτονικός Λόγος στο Νέο Μουσείο της Ακρόπολης.

1. Εισαγωγή

Το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης είναι ένα ισχυρό παράδειγμα επιβεβαίωσης της σχέσης ανάμεσα στην πολιτική και τον πολιτισμό, ανάμεσα στις πολιτικές επιλογές και σκοπιμότητες από τη μια και στην ελεύθερη αρχιτεκτονική σκέψη από την άλλη, ως δυνάμεις διαμορφωτικές της σύγχρονης πόλης και των συστατικών της στοιχείων. Όσο και αν η σχέση αυτή γίνεται συχνά πολωτική, είναι μια πραγματικότητα, που επιβεβαιώνει την θέση ότι ο χώρος οργάνωσης του συλλογικού είναι μια κατεξοχήν πολιτική πράξη, «ένα πολιτικό όργανο χειρισμένο με σκοπιμότητα»¹ και ότι η αρχιτεκτονική «δεν είναι μόνο στοιχείο μέσα στο χώρο, αλλά και βουτιά μέσα σε ένα πεδίο κοινωνικών σχέσεων»²· είναι επομένως και αυτή, στην ευρύτερη έννοιά της, μια πολιτική πράξη.

Μέσα από την οξεία αντιπαράθεση μεταξύ πολιτικών και επιστημονικών φορέων πάνω στο θέμα της ανέγερσής του Νέου Μουσείου Ακρόπολης ανακύπτουν ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο των αρχιτεκτόνων και της αρχιτεκτονικής, όπως:

Πώς απαντούν σχεδιαστικά οι αρχιτέκτονες σε ένα πρόβλημα με έντονες πολιτικές και πολιτιστικές προεκτάσεις;

Ποιες κοινωνικές και πολιτικές αξίες απηχούν και προβάλλουν οι υποβληθείσες σχεδιαστικές προτάσεις;

Η αρχιτεκτονική είναι ένα μέσο στη διάθεση της πολιτικής ή ουσιαστικός συντελεστής που υποδεικνύει πολιτικές;

Η εισήγηση θα προσπαθήσει να δώσει απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα μέσα κυρίως από την κριτική ανάγνωση του πρωτογενούς υλικού που προσφέρουν οι σχεδιαστικές προτάσεις που κατατέθηκαν στους Αρχιτεκτονικούς Διαγωνισμούς,

καθώς και κείμενα της εποχής, στα οποία αποτυπώνεται η πολιτική και πολιτιστική διαμάχη για το Νέο Μουσείο Ακρόπολης.

2. Η ιδέα της δημιουργίας νέου μουσείου. Ο πρώτος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός

Μια σειρά λόγων, όπως το θέμα της καταλληλότητας του παλιού μουσείου στον Ιερό Βράχο, η προστασία των αρχαιολογικών θησαυρών από την ατμοσφαιρική ρύπανση και η καλύτερη έκθεση και προβολή τους, καθιστούσε όλο και πιο έντονη την ανάγκη για τη δημιουργία νέου μουσείου. Η ανάγκη αυτή επισημαίνεται από την αρχή της μεταπολίτευσης και συγκεκριμενοποιείται το 1976, όταν ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής ανακοινώνει την κατασκευή νέου μουσείου στη θέση Μακρυγιάννη, ένα δημόσιο χώρο στη νότια πλευρά του λόφου της Ακρόπολης με καθοριστικό κριτήριο επιλογής της θέσης αυτής την άμεση γειτνίασή της με τον Ιερό Βράχο.³ Ακολούθησε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών η προκήρυξη του πρώτου πανελληνίου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για την εκπόνηση προσχεδίων του νέου μουσείου στις 22/12/1976 μέσα σε κλίμα συναίνεσης πολιτικής ηγεσίας και κοινωνικών και επιστημονικών φορέων.

Αντιρρήσεις όμως και αντιπαραθέσεις εμφανίζονται στο εσωτερικό της πενταμελούς Κριτικής Επιτροπής του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού,⁴ η οποία αποφάσισε να μην απονεμίσει τα δύο πρώτα βραβεία όχι τόσο με κριτήριο την ποιότητα των αρχιτεκτονικών προτάσεων, αλλά τις «*δυσκολίες των δεδομένων του προβλήματος*» που δημιουργούσε η επιλογή της θέσης Μακρυγιάννη. Τις δυσκολίες απέδιδε κυρίως στα χαρακτηριστικά του οικοπέδου, όπως είναι η μορφή του, η ύπαρξη στο χώρο των διατηρητέων κτιρίων και η περίσφιξη του οικοπέδου από πολυκατοικίες.

Οι λόγοι που επικαλέστηκε η Κριτική Επιτροπή επικρίθηκαν από επιστήμονες και συλλογικούς φορείς και απασχόλησαν τον καθημερινό τύπο της εποχής. Σε άρθρο της Καθημερινής με τίτλο «*Μια αποτυχία...*» ο συντάκτης σημειώνει, με έντονο και επιθετικό ύφος που προκάλεσε την αντίδραση της κριτικής επιτροπής,⁵ ότι «*Η προσπάθεια της επιτροπής να στηρίξει την αποτυχία του διαγωνισμού στις δυσκολίες των δεδομένων του προβλήματος εκ των υστέρων είναι εντελώς αδιανόητη, γιατί μια τέτοια προσπάθεια έχει αξία, χρησιμότητα και ηθικό έρεισμα όταν γίνεται πριν, και όχι μετά, την υποβολή των μελετών*».⁶

Πίσω όμως από τις «*δυσκολίες των δεδομένων του προβλήματος*» θα μπορούσε η απόφαση της επιτροπής να κηρύξει άγονο το διαγωνισμό να ερμηνευθεί από κάποιον «*και ως άρνηση της Κριτικής Επιτροπής να αναλάβει την ευθύνη μιας δύσκολης απόφασης και να εκτεθεί με τη σειρά της σε κριτική γι' αυτήν*».⁷ Θα μπορούσε ακόμα να εκληφθεί ως δυσκολία των μελών της Κριτικής Επιτροπής να ξεφύγουν από κάποιες στερεοτυπικές αντιλήψεις για την μορφή και την φιλοσοφία του μουσείου, σε μια μά-

λιστα περίοδο που η γλώσσα του μουσείου εκφέρει ένα λόγο πολυεπίπεδο, ώστε να ανταποκρίνεται στις διαφορετικές απαιτήσεις και προσδοκίες των επισκεπτών του.

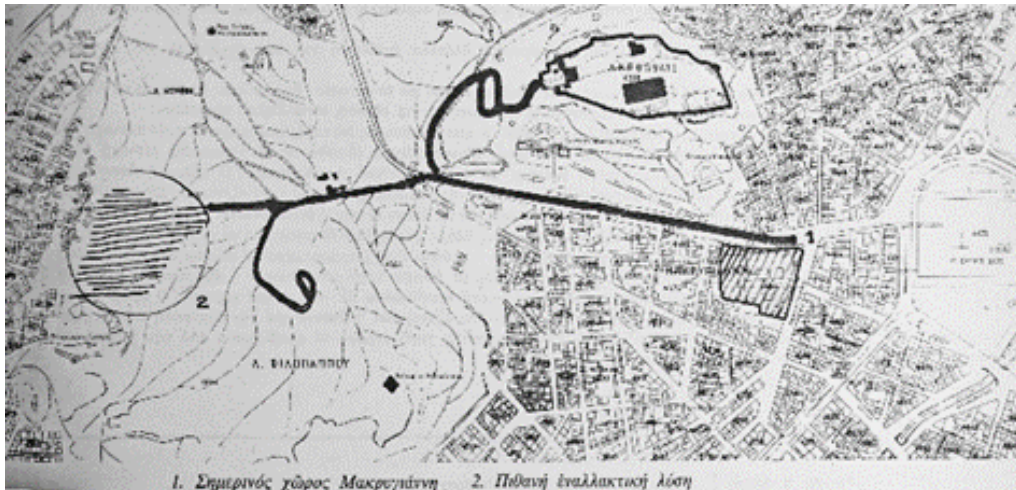
Στην μελέτη Μ. Κανδρεβιώτου & Δ. Αυγουστίνου, που απέσπασε το τρίτο βραβείο, θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς την εφαρμογή κάποιων πρωτότυπων, για την εποχή, ιδεών, που συμπυκνώνονται στα εξής κύρια σημεία:

α) Οι μελετητές σχεδιάζουν έναν ενιαίο εκθεσιακό χώρο σε επίπεδα με κλιμακωτή διάταξη, ώστε, όπως ίδιοι οι μελετητές αναφέρουν, τα εκθέματα να «*γίνονται ορατά από διαφορετικά σημεία και με ποικίλες οπτικές γωνίες*». ⁸ Πρόκειται για μια μορφή οργάνωσης του εκθεσιακού χώρου που απομακρύνεται από τη λογική παρουσίασης των εκθεμάτων σε ένα ουδέτερο χωρικό πλαίσιο ως μια αναγκαία συνθήκη για την αισθητική αυτονομία του εκτιθέμενου έργου τέχνης. Η κριτική επιτροπή που διαγωνισμού εξέφρασε τις επιφυλάξεις για την καταλληλότητα αυτού του ενιαίου εκθεσιακού χώρου.

β) Η μελέτη τους καθιστά ως έναν από τους κύριους παράγοντες την ευρεία χρήση του φυσικού φωτός που θα εισέδουε στον εσωτερικό χώρο από τις κεκλιμένες διαφανείς στέγες δημιουργώντας στον επισκέπτη την αίσθηση ότι κινείται σε υπαίθριο χώρο. «*Η ιδέα των τριών αρχών*», σημειώνει ο Ι. Λιάπης, «*φυσικός φωτισμός – ενιαίος εκθεσιακός χώρος – κλιμακωτή διάταξη, [...] ενώ είναι αντίθετη με τα παραδεδομένα στον τόπο μας, αποτελεί μια καλή ιδέα για την δημιουργία ενός μουσείου με οικιότητα και χαρακτήρα*». ⁹

γ) Ακόμα η σχεδιαστική λύση Μ. Κανδρεβιώτου & Δ. Αυγουστίνου εισάγει μια συνθήκη που θα αποτελέσει στους επόμενους διαγωνισμούς ένα από τα αφετηριακά σημεία για την δημιουργία του νέου μουσείου στο οικόπεδο Μακρυγιάννη: την οπτική επαφή του εκθεσιακού χώρου του μουσείου με τον Ιερό βράχο της Ακρόπολης επιτρέποντας στους επισκέπτες, όπως σημειώνουν οι μελετητές, «*να βρίσκονται σε συνεχή οπτική επαφή με το λόφο της Ακρόπολης, πράγμα που τους διευκολύνει να συνδέσουν τα εκθέματα με τον τόπο της γέννησής τους*». ¹⁰

Η αποτυχία του πρώτου διαγωνισμού, παρά τις ευνοϊκές προϋποθέσεις χάρη στην σχετική σύμπνοια πολιτικής εξουσίας και κοινωνικών και επιστημονικών φορέων, αρχίζει να φέρνει στην επιφάνεια μια σειρά προβλημάτων που θα οδηγήσουν σε μακροχρόνιες δημόσιες αντιπαραθέσεις που αρχίζουν πριν και αμέσως μετά την προκήρυξη του δεύτερου πανελληνίου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού το 1979. ¹¹ Ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων (ΣΑΔΑΣ) εκφράζει από την αρχή τον προβληματισμό του, που γρήγορα παίρνει την μορφή έντονων αντιδράσεων κυρίως όσον αφορά την χωροθέτηση του μουσείου στη θέση Μακρυγιάννη, παρουσιάζει μάλιστα σχεδιαγράμματα με τις θέσεις που θα μπορούσαν να δεχθούν το μουσείο γύρω από την περιοχή της Ακρόπολης. ¹²

Εικ. 1. Σχεδιάγραμμα με τις θέσεις υποδοχής του Νέου Μουσείου Ακρόπολης. Πηγή: Δελτίο συλλόγου αρχιτεκτόνων (δσα) Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1978 τεχ.5, 41.

3. Η γέννηση μιας νέας εθνικής ιδέας

Την εποχή του πρώτου και δεύτερου πανελληνίου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού η κατασκευή ενός νέου μουσείου Ακρόπολης δεν είχε ακόμα μετατραπεί σε εθνικό στόχο, αμφισβητείται μάλιστα από ορισμένους ακόμα και η ανάγκη δημιουργίας του. Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί η θέση του Γενικού εφόρου Αρχαιοτήτων και μέλους της Κριτικής Επιτροπής Γ. Δοντά, που επισημαίνει ότι «*Η θέση του Μουσείου της Ακροπόλεως, είναι δεμένη συναισθηματικά με το χώρο του Ιερού Βράχου... Τα κλασικά αριστουργήματα της αρχαιότητας, δεν επιτρέπεται να μετακινηθούν, για κανένα λόγο και, μάλιστα, αμφίβολης σκοπιμότητας!*».¹³

Το αίτημα όμως που θέτει για πρώτη φορά η Μελίνα Μερκούρη στην Παγκόσμια Διάσκεψη της UNESCO στο Μεξικό το 1982 για επιστροφή από το Βρετανικό μουσείο στην Ελλάδα των γλυπτών του Παρθενώνα είχε δύο κρίσιμες συνέπειες που προσδίδουν νέα διάσταση και δυναμική στο θέμα της δημιουργίας νέου μουσείου:

Η πρώτη συνέπεια είναι ότι έκτοτε το ζήτημα του επαναπατρισμού των γλυπτών του Παρθενώνα συνδέεται με την αναγκαιότητα ανέγερσης ενός σύγχρονου μουσείου, καθώς ένα από τα βασικά επιχειρήματα του Βρετανικού Μουσείου κατά της επιστροφής των γλυπτών στη γενέθλια γη ήταν ότι η Ελλάδα δε διέθετε κατάλληλο χώρο για τη στέγασή τους.

Η δεύτερη συνέπεια είναι ότι η σύνδεση της επιστροφής των γλυπτών του Παρθενώνα με τη δημιουργία νέου μουσείου αποκτά εθνική διάσταση. Αν μέχρι τότε η ανέγερση ενός μουσείου Ακρόπολης στηρίζονταν στην ακαταλληλότητα του σημερι-

νού παλιού μουσείου και στην ανάγκη αποτελεσματικής προστασίας των γλυπτών, τώρα συνδέεται με μια νέα εθνική ιδέα καθιστώντας το εργαλείο άσκησης διπλωματίας και διεθνούς πολιτικής.

4. Ο Διεθνής Αρχιτεκτονικός διαγωνισμός του 1989 – Ο προβληματισμός για την θέση υποδοχής του Νέου Μουσείου

Σε συνέντευξη Τύπου η υπουργός Πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη στις 20/11/1986 εξαγγέλλει την προκήρυξη, Διεθνούς αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για το νέο μουσείο Ακρόπολης στην θέση Μακρυγιάννη.¹⁴

Η επιλογή αυτής της θέσης θα εντείνει τις αντιδράσεις επιστημόνων και συλλογικών οργάνων. Σε διήμερο συζητήσεων που οργάνωσε στις 23-24/6/1988 στο ΕΜΠ ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων αμφισβητήθηκε ως ανεπαρκής η μελέτη σκοπιμότητας του υπουργείου που *«απέρριψε άλλα εναλλακτικά οικοπέδα, όπως αυτό στη θέση της οικίας Παρθένη, το οικόπεδο στο κέντρο Διόνυσος και ο χώρος της Κοίλης στις δυτικές υπώρειες του λόφου Φιλοπάππου»*.¹⁵

Οι έντονες αντιδράσεις πιθανώς υποχρεώνουν την υπουργό Μελίνα Μερκούρη να ανακοινώσει στις 16/5/1989 ότι στον διεθνή αρχιτεκτονικό διαγωνισμό οι διαγωνιζόμενοι θα μπορούν να επιλέξουν για την χωροθέτηση του νέου μουσείου δύο ακόμα εναλλακτικές θέσεις: τη θέση «Διόνυσος» και τη θέση Κοίλη στο λόφο του Φιλοπάππου.¹⁶

Ετσι, στον πρώτο διεθνή διαγωνισμό του 1989 οι διαγωνιζόμενοι, πέρα από τη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής τους πρότασης σε ένα αστικό περιβάλλον με αλληπάλληλες τις στρωματώσεις της χωροχρονικής εμπειρίας της πόλης, επωμίζονταν, ακόμα και αν δεν το ήθελαν, και με μια στην ουσία πολιτική ευθύνη: να επιλέξουν έναν από τους τρεις χώρους που προτείνονταν από την διοργανώτρια αρχή για την ανέγερση του μουσείου: το δημόσιο κτήμα Μακρυγιάννη (24150 τ.μ), τη θέση του εστιατορίου «Διόνυσος» (5895 τ.μ.) και τη θέση Κοίλη (25434 τμ) στο λόφο του Φιλοπάππου.

Η δυνατότητα όμως επιλογής από τους διαγωνιζόμενους μιας από τις τρεις θέσεις όχι μόνο δεν σταματά τις αντιδράσεις, αλλά γίνεται αφορμή για προβληματισμό και από τα μέλη της κριτικής επιτροπής του διαγωνισμού,¹⁷ καθώς εκλαμβάνεται ως έλλειψη αποφασιστικότητας από την πολιτική αρχή ή ως μια προσπάθεια συναίνεσης.

Ειδικότερα: Ο Wilhelm Kücker, Αντιπρόεδρος της Κριτικής Επιτροπής, σημειώνει: *«Το να μεταθέσει κανείς μια καθαρά πολιτική απόφαση στους ώμους των διαγωνιζόμενων είναι ιδιαίτερα προβληματικός»*,¹⁸ ενώ ο Hans Hollein μέλος της Κριτικής Επιτρο-

πής, σημειώνει ότι «ήταν ένας δύσκολος διαγωνισμός και τον έκανε ακόμη πιο δύσκολο η αναποφασιστικότητα του αγωνοθέτη σε ορισμένα σημαντικά σημεία – κυρίως όσον αφορά τη θέση που επρόκειτο να επιλεγεί. Η πεποίθηση ότι η καλύτερη μελέτη θα βρει αυτόματα και την καλύτερη θέση (ή η καλύτερη θέση θα παράγει την καλύτερη μελέτη), φαίνεται να είναι ένας σύγχρονος τρόπος μαντείας».¹⁹

Αλλά και η ίδια η πολιτική εξουσία, ορισμένα χρόνια αργότερα, όταν το νέο μουσείο ήταν ήδη πραγματικότητα, αναγνωρίζει, όπως φανερώνει η άποψη που εκφράζουν ο Θ. Πάγκαλος και Λ. Μενδώνη ότι η επιλογή των τριών θέσεων «απεδείχθη εκ των υστέρων λάθος της Μελίνας. Τα πράγματα θα ήταν ασφαλώς πιο απλά στη συνέχεια, αν είχε εκείνη επιλέξει τον χώρο».²⁰ Η θέση αυτή μπορεί να ερμηνεύσει την πίστη ότι μια καθαρή πολιτική απόφαση μπορεί να κυριαρχήσει των όποιων αντιδράσεων που μπορεί αυτή να προκαλέσει.

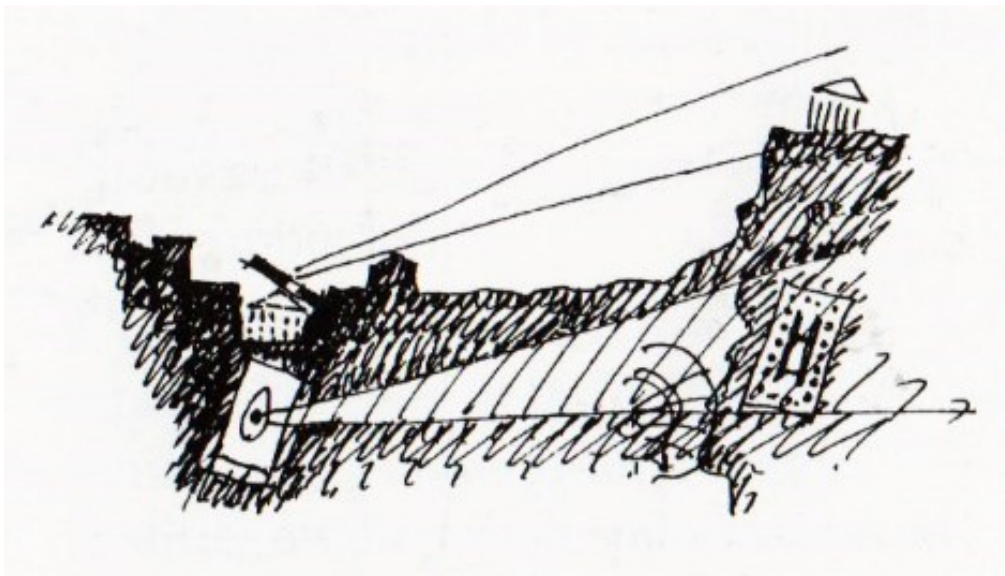
Το συμπέρασμα που συνάγεται από τον πολιτικό και επιστημονικό λόγο και αντίλογο που αναπτύχθηκε σε εθνικό και διεθνές επίπεδο πάνω στο θέμα της χωροθεσίας του νέου μουσείου Ακρόπολης είναι ότι ο πολεοδομικός χώρος δεν έχει ουδέτερο χαρακτήρα, δεν είναι δηλαδή μη πολιτικός, αλλά δηλωτικός της σχέσης που αναπτύσσεται, μέσα από αντιθέσεις και αμφισβητήσεις, γνώμες και στάσεις, μεταξύ κοινωνικών, επιστημονικών και πολιτικών δυνάμεων με αντίκτυπο στις χωρικές συγκεκριμνοποιήσεις και στη γενικότερη αστική συνθήκη.²¹

5. Παράγοντες που καθόρισαν την επιλογή της θέσης στον Αρχιτεκτονικό διαγωνισμό 1989

Στο πλήθος των αρχιτεκτονικών προτάσεων που κατατέθηκαν στον διαγωνισμό αποτυπώνεται η διαφορετικότητα των κριτηρίων για την επιλογή της θέσης του νέου μουσείου.

Ενας από τους παράγοντες που απασχόλησε τους περισσότερους από τους διαγωνιζόμενους και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της κεντρικής ιδέας και στην επιλογή της θέσης του μουσείου είναι η οπτική σχέση και ο διάλογος του νέου μουσείου με την Ακρόπολη.

Οι Manfredi Nicoletti και Lucio Passarelli, που κερδίζουν το πρώτο βραβείο, με κεντρικό στοιχείο της σύνθεσής τους το οφθαλμόσχημο άνοιγμα στην οροφή που εξασφαλίζει την οπτική επαφή με την Ακρόπολη, αναφέρουν: «Αυτός ο οπτικός δεσμός είναι ένας αφηρημένος διάλογος μεταξύ του όλου και των μερών του. Αυτός είναι ο λόγος που επιλέχθηκε ο χώρος του Μακρυγιάννη, κάτω από τον ιερό λόφο».²²

Εικ. 2. Διαγραμματική απόδοση της οπτικής επαφής Νέου Μουσείου και Παρθενώνα. Πηγή: The New Acropolis Museum, Νέο Μουσείο Ακρόπολης Internacional, Architectural Competition, Διεθνής Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός, Ministry of Culture, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Μελετών Μουσείων, 1991, 37.

Ενα άλλο κριτήριο είναι ο διάλογος και η εναρμόνιση του κτιρίου με τη γη. Το κριτήριο αυτό γίνεται ένας από τους γενεσιουργούς παράγοντες της αρχιτεκτονικής σύνθεσης των αρχιτεκτόνων Τ. Μπίρη, Δ. Μπίρη, Π. Κοκκόρη και Ε. Αμερικάνου, που απέσπασαν το δεύτερο βραβείο επιλέγοντας την θέση Κοίλη, μια θέση που δεν έχει οπτική επαφή με την Ακρόπολη. «Φανταστήκαμε», σημειώνουν οι μελετητές της πρότασης, «ότι το ζητούμενο κτίριο θα μπορούσε να είναι η ίδια η Κοίλη. Η ιδέα που προτείνεται για το νέο μουσείο προϋποθέτει στην ουσία την αναγόρευση του βραχώδους φυσικού εδάφους της Κοίλης σε κύριο πρωταγωνιστή της σύνθεσης».²³

Ενα τρίτο κριτήριο, που συνδέεται με τους γενικότερους προβληματισμούς που εμφανίζονται στην δημόσια συζήτηση για το νέο μουσείο Ακρόπολης, είναι η σχέση του μουσείου με την σύγχρονη πόλη. Η ιδιαιτερότητα της μελέτης των Π. Δαβλάντη και Chi Wing Lo, που απέσπασε Ειδική Μνεία, είναι ότι αυτή δεν αναφέρεται μόνο στον διάλογο της τοποθεσίας Μακρυγιάννη με τον βράχο της Ακρόπολης, αλλά και στην πόλη και στην αποφυγή κοινωνικής αναστάτωσης που θα προκαλούσαν οι απαλλοτριώσεις. Η θέση Μακρυγιάννη, όπως σημειώνουν οι μελετητές, «προσφέρει στο μουσείο μια ιδανική τοποθεσία [...], εδώ συναντώνται η δεσπόζουσα παρουσία του βράχου και η ζωντανή πόλη». Το νέο μουσείο συλλαμβάνεται σαν μια σύνθεση δύο τοίχων που διασταυρώνονται και συνδιαλέγονται δημιουργώντας μια αλυσίδα χώρων και επίσης «μια επιτυχημένη συμβίωση με τις άμεσα γειτονικές κατοικίες. Έτσι απο-

φεύγεται η μαζική απαλλοτρίωση».²⁴

Πολλοί, τέλος, μελετητές, σχεδόν το ένα τρίτο, επιλέγουν τη λύση διάσπασης του κτιριακού όγκου του μουσείου σε περισσότερες από μια θέσεις.

6. Αντιδράσεις για το πρώτο βραβείο και η ακύρωση του διαγωνισμού

Στην παρουσίαση της πρότασης των Manfredi Nicoletti και Lucio Passarelli τον Μάρτιο του 1991 οι αντιδράσεις ήταν σφοδρές. Πέρα όμως από τους οξείς χαρακτηρισμούς που διατυπώθηκαν όπως: «Σούπερ Μάρκετ», «κρεματόριο», «ταφόπετρα» η παρουσίαση της πρότασης έγινε αφορμή για μια σειρά από βάσιμους προβληματισμούς, όπως είναι η καταλληλότητα του προτεινόμενου κτιρίου, το μέγεθός του και η σχέση του με την Ακρόπολη.²⁵

Ο Α. Προβελέγγιος διαφωνεί με την κατασκευή ενός τόσο ανταγωνιστικού κτιρίου σε απόσταση αναπνοής από τον Ιερό Βράχο.²⁶

Ο Αρης Κωνσταντινίδης, στο βιβλίο του «*Η άθλια επικαιρότητα – Η χρυσή Ολυμπιάδα και το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης*» αμφισβητεί την Κριτική Επιτροπή του Διαγωνισμού, χαρακτηρίζοντας ορισμένους από τους κριτές «*πρωτοπαλίκαρα του μεταμοντερνισμού*». Θεωρεί ότι οι μακέτες και τα σχέδια που διακρίθηκαν «*προβάλλουν, σχεδόν επιδεικτικά εκείνη τη νοοτροπία μιας εμπορευματοποιημένης αρχιτεκτονικής που θέλει ν' απευθύνεται σε μια καταναλωτική κοινωνία που θαυκαλίζεται να είναι και μια κοινωνία της αφθονίας*».²⁷ Πρόκειται για μια κριτική ανάλογη με αυτήν που εκφράζουν οι Μ. Horkheimer και Τ. Adorno σύμφωνα με τους οποίους τα μουσεία γενικά πρωτοστατούν σ' αυτό που ονόμασαν «*βιομηχανία της κουλτούρας*» που «*μετέφερε επιδέξια την τέχνη στην σφαίρα της κατανάλωσης*».²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο ο πολιτισμός έχει αναδειχθεί στο πιο μαζικά παραγόμενο και εμπορεύσιμο προϊόν της παγκόσμιας βιομηχανίας αναψυχής μέσα σε ένα περιβάλλον πολύπλευρων διασυνδέσεων ανάμεσα στην οικονομία την πολιτική και την κουλτούρα.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα που έφερε στο φως η εκσκαφή των θεμελίων του μουσείου οδήγησε σε νέο κύκλο αντιπαραθέσεων. Τελικά το ΣτΕ ακύρωσε τον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό ύστερα από προσφυγή του ΣΑΔΑΣ. Η ακύρωση δεν στηρίζεται σε αρχιτεκτονικούς λόγους ή λόγους που σχετίζονται με την πολιτισμική κληρονομιά ή την τοπιογραφία της περιοχής, αλλά σε μια «*διαδικαστική παρατυπία που αφορά στην αποσφράγιση των φακέλων*» που υπέβαλαν οι διαγωνιζόμενοι.²⁹

7. Ο τέταρτος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός 2000

Στο νέο διεθνή, κλειστό αυτή τη φορά, αρχιτεκτονικό διαγωνισμό που προκη-

ρύσσεται το καλοκαίρι του 2000 στις απαιτήσεις του προγράμματος για την δημιουργία του Νέου Μουσείου στο οικόπεδο Μακρυγιάννη περιλαμβάνονται όλα τα κρίσιμα ζητήματα που εμφανίστηκαν στην δημόσια συζήτηση, όπως: α) η «*πρωτοποριακή πρόταση ενσωμάτωσης της ανασκαφής στο μουσείο, ώστε τα αρχιτεκτονικά ευρήματα να αναδειχθούν ως ένα μουσειακό έκθεμα*», β) η «*επιδίωξη ισόρροπης σχέσης ανάμεσα στην αρχιτεκτονική του Μουσείου και των αρχαίων κτιρίων στο Βράχο της Ακρόπολης*», γ) η «*ικανοποιητική ένταξη του Νέου Μουσείου στο άμεσο αλλά και ευρύτερο αστικό του περιβάλλον*».³⁰ Μεταξύ των κύριων απαιτήσεων που δικαιολογούσε και την επιμονή για χωροθέτηση του μουσείου στο οικόπεδο Μακρυγιάννη είναι η «*παροχή δυνατότητας στον επισκέπτη να βλέπει συγχρόνως τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Παρθενώνα στο Νέο Μουσείο και τον ίδιο τον Παρθενώνα στην Ακρόπολη*».

Η αρχιτεκτονική πρόταση Tschumi – Φωτιάδη, που απέσπασε το πρώτο βραβείο χαρακτηρίζεται από την κριτική επιτροπή³¹ «*από ιδιαίτερα έντονη και επιτυχή κεντρική ιδέα, η οποία με απλό και καθοριστικό τρόπο συνθέτει τις προσδοκίες της παγκόσμιας κοινότητας για την επανασύνθεση των γλυπτών της Ακρόπολης*».³² Η κεντρική ιδέα της πρότασης των Tschumi - Φωτιάδη όχι μόνο εξασφαλίζει την οπτική σύνδεση των εκθεμάτων με τον Παρθενώνα, αλλά και οι αναλογίες και ο προσανατολισμός της Αίθουσας του Παρθενώνα στο νέο μουσείο ακολουθούν τις αναλογίες και τον προσανατολισμό του ίδιου του ναού.

Η επίτευξη αυτής της οπτικής συνθήκης καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική επιλογή της θέσης του μουσείου στους πρόποδες του Ιερού Βράχου ξεπερνώντας προβληματισμούς και ενστάσεις σχετικά με τις επιπτώσεις που θα είχε ενδεχομένως στον χαρακτήρα της αρχαίας τοπογραφίας ένα ογκώδες κτίριο σε κοντινή απόσταση από τον λόφο της Ακρόπολης και μάλιστα πάνω σε αποκαλυφθέντα αρχαιολογικό χώρο.³³

Στις 26 Ιουλίου, λίγες ημέρες πριν από την έναρξη των Ολυμπιακών Αγώνων – και αφού απορρίφθηκε ποινική δίωξη ύστερα από μηνυτήρια αναφορά του Βουλευτή της αντιπολίτευσης κ. Τατούλη τον Μάρτιο του 2003 κατά του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (ΚΑΣ), και των μελών της Διεθνούς Κριτικής Επιτροπής του Διαγωνισμού – δίνεται από το ΣτΕ η έγκριση για την κατασκευή του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης με βάση την μελέτη του Tschumi – Φωτιάδη.

8. Συμπέρασμα

Το Νέο Μουσείο Ακρόπολης εξελίχθηκε μέσα σε ένα περιβάλλον συνεχούς πολιτικής διαμάχης, επιστημονικών αντιπαραθέσεων και αλληπάλληλων δικαστικών προσφυγών. Η δημιουργία του είναι το αποτέλεσμα της συνάντησης της σφαίρας του πολιτισμού με τη σφαίρα της πολιτικής, μια συνάντηση που επιβεβαιώνει την άποψη

ότι ο χώρος οργάνωσης του συλλογικού συνιστά μια στην ουσία πολιτική πράξη και ότι η αρχιτεκτονική χωροποιεί σε ένα μεγάλο βαθμό τις απαιτήσεις της πολιτικής εξουσίας, αλλά και τις γενικότερες πολιτισμικές αντιλήψεις της εποχής εκφράζοντας από την άποψη αυτή το «ήθος» της κοινωνίας.

Στην περίπτωση μάλιστα του Νέου Μουσείου η δύναμη των συμβολισμών είναι τεράστια, καθώς ο χώρος της Ακρόπολης συμπυκνώνει οικουμενικές αξίες που βρίσκονται στα θεμέλια του Δυτικού πολιτισμού: της δημοκρατίας και του διαλόγου, της φιλοσοφίας και της τέχνης, της ισορροπίας και του μέτρου. Μπορεί επομένως να δικαιολογείται ως ένα βαθμό η διαμάχη σχετικά με τη θέση, τη μορφή και την αποστολή του νέου μουσείου μεταξύ πολιτικών, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και συλλογικών επιστημονικών φορέων, οι οποίοι αναζητούν – ο καθένας από τη δική του σκοπιά και υπό το συνεχές ενδιαφέρον της κοινής γνώμης – το ιδανικό σημείο ισορροπίας στη σχέση ανάμεσα στο νέο μουσείο και τα μνημεία της Ακρόπολης.

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι αρχιτεκτονικές προτάσεις που κατατέθηκαν για το Νέο Μουσείο Ακρόπολης γίνονται στόχος έντονης κριτικής, που προκαλείται όχι μόνο από μια σειρά βάσιμων και εύλογων προβληματισμών, όπως είναι το θέμα της θέσης και της ένταξης του νέου κτιρίου στην τοπιογραφία της περιοχής, αλλά και από καλά κρυμμένες ή και ανοιχτές πολιτικές σκοπιμότητες.

Αν και το όραμα του νέου Μουσείου Ακρόπολης συγκίνησε και ένωσε τους Έλληνες, χρειάστηκαν δεκαετίες για την υλοποίησή του. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί παρά να προκαλεί γενικότερες σκέψεις για τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν στην μεταπολιτευτική περίοδο και επέδρασαν στην δομή, μορφή και λειτουργία της ελληνικής πόλης.

Σήμερα το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης είναι μια συντελεσμένη πραγματικότητα, ανοιχτό στην κριτική των ειδικών και των επισκεπτών του. Ο χρόνος, εξασφαλίζοντας τη θεώρηση των πραγμάτων από κάποια απόσταση, καθιστά πιο νηφάλια και πιο αντικειμενική τόσο την κριτική αξιολόγηση του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης, όσο και την προσέγγιση των διαδικασιών και των πρακτικών που σημάδευσαν την πορεία προς την υλοποίησή του.

Βιβλιογραφία

Δημόπουλος Γεώργιος, «Το Μουσείο ως Πολιτιστικό Επιφαινόμενο: Οι Δυνάμεις Μετασχηματισμού του και η Γέννηση των Σύγχρονων Αρχιτεκτονικών Παραδειγμάτων». Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, 2016.

Foucault Michel, Εξουσία, γνώση και ηθική, Αθήνα: Υψιλον, 1987.

Κωνσταντινίδης Αρης, Η άθλια επικαιρότητα: Η χρυσή ολυμπιάδα, το μουσείο της Ακρόπολης, Αθήνα: Αγρα, 1990.

Lefebvre Henry, Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική, Αθήνα: Κουκίδα, 2007.

Pallasmaa Juhani, Δώδεκα δοκίμια για τον Άνθρωπο, την Τέχνη και την Αρχιτεκτονική 1980-2018, μτφρ. Α-Σ. Λαδά, Κ. Ξανθόπουλος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, 2021.

Rossi Aldo, Η αρχιτεκτονική της πόλης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1991.

Tschumi Bernard (επιμ.), Το νέο Μουσείο της Ακρόπολης, Ιταλία: Scira, 2009.

Φιλιππούλου Ερση (γενική επιμ), The New Acropolis Museum, Νέο Μουσείο Ακρόπολης International, Architectural Competition, Διεθνής Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός, Ministry of culture, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Διεύθυνση Μελετών Μουσείων, 1991.

Φιλιππούλου Ερση, Το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης, Δια πυρός και σιδήρου, Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011.

Φωτιάδης Μιχάλης, Νέο Μουσείο Ακρόπολης, Αθήνα: Μίλητος, 2011.

Περιοδικά - εφημερίδες

Αρχιτεκτονικά θέματα 12/1978: 215-230.

Αρχιτεκτονικά θέματα 15/1981: 224-238.

Γαλάνη Ελένη, «Πρόκληση στο διεθνή διάλογο. Οι αρχιτέκτονες Λ. Πασαρέλι και Μ. Νικολέτι μιλούν για τη μελέτη του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης», Η Καθημερινή, 28/11/1990, 16.

Γεράκη Μιχ., «Ματαιώθηκε η ανέγερση Μουσείου Ακροπόλεως», Το Βήμα, 1/11/1980.

Ζέρβα Γεώργιου, «Το "αττικό θαύμα" και εμείς. Μια απόψη για τη συμπεριφορά των Νεοελλήνων προς τον μοναδικό χώρο της Αττικής – και του κόσμου – την Ακρόπολη», Η Καθημερινή, 2/6/1993, 12.

Καλλιγιάς Πέτρος, «Ένα εκθεσιακό σύνολο άξιο των μνημείων του», Η Καθημερινή, 29/11/1990, 16.

Λευκαδίτου Ρένα, «Νέο Μουσείο Ακρόπολης: Ενδιαφέρεται κανείς;», Αρχιτέκτονες, τεύχος 37 (2003): 26, 27.

Λιάπης Ι., Δοντάς Γ., Λάββας Γ., Παπουτσάκης Χ., Τριβιζάς Γ., «Ο διαγωνισμός για το Μουσείο Ακροπόλεως», Η Καθημερινή, 25/10/77, 5.

Λομβέρδου Μυρτώ, «Η νέα μάχη της Ακρόπολης», Το Βήμα, 18/5/1997, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-nea-maxi-tis-akropolis/>

Μ.Κ.-Ν.Β., «Ματαιώνεται η ανέγερση του Μουσείου Ακροπόλεως», Η Καθημερινή, 25/9/1993, 15.

Μοριανού Κλέα, «Τοπίο και ισορροπία. Οι αρχιτέκτονες Δημήτρης και Τάσος Μπίρης πιστεύουν στην ενσωμάτωση του σχεδίου στο φυσικό χώρο και την εναρμόνισή του με αυτόν», Η Καθημερινή, 3/3/1991.

Μοριανού Κλέα, «Αβέβαιο το μέλλον του νέου Μουσείου. Θύελλα διαμαρτυριών για το "Νάμα" των Νικολέτι – Πασαρέλι», Η Καθημερινή, 21/3/1991.

Μπουζάκη Ειρήνη, «Να αποφύγουμε τη μεταφορά του Μουσείου Ακροπόλεως: Ο Γενικός Εφορος Αρχαιοτήτων κ. Δοντάς εκθέτει τις απόψεις του», Η Καθημερινή, 2/9/1979, 20.

Ρωμανού Αριστείδη, «Ευθύνη απέναντι σ' ένα μεγάλο έργο», Η Καθημερινή, 12 /6/1988.

Τιμπιδάτος Ηλίας, «"Αισθητικίζουσα" θανάτωση της μνήμης;», Αρχιτέκτονες, τεύχος 45, Ιούλιος/Αύγουστος (2004): 61-62.

«Δισεκατομμύρια θα διατεθούν για τα έργα της Ακροπόλεως. Προστασία των μνημείων, Νέα Μουσεία και νέα κτίρια για εκδηλώσεις υψηλής στάθμης». Η Καθημερινή, 30/9/76, 1 & 10.

«Μια αποτυχία...», Η Καθημερινή, 8/10/1977, 5.

«Που θα γίνει το Μουσείο Ακροπόλεως;», Τα Νέα, 26/7/1979.

«Η 'τοποθέτηση' του μουσείου της Ακροπόλεως στην παλαιά Αθήνα. Το σχέδιο που προτείνουν οι αρχιτέκτονες», Η Καθημερινή, 26/7/1979.

«Το πρόβλημα της χωροθέτησης του Μουσείου της Ακρόπολης», Η Καθημερινή, 15/9/1979

«Διεθνής αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για το νέο Μουσείο της Ακρόπολης – Θα ανεγερθεί στο στρατόπεδο Μακρυγιάννη», Η Καθημερινή, 21/11/1986, 6.

«Εξαγγελίες υψηλών στόχων. Μουσείο Ακρόπολης, Ειδικοί Ολυμπιακοί το 1995, Εκδηλώσεις σε ΗΠΑ-Καναδά, Η Καθημερινή, 17/5/1989.

«Σοβαρές αντιρρήσεις αρχιτεκτόνων. Διαγωνισμός για το Μουσείο Ακροπόλεως». Η Καθημερινή, 20/5/1989, 9.

«Επίθεση Αρη Κωνσταντινίδη. Για τη διεκδίκηση της Ολυμπιάδας και τις μελέτες του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης», Η Καθημερινή, 13/2/1991, 16.

«Ζητούν ακύρωση του διαγωνισμού για το νέο Μουσείο. Οι καταγγελίες των αρχιτεκτόνων», Η Καθημερινή, 18/5/1993, 15.

«Διστάμενες απόψεις για το νέο Μουσείο. Τι υποστηρίζει το ΥΠΠΟ και ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων», Η Καθημερινή, 28/9/1993, 15.

Αναφορές

- 1 Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική, (Αθήνα: Κουκίδα, 2007), 214.
- 2 Michel Foucault, Εξουσία, γνώση και ηθική, (Αθήνα: Ψυλόν, 1987), 66.
- 3 «Δισεκατομμύρια θα διατεθούν για τα έργα της Ακροπόλεως: Προστασία των μνημείων, Νέα Μουσεία και νέα κτίρια για εκδηλώσεις υψηλής στάθμης», Η Καθημερινή, 30/9/76, 1&10.
- 4 Ι. Λιάπης (πρόεδρος), Γ. Δοντάς, Γ. Λάββας, Χ. Παπουτσάκης και Γ. Τριβιζάς (μέλη του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού).
- 5 Ι. Λιάπης, Γ. Δοντάς, Γ. Λάββας, Χ. Παπουτσάκης, Γ. Τριβιζάς, «Ο διαγωνισμός για το Μουσείο Ακροπόλεως», Η Καθημερινή, 25/10/77, 5.
- 6 «Μια αποτυχία...», Η Καθημερινή, 8 οκτ. 1977, 5.
- 7 Ερση Φιλιππούλου, Το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης, Δια πυρός και σιδήρου, (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011), 90.
- 8 Αρχιτεκτονικά θέματα 12/1978: 220.
- 9 Πρακτικά της Κριτικής Επιτροπής, Μελέτη αρ. 58417, στο Ερση Φιλιππούλου, Το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης, Δια πυρός και σιδήρου, (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011), 100.
- 10 Αρχιτεκτονικά θέματα 12/1978: 220.
- 11 Κριτική επιτροπή 20 Πανελληνίου Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού το 1979: Ι. Λιάπης (πρόεδρος), Γ. Λάββας, Γ. Δεσπίνης, Γ. Δοντάς, Π. Βοκοτόπουλος, Ι. Δημακόπουλος. Τρία δηλαδή μέλη της συμμετείχαν και στον 1ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Διαγωνισμό.
- 12 Βλ. α) «Που θα γίνει το Μουσείο Ακροπόλεως;», Τα Νέα, 26/7/1979, β) «Η "τοποθέτηση" του μουσείου της Ακροπόλεως στην παλαιά Αθήνα», Η Καθημερινή, 26/7/1979, 4 γ) Δελτίο συλλόγου αρχιτεκτόνων (δσα) Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1978 τεχ.5: 40-43.

- 13 «Να αποφύγουμε τη μεταφορά του Μουσείου Ακροπόλεως», Η Καθημερινή, 2/9/1979: 20.
- 14 «Διεθνής αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για το νέο Μουσείο της Ακρόπολης: Θα ανεγερθεί στο στρατόπεδο Μακρυγιάννη», Η Καθημερινή, 21/11/1986, 6.
- 15 Αριστείδης Ρωμανός, «Ευθύνη απέναντι σ' ένα μεγάλο έργο», Η Καθημερινή, 12 /6/1988, 8.
- 16 «Εξαγγελίες υψηλών στόχων: Μουσείο Ακροπόλεως, Ειδικό Ολυμπιακό το 1995, Εκδηλώσεις σε ΗΠΑ-Καναδά», Η Καθημερινή, 17/5/1989, 9.
- 17 Πρόεδρος κριτικής επιτροπής: Γ. Κανδύλης, Αντιπρόεδρος: W. Kücker και μέλη: G. Benoit, K. Δεκαβάλλας, Ν. Δεσύλλας, Δ. Φατούρος, Β. Feilden, Η. Hollein, F. Johansen, Ε. Φιλιππούλου, Υ. Platonov, Ε. Τουλούπα, Β. Zevi, Ν. Καλογεράς.
- 18 Έρση Φιλιππούλου (γενική επιμ), The New Acropolis Museum: International Architectural Competition/ Νέο Μουσείο Ακρόπολης: Διεθνής Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός. (Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Μελετών Μουσείων, 1991), 27
- 19 Ο.π., 30.
- 20 Θεόδωρος Πάγκαλος και Λίνα Μενδώνη, «Ποιοι "έχτισαν" το Μουσείο της Ακρόπολης», Η Καθημερινή, 19/07/2009, <https://www.kathimerini.gr/culture/364373/ποιοι-echtisan-to-mouseio-tis-akropolis/>
- 21 Βλ. Henry Lefebvre, Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική, (Αθήνα: Κουκίδα, 2007), 229.
- 22 Έρση Φιλιππούλου (γενική επιμ), The New Acropolis Museum: International Architectural Competition/ Νέο Μουσείο Ακρόπολης: Διεθνής Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός. (Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Μελετών Μουσείων, 1991), 40.
- 23 Ο.π., 47.
- 24 Ο.π., 59.
- 25 Κλέα Μοριανού, «Αβέβαιο το μέλλον του νέου Μουσείου», Η Καθημερινή, 21/Μαρτίου/1991, 15.
- 26 Ο.π.
- 27 Άρης Κωνσταντινίδης, Η άθλια επικαιρότητα: Η χρυσή ολυμπιάδα, το μουσείο της Ακρόπολης, (Αθήνα : Αγρα, 1990). Βλ. και «Επίθεση Άρη Κωνσταντινίδη», Η Καθημερινή, 23/2/1991, 16.
- 28 Μ. Horkheimer και Τ. Adorno, Η διαλεκτική του διαφωτισμού, (Αθήνα: Υψιλον, 1986), 158.
- 29 «Ματαιώνεται η ανέγερση του Μουσείου Ακροπόλεως», Η Καθημερινή, 25/9/1993, 15.
- 30 Bernard Tschumi (επιμ.), Το νέο Μουσείο της Ακρόπολης, Ιταλία: Scira, 2009, 26.
- 31 Κριτική Επιτροπή του Διαγωνισμού: Δ. Παντερμαλής (Πρόεδρος), Κ. Gertis, Π. Γεωργακόπουλος, S. Calatrava, Ν. Katsalidis, Α. Κωτσιόπουλος, Ρ. Marconi, Γ. Πανέλης, D. Sharp, Ε. Φιλιππούλου, Ν. Φιντικάκης, D. Heilmeyer, Α. Χωρέμη.
- 32 «Νέο Μουσείο Ακρόπολης», Αρχιτεκτονικά θέματα 36/2002, 158.
- 33 Γεώργιος Δημόπουλος, «Το Μουσείο ως Πολιτιστικό Επιφανόμενο: Οι Δυνάμεις Μετασηματισμού του και η Γέννηση των Σύγχρονων Αρχιτεκτονικών Παραδειγμάτων», (Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, 2016), 331.

Ανδρέας Νικολοβγένης

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Η ευκαιρία του μουσείου Γουλανδρή του Ι.Μ. Ρεϊ.

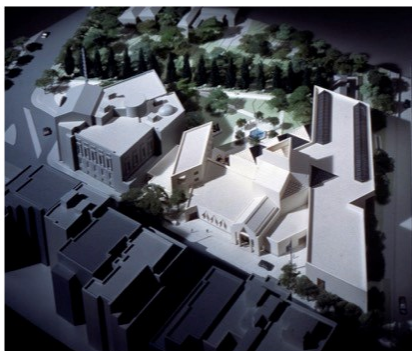
Μολονότι το Μουσείο Β.& Ε. Γουλανδρή εγκαινιάστηκε πρόσφατα, τον Οκτώβριο του 2019, στην οδό Ερατοσθένους στο Παγκράτι στο ύψος της πλατείας Αγίου Σπυρίδωνα, η αρχική πρόθεση των δωρητών ήταν διαφορετική. Οι Γουλανδρή εγκαινίασαν το Ίδρυμά τους στην Ανδρο το 1979 και τον ίδιο χρόνο λειτούργησε το μουσείο της Ανδρου, έργο του σημαντικού Έλληνα αρχιτέκτονα Στάμου Παπαδάκη. Ο ίδιος αρχιτέκτονας, πάλι κατόπιν δωρεάς των Γουλανδρή, σχεδίασε και το αρχαιολογικό μουσείο Ανδρου που εγκαινιάστηκε το 1981. Το 1986 ξεκίνησε η διεθνής δραστηριότητα του μουσείου που κατέστησε το νησί διεθνή προορισμό για τη μοντέρνα και σύγχρονη τέχνη. Ομως, η επιθυμία των Γουλανδρή ήταν η δημιουργία ενός μουσείου διεθνούς εμβέλειας στην Αθήνα.

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1992, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Μητσοτάκης παραχωρεί με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου και προσωπική εισήγηση το οικόπεδο επί της οδού Ρηγίλλης, μεταξύ της Λέσχης Αξιωματικών, έργου του αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Νικολούδη και του Ωδείου Αθηνών, μοναδικού υλοποιημένου τμήματος του Πνευματικού Κέντρου Αθηνών, έργο του αρχιτέκτονα Ιωάννη Δεσποτόπουλου. Το ΦΕΚ όπου δημοσιεύεται η απόφαση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι ίσως είναι η μοναδική φορά που δημόσια έκταση παραχωρείται με την αίρεση του σχεδιασμού του έργου από συγκεκριμένο και μάλιστα διεθνούς εμβέλειας αρχιτέκτονα, του Ι.Μ. Ρεϊ.¹ Οι Γουλανδρή ενδεχομένως γνώρισαν τον Ι.Μ. Ρεϊ από τον Αριστοτέλη Ωνάση και την σύζυγό του Jackie που του είχε παλαιότερα αναθέσει τη μελέτη για τη βιβλιοθήκη Kennedy στη Βοστώνη ή από την Ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνη Χρύσα, μιας και ο Ρεϊ ήταν συλλέκτης και γνωρίζονταν καλά. Το έργο του αρχιτέκτονα για την επέκταση του Λούβρου, λίγα χρόνια πριν, το 1989, απετέλεσε οπωσδήποτε καταλυτικό παράγοντα για την επιλογή του.

Στο ΦΕΚ παραχώρησης, πέραν του ονόματος του Ρεϊ, προδιαγράφονται με ακρίβεια οι όροι δόμησης για το νέο κτίριο. Αν κοιτάξει κανείς τα σχέδια και τη μακέτα της πρότασης που παρουσιάζονται στις 15 Ιουλίου 1993 θα μπορούσε να υποθέσει

ότι οι όροι δόμησης είναι απόρροια ενός προσχεδίου που προηγείται, του 1992. Η υπόθεση πως το σχέδιο προηγείται της παραχώρησης μπορεί ενδεχομένως να επιβεβαιωθεί από τα προσωπικά αρχεία του αρχιτέκτονα που έχουν δωρισθεί στη βιβλιοθήκη του Κονγκρέσου. Τα περιεχόμενα των αρχείων φανερώνουν πως ο Ρεϊ, κάνει δύο ταξίδια στην Ελλάδα, τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1992, πριν την παραχώρηση του οικοπέδου και τη λεπτομερή προδιαγραφή των όρων δόμησης.² Με δεδομένη τη μαρτυρία του Κ. Κουτσομάλλη, σημερινού διευθυντή του Ιδρύματος, πως όταν ο Ρεϊ πήγε στο οικόπεδο για πρώτη φορά απομονώθηκε για λίγα λεπτά και επέστρεψε λέγοντας «το συνέλαβα», είναι πολύ πιθανό το προσχέδιο να συντάχθηκε στο γραφείο του Ρεϊ αμέσως μετά, μαζί με τις προδιαγραφές του προγράμματος βάσει των οποίων συντάχθηκε η εισήγηση Μητσοτάκη. Της παραχώρησης προηγείται αίτηση αλλά προφανώς ανεπίσημα το οικόπεδο θα είχε συζητηθεί με τους Γουλανδρή και τον πρωθυπουργό που σύμφωνα πάλι με τον διευθυντή του Ιδρύματος υποστήριζε πως «μια πολύ σημαντική συλλογή απαιτεί ένα πολύ σημαντικό οικόπεδο». Δεν είναι πάντως απίθανο το οικόπεδο να είναι απολύτως προσωπική ιδέα των Γουλανδρή οι οποίοι κατοικούσαν πάρα πολύ κοντά, στην οδό Π. Αραβαντινού.

σε) Το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, σύμφωνα με τα στοιχεία του φακέλου, θα κτιστεί στο οικοδομικό τετράγωνο που περιλαμβάνει από τις λεωφόρους Βασ. Σοφίας, Βασ. Κωνσταντίνου και τις οδούς Ρηγάλλης και Ριζάρη.
 ζ) Η κάλυψη του οικοπέδου δεν θα υπερβαίνει το 50%. Το ύψος του κτηρίου θα είναι μικρότερο των 15μ., σύμφωνα με τις ισχύουσες Πολυτομικές Διατάξεις, οι δε ανεγερθείσες παρεκκλίσεις θα συζητηθούν θεσπαστικά και νομοθετικά, όπου τούτο απαιτείται, μέσα σε 15 μήνες από την ημέρα δημοσίευσης της Πράξης αυτής στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.
 η) Το συνολικό εμβαδόν του κτηρίου θα ανήλθει σε 13.200 μ².
 θ) Για να ελεγχιστοποιηθεί ο υπέρ του εδάφους όγκος του κτηρίου προς δημιουργία πάρκου θα κτισθούν τρία (3) υπόγεια τα οποία θα δύνανται να καλύπτουν όλο το οικόπεδο.
 ι) Στην περίπτωση που τα υπόγεια του κτηρίου καταθούν πέραν του προγράμματος του κυρίου κτηρίου, θα υπάρχει πρόβλεψη ώστε να μπορεί να τοποθετηθεί χώμα ικανού βάθους για φύτευση μεγάλων δέντρων.
 ια) Στο υπόγειο θα δημιουργηθεί χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων μόνο για το προσωπικό του Μουσείου.
 ιβ) Στις προσόψεις του κτηρίου θα δημιουργηθούν εισόδους και εξόδους αυτοκινήτων εν εσοχή και παράλληλα με την οδό Ρηγάλλης και τη Λεωφόρο Βασ. Σοφίας υπό μορφή παραδρόμου, για την προσέλευση αυτοκινήτων προς το Μουσείο.
 ιγ) Στα πεζοδρόμια του Μουσείου θα απαγορεύεται η στάθμευση αυτοκινήτων ώστε να είναι δυνατή η απρόσκοπτη είσοδος στην περιοχή επιβίβασης και αποβίβασης των επισκεπτών.
 ιδ) Το κτιριολογικό πρόγραμμα του Μουσείου περιλαμβάνει ειδικότερα τους εξής χώρους:

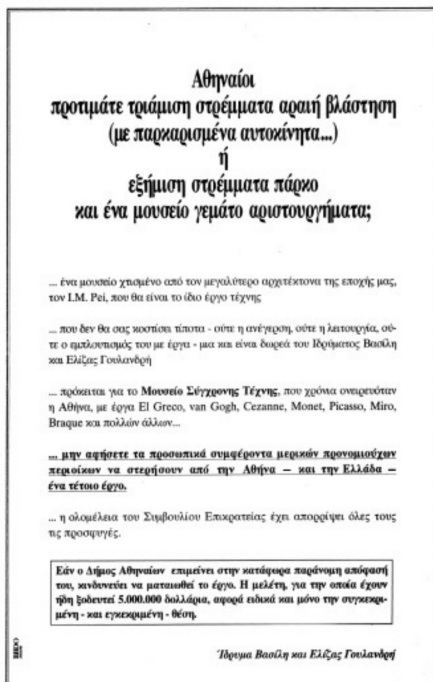
Pei Cobb & Freed

Εικ. 1. Παράθεση όρων δόμησης και μακέτας μουσείου Γουλανδρή. Πηγή: (Όροι δόμησης) απόσπασμα ΦΕΚ160, (μακέτα μουσείου Γουλανδρή) Pei Cobb Freed & Partners.

Η δήλωση του Ρεϊ, σε σύγχρονη της μελέτης συνέντευξη στην εφημερίδα “The Arts Newspaper” το 1994, πως το οικόπεδο Ρηγάλλης περιλαμβάνει κτίρια που δεν έχουν βαρύτητα μνημείου, “none of the neighboring buildings is what I call a monument”, αλλά και πως η Αθήνα είναι μια πόλη χωρίς αξιοσημείωτη δημόσια αρχιτεκτονική με εξαίρεση τα νεοκλασικά,³ αποδεικνύει πως δεν επιδιώκει να συσχετιστεί με

τον περίγυρο αλλά αντιθέτως να αναζητήσει ένα εξιδανικευμένο, ευρύτερο ελληνικό πλαίσιο. Αυτό το βρίσκει στους βυζαντινούς ναούς και συγκεκριμένα στην ιεράρχηση ύψους των διάφορων χώρων τους και στην εναλλαγή φωτός-σκιάς και διαφορετικών ποιοτήτων φωτός, το οποίο προφανώς υποδεικνύεται και από το πρόγραμμα. Αυτά δηλώνει στην συνέντευξη που παραχωρεί στον αρχιτέκτονα Μέμο Φιλιππίδη το 1993 κατά την παρουσίαση της μελέτης, εξηγώντας την κατανομή των έργων σε χώρους με φως από ψηλά για τα σύγχρονα και σε χώρους με πιο ήπιο φως για τα ευαίσθητα μπρεσσιονιστικά έργα.⁴

Το κτίριο του μουσείου, ένα γενικά χαμηλό αλλά εκτεταμένο σύμπλεγμα όγκων, τροποποιεί τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τη χρήση του τριγωνικού κανάβου, ο οποίος σύμφωνα με τον ίδιο πολλαπλασιάζει τις οπτικές φυγές⁵ και με νάρθηκα εξ ολοκλήρου γυάλινο που θα στέγαζε κλειστό κήπο και θα διοχέτευε το φως στο εσωτερικό. Στοιχεία αυτού του γυάλινου νάρθηκα μπορούν να αναγνωριστούν στο έργο του Λούβρου που προηγείται κατά 5 έτη αλλά προϋπάρχουν στο έργο για τη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου στην Ουάσιγκτον του 1968. Εκεί αναγνωρίζεται και η καταγωγή των όγκων με κάτοψη πλάγιου παραλληλόγραμμου που διατάσσονται εκατέρωθεν του κεντρικού ψηλότερου όγκου, τόσο προς την πλευρά του Ωδείου όσο και προς την λέσχη αξιωματικών ένας μικρότερος. Η διάπλαση του μουσείου υπακούει απολύτως στον ορισμό του Rafael Moneo για την έννοια του τύπου που υπονοεί την αλλαγή και είναι ανοικτός σε διάφορους μετασχηματισμούς που μπορεί να οδηγήσουν και σε νέο τύπο.⁶

Εικ. 2. Παράθεση προοπτικού βιβλιοθήκης Κογκρέσου και προοπτικού μουσείου Γουλιανδρή. Πηγή: (προοπτικό μουσείου Γουλιανδρή) Pei Cobb Freed & Partners.

Το κτίριο προφανώς θα κάλυπτε το προηγουμένως ελεύθερο οικοπέδο επί της οδού Ρηγίλλης που αποτελούσε αυθαίρετο χώρο στάθμευσης αλλά κυρίως εξασφάλιζε ανοικτή οπτική προς τον Υμηττό στις πολυκατοικίες της οδού Ρηγίλλης, μεταξύ των διαχρονικά ακριβότερων στην Αθήνα, και στους επιφανείς ιδιοκτήτες τους που προσέφυγαν στο ΣτΕ αμέσως μετά τη δημοσίευση των σχεδίων. Το ΣτΕ με την υπεράσπιση του νομικού και μετέπειτα ΠτΔ Προκόπη Παυλόπουλου δικαίωσε το ίδρυμα αλλά ο Δήμος Αθηναίων αντιτάχθηκε, χαρακτηρίζοντάς τον ως υπαίθριο χώρο παρότι ήταν από δεκαετίες χώρος για οικοδόμηση σημαντικών κτιρίων, είτε του πνευματικού κέντρου ή της όπερας. Η αγανάκτηση της Ελίζας Γουλανδρή, μόνης πλέον στη διεκδίκηση της ανέγερσης μετά τον θάνατο του Βασίλη Γουλανδρή το 1994, αποτυπώνεται σε ολοσέλιδη διαφήμιση στον τύπο στις 5 Νοεμβρίου 1995 που προβάλλει το κτίριο ως έργο τέχνης, τον σημαντικό αρχιτέκτονα ως μεγαλύτερο προτέρημα, επισημαίνει δε τις αυθαιρεσίες στη χρήση του οικοπέδου και εντοπίζει τις αντιδράσεις «μερικών προνομιούχων περιοίκων». Είναι ενδιαφέρουσα η γλώσσα της διαφήμισης που δε διαφέρει από την επόμενη σελίδα του ίδιου φύλλου που διαφημίζει ένα αυτοκίνητο. Εξάλλου υλοποιεί την ιδέα των σχεδίων "Advertisements for Architecture" που δημοσιεύει ο Bernard Tschumi το 1976-77, υιοθετώντας την προκλητική γλώσσα της διαφήμισης για να προβάλλει την αρχιτεκτονική.

Εικ. 3. Διαφήμιση για το έργο του μουσείου από την Ελίζα Γουλανδρή. Πηγή: Εφημερίδα «Η Καθημερινή», αρχείο στο διαδίκτυο.

Το 1996 ξεκίνησαν οι εκσκαφές για τη θεμελίωση του μουσείου. Με τις εκσκαφές αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά ευρήματα, αρχικώς αδιευκρίνιστα, που όμως αρ-

γότερα ταυτοποιήθηκαν ως τμήματα του Λυκείου του Αριστοτέλους. Η Ελίζα Γουλανδρή, απέρριψε εξ αρχής την ιδέα της συνύπαρξης του μουσείου με την ανασκαφή, αυτό που συνέβη πολύ αργότερα στο Μουσείο της Ακρόπολης, λόγω της μείωσης του μεγέθους που θα επέφερε. Είναι σαφές πως η Ελίζα Γουλανδρή δεν επιθυμούσε τη συνύπαρξη και γι' αυτό, αμέσως, στα τέλη του 1996, ανέθεσε στον νέο τότε αρχιτέκτονα, σήμερα Καθηγητή Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού Γεώργιο Πανέτσο την εκπόνηση μιας μελέτης καταλληλότητας νέων θέσεων. Ο Γ. Πανέτσος πρότεινε μια σειρά θέσεων, όπως στη συμβολή Κατεχάκη και Μεσογείων, θέση για ανέγερση όπερας, ή το αεροδρόμιο Ελληνικού, με αφετηριακό κριτήριο τη μεταφορά του αρχικού σχεδίου και μάλιστα με τον ίδιο προσανατολισμό που ήταν κρίσιμος για τον φωτισμό των έργων σύμφωνα με τον Pei. Η θετική υποδοχή της προταθείσας από τον Γ. Πανέτσο θέσης Ριζάρη από τον I.M. Pei, που αποδεικνύεται από την υπογεγραμμένη ευχαριστήρια επιστολή του τον Μάρτιο του 1997, βασίζεται στην πάγια θέση του για μουσείο στο κέντρο αλλά και στην επιθυμία του να μην εκπονήσει μια νέα μελέτη καθότι ήταν ήδη συνταξιούχος και είχε αποχωρήσει από το γραφείο Pei Cobb & Freed όπως σημειώνει ο άμεσος συνεργάτης του στη μελέτη Winslow Kosior.

I. M. PEI *Architect*

600 Madison Avenue, New York, New York 10022

March 11, 1997

Mr. George A. Panetsos, Architect
19, Alkaiou Street

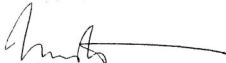
Athens 145-65

Dear Mr. Panetsos:

The Goulandris Foundation has sent me your letter to them concerning the change of site for the new Museum of Contemporary Art of Athens. I want to tell you how much I appreciate your thoughtful analysis of the predicament that we now face.

I am sure I shall be making a trip to Athens one of these days to advise the Foundation on the relocation of the Museum. At that time I would like to make an opportunity to meet you so that I can get the benefit of your counsel.

Sincerely yours,

I. M. Pei

212 872 4010 Fax 212 872 4222 Telex 62352

Εικ. 4. Ευχαριστήρια επιστολή I.M. Pei στον Γ.Α. Πανέτσο για την επιλογή θέσης Ριζάρη. Πηγή: προσωπικό αρχείο καθηγητή Γ.Α. Πανέτσου

Το οικόπεδο Ριζάρη παραχωρήθηκε το 1999 με κοινή υπουργική απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών ενώ με τροπολογία της κυβέρνησης του Κ. Σημίτη το μελλοντικό έργο θα απαλλάσσονταν από ΦΠΑ μέχρι ποσού 4 δις. δρχ. Το θέμα της μεταφοράς μάλλον παγώνει για ένα σχετικά μεγάλο διάστημα μέχρι τον Ιανουάριο του 2000 οπότε πραγματοποιήθηκε συνάντηση μεταξύ του γραφείου Pei, των τοπικών αρχιτεκτόνων Α. Βουρέκα-Πεταλά και Ι. Ρίζου και της κατασκευαστικής εταιρείας «Ελληνική Τεχνοδομική». Στα πρακτικά της συνάντησης εμφανίζονται ως θέματα η μεταφορά του σχεδίου στη νέα θέση και η κατανομή των σχετικών αρμοδιοτήτων στην ομάδα. Στη συνάντηση ορίζεται με σαφήνεια πως ο Ι.Μ. Pei θα αναλάμβανε την προσαρμογή και τον σχεδιασμό του τμήματος πάνω από το έδαφος, οι δε τοπικοί αρχιτέκτονες το υπόγειο και τις διαδικασίες αδειοδότησης. Στη συνάντηση προβλέφθηκε παράδοση του έργου την 1η Νοεμβρίου 2003. Ο Δήμος Αθηναίων αντιτάχθηκε πάλι στην ανέγερση του Μουσείου στο Αλσος Ριζάρη και δεν έδωσε άδεια με δύο ομόφωνες αποφάσεις του στις 17/3/1999 και 25/5/2000.

Η Ελίζα Γουλανδρή πεθαίνει στις 25 Ιουλίου 2000. Ο υπουργός Πολιτισμού Θεόδωρος Πάγκαλος δήλωσε πως «Σε πρόσφατη συνάντησή μας στην Ανδρο, στα εγκαίνια της υπέροχης έκθεσης του Μουρ, που είχε προσωπικά επιμεληθεί, είχα την ευκαιρία να συζητήσω μαζί της το όνειρο μιας ζωής για τη δημιουργία ενός Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης στην Αθήνα. Είχαμε συμφωνήσει σε γενικές γραμμές και μετά από συνεννόηση με τον πρωθυπουργό, είχα συναντήσει τον νομικό της σύμβουλο, κ. Κουμάντο, με τον οποίο εκκρεμούσε ραντεβού τις επόμενες ημέρες. Η Ελίζα Γουλανδρή προσέφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στην ιδιαίτερη πατρίδα του συζύγου της και την Ελλάδα γενικότερα. Σε ό,τι αφορά το υπουργείο Πολιτισμού, ο απροσδόκητος θάνατός της δεν θα εμποδίσει την ολοκλήρωση των σχεδίων που από κοινού είχαμε καταστρώσει».⁷ Είναι προφανές πως ο Γεώργιος Κουμάντος, διαπρεπής νομικός αλλά και υπηρεσιακός Υπουργός Εσωτερικών, ορισμένος από την κυβέρνηση Κ. Σημίτη το διάστημα Μαρτίου-Απριλίου 2000, προσπάθησε να προωθήσει εκ νέου το θέμα της ανέγερσης του Μουσείου. Ο Θ. Πάγκαλος, ως Υπουργός Πολιτισμού, επανέφερε το θέμα, εξαγγέλλοντας στην Βουλή την ανέγερση του μουσείου, όπως αναφέρεται στην Ελευθεροτυπία στις 8 Νοεμβρίου 2000, και λίγες μέρες αντικαταστάθηκε από τον Ευάγγελο Βενιζέλο.

Ο Ε. Βενιζέλος υποστηρίζει το όραμα των Γουλανδρή περιλαμβάνοντας στο σχέδιο νόμου του Υπουργείου Πολιτισμού, όπου τακτοποιούνται διάφορα σχετιζόμενα με τους Ολυμπιακούς Αγώνες, την ανανέωση παραχώρησης του οικοπέδου. Στα πρακτικά της βουλής της συνεδρίασης ΛΣΤ' της Πέμπτης 20/9/2001 καταγράφεται η λογομαχία του Στέφανου Μάνου και του Ευάγγελου Βενιζέλου για τη χωροθέτηση του μουσείου στη θέση Ριζάρη. Ο Σ. Μάνος αμφισβητεί την δυνατότητα μεταφοράς του ήδη εκπονηθέντος σχεδίου Pei για τη θέση Ρηγίλλης και ο Ε. Βενιζέλος, υπεραμνόμενος του νομοσχεδίου παραχώρησης που συζητούνταν, απαντά λέγοντας πως «Ο

κ. Πεί ξέρει να μεταφέρει και να προσαρμόσει από το ένα γήπεδο στο άλλο το αρχιτεκτόνημά του! Πυραμίδα έκανε στην εθνική πινακοθήκη της Ουάσιγκτον, πυραμίδα έκανε και στο Λούβρο. Δεν είναι η ίδια πυραμίδα, αλλά είναι η ίδια αισθητική, ίδια σύλληψη, ίδια λειτουργία.»⁸

Στην ουσία, η αναφορά στην πυραμίδα περιγράφει απλουστευτικά τον τύπο του μουσείου. Το κτίριο μπορεί να μεταφερθεί ακριβώς διότι δεν συσχετίζεται με την αρχική περιοχή της οδού Ρηγίλλης. Και είναι σαφές ότι ο τύπος αυτός, όπως μετασχηματίστηκε στη μελέτη του έργου της Αθήνας αποτέλεσε αφετηρία για μελλοντικά έργα του αρχιτέκτονα όπως το μουσείο στην πόλη Suzhou στην Κίνα το 2006, η Πρεσβεία της Κίνας στην Ουάσιγκτον το 2008 και το σύγχρονό του μουσείο Ισλαμικής τέχνης στην Doha στο Κατάρ. Αν εξεταστεί με μεγαλύτερη προσοχή το έργο της Αθήνας, από τη διασκευή του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μέσω της ανάμειξης με άλλα στοιχεία, παρήχθη ένας νέος τύπος που εμφανίστηκε και στην Κίνα και στην Ουάσιγκτον και στο Κατάρ. Και εδώ αξίζει να παρατεθεί πάλι απόσπασμα του Rafael Moneo που συμπληρώνει για τον τύπο πως «Οι πιο έντονες στιγμές στην εξέλιξη της αρχιτεκτονικής είναι αυτές, κατά τις οποίες εμφανίζεται ένας νέος τύπος. Μια από τις μεγαλύτερες προσπάθειες του αρχιτέκτονα και, ως εκ τούτου, η πλέον άξια θαυμασμού, συντελείται όταν παραιτείται από τον γνωστό τύπο και εκκινεί για να διαμορφώσει ένα νέο.»⁹

Embassy of the People's Republic of China, Washington DC, 2008

B. & E. Goulandris Museum, Athens, 1993

Εικ. 5. Παράθεση μακέτας Πρεσβείας της Κίνας στην Ουάσιγκτον και μακέτας μουσείου Γουλανδρή. Πηγή: (μακέτα μουσείου Γουλανδρή) Pei Cobb Freed & Partners.

Ακολουθούν αντιδράσεις και το 2001 εισήγηση στο ΣτΕ για τη μη ανέγερση διότι παραβιάζεται το Ρυθμιστικό και το ΓΠΣ Αθηνών αλλά και γιατί υπήρχε αντίθεση με το άρθρο 24 του Συντάγματος. Με την απόφαση 604/2002 η ολομέλεια του ΣτΕ χαρακτηρίζει την παραχώρηση παράνομη και ο νόμος 3057/2002 κρίνεται αντισυνταγματικός. Το Ίδρυμα προφανώς υποστηρίζει την ανέγερση του μουσείου στη νέα θέση του άλσους Ριζάρη. Το αποδεικνύει κατ' αρχάς η αίτηση ασφαλιστικών μέτρων τον Μάρτιο 2001 που καταθέτει στον εισαγγελέα Πρωτοδικών για την αποξήλωση αστικού εξοπλισμού που έχει εγκαταστήσει στο πάρκο ο Δήμος Αθηναίων. Το αποδεικνύει όμως εμφανέστερα η κατά παραγγελία κηποτεχνική μελέτη για μεταφύτευση δένδρων του άλσους που, όπως αναφέρεται σε άρθρο της Ελευθεροτυπίας το 2003, οπότε και η μελέτη πιθανότατα παραδίδεται, «από 170 δένδρα θα μεταφυτευθούν τα 126, τα 48 σε άλλες γωνιές του άλσους, ενώ για τα 78 χρειάζεται να βρεθούν άλλοι δημόσιοι χώροι. Πρόκειται για πεύκα και κυπαρίσσια που δύσκολα μεταφυτεύονται, όπως αναφέρεται στη μελέτη, ενώ μικρότεροι κίνδυνοι απωλειών υπάρχουν για τους αϊλάνθους, τις δάφνες, τις χαρουπιές, τους πλατάνους, τις μουριές και τις ελιές».¹⁰ Μάλιστα το γεγονός αυτό, μια χρηματοδοτούμενη πρωτοβουλία με περιβαλλοντικό υπόβαθρο, είναι πρωτοποριακή για την εποχή.

Παρότι η δημοσίευση του νόμου Βενιζέλου έγινε μετά την απόφαση του ΣτΕ, οι αντιδράσεις συνεχίστηκαν ακόμη και από σοβαρούς οργανισμούς όπως η ΠΕΑ, η Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ και η Ακαδημία Αθηνών. Μάλιστα το αίτημα προς τη νέα Κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή και τον Υπουργό ΠΕΧΩΔΕ Γ. Σουφλιά ήταν να παραχωρηθεί άλλη έκταση οπότε και προτάθηκε το Ελληνικό. Η πάγια θέση του Ίδρυματος για μουσείο στο κέντρο, εμπνευσμένη εν πολλοίς από την πεποίθηση του ίδιου του Ρεϊ, «αγκυροβόλησε» στο οικοπέδο της οδού Ερατοσθένους 13 που αγοράστηκε το 2009 και σε ένα σαφώς μικρότερης εμβέλειας και προϋπολογισμού κτίριο που εγκαινιάστηκε το 2019 από τον πρόεδρο Προκόπη Παυλόπουλο που υποστήριξε τη μελέτη του Ρεϊ.

Ανταποκρινόμενη στην πολιτική διαμάχη, η αρχιτεκτονική του Ι.Μ. Ρεϊ έδειξε την πραγματική δύναμή της. Μπόρεσε να μεταφερθεί ακριβώς διότι δεν αναζήτησε μια εύκολη σχέση με τον περίγυρο αλλά με το ευρύτερο περιβάλλον μιας διαχρονικά φορτισμένης πρωτεύουσας. Μπόρεσε να περιλάβει την πεμπτούσια της Ελλάδας, όπως οφείλει να κάνει ένα δημόσιο κτίριο στην πρωτεύουσα. Και αυτό το πέτυχε πρωτίστως με τη χρήση του τύπου, αλλά και μέσω του υπόλευκου υλικού και της αφαιρετικής μεταγραφής σπαραγμάτων της ελληνικής ιστορίας. Η αφαίρεση στην εκφραστική δύναμη και την ποικιλία του φωτός καθιστά το έργο κατ' εξοχήν μοντέρνο. Επιπλέον ο τύπος φανερώνει την ανθεκτικότητά του.

Το συμπέρασμα της διάδρασης πολιτικής και αρχιτεκτονικής, με αφορμή τη μελέτη του Ι.Μ. Ρεϊ για το μουσείο Β.&Ε. Γουλανδρή στην Αθήνα, είναι πως παρόλη

την ύπαρξη όλων των προϋποθέσεων, με την πάροδο 30 ετών, μαζί με τις επιδιώξεις των οραματιστών, ή τουλάχιστον των συνεχιστών τους, «προσγειώνεται» και η αρχιτεκτονική και προσαρμόζεται στο context. Το αρχικό κτίριο-μνημείο, ή συντελεστής, που μπορεί να κατασκευάσει την ταυτότητα της πόλης, προσαρμόζεται στην κοκκομετρία του ομοιότροπου τάπητα πολυκατοικιών που χαρακτηρίζει την Αθήνα. Αν επιδίωκε κανείς δηλαδή να ανακατασκευάσει την Αθήνα από κτίρια, όπως ο Piranesi τη Ρώμη το 1762 ή όπως ο Ungers το Βερολίνο το 1977, το μουσείο Γουλανδρή του I.M. Pei θα ήταν ένα από τα νησιά του αρχιπελάγους.

Η παραπάνω ιστορία μιας περιόδου 30 ετών είναι ενδεικτική γιατί δεν υπάρχει κανένας εμπλουτισμός του δημόσιου χώρου της Αθήνας, με εξαίρεση κάποιους ουρανοξύστες τη δεκαετία του 1970, την πρεσβεία των ΗΠΑ έργου του Gropius, και 50 χρόνια μετά, διαδοχικά, το Μουσείο Ακρόπολης και το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος. Άλλοι πολιτιστικοί οργανισμοί, με εξίσου υψηλούς προϋπολογισμούς, και μάλιστα από κρατικά κεφάλαια, κατέφυγαν εξαρχής στη λύση ουδέτερων κτιρίων-κιβωτίων, ή κτιρίων θαμμένων στο έδαφος, ή στη λύση μουσείων μικρής παράστασης όπου απουσιάζει η αρχιτεκτονική. Παρότι η παραπάνω διήγηση μπορεί να αφήνει μια γεύση απογοήτευσης, το αρχιτεκτονικό μέλλον της Αθήνας που εκκινεί με τα υλοποιημένα έργα των Bernard Tschumi, Renzo Piano και λίαν συντόμως του David Chipperfield, μπορεί να είναι ισάξιο με άλλες μητροπόλεις του κόσμου. Και αυτό, πέραν της ίδιας της πόλης, ως απτό παράδειγμα, θα εμπλουτίσει και θα διεθνοποιήσει επίσης την αρχιτεκτονική εκπαίδευση.

* Για τη διευκόλυνση και τον εμπλουτισμό της έρευνας μου ευχαριστώ θερμά τον κ. Προκόπη Παυλόπουλο, καθηγητή, τ. ΠτΔ, τον κ. Ευάγγελο Βενιζέλο, καθηγητή, π. αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, τον κ. Γεώργιο Α. Πανέτσο, καθηγητή, τον κ. Μέμο Φιλιππίδη, αρχιτέκτονα, την κα Emma Cobb, επιμελήτρια, Pei Cobb Freed & Partners, τον κ. Winslow C. Kosior, αρχιτέκτονα και τη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου στις ΗΠΑ και τον βιβλιοθηκονόμο κ. Lewis Wyman.

Αναφορές

- 1 ΦΕΚ 160, 25 Σεπτεμβρίου 1992, www.et.gr/SearchFek, Ανακτήθηκε 10/2/2023.
- 2 Pei papers, Finding aid, findingaids.loc.gov, Ανακτήθηκε 10/2/2023.
- 3 Jason Edward Kaufman, "A major private museum of Impressionism and Greek art for Athens", *The Arts Newspaper*, 1/2/1994.
- 4 Αγαμέμνων Φιλιππίδης, «Το νέο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης ή χτίζοντας μνημειακά για τη σύγχρονη τέχνη», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ.28, 1994, σ.28.

- 5 Ο.π., σ.29.
- 6 Rafael Moneo, "On Typology", *Oppositions*, #13, Summer 1978, p. 27.
- 7 «Εφυγε η Ελίζα Γουλανδρή», www.in.gr, 25/7/2000, Ανακτήθηκε 10/2/2023.
- 8 Πρακτικά βουλής, Συνεδρίαση ΛΣΤ', 20/9/2001, www.hellenicparliament.gr, Ανακτήθηκε 10/2/2023.
- 9 Rafael Moneo, "On Typology", *Oppositions*, #13, Summer 1978, p. 28.
- 10 Χαρά Τζαναβάρα, *Ελευθεροτυπία*, 29/12/2003.

Στέλλα Μπολωνάκη

Εικαστικός, Δρ. ΕΜΠ

Τέχνη και Πόλη: Εικαστικές παρεμβάσεις στην Αθήνα:

Μια ανάγνωση.

Εισαγωγή

Επί δημαρχίας Μιλτιάδη Εβερτ θεσμοθετήθηκε το πρόγραμμα “Εικαστική Παρέμβαση” που είχε στόχο «την απομάκρυνση από το παραδοσιακό μοτίβο ανάθεσης μνημείων και ηρώων και την παρουσίαση νέων καλλιτεχνικών στοιχείων στο δημόσιο χώρο».¹ Ο Δήμος Αθηναίων παρέκαμψε το νομικό καθεστώς του Υπουργείου Εσωτερικών περί διάθεσης δημοσίου χώρου για την τοποθέτηση έργων τέχνης, όπως επίσης τις διατάξεις και ρυθμίσεις που αφορούσαν την ανάθεση κατασκευής έργων τέχνης στο δημόσιο χώρο,² προχωρώντας στην απευθείας αγορά είκοσι έργων της μοντέρνας γλυπτικής, τα οποία τοποθέτησε σε κεντρικές Αθηναϊκές τοποθεσίες. Χρησιμοποιώντας πρακτικές “drop sculpture”,³ το πρόγραμμα “Εικαστική Παρέμβαση” παρουσίασε ένα πανόραμα έργων τέχνης, τα οποία “δεν προσδίδουν σχέση με τον χώρο, ούτε πείθουν για την αναγκαιότητα τους”.⁴

Η στροφή του Δήμου Αθηναίων από την μνημονική τέχνη, που λειτουργεί διαχρονικά ως *αντιπρόσωπος μιας προσυμφωνημένης συλλογικής μνήμης*,⁵ προς τις μορφές της τέχνης για την τέχνη (*l'art pour l'art*), οι οποίες αναγνωρίζονται ως *πολιτιστικά τεκμήρια αισθητικής αριστείας*,⁶ αντανάκλα τη προσπάθεια μετάβασης του Δήμου Αθηναίων από τον πολιτιστικό αρχαϊσμό στην απαρχή του αστικού εκσυγχρονισμού με φορέα τη μοντέρνα γλυπτική. Σε αυτό το πλαίσιο, οι εικαστικές παρεμβάσεις εντάσσονται στην πολιτική απόδοσης υψηλού προφίλ και κύρους στις Αθηναϊκές τοποθεσίες, σε μια περίοδο που ο ρόλος της τέχνης και του πολιτισμού γενικότερα, υπήρξε καταλυτικός για την επικράτηση της αστικής στρατηγικής που στην διεθνή βιβλιογραφία είναι γνωστή ως *gentrification*.⁷

Καθώς στην Αθήνα ήταν δύσκολο να εφαρμοστεί μια ολοκληρωμένη αστική στρατηγική σε σχέση με τα παραδείγματα του εξωτερικού,⁸ αξιοποιήθηκε μονομερώς ο ρόλος της τέχνης και του καλλιτέχνη για την παραγωγή συμβολικού κεφαλαίου

ου, με σκοπό την αξιοποίηση του σε οικονομικό κεφάλαιο της Αθήνας. Μια πρακτική που σύμφωνα με τον Bourdieu “δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί χωρίς το αγνό, τέλειο σύμπαν του καλλιτέχνη και τις χωρίς σκοπό και αιτία δραστηριότητες της τέχνης για τη τέχνη (art -for-art sake)”.⁹

Εικ. 1. Πλατεία Ομονοίας, Το Πεντάκυκλον (2004). Πηγή: Σ. Μπολωνάκη

Οι εικαστικές παρεμβάσεις αναλαμβάνουν διαχρονικά το ρόλο της ανανέωσης του Αθηναϊκού υπαίθριου χώρου, είτε πρόκειται για την διακόσμηση της αστικής τοπογραφίας, είτε για τη φεστιβαλοποίηση της πόλης με όχημα τις εκθέσεις τέχνης. Προφανώς, οι εικαστικές τέχνες, “οι οποίες κινητοποιούν προς όφελός τους όλες τις δημιουργικές συμπεριφορές που χαρακτηρίζουν το είδος μας, θέτοντας το εαυτό τους ως κεφάλαιο”,¹⁰ μπορεί να θεωρηθεί και η ουσία της πολιτικής των εικαστικών παρεμβάσεων. Τα έργα των εικαστικών τεχνών αξιοποιούνται ως θεμελιώδης δρώντες φορείς παραγωγής μιας κυρίαρχης πολιτισμικής σφαίρας που υπερισχύει όλων των άλλων πολιτισμικών σχημάτων της Αθηναϊκής κοινωνίας.

Το παρακάτω κείμενο μελετά τις εικαστικές παρεμβάσεις στα συμφραζόμενα του πολιτιστικού κεφαλαίου, ένας όρος που επινοήθηκε από τον Bourdieu, και συνιστά τις κατανομές ισχύος, ενδιαφερόντων και συμφερόντων στη διαδικασία της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής παραγωγής και αναπαραγωγής.¹¹ Το κείμενο αξιοποιεί επίσης τις θέσεις του γεωγράφου David Ley,¹² αναφορικά με το ρόλο του κύρους, δηλαδή του συμβολικού κεφαλαίου των Καλών Τεχνών στις στρατηγικές της

αστικής αναγέννησης.

Η πολιτική των εικαστικών παρεμβάσεων

Το πρόγραμμα των εικαστικών παρεμβάσεων στα τέλη της δεκαετίας του 1980, επιχείρησε την ανανέωση της Αθηναϊκής τοπιογραφίας με έργα γλυπτικής που εξέφραζαν τον όψιμο μοντερνισμό, ο οποίος δήλωνε πίστη στην αυτονομία του αντικείμενου τέχνης. Κάτι που συνδέεται με τον κριτικό τέχνης και ένθερμο υποστηρικτή του Αμερικανικού Μοντερνισμού Clement Greenberg, σύμφωνα με τον οποίον *“το ζήτημα της αισθητικής έκφρασης καθορίζεται σημαντικότερο από ότι το αντικείμενο το οποίο εκφράζεται”*.¹³ Σε αυτό το πλαίσιο, οι εικαστικές παρεμβάσεις δόμησαν ένα αυτόνομο υποπεδίο πολιτιστικής παραγωγής στο δημόσιο χώρο, το οποίο δεν είχε απολύτως καμία χωρική και πολιτισμική συνάφεια με το Αθηναϊκό περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο τα έργα των παρεμβάσεων ενεργούσαν ως ανεξάρτητες μεταβλητές αστικής ανανέωσης.

Το πιο γνωστό έργο του προγράμματος «Εικαστική Παρέμβαση» είναι η βιομηχανική συναρμογή *Ξένος*, που επικράτησε να λέγεται «Δρομέας». Το έργο συνδέεται ρητά με τα πρωτόκολλα της *“τέχνης για τη τέχνη”*, στην αρχετυπική μορφή της μνημειακής γλυπτικής. Κατασκευασμένο από σίδηρο και γυαλί, με ύψος οκτώ μέτρα και πλάτος δεκατρία, και συνολικό βάρος σαράντα τόνων, ο Δρομέας οικειοποιήθηκε την πλατεία Ομονοίας τον Αύγουστο του 1988, αποδεικνύοντας ότι *“ερχόταν για να χαρακτηρίσει ένα ολόκληρο ιστορικό παλμό, να επισύρει μία κυριολεκτική επανάσταση”*.¹⁴ Ταυτισμένο απόλυτα με το υλικό του και με απουσία χειροτεχνίας εκ μέρους του δημιουργού του, το έργο εγκαταστάθηκε στην Ομόνοια με τον τρόπο της αρχιτεκτονικής. Οικοδομήθηκε στο έδαφος, επανασχεδιάζοντας το δικό του μικρόκοσμο στην τοποθεσία που το φιλοξενούσε, για *“να προκαλέσει μια αναμέτρηση εποχών, μια αναμέτρηση πολιτισμών”*,¹⁵ σύμφωνα με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης της εποχής. Ο Δρομέας νομιμοποιήθηκε άτυπα ως έργο κύρους (flagship public art), κατοχυρώνοντας την συμβολική του αξία μέσω της μορφικής του διαφορετικότητας και της υλικής του αυθεντικότητας. Με αυτό το τρόπο επιβεβαίωσε το εαυτό του ως μια πρωτοποριακή, εκλεπτυσμένη, πνευματώδης και ανθεκτική στο χρόνο αστική μορφή, η οποία αντιπαρατέθηκε τις αρχαϊκές μορφές των αγαλμάτων, των ηρώων και των προτομών που συνυπήρχαν μαζί του στον υπαίθριο χώρο της Αθήνας.

Η διαμονή του Δρομέα στην κεντρικότερη Αθηναϊκή πλατεία ενίσχυσε τη φωτογένεια του, όπως επίσης τη συμβολική του αξία. Από την άλλη πλευρά, ως έργο κύρους αναβάθμισε αυτόματα την πολιτιστική αξία του Αθηναϊκού κέντρου, το οποίο μετουσιώθηκε με τη σειρά του σε έργο τέχνης.¹⁶ Η εικονοκλαστική αναβάθμιση της Ομόνοιας σε τοποθεσία υψηλής αισθητικής αξίας ενεργοποίησε τους μηχανισμούς της αστικής διακυβέρνησης σε επίπεδο παραγωγής πολιτιστικού κεφαλαίου, το οποί-

ο συναρτάται στενά με την παραγωγή οικονομικού κεφαλαίου σε επίπεδο υπηρεσιών κατανάλωσης πολιτισμού και αναψυχής.¹⁷ Όπως υπογραμμίζει ο Bourdieu, η τάξη των πρακτικών των οποίων ρητός σκοπός είναι η μεγιστοποίηση του νομισματικού κέρδους δεν μπορεί να οριστεί ως τέτοιος χωρίς τις πολιτιστικές ή καλλιτεχνικές πρακτικές και τα προϊόντα τους.¹⁸ Με άλλα λόγια, η συμβολική δυναμική του Δρομέα αναβάθμισε το Αθηναϊκό κέντρο, κάτι που σημαίνει ότι συνέβαλε στην κεφαλαιακή του αναδιάρθρωση. Για τον Ley, οι πρωτεύουσες που απολαμβάνουν υψηλή συμβολική αξία μέσω της αισθητικής τους αξιοποίησης, στοχεύουν πρωτίστως στην αύξηση των τιμών των ακινήτων. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά, “το πολιτιστικό κεφάλαιο δεν μπορεί να οριστεί ως τέτοιο χωρίς το οικονομικό κεφάλαιο”.¹⁹

Εικ. 2. Ο Δρομέας (1988). Πηγή: tilestwra.com.

Η σύμφυση μεταξύ πολιτιστικού και οικονομικού κεφαλαίου σε επίπεδο αστικής πολιτικής, έχει να κάνει με την αυξανόμενη δημοτικότητα του συναγωνισμού των πόλεων της δεκαετίας του 1980, που λειτούργησε ως αφετηρία για τη διαμόρφωση νέων μορφών δημόσιας πολιτικής, “στην οποία η υβριδική οργάνωση δημόσιου-ιδιωτικού τομέα κατέστη σημαντική ως παγκόσμιο καθεστώς πολιτιστικής πολιτικής”.²⁰ Στην Αθήνα, η σύμπραξη δημόσιου-ιδιωτικού τομέα διαμόρφωσε ένα ιδιότυπο καθεστώς διαχείρισης των εικαστικών παρεμβάσεων, στο οποίο συμμετέχουν δημοτικοί και κρατικοί παράγοντες, δημόσια και ιδιωτικά πολιτιστικά ιδρύματα, εμπορικές γκαλερί και επιμελητές τέχνης, αλλά και φορείς χρηματοδότησης. Στο πλαίσιο αυτό, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 άρχισαν να αναπτύσσονται μορφές ιδιωτικοποίησης του κοινού χώρου, και της μεταποίησης τους σε προέκταση του εκθεσιακού χώρου.

Ενδεικτικό παράδειγμα το πρόγραμμα «Αισθητική Πλαισίωση των σταθμών του νέου δικτύου Αττικό Μετρό», το οποίο μεταποίησε τους σταθμούς του μετρό “σε μουσειακούς χώρους έκθεσης διακεκριμένων Ελλήνων καλλιτεχνών”, όπως επισημαίνεται στον σχετικό κατάλογο που έχει εκδώσει το Αττικό Μετρό.²¹ Ωστόσο, η πιο ενδεδειγμένη έκφανση μετασχηματισμού του (ανοιχτού) Αθηναϊκού χώρου σε (κλειστό) εκθεσιακό χώρο είναι οι υπαίθριες εκθέσεις τέχνης, που με αφετηρία την Αθήνα 2004 έχουν εξελιχθεί σε πρακτική φεστιβαλοποίησης της πόλης, μια πρακτική που συναρτάται στενά με την μεταποίηση του αστικού χώρου σε πεδίο παραγωγής αστικής ψυχαγωγίας.

Οι εκθέσεις τέχνης στον Αθηναϊκό υπαίθριο χώρο

Στο πλαίσιο των χωροταξικών και πολεοδομικών παρεμβάσεων που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 στον ευρύτερο Αθηναϊκό αστικό ιστό, κυρίως στους τομείς των μεταφορών και των συγκοινωνιών, των τουριστικών υποδομών, καθώς και της ανάπλασης χώρων του Ιστορικού Κέντρου, οι εικαστικές παρεμβάσεις λειτούργησαν ως φορείς αναμόρφωσης της εικονογραφίας της Αθήνας μέσω της αισθητικής βελτίωσης της πόλης.²² Στην προσπάθεια προβολής μιας μοναδικής και ιδιαίτερης εικόνας της Αθήνας, οι πολιτιστικοί παράγοντες στράφηκαν προς την αισθητικοποίηση και εμπορευματοποίηση της Αθηναϊκής αστικής κουλτούρας με μέσον την εικαστική πρακτική, διαμορφώνοντας έτσι μια πλασματική εικονογραφία, η οποία απέκρυπτε την πραγματικότητα της πόλης, τον πολυπολιτισμικό της χαρακτήρα και τις συνθήκες ζωής των κατοίκων της.²³

Η μεγαλεπήβολη έκθεση “Αθήνα by Art”, την οποία διοργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων σε συνεργασία με την Ένωση Κριτικών Ελλάδας μέσα στο πλαίσιο μια ευρύτερης (εθνικής) στρατηγικής για τη διεθνοποίηση της εγχώριας εικαστικής σκηνής, διασκόρπισε οδόντα τρία έργα καθιερωμένων και νεώτερων καλλιτεχνών (sic) σε όλο το εμπορικό και ιστορικό κέντρο της Αθήνας, με στόχο “την ανάδειξη του δυναμισμού και της ποιότητας των Ελλήνων εικαστικών”.²⁴ Η έκθεση διαπραγματεύτηκε με την κατανάλωση του ελεύθερου χρόνου των επισκεπτών της Αθήνας 2004, παράγοντας ένα πολιτιστικό θέαμα, που μαζί με τις παράλληλες εικαστικές εκδηλώσεις της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας²⁵ συμμετείχε στην κατασκευή αποπλανητικών όψεων της πόλης. Μετά το πέρας της Ολυμπιάδας, η αυξανόμενη αγοραστική δύναμη και ο διαθέσιμος ελεύθερος χρόνος μαζί με τις σύγχρονες μορφές καλλιτεχνικής παραγωγής, έθεσαν τις εικαστικές παρεμβάσεις σε τροχιά εμπλουτισμού του νοήματος και του περιεχομένου των υπηρεσιών του τουρισμού και της ψυχαγωγίας.²⁶

Εικ. 3. Πλ. Κοραή, έκθεση "Cow Parade"(2006). Πηγή: Σ. Μπολωνάκη.

Η πρακτική των εκθέσεων τέχνης με παρεμβάσεις μεγάλης ή μικρής κλίμακας στο δημόσιο χώρο επί Δημαρχίας Μπακογιάννη,²⁷ εγκαθίδρυσαν συνεργασίες μεταξύ του Δήμου Αθηναίων και των καλλιτεχνικών θεσμών, με τον Αθηναϊκό υπαίθριο χώρο να διατίθενται στην επιμελητική πρακτική. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις εκθέσεις τέχνης στα μουσεία και τις γκαλερί, όπου η ταυτότητα των εκθέσεων ενσωματώνεται σε σταθερές αρχιτεκτονικές δομές, οι υπαίθριες εκθέσεις τέχνης θεματοποιούν τις αστικές τοποθεσίες, δομώντας χωρικές σχέσεις που ενθαρρύνουν κοινωνικές συμπεριφορές προβλέψιμες και συμβατές, λειτουργώντας ως μηχανισμοί κοινωνικής κανονικοποίησης, καθορίζοντας έτσι συγκεκριμένα πρωτόκολλα χρήσης του δημόσιου χώρου.²⁸

Επιπλέον, η θεματοποίηση του αστικού χώρου κάτω από την επιμελητική πρακτική διαμορφώνει μορφές ετεροτοπίας που αλλοιώνουν το πραγματικό χώρο, αντιστρέφοντας τη χωρική και κοινωνική του ταυτότητα. Όπως υπενθυμίζει ο Michel Foucault, οι ετεροτοπίες επαναδιαπραγματεύονται, επαναχαρτογραφούνται και επαναρθρώνονται συνεχώς, καταργώντας τα στοιχεία που συνθέτουν τους χώρους και τις ταυτότητες μέσα από συσσώρευση, αναστολή, σύγκλιση και συμπίεση του χώρου-χρόνου. Με λίγα λόγια, οι εκθέσεις τέχνης στο δημόσιο χώρο παρότι έχουν την ικανότητα να συνδέονται, αλλά και να αποσυνδέονται από το χώρο δεν λειτουργούν αυθαίρετα, εφόσον όπως οι "ετεροτοπίες διαθέτουν μια σαφή και αποφασιστική λειτουργία στο εσωτερικό μιας κοινωνίας".²⁹

Οι υπαίθριες εκθέσεις τέχνης στυλιζάρουν την αστική ζωή, κάτω από το αισθητικό καθεστώς της τέχνης, το οποίο προσδίδει ιδιαίτερο κύρος στο αστικό περιβάλλον.

λον, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένα ειδικό καθεστώς κουλτούρας, που απευθύνεται σε αυτούς που αναγνωρίζουν ως μοναδική κουλτούρα την υψηλή κουλτούρα μιας κυρίαρχης τάξης, αγνοώντας και αποκλείοντας την κουλτούρα όλων όσων δεν συμπεριλαμβάνονται στους κύκλους της. Όπως υπογραμμίζει ο Bourdieu, “το (αισθητικό) γούστο ταξινομεί πρωτίστως τον ίδιο τον ταξινομητή”.³⁰

Επίλογος

Το παραπάνω κείμενο επιχειρήσει μια κριτική ανάγνωση της πολιτικής των εικαστικών παρεμβάσεων, οι οποίες από τα τέλη του 1980 λειτουργούν ως δρώντες απόδοσης κεφαλαιακής αξίας στους κοινόχρηστους χώρους της Αθήνας. Οι εικαστικές παρεμβάσεις προσανατολισμένες σταθερά προς το έργο των καλών τεχνών επιδιώκουν την “ωραιοποίηση” της Αθηναϊκής τοπιογραφίας, και την φεστιβαλοποίηση του αστικού της χώρου, λειτουργώντας ως σημαντικοί φορείς επανεπένδυσης στην αγορά κατοικίας, και στους τομείς του τουρισμού και της ψυχαγωγίας.

Οι εικαστικές παρεμβάσεις ενισχύουν την εικόνα των αστικών τόπων, διαμορφώνοντας ένα αυτόνομο, συνεκτικό σύμπαν μέσα στη πόλη που υπερβαίνει τις χωρικο-κοινωνικές διαστρωματώσεις του αστικού πεδίου, θέτοντας τους δικούς τους νόμους, κοινωνικής συμπερίληψης και αποκλεισμού. Με αυτό τον τρόπο διαχωρίζουν το αστικό πεδίο “σε χωροταξικές ζώνες αποδεκτές και μη αποδεκτές, κατάλληλες και ακατάλληλες, λειτουργικές και χαοτικές”.³¹

Εικ. 4. Εξάρχεια (2012). Πηγή: Σ. Μπολωνάκη.

Γενικότερα, ο όρος εικαστική παρέμβαση υπονοεί την διαμόρφωση μια αυτόνομης εκλεκτικής σφαίρας στο Αθηναϊκό αστικό πεδίο, η οποία συντηρεί την αυτονομία της με σύμμαχο την αισθητική. Κάτι που παραπέμπει στην *ιδεολογική κατασκευή μιας ορισμένης (δυτικής) ιστορίας*,³² η οποία εμψυχώνει το διαχωρισμό του εικαστικού

πεδίου από κάθε αξία χρήσης και από οποιαδήποτε άλλη μορφή αφομοίωσης μέσα στις καθημερινές πρακτικές της ζωής, καθώς η δυτική αντίληψη σε ότι αφορά την αισθητική εκτίμηση συμπίπτει με μια ανιδιοτελή και στοχαστική πράξη αυτών που χαρακτηρίζονται λάτρεις της τέχνης. Ο χαρακτήρας αυτός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την έννοια των καλών τεχνών που εκλαμβάνεται ως ένα αυτόνομο πεδίο που διαμορφώνει πολιτισμικά πρότυπα και υποχρεούται συνεχώς να αναπροσδιορίζεται ως κυρίαρχο απέναντι στο λαϊκό ή το μαζικό πεδίο της τέχνης. Και είναι ακριβώς αυτή η ιδεολογία που προσδίδει κύρος στο συμβολικό κεφάλαιο του έργου τέχνης, το οποίο μεταποιείται σε πολιτιστικό κεφαλαίο από μια θέση σταθερά αυξανόμενου οικονομικού κεφαλαίου.³³

Ωστόσο, ο αστικός χώρος δεν συνιστά ένα κλειστό κύκλωμα πολιτιστικών και οικονομικών διαδικασιών, αλλά υποδεικνύει το δικαίωμα της οικειοποίησης του και το δικαίωμα στις αποφάσεις και στις διαδικασίες παραγωγής του. Όπως υπογραμμίζει ο Lefebvre, επειδή ο χώρος της πόλης είναι πρώτα και κύρια δημόσιος χώρος, η ιδιοποίησή του από τους πολίτες συνιστά θεμελιώδες δικαίωμα.³⁴ Με άλλα λόγια, η πόλη δεν οργανώνεται και δεν θεσμοποιείται μόνο, αλλά ρυθμίζεται και διευθετείται από το κοινωνικό σώμα, ακολουθώντας τις απαιτήσεις του, την ηθική του και την αισθητική του, δηλαδή την ιδεολογία του.³⁵ Εξάλλου, *η πόλη είναι ένα έργο (œuvre) πιο κοντά σε ένα έργο τέχνης παρά σε ένα απλό υλικό προϊόν.*³⁶

Ενα συμπέρασμα που μπορεί αν εξαχθεί από το παραπάνω κείμενο είναι ότι η ιδεολογική ορθοδοξία του αισθητικού καθεστώτος στο παρακείμενο των εικαστικών παρεμβάσεων διαχωρίζει και πολώνει το κοινωνικό σώμα σε πολιτισμένα και υποπολιτισμικά υποκείμενα. Η πολιτιστική πολιτική του Δήμου Αθηναίων θα πρέπει να δώσει προτεραιότητα στη μείωση των ανισοτήτων και της περιθωριοποίησης που η ίδια δημιουργεί μέσω μιας κοινωνικής, και όχι οικονομικής, λογικής πολιτιστικής πολιτικής. Η εφαρμογή μιας πολιτικής, η οποία θα αξιοποιεί όλες τις δημιουργικές δυνάμεις της Αθήνας κάτω από την ιδέα του κοινού χώρου και του μοιράσματος, θα μπορούσε ίσως να λειτουργήσει ως πρόταση για το βιώσιμο μέλλον της σε πολιτισμικό επίπεδο, που σήμερα φαίνεται όσο ποτέ άλλοτε δυστοπικό.

Βιβλιογραφία

Αλεξανδρή Γεωργία. "Ανιχνεύοντας τις τάσεις 'εξευγενισμού' στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου", στο Το κέντρο της πόλης ως πολιτικό διακύβευμα, έκδοση Μαλούτας, Θανάσης, Κανδύλης, Γιώργος, Πέτρου, Μιχάλης και Σουλιώτης, Νίκος, 189-210. Αθήνα: ΕΚΚΕ- Χαρκόπιο Πανεπιστήμιο, 2013.

Αντωνοπούλου, Ζέττα. Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική 1834-2004. Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός, 2003.

Boukas, Nikolaos, Ziakas, Vassilios & Boustras, Georgios. "Olympic legacy and cultural tourism: exploring the facets of Athens' Olympic heritage". International Journal of Heritage Studies

15, no. 1-2, (2012): 89-105.

Bourdieu, Pierre. "The Forms of Capital", στο Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, edited by Richardson, E. John, 241-58. New York: Greenwood, 1986.

Bourdieu, Pierre. Distinction: A social Critique of the Judgement of Taste. Translated by Richard Nice. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1996.

Bourdieu, Pierre. The Rules of Art. Translated by Susan Emanuel. Oxford: Polity Press, 1996.

Foucault, Michel, "Of Other Spaces", Diacritics 16, no.1 (Spring 1986): 22-27.

Greenberg, Clement. Art and Culture: Critical Essays. Boston: Beacon Press, 1961.

Lefebvre, Henri. The Production of Space. Translated by Donald Nicholson. Oxford: Blackwell, 1974.

Lefebvre, Henri. Writings on Cities. Translated by Eleonore Kofman and Elizabeth Lebas. Oxford: Blackwell, 1996.

Κοσκινά, Κατερίνα. Διαδρομές Τέχνης Στο Αττικό Μετρό Αττικό Μετρό Α.Ε. Αθήνα: Αττικό Μετρό Α.Ε., 2009.

Ley, David. "Artists, Aestheticisation and the Field of Gentrification", Urban Studies 40, no. 12 (2003): 2527-2544.

Loftman, Patrick και Nevin, Brendan. "Prestige Projects and Urban Regeneration in the 1980s and 1990s: a review of benefits and limitations". Planning Practice and Research 10, (1995): 299-316.

Μπακογιάννη, Ντόρα, "Χαιρετισμός" στο Κατάλογος έκθεσης "Αθήνα by Art", έκδοση Δήμος Αθηναίων και Aica Hellas, 16-17. Αθήνα: Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2004.

Matzner, Florian. Public Art: A Reader. Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 1961.

Miles, Malcom. Art, Space and the City: Public Art and Urban Futures. New York: Routledge, 1997.

Mommaas, Haruko. "Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy". Urban Studies 41, no. 3, (2004): 507-532.

Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". Representations 26, (Spring 1989): 7-24.

Σταυρίδης, Σταύρος. Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινων. Αθήνα: Angelus Novus.

Sholette, Gregory. Some Call It Art. From Imaginary Autonomy to Autonomous Collectivity: Art/Education/Cultural Work/Communities. Vienna, Austria: Verlag Turia, 2002.

Sholette, Gregory. Delirium and Resistance: Activist Art and the Crisis of Capitalism. London: Pluto Press, 2017.

Smith, Neil. "Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital, not people". Journal of the American Planning Association 45, no. 4 (1979): 538-548.

Traganou, Jilly. "National narratives in the Opening and Closing Ceremonies of the Athens 2004 Olympic Games". Journal of Sport & Social Issues 34, no. 2 (2010): 236-251.

Zukin, Sharon. The Cultures of Cities. Oxford: Blackwell, 1995.

Αναφορές

1 Συζήτηση του Μιλτιάδη Εβερτ στο ραδιοφωνικό σταθμού της Αθήνας 9,84 (2 Νοέμβριου

- 2004).
- 2 Πρόκειται για το άρθρο 9 του Προεδρικού Διατάγματος 28/80 που προέβλεπε ότι η ανάθεση κατασκευής έργων τέχνης στον Ελλαδικό χώρο ενεργείται κατόπιν δημόσιου καλλιτεχνικού διαγωνισμού με απόφαση δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου.
 - 3 Η ορολογία αναφέρεται στην πρακτική κατάληψης των υπαίθριων χώρων από έργα της μοντέρνας γλυπτικής. Στο Florian Matzner, *Public Art: A Reader (Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 2004)*, 11.
 - 4 Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια γλυπτική 1834-2004* (Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός, 2003), 147.
 - 5 Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 26, (Spring 1989): 8
 - 6 Malcom Miles, *Art, Space and the City: Public Art and Urban Futures* (New York: Routledge, 1997), 99.
 - 7 Neil Smith, "Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital, not people", *Journal of The American Planning Association* 45, no. 4, (1979): 538- 548.
 - 8 Σύμφωνα με τη γεωγράφο Γεωργία Αλεξανδρή, η αυθαίρετη και εκτός σχεδίου δόμηση, οι αντιπαροχές, η κάθετη κοινωνική διαφοροποίηση, οι αυξημένοι συντελεστές δόμησης σε κεντρικές περιοχές, οι αντικρουόμενες χρήσεις γης, ο πυκνοκατοικημένος αστικός ιστός, το υψηλό ποσοστό μικροϊδιοκτησίας, που έκαναν την εμφάνισή τους στην Αθήνα κατά την μεταπολεμική περίοδο δεν άφηναν χώρο για ολοκληρωμένες στρατηγικές αστικής αναδιάρθρωσης στην Αθήνα. Στο Γεωργία Αλεξανδρή, εκδ. Το κέντρο της πόλης ως πολιτικό διακύβευμα (Αθήνα: ΕΚΚΕ- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2013), 197.
 - 9 Pierre Bourdieu, *The Rules of Art* (Oxford: Polity Press, 1996), 344.
 - 10 Gregory Sholette, *Delirium and Resistance: Activist Art and the Crisis of Capitalism*. (London: Pluto Press, 2017), 31.
 - 11 Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital", στο *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John, E. Richardson, (New York: Greenwood, 1986), 241-58.
 - 12 David Ley, "Artists, Aestheticisation and the Field of Gentrification", *Urban Studies* 40, no. 12 (2003): 2527-2544.
 - 13 Clement Greenberg, *Art and Culture: Critical Essays* (Boston: Beacon Press, 1961), 6-7.
 - 14 Αλέξανδρος Ξύδης, "Από τον Δισκοβόλο στον Δρομέα", *Art Magazine*, 15 Φεβρουάριου, 1995.
 - 15 Μιχάλης Φακίνος, "Προσοχή: Το μήνυμα είναι εύθραυστο", *Εφημερίδα τα Νέα*, 27 Αυγούστου, 1988.
 - 16 David Ley, *ό.π.*, 2542.
 - 17 Patrick Loftman, και Brendan Nevin, "Prestige Projects and Urban Regeneration in the 1980s and 1990s: a review of benefits and limitations", *Planning Practice and Research* 10 (1995): 304.
 - 18 Pierre Bourdieu, *Distinction: A social Critique of the Judgement of Taste* (ό.π.), 242.
 - 19 David Ley, *ό.π.*, 2541.
 - 20 Haruko Mommaas, "Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy", *Urban Studies* 41, no. 3 (2004): 509.
 - 21 Κοσκινά, Κατερίνα. *Διαδρομές Τέχνης στο Αττικό Μετρό Α.Ε.* (Αθήνα: Αττικό Μετρό Α.Ε., 2009).

- 22 Nikolaos Boukas κ.ά., "Olympic legacy and cultural tourism: exploring the facets of Athens' Olympic heritage", *International Journal of Heritage Studies* 15, no. 1-2 (2012): 94.
- 23 Jilly Traganou, "National narratives in the Opening and Closing Ceremonies of the Athens 2004 Olympic Games", *Journal of Sport & Social Issues* 34, no. 2 (2010): 236-251
- 24 Ντόρα Μπακογιάννη, "Χαιρετισμός" στο Κατάλογο έκθεσης "Αθήνα by Art", έκδοση Δήμος Αθηναίων και Aica Hellas, (Αθήνα: Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2004), 17.
- 25 Για παράδειγμα το πρόγραμμα "Αδραξε το φως", μια παραγωγή του τομέα "Εικόνα της Πόλης της Αθήνας 2004".
- 26 Τη δεκαετία του 1990, οι εκθεσιακοί χώροι σύγχρονης τέχνης που άνοιξαν στις περιοχές Ψυρή, Κεραμικός, Μεταξουργείο και Γκάζι ενίσχυσαν τη βιομηχανία της ψυχαγωγίας.
- 27 Για παράδειγμα οι εκθέσεις "Μεγάλος Περίπατος" (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2006), που διοργάνωσε το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης κατά μήκος του πεζοδρόμου της Διονυσίου Αρεοπαγίτου και σε παρακείμενα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, αλλά και η έκθεση "Cow Parade" (Μάιος-Αύγουστος 2006), ιδιοκτησία της κοινοπραξίας της Asset Ogilvy Public Relations A.E και της Goldair A.E., παρουσίασε ογδόντα εφτά ρεαλιστικά γλυπτά στη μορφή της αγελάδας από φάμπεργκλας, σε φυσικό μέγεθος, διακοσμημένες από έλληνες καλλιτέχνες, που διασκορπίστηκαν στο όλο το κέντρο της Αθήνας.
- 28 Σταύρος Σταυρίδης, *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών* (Αθήνα: Angelus Novus, 2018), 39.
- 29 Michel Foucault, "Of Other Spaces", *Diacritics* 16, no.1 (1986): 24.
- 30 Pierre Bourdieu, *Distinction: A social Critique of the Judgement of Taste* (ό.π.), 6.
- 31 Sharon, Zukin, *The Cultures of Cities* (Oxford: Blackwell, 1995), 280.
- 32 Gregory Sholette, *Some Call It Art. From Imaginary Autonomy to Autonomous Collectivity: Art/Education/Cultural Work/Communities* (Βιέννη, Αυστρία: Verlag Turia, 2002), 164.
- 33 David Ley, ό.π., 2540.
- 34 Henri Lefebvre, *Writings on Cities* (Oxford: Blckkwell, 1996).
- 35 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1974), 252.
- 36 ίδ., 151.

Κώστας Τσιαμπάος & Θοδωρής Χαλβατζόγλου

Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΜΠ

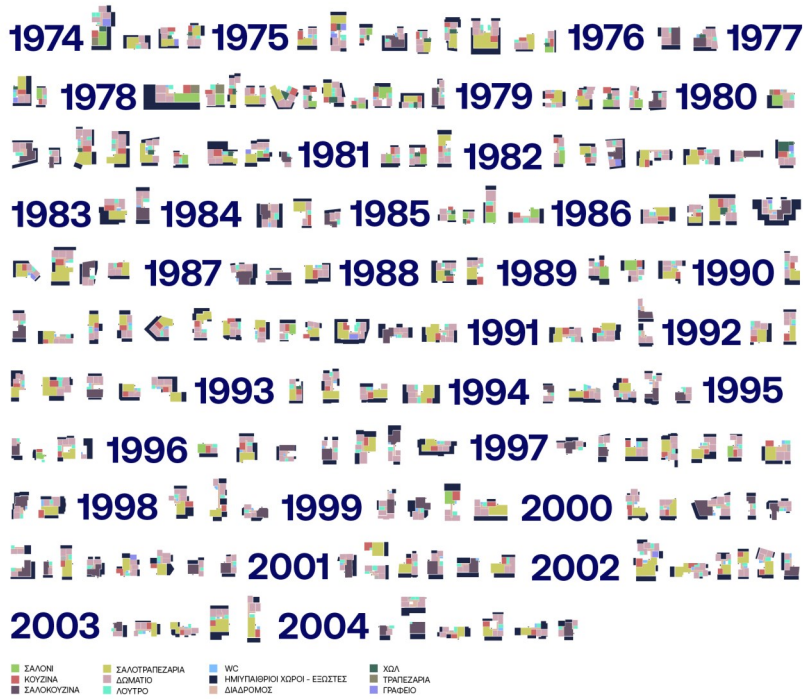
Αρχιτέκτων, ΜΔΕ ΕΜΠ

Αλλαγές και Μετασχηματισμοί στο Τυπικό Αθηναϊκό Διαμέρισμα (1974-2004).

Οι μελέτες γύρω από τον κτιριακό τύπο της μεταπολεμικής ελληνικής πολυκατοικίας, και κυρίως τις παραλλαγές της αθηναϊκής εκπροσώπησής της, έχουν αυξηθεί αισθητά τα τελευταία χρόνια. Κάτι που ωστόσο ακόμα εκκρεμεί είναι η εστίαση στη μικρότερη αρχιτεκτονική κλίμακα, αυτή του διαμερίσματος, που αποτελεί και το κύτταρο της οικογενειακής κατοίκησης. Η μελέτη του διαμερίσματος θα προϋπέθετε την τεκμηρίωση της ιστορικής του εξέλιξης και θα είχε ως στόχο την κριτική αποτύπωση των διαδοχικών μετασχηματισμών του. Μια τέτοια εργασία θα μπορούσε να αρχίσει από την καταγραφή κάποιων άμεσα παρατηρήσιμων ή εύκολα μετρήσιμων, και για αυτό αντικειμενικών, δεδομένων που αφορούν στο πρόγραμμα του διαμερίσματος και με άξονα ορισμένα στοιχειώδη ερευνητικά ερωτήματα όπως τα παρακάτω: από τι απαρτίζεται το διαμέρισμα; Ποια είναι τα μέρη του και σε τι αντιστοιχούν; Ποια η έκτασή τους και η θέση τους στην κάτοψη; Ποια τα όρια ανάμεσά τους; Ποια νέα δωμάτια και άλλες προγραμματικές ενότητες εμφανίζονται και ποιοι χώροι σταδιακά εκλείπουν; Ποιες υβριδικές συνενώσεις δωματίων προκύπτουν στην πορεία και πότε; Πως εξελίσσεται η έκταση και η θέση των υπαίθριων και ημιυπαίθριων χώρων του διαμερίσματος;¹

Το παρόν κεφάλαιο κινείται πάνω σε μια τέτοια κατεύθυνση καταγραφής αντικειμενικών δεδομένων τα οποία αφορούν τους προγραμματικούς μετασχηματισμούς του διαμερίσματος μετά το 1974 με στόχο να απαντηθούν μερικά από τα παραπάνω ερωτήματα. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας μελέτης της δομικής-κτηριολογικής οργάνωσης του τυπικού αθηναϊκού διαμερίσματος στη δυναμική εξέλιξή του στο χρόνο, όπως αυτή καταγράφηκε μέσα από ένα δείγμα 632 ψηφιακών σχεδίων κατόψεων διαμερισμάτων τα οποία βρίσκονται στο αρχείο του Εργαστηρίου Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ.² Από αυτό το αρχικό δείγμα των 632 κατόψεων, και αφού αφαιρέθηκαν α. τα διαμερίσματα που δεν πληρούσαν τα χρονολογικά κριτήρια ('74-'04) και β. τα διαμερίσματα που είχαν εκτενώς ανακαινι-

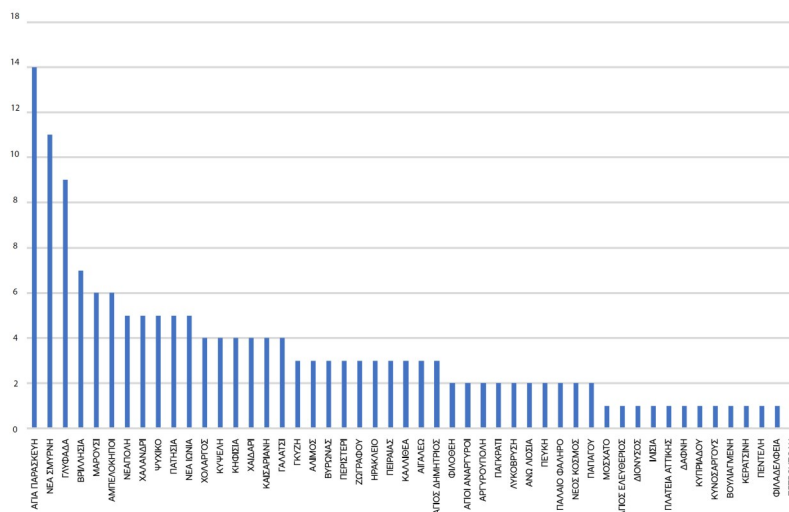
σθεί ή τροποποιηθεί μεταγενέστερα από το έτος κατασκευής, προέκυψε ένας τελικός αριθμός 173 διαμερισμάτων ομαδοποιημένων ανά έτος κατασκευής (2 έως και 14 διαμερίσματα ανά έτος) (εικ. 1).

Εικ. 1. Διαγραμματικές λειτουργικές κατόψεις ανά έτος.

Κρίναμε ότι το εύρος ενός δείγματος 173 διαμερισμάτων ήταν ικανό για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων και ότι μπορούσε να περιγράψει με ακρίβεια και πληρότητα τους δομικούς μετασχηματισμούς που τελούνται στο αθηναϊκό διαμέρισμα κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Επίσης, ως στοιχείο θετικό υπέρ της εγκυρότητας της ανάλυσης, αξιολογήθηκε η αντιπροσωπευτική διασπορά του δείγματος σε όλη την Αθήνα, τόσο στο κέντρο της όσο και στα προάστια.³ (εικ. 2)

Γεωγραφική Κατανομή του δείγματος στην Αθήνα

Εικ. 2. Η διασπορά των διαμερισμάτων στο λεκανοπέδιο Αττικής.

Αναφερόμενοι στη μέθοδο που ακολουθήσαμε, να σημειώσουμε ότι τα διαμερίσματα ομαδοποιήθηκαν και ανασχεδιάστηκαν στην ίδια κλίμακα και ακολουθώντας την ίδια τεχνική, ώστε να αποδοθεί στη συνέχεια διαγραμματικά, και με διαφορετικό χρώμα, η κάθε επιμέρους λειτουργική ενότητα. Οι ενότητες που διακρίναμε ως σημαντικότερες και επιλέξαμε να μελετήσουμε ήταν οι εξής: Χωλ, Σαλόνη, Τραπεζαρία, Κουζίνα, Σαλοκουζίνα (το υβρίδιο καθιστικού-κουζίνας), Σαλοτραπεζαρία (το υβρίδιο καθιστικού-τραπεζαρίας), Διάδρομος, Δωμάτιο, Λουτρό, WC και Εξώστες-Ημιυπαίθριοι χώροι. (εικ 3) Στη συνέχεια, τα αντικειμενικά, μετρήσιμα αριθμητικά δεδομένα που προέκυψαν από τη μετα-ανάλυση των νέων, επεξεργασμένων κατόψεων (κατά βάση οι επιμέρους χώροι και τα τ.μ. που αντιστοιχούν ανά χώρο) μεταφέρθηκαν σε έναν συγκεντρωτικό πίνακα ανά δωμάτιο. Τέλος εξήχθησαν οι μέσοι όροι των τετραγωνικών μέτρων ανά δωμάτιο ανά έτος, από τους οποίους και προέκυψαν τα σχετικά ιστογράμματα, ενώ συμπληρωματικά έγιναν λίγες παρατηρήσεις σχετικές με τη θέση των δωματίων στην κάτοψη με ειδικότερα σχόλια ανά περίπτωση.⁴

Θα υποστηρίζαμε ότι η συγκεκριμένη μέθοδος που ακολουθούμε επαναφέρει μια 'ξεχασμένη' θετικιστική προσέγγιση στη μελέτη της αρχιτεκτονικής και της ιστορίας της η οποία σπάνια συναντάται στις μέρες μας.⁵ Πρόκειται για ένα είδος ποσοτικής ιστορίας που βασίζεται σε μετρήσιμα δεδομένα τα οποία μπορούν να εξαχθούν

με έναν αντικειμενικό τρόπο, αποφεύγοντας τις όποιες ιεραρχήσεις, υποκειμενοποιήσεις και ιδεολογικοποιήσεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν η υποκειμενική ματιά ή η εξαρχής εμπρόθετη στόχευση. Ωστόσο αυτή η έμφαση στη 'διαφάνεια' των μετρήσιμων δεδομένων προκρίνει σαφώς μια ιστορία της αρχιτεκτονικής που δεν είναι υποκειμενική, σχετική και αμφισβητήσιμη, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σταθερή βάση και από μελλοντικές έρευνες ανεξαρτήτως πλαισίου και ερωτήματος.

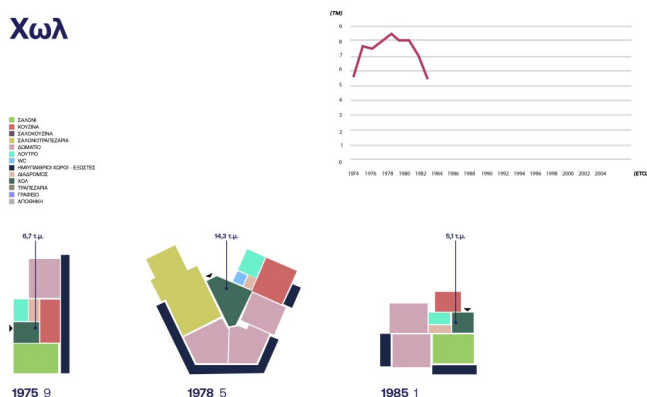

Εικ. 3. Προγραμματική χρωματική κωδικοποίηση των μερών/δωματίων ενός τυπικού διαμερίσματος

Αντίστοιχα η συγκεκριμένη μέθοδος μπορεί να μην αποκαλύπτει εξαρχής τη θεωρητική της πλαισίωση αλλά την αφήνει να διαφαίνεται όταν π.χ. αναφέρεται στις αντίστοιχες τυπολογικές μελέτες κατοικιών που έχουν γίνει, με πλέον χαρακτηριστική αυτή της διατριβής της Μυρτώς Κιούρτη,⁶ ή όταν εντάσσεται στη συζήτηση για τους χώρους της μεσαίας τάξης στην Ελλάδα, όπως αυτή έχει αναπτυχθεί πρόσφατα από τον Παναγή Παναγιωτόπουλο, τόσο μακροσκοπικά⁷ όσο και μικροσκοπικά.⁸ Αλλωστε με αυτή τη δουλειά του Π. Παναγιωτόπουλου συνομιλήσε και η κατασκευή σε φυσική κλίμακα της ρέπλικας ενός τυπικού διαμερίσματος στην έκθεση «GR80s: Η

Ελλάδα του '80 στην Τεχνόπολη»⁹ σε επιμέλεια ενός από τους συγγραφείς, καθώς και η δημόσια συζήτηση με θέμα «Το διαμέρισμα. Εκεί που άλλαζε και δεν άλλαζε η ζωής μας» που έγινε στο πλαίσιο της ίδιας έκθεσης.¹⁰

Να αναφέρουμε, τέλος, ότι η παρούσα καταγραφή δεν αποτελεί παρά μια μικρή μόνο εισαγωγή σε ένα ευρύτερο έργο το οποίο δυνητικά έχει μεγάλα περιθώρια ανάπτυξης και εμβάθυνσης. Σε μια εποχή που παρέχεται πλήθος ανοιχτών ψηφιακών εργαλείων ανάλυσης μεγάλου αριθμού δεδομένων (big data) οι δυνατότητες εξαγωγής και οργάνωσης της πληροφορίας είναι εντυπωσιακές. Αποτελεί, με άλλα λόγια, προσδοκία μας αυτό το αρχαικό υλικό των 632 κατόψεων να μπορέσει κάποια στιγμή να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας με τη χρήση των κατάλληλων εκείνων λογισμικών τα οποία θα μπορέσουν να επεξεργαστούν πολλά περισσότερα στοιχεία και παραμέτρους αναδεικνύοντας περαιτέρω τη σημαντική αξία του.

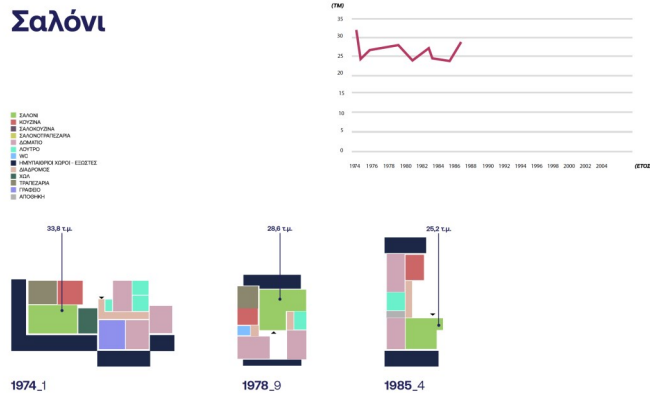

Εικ. 4. Χωλ

Χωλ (εικ. 4)

Μέχρι το 1980-'82 το χωλ (προθάλαμος) αποτελεί έναν αυτόνομο χώρο, ορισμένο με σαφήνεια στην κάτοψη. Λειτουργεί ως χώρος υποδοχής-ξεπροβοδίσματος του επισκέπτη και ως κατώφλι για το καθιστικό. Πρόκειται για έναν χώρο που κυμαίνεται από 4 έως 9 τ.μ. ανάλογα με το μέγεθος του διαμερίσματος αν και σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να είναι και πολύ μεγαλύτερος. Από το '82 και έπειτα το χωλ αρχίζει να ενσωματώνεται σταδιακά στον ενιαίο χώρο του καθιστικού, παύοντας να εμφανίζεται ως χώρος με τα δικά του διακριτά χαρακτηριστικά. Στην αλλαγή αυτή αντανακλάται και μια αλλαγή νοοτροπίας: πλέον μπαίνει κανείς απευθείας στο καθιστικό, με το οποίο έχει άμεση οπτική επαφή με το που ανοίξει η πόρτα της εισόδου, και όχι σε ένα προθάλαμο το οποίο έως τότε οριοθετούσε με σαφή τρόπο το βλέμμα

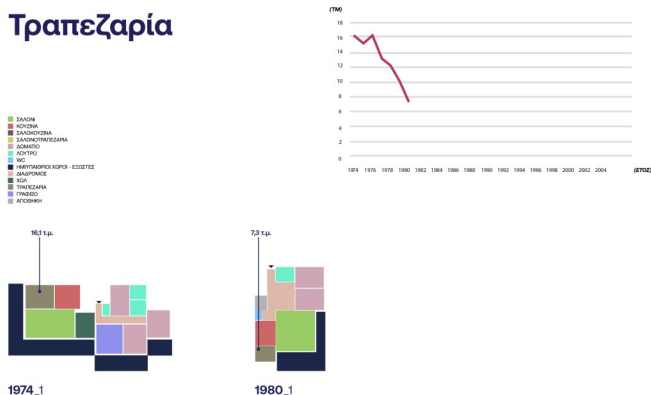
και την κίνηση του επισκέπτη.

Εικ. 5. Σαλόνι

Σαλόνι (εικ. 5)

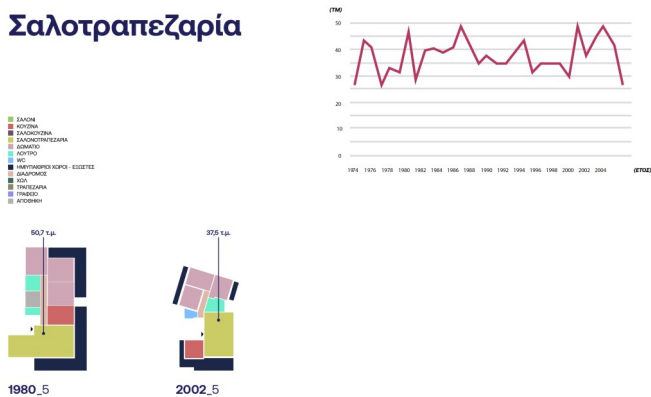
Η λέξη «σαλόνι» ανέκαθεν προσδιόριζε στην καθημερινή γλώσσα τον χώρο του καθιστικού που δέχονταν και φίλους/ξένους. Η λέξη «καθιστικό» συναντάται σαφώς σπανιότερα. Ωστόσο, ως ανεξάρτητος και οριοθετημένος χώρος το σαλόνι εμφανίζεται μόνο έως το '85-'86. Μετά το '86 ο χώρος παύει να είναι εντελώς διαχωρισμένος από την κουζίνα και την τραπεζαρία. Ενδέχεται π.χ. να συνδέεται με την τραπεζαρία μέσω μεγάλης συρόμενης πόρτας ή με την κουζίνα με εσωτερικό παράθυρο, πάσο κ.λπ. Η έκταση σε εμβαδό του σαλονιού είναι 20-30 τ.μ. Συνήθως διαθέτει τζάκι και μια τυπική επίπλωση με καναπέδες και πολυθρόνες. Χωροθετείται στην προνομιακή πλευρά της πολυκατοικίας (πρόσοψη) και έχει πρόσβαση σε μπαλκόνι.

Εικ. 6. Τραπεζαρία

Τραπεζαρία (εικ. 6)

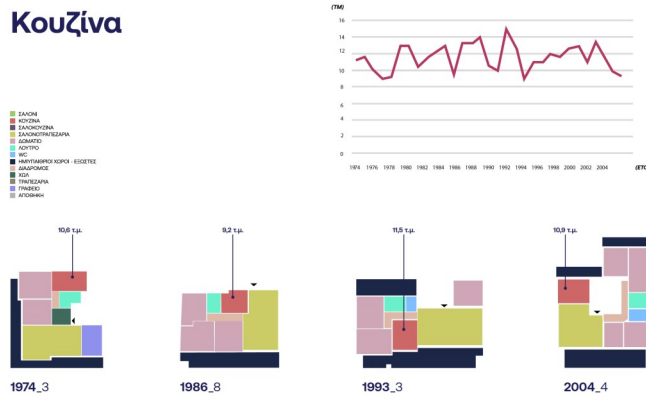
Μέχρι τέλη της δεκαετίας του '70 – αρχές της δεκαετίας του '80 η τραπεζαρία εμφανίζεται ως ανεξάρτητος, οριοθετημένος χώρος που ορίζεται με ακρίβεια στην κάτοψη και γειτνιάζει με το καθιστικό. Όπως και το σαλόνι, χωροθετείται στην προνομιακή πλευρά της πολυκατοικίας (πρόσοψη) και συνήθως έχει πρόσβαση σε μπαλκόνι. Στη συνέχεια η τραπεζαρία θα ενσωματωθεί στο υβρίδιο σαλοτραπεζαρία ή, σπανιότερα, θα ενταχθεί στην κουζίνα.

Εικ. 7. Σαλοτραπεζαρία

Σαλοτραπεζαρία (εικ. 7)

Το γνωστό υβρίδιο σαλονιού και τραπεζαρίας. Το 1980 έχει εμβαδό μεγαλύτερο από 30 τ.μ., ενώ μετά την προσάρτηση και του χωλ στα τέλη της δεκαετίας του '80 μεγαλώνει σημαντικά στα 36-38 τ.μ. Από την καμπύλη του ιστογράμματος παρατηρούμε ότι το μέγεθος του μεταβάλλεται ανά έτος, ανάλογα με το μέγεθος του διαμερίσματος. Σε κάθε περίπτωση το υβρίδιο της σαλοτραπεζαρία γίνεται ο κατεξοχήν 'δημόσιος' χώρος και χώρος 'κύρους' και προβολής του διαμερίσματος κάτι που θα αρχίσει να περιλαμβάνει σταδιακά και την (ανοιχτή) κουζίνα.

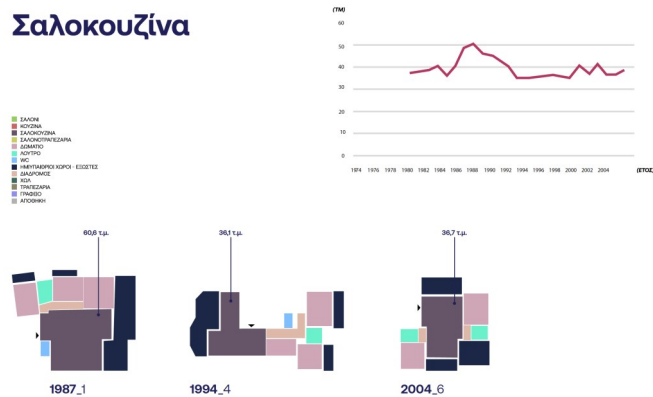

Εικ. 8. Κουζίνα

Κουζίνα (εικ. 8)

Πρόκειται για έναν χώρο που αλλάζει σημαντικά, ως προς το μέγεθος, το ύψος και τη χωροθέτηση στην κάτοψη. Γενικά όμως κυμαίνεται από 8 έως 14 τ.μ. Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '80 τοποθετείται συνήθως στο πίσω τμήμα του διαμερίσματος, με πρόσβαση στον ακάλυπτο και ένα μικρό εξώστη και μακριά από το σαλόνι και την τραπεζαρία. Εχει περισσότερο τον χαρακτήρα ενός χώρου ιδιωτικού, για την οικογένεια. Σταδιακά η κουζίνα μεταφέρεται στο μπροστά τμήμα του διαμερίσματος, εγγύτερα στην είσοδο, παραμένοντας ακόμη όμως ένας ανεξάρτητος χώρος.

Σαλοκουζίνα

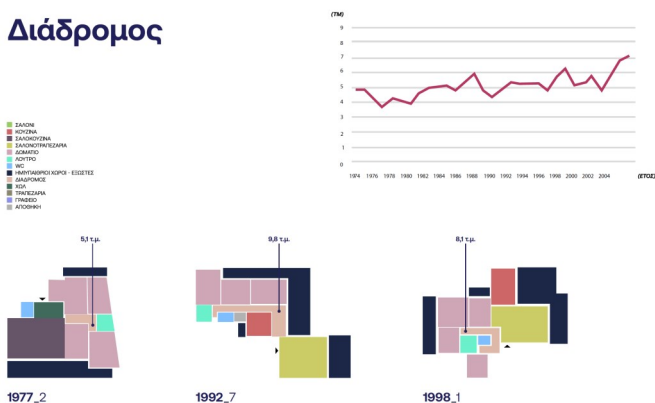
Εικ. 9. Σαλοκου-

ζίνα

Σαλοκουζίνα (εικ. 9)

Το υβρίδιο σαλονιού και κουζίνας. Πιο σύνθητες σαν τυπολογία μετά το '80 και σαφώς κυρίαρχο μετά το '90. Ουσιαστικά μιλάμε για την 'καρδιά' του διαμερίσματος, έναν ενιαίο χώρο 30-45 τ.μ., ο οποίος περιλαμβάνει το σαλόνι, την κουζίνα και σε πολλές περιπτώσεις και την τραπεζαρία. Ενδέχεται η κουζίνα να διατηρεί μια σχετική αυτονομία, όντας σε εσοχή σε σχέση με το καθημερινό ή να διαχωρίζεται με κάποιο χαμηλό όριο, π.χ. πάσο-μπαρ με ψηλά σκαμπό, μια πολύ συνηθισμένη εικόνα τη δεκαετία του '90, κάτι που προσδίδει έναν χαρακτήρα ταυτόχρονα δημόσιο και οικείο.

Διάδρομος

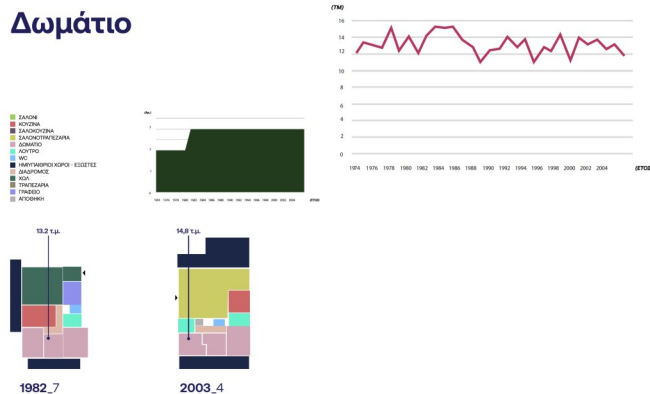

Εικ. 10. Διά-

δρομος

Διάδρομος (εικ. 10)

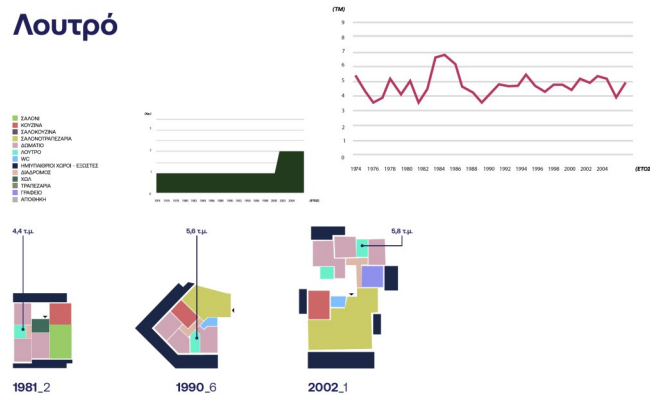
Οι κοινόχρηστοι διάδρομοι ελαφρώς μεγαλώνουν σε τ.μ. όσο πλησιάζουμε στο 2000, από 2-3 τ.μ. σε 4-5 τ.μ. Πιθανώς αυτό προκύπτει και λόγω κακής εκμετάλλευσης των τ.μ. της κάτοψης ή λόγω πιο πρόχειρου και ευκαιριακού σχεδιασμού σε μια εποχή που η μεταμοντέρνα αντίληψη οδηγεί σε αχρείαστα σύνθετες επιλύσεις. Όσο τα διαμερίσματα αυξάνονται σε μέγεθος και όσο οι λειτουργίες τους γίνονται πιο σύνθετες, τόσο ο διάδρομος εμφανίζεται αμήχανος να διαχειριστεί όρια και μεταβάσεις.

Εικ. 11. Δωμάτιο

Δωμάτια (εικ. 11)

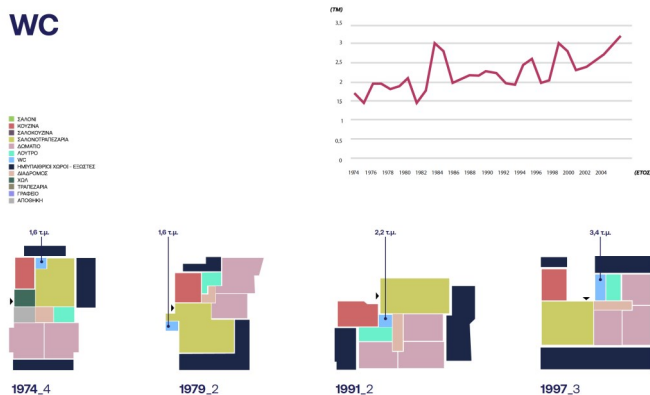
Ως προς τη μορφή, τη θέση στην κάτοψη και το συνολικό εμβαδόν του τυπικού υπνοδωματίου δεν παρατηρούμε κάποια σημαντική διαφορά ή εξέλιξη. Πρόκειται για έναν χώρο με έκταση 10-14 τ.μ. Μετά το '80 είναι πιο πιθανό να συναντήσουμε διαμερίσματα με 3 ως και 4 δωμάτια. Εχει επίσης ενδιαφέρον ότι μετά το 2000 κάνει την εμφάνιση του το master bedroom με δικό του λουτρό και διευρυμένη γκαρνταρόμπα (walk-in closet), με έκταση 15-16 τ.μ. Τα διεθνή πρότυπα εμπεδώνονται σταδιακά και στην τοπική κουλτούρα, παράλληλα με την ανάγκη του ζευγαριού για άνεση και ιδιωτικότητα.

Εικ. 12. Λουτρό.

Λουτρό (εικ. 12)

Το λουτρό είναι συνήθως ένας ευρύχωρος χώρος 3,5-6,5 τ.μ. Μετά τα τέλη του '90 είναι πιθανό να συναντήσουμε και δεύτερο λουτρό ανά κατοικία. Το δωμάτιο των γονιών είναι αρκετά σύνηθες την περίοδο αυτή να διαθέτει λουτρό αποκλειστικά για το ζευγάρι. Αν και δεν αποτελεί θέμα της μελέτης μας, το λουτρό είναι από τους χώρους που αλλάζει έντονα ως προς τον εξοπλισμό του (κατάργηση μπιντέ, εμφάνιση διπλών νιπτήρων, εμφάνιση μπανιέρας-τζακούζι κ.ά.).

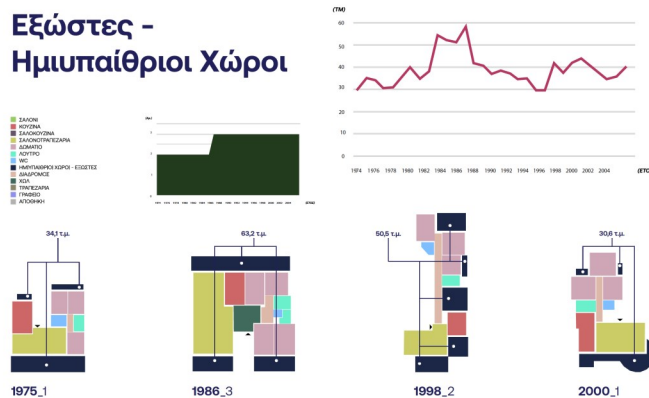

Εικ. 13. WC

WC (εικ. 13)

Το wc λειτουργεί μέχρι τα μέσα του '80 ως βοηθητικός χώρος, για χρήση από

τους επισκέπτες, διαθέτοντας μόνο νιπτήρα και λεκάνη. Μέχρι το '86-'90 είναι πιο συχνά τοποθετημένο κοντά στην είσοδο του διαμερίσματος ή σε εύκολη γενικώς πρόσβαση από το καθιστικό. Μετά το '90 γίνεται σαφές ότι μετακινείται προς τα ενδότερα του διαμερίσματος, είτε εφαπτόμενο του λουτρού ή σε γειτονική θέση με αυτό ανάλογα με την κάτοψη. Είναι πιο πιθανό επίσης να έχει και ντουζιέρα. Σταδιακά παύει να είναι συνδεδεμένο με την έννοια της επίσκεψης και χρησιμοποιείται για να καλύψει τις εσωτερικές ανάγκες της οικογένειας. Ως προς τα μεγέθη παρατηρείται μια μικρή αύξηση των τ.μ. του, από 1,5-2 τ.μ. στις αρχές του 1980 σε 2,5-3 τ.μ. το 2000.

Εικ. 14. Εξώστες-ημιυπαίθριοι

Ημιυπαίθριοι Χώροι και Εξώστες (εικ. 14)

Ως το '85 συναντούμε κυρίως διαμερίσματα με μικρότερα και επιμήκη μπαλκόνια έως 40 τ.μ. συνολικού εμβαδού. Μετά το '85 τα μπαλκόνια μεγαλώνουν σημαντικά με συνολικό εμβαδόν πάνω από 50 τ.μ. Είναι πιθανό το διαμέρισμα να έχει ακόμα και 4-5 μπαλκόνια, έτσι ώστε το κάθε δωμάτιο να έχει ατομική πρόσβαση σε ένα από αυτά. Επίσης μετά το '90 συναντάμε αρκετές περιπτώσεις ημιυπαίθριων χώρων οι οποίοι τοποθετούνται σε εσοχή ως προς τον κυρίως όγκο της πολυκατοικίας. Συνήθως τέτοιοι 'γκρίζοι' χώροι προορίζονται για κλείσιμο με τους γνωστούς τρόπους της αυθαίρετης δόμησης με σκοπό την δημιουργία επιπλέον δωματίων.

Συμπεράσματα

Αν σε άλλες χώρες της Ευρώπης η καθημερινή ζωή της μεσαίας τάξης ταυτίστηκε με μια συλλογική, μαζικά παραγόμενη κατοικία, θεσμοθετημένη και σχεδιασμένη από το κράτος, στην Ελλάδα η ζωή της μεσαίας τάξης κατεξοχήν αναπαραστάθηκε από το τυπικό, 'εργολαβικό', διαμέρισμα της αντιπαροχής.²² Για αυτό τον λόγο η εστίαση στο τυπικό διαμέρισμα και η μελέτη του ως ένας μορφότυπος που γενικά παραμένει σταθερός ενόσω μετασχηματίζεται δυναμικά είναι απαραίτητη για την ιστορία της αρχιτεκτονικής της κατοικίας των πολλών ακόμα και αν η αρχιτεκτονική αξία του τυπικού διαμερίσματος είναι κατά κανόνα μηδαμινή. Πράγματι, το πρωτογενές υλικό της παρούσας έρευνας δεν ανέδειξε κάποια αρχιτεκτονική αξιώσεων. Πολλά από τα 173 διαμερίσματα δεν σχεδιάστηκαν από αρχιτέκτονες, ούτε οι δυναμικοί μετασχηματισμοί που αναγνωρίσαμε και καταγράψαμε προέκυψαν ως επιλογές ή προτάσεις κάποιου αρχιτέκτονα. Πρόκειται για αργές δομικές αλλαγές τις οποίες οι αρχιτέκτονες μπορούσαν να δεχθούν ή όχι, να ενθαρρύνουν ή να αποθαρρύνουν, αλλά πρακτικά ούτε τις σχεδίασαν ούτε τις έλεγξαν. Είναι εδώ σαφές ότι μιλάμε σε μια αρχιτεκτονική που γίνεται χωρίς τους αρχιτέκτονες, συχνά και χωρίς τους κατοίκους, η οποία ωστόσο καταφέρνει και συνδέει με έναν μοναδικό τρόπο άυλες ιδέες, νοοτροπίες και αντιλήψεις με υλικές μετατοπίσεις τοίχων, διαχύσεις λειτουργιών, συνενώσεις χώρων, 'γεννήσεις' και 'θανάτους' δωματίων κ.ά.

Ωστόσο, θεωρούμε ότι η μελέτη αυτών των κοινότοπων κατόψεων αφορά και τους αρχιτέκτονες ακριβώς επειδή αναφέρεται στον τρόπο ζωής της μεγάλης πλειονότητας των κατοίκων της Αθήνας και ειδικότερα στο πως αυτός ο τρόπος ζωής που οριοθετείται από τα δωμάτια, τους τοίχους και τα ανοίγματα του διαμερίσματος ενσωματώνει νοοτροπίες που αφορούν στο δημόσιο και το ιδιωτικό, την οικογένεια και τις έμφυλες σχέσεις, τον ελεύθερο χρόνο και την κατανάλωση κ.ο.κ. Αν δούμε υπό αυτό το πρίσμα τις κατόψεις των άχαρων αθηναϊκών διαμερισμάτων, υπερβαίνοντας τα δικά μας 'συμπλέγματα' της υψηλής αρχιτεκτονικής, θα διαπιστώσουμε πως τελικά οι γραμμές των σχεδίων περιγράφουν κάτι πολύ σημαντικότερο από μια, λιγότερο ή περισσότερο, έντεχνη σχεδιαστική πρακτική: αποτελούν αποτυπώσεις στον χώρο ευρύτερων αλλαγών και μετασχηματισμών που συμβαίνουν στο κοινωνικό πεδίο και τις οποίες κάθε αρχιτέκτονας εκ των πραγμάτων θα όφειλε να λαμβάνει υπόψη στο πλαίσιο μιας δουλειάς η οποία δεν περιορίζεται σε μια κλειστή, δημιουργική απασχόληση, αλλά έχει ως προϋπόθεση την κατανόηση της κοινωνίας μέσα στην οποία αναπτύσσεται και τη μέριμνα για τα πρόσωπα στα οποία απευθύνεται.

Αναφορές

- 1 Συγκεκριμένα για τους ημιυπαίθριους βλ. Κώστας Τσιαμπάος, «Οι περιπέτειες του ημιυπαίθριου: Χώρος και ταυτότητες ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο» στο Περιπέτειες του

- ιδιωτικού στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, 2019), 205-218.
- 2 Οι κατόψεις αποτυπώθηκαν στο πλαίσιο εργασίας του μαθήματος Ιστορία και Θεωρία 4 (με το νέο πρόγραμμα σπουδών, μετά το 2018) και Ιστορία και Θεωρία 5 (με το παλιό πρόγραμμα σπουδών) της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ. Η εργασία αφορούσε την αποτύπωση σε κάτοψη του διαμερίσματος-κατοικίας των φοιτητών του μαθήματος από τους ίδιους, συνοδευόμενη από ένα κριτικό ερώτημα σχετικό με τα νεωτερικά, ή μη, στοιχεία του διαμερίσματος στο οποίο κατοικούν.
 - 3 Σαφώς, και πριν απ' όλα, το δείγμα αντιπροσωπεύει το που κατοικούν οι φοιτητές και φοιτήτριες της αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, με ή χωρίς τις οικογένειές τους.
 - 4 Η επεξεργασία και η ανάλυση των διαμερισμάτων, καθώς και ο σχεδιασμός όλων των σχετικών πινάκων έγιναν από τον Θεωρή Χαλβατζόγλου.
 - 5 Κώστας Τσιαμπάος, «Η αρχιτεκτονική επιστήμη: η επιστημονική τάση στα Τεχνικά Χρονικά» στο Κ. Τσιαμπάος, *Αμφίθυμη νεωτερικότητα: 9+1 κείμενα για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2017), 161-187.
 - 6 Η εργασία αναφοράς που έχουμε κατά νου είναι η διδακτορική διατριβή της Μυρτώς Κιούρτη που αφορά τις μεταπολεμικές μονοκατοικίες στην περιοχή της Αχαΐας. Βλ. Μυρτώ Κιούρτη, *Ο επαναπροσδιορισμός αντιλήψεων και καθημερινών πρακτικών ως μέσο για τον σχεδιασμό της κατοικίας* (Αθήνα: ΕΜΠ 2012). Βλ. επίσης Μυρτώ Κιούρτη, "The Parlor, the kitchen, and civilized manners: residential space, practices, and beliefs in Greek houses of the 1970s," *Journal of Architectural and Planning Research*, Vol. 35, No. 3 (2018): 258-269.
 - 7 Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2021), και ειδικά το κεφάλαιο 3.
 - 8 Panayis Panagiotopoulos, "Notes on the Social History of the Greek Bedroom" στο *Hypnos Issue* (Athens: Onassis Cultural Centre, 2016), 32-37.
 - 9 Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *GR80s. Η Ελλάδα του Ογδόνα στην Τεχνόπολη* (Αθήνα: Μέλισσα, 2016). Το περίπτερο-διαμέρισμα σε επιμέλεια Κώστα Τσιαμπάου σχεδιάστηκε από τους αρχιτέκτονες Γιάννη Καραχάλιο και Ελισάβετ Πλαϊνή και κατασκευάστηκε από την εταιρεία «Επίκυκλος». Βοηθοί έρευνας ήταν οι φοιτητές αρχιτεκτονικής Σοφία Ιατρού, Χρήστος-Γεώργιος Κρητικός, Αρτεμής Παπαδοπούλου και Ναταλία Βλαχοπούλου. Βλ.: «Μπήκαμε πρώτοι στο '80s διαμέρισμα που «χτίστηκε» για τις ανάγκες της έκθεσης GR80s στην Τεχνόπολη,» *Lifo*, 24 Ιανουαρίου 2017 [<https://www.lifo.gr/tropos-zois/living/npikame-prottoi-sto-80s-diamerisma-poy-htistike-gia-tis-anagkes-tis-ekthesis>]
 - 10 Κ. Τσιαμπάος και Π. Παναγιωτόπουλος, «Το διαμέρισμα. Εκεί που άλλαζε και δεν άλλαζε η ζωή μας,» 3 Φεβρουαρίου 2017 [<https://www.blod.gr/lectures/to-diamerisma-ekei-pou-allaze-kai-den-allaze-i-zoi-mas/>]
 - 11 Βλ. G. Caramellino και F. Zanfi (επιμ.), *Post-war Middle-Class Housing: Models, Construction, Changes* (Bern: Peter Lang, 2015); M. Eleb και S. Bendimerad S., *Vu de l'intérieur. Habiter un immeuble en île de France, 1945-2010* (Paris: Archibooks, 2011); A. J. Vidich (επιμ.), *The New Middle Classes. Life-Styles, Status Claims and Political Orientations* (New York: New York University Press, 1995). Βλ. επίσης το θεματικό τεύχος με τίτλο *Housing for the greatest number* του *Docomomo Journal*, τεύχος 65 (2021). <https://doi.org/10.52200/65.A.O5TLBHP9>
 - 12 Βλ. και το πρόσφατο ερευνητικό έργο ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. - ΕΜΠ με τίτλο «Η Αντιπαροχή και οι αρχιτέκτονες (της)» με επιστημονικά υπεύθυνη την Δρ. Κωνσταντίνα Κάλφα.

Σοφία Γρυλλάκη

Αρχιτέκτονας Μηχανικός-ΔΠΜΣ Πολεοδομία & Χωροταξία

Αναπαραστάσεις Κατοίκησης και Στέγης μέσα από τις Διαφημίσεις των Στεγαστικών Δανείων.

Το παρόν κείμενο αποτελεί εξέλιξη των προβληματισμών που είχαν αναπτυχθεί στο πλαίσιο μιας σεμιναριακής εργασίας για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Πολεοδομίας και Χωροταξίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ. Αφορμή για το θέμα ήταν μια διαφήμιση για στεγαστικά δάνεια στα Αρχιτεκτονικά Θέματα του 1982,¹ στην οποία μου έκανε εντύπωση η επιστράτευση ενός αντιθετικού διπόλου σε σχέση με το ζήτημα της στέγασης, του νοικάρη και του νοικοκύρη. Με πεδίο αναφοράς την περίοδο της μεταπολίτευσης μέχρι το γύρισμα στον 21ο αιώνα επιχειρώ να αντλήσω παραδείγματα από την διαφημιστική παραγωγή και την αρθρογραφία γύρω από τα στεγαστικά δάνεια για να αναδείξω τους μετασχηματισμούς στις μεθόδους στέγασης όπως και τις αντιλήψεις, τα πρότυπα και τις κοινωνικές συμβάσεις που τις συνόδευαν.² Υπόθεση μου είναι ότι η πύκνωση της διαφημιστικής δραστηριότητας γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό συντελείται σε μια μεταβατική περίοδο για την ελληνική κοινωνία και οικονομία, όπου οι προηγούμενες μορφές στέγασης (αντιπαροχή - αυτοστέγαση) φαίνεται να δίνουν την θέση τους σε ένα νέο σύστημα, αυτό του ενυπόθηκου δανεισμού.

Ο ενυπόθηκος δανεισμός στο συγκείμενο του

Αποτελεί πλέον κοινό τόπο ότι μεταπολεμικά οι ευνοϊκοί όροι της αντιπαροχής, οι κατ' εξαίρεση διατάξεις που αφορούσαν την δόμηση εκτός σχεδίου όπως και η επιείκεια στην αυθαίρετη δόμηση, λειτούργησαν ως μια μορφή στεγαστικής πολιτικής που διευκόλυναν την αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος της εποχής. Έτσι, ευνοήθηκε και υποβοηθήθηκε σε μεγάλο βαθμό η στέγαση μέσω ιδιωτικής πρωτοβουλίας, στη λογική της ανατροπής του διχαστικού κλίματος που είχε δημιουργηθεί κατά τον Εμφύλιο. Η πολιτική αυτή για τη στέγαση, θεωρήθηκε από πολλούς απουσία πολιτικής, με την έννοια ότι χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως εργαλείο ε-

λέγχου της ευρύτερης οικονομικής δραστηριότητας.³ Παράλληλα δημιούργησε ένα προνομιακό χώρο -προστατευμένο από την είσοδο μεγάλων τραπεζών και κατασκευαστικών εταιρειών- όπου μπόρεσαν να αναπτύξουν ιδιωτική πρωτοβουλία ευρείες κοινωνικές ομάδες, όπως οι νέοι κάτοικοι των πόλεων, μικροϊδιοκτήτες γης, μικρο-εργολάβοι και πολυάριθμοι απασχολούμενοι.⁴

Οι παραπάνω πολιτικές στέγασης οδήγησαν στην διάχυση της ιδιόκτητης κατοικίας στα λαϊκά στρώματα, βοηθώντας στη μετατροπή τους σε μεσαία. Ωστόσο ενώ λειτούργησαν ομαλά κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, από τις αρχές της δεκαετίας του '70, άρχισε σταδιακά να παρατηρείται μια απώλεια του δυναμισμού τους.⁵ Ήδη από το 1974 παρατηρήθηκε απότομη ύφεση του κλάδου κατασκευής της κατοικίας.⁶

Η μακρόχρονη παράταση της κρίσης στον κατασκευαστικό κλάδο της κατοικίας, αποτελεί απόδειξη του διαρθρωτικού χαρακτήρα της, αποτέλεσμα της ανατροπής των ευνοϊκών παραγόντων του μεταπολεμικού συστήματος και την εξάρτηση από το πιστωτικό σύστημα, υπονομεύοντας την προηγούμενη ικανότητα του κλάδου να χρηματοδοτείται από άλλες πηγές, μη υποκείμενες στη συγκυριακή νομισματοπιστωτική πολιτική.⁷ Στα μέτρα που σχεδιάζονταν για την αναθέρμανση της οικοδομικής δραστηριότητας, συμπεριλαμβάνονταν και μεταλλαγές στο σύστημα χορηγήσεως στεγαστικών δανείων. Το 1985, ξεκινάει να δίνεται στις Εμπορικές Τράπεζες η δυνατότητα ελεύθερης παροχής ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων, με ανώτατο όριο σχεδόν τρεις φορές πάνω από τα μέχρι πριν «παραδοσιακά» στεγαστικά δάνεια που προσέφεραν οι ειδικοί πιστωτικοί οργανισμοί.⁸

Οι διαδικασίες σταδιακής εισόδου του τραπεζικού τομέα στο τομέα της κατοικίας, δημιούργησαν νέες χωροκοινωνικές αντιθέσεις, ανατρέποντας προηγούμενες διαπιστώσεις περί μειωμένων κοινωνικών διαχωρισμών στα αστικά κέντρα. Ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ο πληθωρισμός και τα επιτόκια μειώθηκαν σημαντικά, και τα στεγαστικά δάνεια έγιναν προσιτά σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, πλημμύρισε η αγορά με μια αγοραστική δύναμη χωρίς προηγούμενο και τη σημαντική αύξηση των τιμών των ακινήτων.⁹ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απόκτηση κατοικίας μέσω αποταμιεύσεων σχεδόν αδύνατη, και τον αποκλεισμό μεγάλου μέρους δυνητικών αγοραστών (χαμηλόμισθων), ωθώντας τους είτε στην ενοικίαση είτε στη δανειοδότηση ως αναγκαστική λύση.¹⁰

Μετά την ένταξη της χώρας στη ζώνη του ευρώ το 2001 και την πλήρη απελευθέρωση της καταναλωτικής πίστης το 2003, ο τραπεζικός δανεισμός αποτέλεσε τον κύριο τρόπο πρόσβασης των νοικοκυριών σε κατοικία, με θεαματικά υψηλή αύξηση, κυρίως την χρονική περίοδο 2002-2007.¹¹ Οι οικονομικοί μετασχηματισμοί της περιόδου, και μεν επηρέασαν το πεδίο της στέγασης ως προς την πρόσβαση και τις μεθόδους πρόσβασης σε πρώτη κατοικία, παράλληλα όμως ενσωμάτωσαν και ενίσχυσαν

προϋπάρχουσες τάσεις κυριαρχίας στην αγορά, όπως τη δυνατότητα σε μικροεργολάβους να υπερβούν την σχέση με τους οικοπεδούχους και να αγοράσουν οι ίδιοι οικοπέδα, αυξάνοντας τα κέρδη τους, ενώ λειτούργησαν σημαντικά και ως μηχανισμός χωροθέτησης διαφόρων κοινωνικών ομάδων στον αστικό ιστό.¹²

Συγκεκριμένα στην Αττική, τα στεγαστικά δάνεια της περιόδου 2006-2013, συγκεντρώνονται χωρικά σε περιαστικές γειτονιές της πόλης, ενώ απουσιάζουν σχεδόν από το κέντρο, αποτελέσματα που δεν ευθύνεται μόνο η ίδια η ζήτηση και οι προτιμήσεις σε περιοχές με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά και η εστίαση από τις τράπεζες σε συγκεκριμένες «επιθυμητές» κοινωνικές ομάδες και τον αποκλεισμό παράλληλα άλλων ομάδων «υψηλού πιστωτικού ρίσκου».¹³

«Δάνεια σ'όλους»¹⁴: Ο στεγαστικός δανεισμός στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο

Η ανησυχία γύρω από το ζήτημα της στέγασης γίνεται ορατή και στην αρθρογραφία της περιόδου. Η κατοικία και η στέγαση αποτελούν μόνιμα ζητήματα που παρακολουθεί ο ημερήσιος και ο περιοδικός τύπος, ενώ συχνά γίνονται αφιερώματα και εγκαινιάζονται μόνιμες στήλες σε περιοδικά που πραγματεύονται τη συγκεκριμένη θεματολογία. Ηδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές του '80 ξεκινάει να γίνεται λόγος για την αύξηση των τιμών στην αγορά κατοικίας και των ενοικίων.

**Τό «Χρηματιστήριο των ενοικίων»
ΖΗΤΑΤΕ ΣΤΕΓΗ;
Δώστε τις...μισές
αποδοχές σας!**

Τριακόσιες χιλιάδες οικογένειες της Αθήνας είναι χωρίς ιδιόκτητη στέγη, ενώ πάνω από 20.000 άγαθες εξώσεως εκκρεμούν στα δικαστήρια. Ένοικοιαστές και ιδιοκτήτες υπεραμύνονται στα συμφέροντά τους. Όμως, όπως οι πρώτοι υποστηρίζουν, για να μισθώσει κανείς στέγη για κατοικία, χρειάζεται να διαθέσει τό μισό του εισόδημα... Τό θέμα έχει φθάσει και στη Βουλή.

Επισκευτές δι' ελάττω μί αλάττω...
...Τι προτιμάτε από συμπόσια...
...Το θέμα έχει φθάσει και στη Βουλή.

Και τίποτ' εσπέρων εσπέρων...
...Τι προτιμάτε από συμπόσια...
...Το θέμα έχει φθάσει και στη Βουλή.

...Τι προτιμάτε από συμπόσια...
...Το θέμα έχει φθάσει και στη Βουλή.

Εικ. 1. Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις...μισές αποδοχές σας! Πηγή: Δουατζής Γιώργος, Τα Νέα, 24 Ιανουαρίου, 1980, σ. 9

Η έντονη αύξηση στις τιμές των ενοικίων κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης και η αδυναμία χάραξης μιας συνολικής στεγαστικής πολιτικής δικαιολογεί-

ται από τον τύπο μέσα από την επιστράτευση του ίδιου αρχικού κυρίαρχου διπόλου, ενοικιαστής-ιδιοκτήτης. Οι δύο αυτοί «αντιθετικοί» ρόλοι για το τύπο, αντιμάχονται για τα συμφέροντά τους. Ενώ στο μεγαλύτερο μέρος της αρθρογραφίας που αφορά την αύξηση στις τιμές των ενοικίων αρχικά γίνεται λόγος για την δυσμενή θέση των ενοικιαστών, συνήθως καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι ιδιοκτήτες αριθμητικά υπερέχουν, ενώ ταυτόχρονα μεγάλο μέρος των ενοικιαστών διαθέτει ιδιόκτητη στέγη στην επαρχία.¹⁵ Ο τύπος υποστηρίζει ότι είναι αδύνατο να σχεδιαστεί μια στεγαστική πολιτική που να περιορίζει την αύξηση των τιμών για στέγαση, καθώς θα λειτουργούσε εις βάρος της πλειοψηφίας.

Εικ. 2. Η άλλη πλευρά στο πρόβλημα των ενοικίων. Πηγή: Βλάχος Στάθης, Τα Νέα, 3 Δεκεμβρίου, 1986, σ. 4

Ο ημερήσιος και περιοδικός τύπος, κατείχε επίσης σημαντικό ρόλο στην ενημέρωση και στην πρόσληψη των νέων διαδικασιών τραπεζικού δανεισμού. Βλέπουμε την ανάδειξη των εφημερίδων ως «μεσολαβητών» ανάμεσα στις τράπεζες και το αναγνωστικό κοινό, ενώ παράλληλα το ρόλο τους, ως μέσο, στην «κατασκευή» της εικόνας της στεγαστικής πίστης ως νέου τρόπου (σταδιακά μοναδικού) πρόσβασης στην ιδιόκτητη κατοικία.

Η στέγαση συνδέεται από τον τύπο με την ιδιοκτησία, γεγονός που έρχεται να επιβεβαιώσει μετά την απελευθέρωση της στεγαστικής πίστης. Μέσα στη δεκαετία του '80 οι αναγνώστες και οι αναγνώστριες συναντούσαν συχνά σε εφημερίδες όπως Τα Νέα, Το Βήμα δισέλιδα αφιερώματα με ενημερωτικό χαρακτήρα για τα νέα δεδομένα και τις νομοθετικές ρυθμίσεις του στεγαστικού δανεισμού,¹⁶ ενώ σε πολυσέλιδα αφιερώματα στον περιοδικό τύπο, όπως Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος,¹⁷ εκτεταμένες αναλύσεις των τιμών της αγοράς και των διαφορετικών προγραμμάτων της κάθε

τράπεζας. Τα αφιερώματα και οι οδηγοί εδραίωσαν και ανέδειξαν την στέγαση μέσω του ενυπόθηκου δανεισμού ως μία προσιτή λύση αν και συχνά ριψοκίνδυνη.

«Στο δικό σας σπίτι δεν θα χρειάζεται πια να κρύβεστε»¹⁸: Διαφημιστικές πρακτικές του ενυπόθηκου δανεισμού

Οι διαφημίσεις μπορεί ως ιστορικό τεκμήριο από πολλούς να αμφισβητούνται,¹⁹ στην πραγματικότητα όμως αποτελούν κεντρικό συστατικό στη διαμόρφωση διευρυμένων κοινωνικών αντιλήψεων ως προς την κατοικία, τις μεθόδους πρόσβασης στη στέγαση, κοινωνικούς ρόλους. Διαπιστώνεται ότι στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων, το προϊόν προς διαφήμιση παύει να είναι το δάνειο καθεαυτό, αλλά καταλήγει να είναι η κατοικία, ιδανικοί κάτοικοι, τρόποι κατοίκησης, αναπαραγωγή έμφυλων ρόλων και οικογενειακών προτύπων. Η διαφήμιση στερείται γεγονότων, με την έννοια ότι αποκλείει το παρόν και τοποθετείται σε έναν μέλλον.²⁰ Σε αυτό το στοιχείο στηρίζεται και η αξιοπιστία της, ότι δεν λειτουργεί επάνω στην πραγματικότητα αλλά επάνω στα όνειρα του υποψήφιου αγοραστή-δανειολήπτη.

Στις περισσότερες διαφημίσεις που αφορούν την κατοικία και την καθημερινή οικιακή ζωή, μπορούμε να διακρίνουμε λόγους, που συνθέτουν και αναπαράγουν το κυρίαρχο αφήγημα της «παραδοσιακής πυρηνικής οικογένειας». Δηλαδή κοινωνικοί ρόλοι έμφυλα προσδιορισμένοι, με την γυναίκα ως σύζυγο, μητέρα, νοικοκυρά και αργότερα και εργαζόμενη, τον άντρα ως απόντα, εργαζόμενο εκτός οικίας, ενώ τα παιδιά στην προστατευμένη σφαίρα της κατοικίας. Οι διαφημίσεις στεγαστικών δανείων, κυρίως ως διαφημίσεις της ίδιας της κατοικίας, αναπαριστούν τις περισσότερες φορές αυτήν ακριβώς την εικόνα, συνδεδεμένη με την ιδιοκατοίκηση.

Οι παλαιότερες έντυπες διαφημίσεις της περιόδου αναπαριστούν την κατοικία –μια ιδεοτυπική μορφή κατοικίας με τετράριχτη στέγη– με εικόνες, φωτογραφίες ή σκίτσα. Οι μορφές μιας γυναίκας (μητέρα), ενός άνδρα (πατέρα), ένα ή δύο παιδιά, και τις περισσότερες φορές και ένα κατοικίδιο, παραπέμπουν συνειρμικά χωρίς να δηλώνονται ρητά, στην μητρότητα, την πατρότητα και την οικογένεια αναπαράγοντας πάντοτε κυρίαρχες αντιλήψεις του αστικού οικογενειακού προτύπου.

Ο Roland Barthes επισημαίνει ότι οι φωτογραφίες περιέχουν ταυτόχρονα σημαίνον και σημαινόμενο.²¹ Το σημαίνον είναι η «κυριολεκτική» υλική αναπαράσταση, ενώ το σημαινόμενο τα σύμβολα που εμπεριέχονται σε αυτή, τα οποία είναι κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένα. Στη συγκεκριμένη φωτογραφία μπορούμε να παρατηρήσουμε την εικόνα μιας γυναίκας, ενός άντρα, ενός παιδιού και ενός σκύλου μπροστά από ένα κτίριο (σημαίνον) ενώ ταυτόχρονα αναπαρίσταται μια «παραδοσιακή» οικογένεια μπροστά από τη μελλοντική τους κατοικία που ονειρεύονται και θα αποκτήσουν μέσω ενός στεγαστικού δανείου – σημαινόμενο.

Στεγαστικά Δάνεια Citibank

Ο ΣΥΝΤΟΜΟΤΕΡΟΣ ΔΡΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΣΑΣ ΣΠΙΤΙ

Θ έχετε να αποκτήσετε σπίτι με στεγαστικό δάνειο αλλά δεν έχετε αν υπέρετε. Ελάτε στη CITIBANK σήμερα και θα έχει την απάντηση στην αίτησή σας σε 3 μέρες χωρίς κεραιές διαδικασίες -α' δανειώσεις. Το σπίτι σας γίνεται πραγματικότητα γρήγορα.

Αποκτήστε λοιπόν σπίτι με στεγαστικό δάνειο CITIBANK, υπολογίζοντας ακόμα ότι:

- Το εφέλατε μέχρι και σε 25 χρόνια με σταθερές μηνιαίες δόσεις, ενώ το εισόδημά σας συνεχώς αυξάνεται.
- Έχετε σημαντικό φορολογικό όφελος γιατί οι τόκοι του δανείου εκπέμπουν από το φορολογητέο εισόδημά σας.
- Μπορείτε να πάρετε δάνειο μέχρι και 80% της αξίας του ακινήτου. Το δάνειό σας «καλύπτει» και σπουδαία, επέκταση ή και αγορά δεύτερης κατοικίας.

Ελάτε λοιπόν στη CITIBANK να συζητήσουμε για τις δυνατότητες που σας ανοίγονται με στεγαστικό δάνειο. Να βρούμε τη λύση που σας ταιριάζει καλύτερα.

ΣΕ ΟΛΑ ΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ CITIBANK

• ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΙΤΗΣΗ ΣΑΣ ΣΕ 3 ΜΕΡΕΣ.
• ΕΞΟΦΛΗΣΗ ΚΑΙ ΣΕ 25 ΧΡΟΝΙΑ

Εικ. 3. Στεγαστικά Δάνεια Citybank. Ο συντομότερος δρόμος για το νέο σας σπίτι. Πηγή: Το Βήμα, 25 Φεβρουαρίου, 1990, σ. 15

Η στέγαση ως «δικαίωμα» όπως γινόταν λόγος αρχικά στην αρθρογραφία της περιόδου, περιορίζεται στην ιδιοκατοίκηση, η οποία μέσα από τις διαφημίσεις απευθύνεται στο οικογενειακό ιδεώδες. Ετσι όχι μόνο απουσιάζουν από τις διαφημίσεις αναπαραστάσεις κατοίκων εκτός αυτού του οικογενειακού προτύπου, αλλά συχνά λειτουργούν ως αντιπαράδειγμα. Ο ενοικιαστής/νοικάρης συνδέεται με την νεανικότητα και η ζωή στο ενοίκιο ρομαντικοποιείται ως μέρος της και στη συνέχεια, ως φυσικό επακόλουθο, έρχεται η στιγμή της «ωριμότητας» και του οικογενειακού βίου.²²

Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετεί και η συνειρμική σύνδεση της κατοικίας με ορισμένα καθημερινά αντικείμενα αυτού του οικογενειακού βίου.²³ Η κατοικία ως μία νουαζέτα μέσα σε μία «φοντανιέρα», παραπέμπει στη φιλοξενία, η κατοικία ως δαχτυλίδι μέσα σε ένα κουτάκι μας οδηγεί να σκεφτούμε μία πρόταση γάμου ή η κατοικία ως ανθοδέσμη που προσφέρουμε σε ένα αγαπημένο μας πρόσωπο. Οι διαφημίσεις επιστρατεύουν συχνά οπτικά σημεία τα οποία παραπέμπουν σε θεμελιώδεις αξίες του αστικού οικιακού ιδεώδους.

Εικ. 4. Εικόνες από μία «σειρά διαφημίσεων» της Aspis Bank. Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος, 17.2.1994, σ. 116 / 8.4.1993, σ. 43 / 11.3.1993, σ. 29

Συμπεράσματα

Μέσα από την εξέταση της διαφημιστικής παραγωγής και της αρθρογραφίας γύρω από το στεγαστικό δανεισμό της περιόδου επιχείρησα να αναδείξω την σημασία των διαφημίσεων και του τύπου ως μέσα παραγωγής και αντανάκλασης πολιτισμικών νοημάτων γύρω από το ζήτημα της στέγασης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, η προώθηση της στέγασης μέσω ενυπόθηκου δανεισμού άρχισε να διευρύνεται, μεταβαίνοντας από τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς στις εμπορικές τράπεζες. Ωστόσο ως διαδικασία, έγινε προσιτή σε μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού στα τέλη του 20ου αιώνα και στις αρχές του 21ου, όπου η παροχή στεγαστικών και καταναλωτικών δανείων αυξήθηκε έντονα. Τα στεγαστικά δάνεια, μέσα από τα δικά τους εργαλεία αξιολόγησης των δανειοληπτών και των προϋποθέσεων παροχής δανείου, λειτούργησαν ως μηχανισμός στην χωροθέτηση κοινωνικών ομάδων στον αστικό και περιαστικό χώρο.

Η πρόσβαση στην κατοικία είναι ένα θέμα που συναντάμε συχνά στην αρθρογραφία της περιόδου, η οποία συνδέεται με τους μετασχηματισμούς της οικονομίας αρχικά και αργότερα με την διεύρυνση της στεγαστικής πίστης. Ενα πρώτο ζήτημα που προέκυψε ήταν οι τοποθετήσεις γύρω από το ζήτημα τις στέγασης σε ότι αφορά τις μεθόδους πρόσβασης. Διαχώριζαν με πολύ καθαρές γραμμές τον ένοικο από τον ιδιοκτήτη, τα «λαϊκά» από τα «μεσαία στρώματα», και έθεταν την πρόσβαση στη κατοικία ως «πρόβλημα» στο οποίο αναζητούσαν τρόπους επίλυσης. Επιπλέον, μέσα από τα αφιερώματα και τους οδηγούς που αφορούν τον δανεισμό για στέγαση, γινόταν μια σημαντική προσπάθεια «ενημέρωσης» γύρω από την διαδικασία παροχής δανείου, με αναλύσεις τιμών, μεγεθών, επιτοκίων, δόσεων κλπ. Πληροφορίες που συνήθως απουσιάζουν από τις αντίστοιχες διαφημίσεις. Ωστόσο, σε ότι αφορά τις μελλοντικές συνέπειες και προβλέψεις, οι πληροφορίες αυτές απουσίαζαν. Ακόμη και όταν σημείωναν τους κινδύνους, η ευθύνη μεταβιβαζόταν στον δανειολήπτη και

στην ικανότητα του να «κάνει σωστούς υπολογισμούς».²⁴

Ετσι, η προώθηση της στέγασης μέσω του ενυπόθηκου δανεισμού, έρχεται να αντικαταστήσει την «αδυναμία χάραξης» στεγαστικής πολιτικής. Ο ενυπόθηκος δανεισμός, πλέον από τις εμπορικές τράπεζες, ως νέα μέθοδος πρόσβασης στη στέγη, διατήρησε την προϋπάρχουσα ταύτιση της στέγασης με την ιδιοκατοίκηση.

Η διαφημιστική παραγωγή της περιόδου, δεν προώθησε μονάχα έναν νέο τρόπο πρόσβασης στη στέγη, αλλά σημαντικό κομμάτι στη συγκρότηση ή την διατήρηση διευρυμένων κοινωνικών αντιλήψεων ως προς τη κατοικία, αναπαράγοντας και αποτυπώνοντας εκάστοτε κοινωνικούς ρόλους. Κοινωνική ρόλοι που αναπαράγονται μέχρι σήμερα, μέσα από ένα τρίπτυχο στέγαση-ιδιοκατοίκηση-οικογένεια. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, πως μέσα από τις αναπαραστάσεις των διαφημίσεων στεγαστικών δανείων, και τους δημόσιους λόγους στην αρθρογραφία, απουσιάζει ο αστικός χώρος, απαραίτητος για την προσέγγιση του στεγαστικού ζητήματος. Συγκεκριμένα, στις περισσότερες διαφημίσεις, οι αναπαραστάσεις των κατοικιών διαφέρουν από τα περισσότερα αθηναϊκά διαμερίσματα ή μονοκατοικίες. Παρουσιάζονται σε κάποιο προάστιο με θέα την θάλασσα, ελεύθερους χώρους πρασίνου, και το αστικό τοπίο να διακρίνεται στο βάθος. Τέλος οι αναπαραστάσεις των ίδιων των κατοίκων περιορίζονται στην παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια ενώ απουσιάζει και μια μεγάλη μερίδα δανειοληπτών της περιόδου, οι εργολάβοι-οι μηχανικοί-οι επενδυτές. Με αποτέλεσμα, μέχρι και σήμερα συνεχίζει να ταυτίζεται ο ενυπόθηκος δανεισμός ως στεγαστική πολιτική, αποκρύπτοντας τον ευρύτερο διαρθρωτικό χαρακτήρα της κατοικίας στην οικονομία, συνδέοντας τη στέγαση με την οικογένεια και μετατοπίζοντας το «πρόβλημα» της στέγασης στα οικογενειακά δίκτυα.

Αναφορές

- 1 «Στεγαστικό Ταμειυτήριο για να γίνεις από νοικάρης νοικοκύρης», Κτηματική Τράπεζα, Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1982, τ. 16, σ. 12
- 2 Το υλικό στο οποίο βασίζεται το κείμενο, είναι μέσω βιβλιογραφικών πηγών, διαφημίσεων και αρθρογραφίας. Οι έντυπες διαφημίσεις και τα άρθρα αντλούνται από τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο του Ψηφιακού Αρχείου του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη, (Το Βήμα, Τα Νέα, Οικονομικός Ταχυδρόμος) και οι τηλεοπτικές διαφημίσεις από ελεύθερο υλικό στο διαδίκτυο. Το υλικό που εξετάζεται αποτελεί μέρος από μια διαδικασία συλλογής ενός μεγάλου όγκου σχετικού υλικού, που ίσως συνολικά να έδινε μια πιο σφαιρική και εμπεριστατωμένη εικόνα του θέματος και της εξεταζόμενης περιόδου.
- 3 Θωμάς Μαλούτας, Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2018, σ. 29
- 4 Δημήτρης Οικονόμου, «Σύστημα γης και κατοικίας στην μεταπολεμική Ελλάδα», στο (επιμ.) Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου, Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα.

- Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις, Αθήνα: Εξάντας 1988, σ. 57-113, παρατίθεται στο ο.π. Μαλούτας Θωμάς, 2018, σ. 29
- 5 Δημήτρης Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1987, τ. 64, σ. 56-129
- 6 στο ίδιο, σ. 72
- 7 στο ίδιο, σ. 73
- 8 Δημήτρης Οικονόμου, «Η αόρατη "επανάσταση" στα στεγαστικά δάνεια», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 1985, τ. 36, σ. 31-32
- 9 Emmanuel Dimitris, «Socio-economic inequalities and housing in Athens: impacts of the monetary revolution of the 1990s», *The Greek Review of Social Research*, 2004, τ. 113, σ. 121-143, παρατίθεται στο Μαλούτας Θωμάς, «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στο: Μαλούτας Θ, Εμμανουήλ Δ, Ζακοπούλου Ε, κ.ά. (επιμ.), *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και ανισότητες στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ 2009, σ. 28-61.
- 10 στο ίδιο
- 11 Σαπουντζόγλου Γ, Χατζηκωνσταντίνου Γ, Μητράκος Θ, κ.ά. Η μορφολογία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος και η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση: Οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας. 2010 που παρατίθεται στο (από κάτω υποσημείωση)
- 12 Ελενα Πατατούκα, «Η πρόσβαση στην ιδιότητα κατοικία μέσω στεγαστικού δανεισμού μεταξύ 1990-2013: Στεγαστική κινητικότητα των δανειοληπτών προς τα προάστια και ενδείξεις τραπεζικού αποκλεισμού στο κέντρο της Αθήνας», *Athens Social Atlas*, 2015
- 13 στο ίδιο
- 14 Στάθης Βλάχος, «Δάνεια σ' όλους. Από όλες τις τράπεζες και μέχρι 5 εκατ.», *Τα Νέα*, 9 Μαρτίου 1985, σ. 1, 14 (Πιθανότατα το πρώτο άρθρο στην συγκεκριμένη εφημερίδα που ενημερώνει ως προς τις νέες δυνατότητες στο δανεισμό)
- 15 Γιώργος Δουατζής, «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις...μισές αποδοχές σας.», *Τα Νέα*, 24 Ιανουαρίου 1980, σ. 9
- 16 Ηλίας Γεωργιάκης, «Τι προβλέπει ο νέος νόμος για το στεγαστικό. Δάνεια και σπίτια σε εργατούπαλληλους», *Τα Νέα*, 3 Οκτωβρίου 1988, σ. 8-9 / Ανώνυμο, «Πότε τα στεγαστικά δάνεια απαλλάσσονται από το χαρτόσημο. Οδηγίες και παραδείγματα.», *Τα Νέα*, 5 Ιουλίου 1985, σ. 21
- 17 Δημήτρης Στεργίου, « Πως να πάρετε στεγαστικά δάνεια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11 Φεβρουαρίου, 1993, σ. 47/ Δημήτρης Στεργίου, «Οι δόσεις στεγαστικών δανείων κατά τράπεζα, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 19 Οκτωβρίου, 1995, σ. 75 / Λεωνίδας Στεργίου, «Προτάσεις για στεγαστικά δάνεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Φεβρουαρίου, 1999, σ. 57
- 18 Τηλεοπτική διαφήμιση 2005, Τράπεζα Πειραιώς: <https://www.youtube.com/watch?v=Z1bNkw49rEg> - Στη συγκεκριμένη διαφήμιση, απεικονίζεται μια πυρηνική οικογένεια να κατοικεί σε ένα αστικό διαμέρισμα και να προσπαθεί να προστατέψει την ιδιωτικότητα της από το βλέμμα του ιδιοκτήτη.
- 19 Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ τα ψηφιακά αρχεία στον τύπο έχουν την δυνατότητα της αναζήτησης κειμένου, οι διαφημίσεις τις περισσότερες φορές δεν καταγράφονται ως κείμενο (ακόμη και αν εμπεριέχουν), με αποτέλεσμα να γίνεται αρκετή δυσκολότερη η διαδικασία της αναζήτησης και εύρεσης των τεκμηρίων.
- 20 Τζον Μπέργκερ, *Η εικόνα και το βλέμμα*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2011, σ. 162

- 21 Roland Barthes, «The Photographic Message», στο Heath S. (επιμ.), *Image, Music, Text*, Λονδίνο: Fontana 1977 παρατίθεται στο Wells Liz (επιμ.), *Photography. A critical Introduction*, Λονδίνο: Routledge 2015 (1996)
- 22 «Στεγαστικό Ταμειυτήριο για να γίνεις από νοικάρης νοικοκύρης», Κτηματική Τράπεζα, Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1982, τ. 16, σ. 12/ «Εξασφαλίζει την αποπληρωμή του δανείου σας ό,τι κι αν συμβεί!», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 8 Ιουλίου 2000, σ. 99 / Τηλεοπτική Διαφήμιση 2004, Τράπεζα Eurobank: <https://www.youtube.com/watch?v=DAACaPl2YXE>
- 23 Οι συγκεκριμένες εικόνες ανήκουν σε μια «σειρά διαφημίσεων» της Aspis Bank, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 17.2.1994, σ. 116 / 8.4.1993, σ. 43 / 11.3.1993, σ. 29
- 24 Νένα Μαλιαρά, «Ελάτε να σας δανείσουμε», Το Βήμα, 22 Μαρτίου 2001, σ. 70 αναφέρεται: «...όπως υποστηρίζει ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, δεν δικαιολογείται ανησυχία για τυχόν υπερχρέωση των ελληνικών νοικοκυριών, με την προϋπόθεση βεβαίως ότι κάθε νοικοκυριό γνωρίζει τις πραγματικές ανάγκες και δυνατότητες του και ενεργεί με σωφροσύνη»

Γιάννης Δημόπουλος

Αρχιτέκτων, ΥΔ ΕΜΠ, φοιτητής ΑΣΚΤ

Τυπολογίες Αυθαίρετων.

Υπερνεωτερική Ελληνική Ανώνυμη Αρχιτεκτονική.

Η αυθαίρετη δόμηση είναι φαινόμενο με τεράστια διάδοση στο κτιριακό απόθεμα της Ελλάδας που αποτελεί εδώ και πάνω από μια δεκαετία το αντικείμενο νόμων και ρυθμίσεων αλλά και σημαντική μερίδα της επαγγελματικής πρακτικής νέων και παλαιότερων μηχανικών και γραφείων. Οι τέσσερις βασικοί νόμοι με αντικείμενο τη ρύθμιση της αυθαίρετης δόμησης είναι ο Ν.3843/2010, ο περίφημος νόμος των ημιυπαίθριων, ο Ν.4014/2011, ο Ν.2178/2013 και ο Ν.4495/2017. Στο συγκεκριμένο κείμενο η ερμηνεία των παραδειγμάτων θα γίνει με βάση τον Ν.4495/2017, τόσο γιατί αποτελεί τον νεότερο, μακροβιότερο και πιο εκτενή νόμο ως τώρα αλλά και λόγω της ευρύτατης εμπειρίας που υπάρχει γύρω από τις περιπτώσεις που υπάγονται σε αυτόν. Ειδικότερα, η εφαρμοσμένη εμπειρία του γράφοντος περιορίζεται σε αυτόν το νόμο. Ως προς την έκταση των περιπτώσεων μελέτης, η μελέτη περιορίζεται στην Αθήνα και τα προάστια τόσο για λόγους εμπειρίας αλλά και λόγω της τεράστιας ποικιλομορφίας που παρατηρείται στην αυθαίρετη δόμηση στο σύνολο της Ελληνικής επικράτειας αλλά ακόμα και στο υπόλοιπο Αττικής, και η οποία ξεπερνά το εύρος αυτής της ανακοίνωσης. Σύμφωνα με τον Ν.4495/2017, οι αυθαίρετες κατασκευές χωρίζονται σε 5 βασικές κατηγορίες: Στην Κατηγορία 1, εντάσσονται οι αυθαίρετες κατασκευές που έχουν ολοκληρωθεί πριν από τις 9/6/1975 και αφορούν κτίρια με χρήση κατοικίας. Στην Κατηγορία 2 εντάσσονται οι αυθαίρετες κατασκευές που έχουν ολοκληρωθεί μεταξύ 9/6/1975 και 31/12/1982. Στην Κατηγορία 3 εντάσσονται μια σειρά από μικροπαραβάσεις με μεγάλο εύρος αντικειμένου.¹ Στην Κατηγορία 4 εντάσσονται οι αυθαίρετες κατασκευές από 1/1/1983 έως 28/7/2011 οι οποίες δεν ξεπερνούν τα νόμιμα μεγέθη σε ποσοστό μεγαλύτερο του 20% (40% σε ορισμένες περιπτώσεις) και οι οποίες έχουν συντελεστεί σε κτίρια για τα οποία έχει εκδοθεί οικοδομική άδεια και κατά κανόνα βρίσκονται εντός σχεδίου πόλης. Τέλος, στην Κατηγορία 5 εντάσσονται οι αυθαίρετες κατασκευές οι οποίες δεν εντάσσονται σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες, δηλαδή εκείνες που ξεπερνούν τα νόμιμα μεγέθη σε ποσοστό ψηλότερο

του 20%, εκείνες για τις οποίες δεν υπάρχει οικοδομική άδεια κανενός τύπου που να αφορά συνολικά στην κατασκευή ή σε μέρος της, εκείνες που βρίσκονται εκτός σχεδίου και εντός αιγιαλού και άλλων προστατευόμενων ζωνών. Σημειώνεται ότι εντός των Κατηγοριών 4 και 5 υπάρχει κλιμακωτή αύξηση του προστίμου ανάλογα με την παλαιότητα σε τρεις βαθμίδες (1/1/1983-31/12/1992, 1/1/1993-31/12/2002 και 1/1/2003-28/7/2011).

Σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας,² μέχρι τις 30/9/2020 είχαν εισπραχθεί περίπου 4 δισεκατομμύρια ευρώ σε πρόστιμα και παράβολα από τους νόμους 4178 και 4495 ενώ εκκρεμούσαν περίπου ακόμα 4 δισεκατομμύρια από μερική εξόφληση προστίμων. Στο χρόνο εκπόνησης αυτής της μελέτης, το 2023, και παρότι δεν υφίστανται εξίσου ακριβή στατιστικά στοιχεία, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα αντίστοιχα έσοδα είναι πολλαπλάσια. Επιπλέον, η αναλογία δηλώσεων μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών είναι εδώ και αρκετά χρόνια σχετικά σταθερή με το 1/3 των δηλώσεων να αφορούν την Κατηγορία 4, 1/4 με 1/3 των δηλώσεων να αφορούν την Κατηγορία 5 και 1/5 περίπου των δηλώσεων να αφορά τις Κατηγορίες 1 και 2. Με βάση τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι κατά κύριο λόγο, η αυθαίρετη δόμηση είναι φαινόμενο που αφορά την «ώριμη» μεταπολίτευση και παρουσιάζει ιδιαίτερη πύκνωση την περίοδο 2002-2007 με κέντρο τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004.

Στην παρούσα έρευνα στόχος είναι η σύντομη παρουσίαση τριών βασικών χαρακτηριστικών τύπων αυθαίρετων κατασκευών που συναντώνται σε κτίρια κατοικίας στην Αθήνα και τα προάστια, από τα οποία μπορούμε να αντλήσουμε βασικά τυπολογικά συμπεράσματα, και ταυτόχρονα η προώθηση ευρύτερων ερωτημάτων σε σχέση με τον χαρακτήρα και τη σημασία της αυθαίρετης δόμησης σήμερα.

ΤΥΠΟΣ 1

Ως πρώτο τύπο επιλέγουμε την περίπτωση αυθαιρέτου της Κατηγορίας 1, κατασκευασμένο πριν τις 9/6/1975. Στην μεγάλη τους πλειοψηφία οι αυθαίρετες κατασκευές της Κατηγορίας 1, αφορούν σε μικρές αλλαγές στο περίγραμμα, στους χώρους ή στη διαμερισμάτωση³ του ορόφου και παρατηρούνται σε όλα σχεδόν τα διαμερίσματα πολυκατοικιών της περιόδου 67-75 με μικρές παραλλαγές. Στις περιπτώσεις αυτές αποτελούσε συνήθη πρακτική η κατάθεση σειράς σχεδίων για την έκδοση της οικοδομικής άδειας και την σύνταξη του εργολαβικού συμβολαίου-συμφώνου, τροποποίηση των τελικών χώρων κατά τη διάρκεια της κατασκευής σε συνεννόηση με τους οικοπεδούχους αλλά και τους ενδεχόμενους αγοραστές και τελικά δημιουργία δεύτερης σειράς σχεδίων σύμφωνων με την πραγματική κατάσταση η οποία συνήθως επισυνάπτεται στην πράξη σύστασης οριζόντιων ιδιοκτησιών. Τέτοια είναι η πε-

ρίπτωση διαμερίσματος του τρίτου ορόφου, πρώτης εσοχής επί της οδού Κίτσου και Πάνου Κοσμά 4 στο Νέο Κόσμο με οικοδομική άδεια του 1971. Η κάτοψη της οικοδομικής άδειας προέβλεπε τη διαμερισμάτωση του ορόφου σε τρία διαμερίσματα και την κατασκευή του έρκερ της πρόσοψης στην δεξιά πλευρά της όψης. Κατόπιν της κατασκευής και κατά τη σύνταξη της σύστασης οριζόντιων ιδιοκτησιών, η διαμερισμάτωση του ορόφου τροποποιείται και το νέο σχέδιο που κατατίθεται στα συμβόλαια προβλέπει δύο διαμερίσματα στον όροφο και την κατασκευή του έρκερ στην αριστερή πλευρά της όψης. Η σημερινή κατάσταση του διαμερίσματος όπως αποτυπώνεται στα σχέδια της δήλωσης του Ν.4495/2017 επιβεβαιώνει ελάχιστες αποκλίσεις από το σχέδιο της σύστασης οριζόντιων ιδιοκτησιών, με τις διαφορές να περιορίζονται σε αλλαγή της θέσης των φωταγωγών χωρίς ουσιαστική μείωση της επιφάνειάς τους. Ταυτόχρονα η τελική εικόνα του διαμερίσματος δεν παρουσιάζει κάποιο αναγνωρίσιμο σημάδι αυθαίρετης δόμησης, καθώς όλες οι αλλαγές έγιναν στη φάση της κατασκευής και όχι μετέπειτα.

Εικ. 1. Τρεις κατόψεις. Πηγή: Προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Στον πρώτο αυτό τύπο παρατηρείται "χαλαρή" και ελεύθερη ερμηνεία του σχεδίου της οικοδομικής άδειας η οποία συχνά συνοδεύεται από απολύτως συμβατικά σχέδια που δείχνουν μικρή ενασχόληση με τον σχεδιασμό των χώρων και με σκοπό την εκπλήρωση των ελάχιστων όρων για την έγκριση της αρχιτεκτονικής μελέτης. Η κατασκευή αποτελεί το βασικό και τελικό πεδίο της σύνθεσης και της πραγματοποίησης του χτισμένου αποτελέσματος με κριτήριο τη διευκόλυνση πελατών, οικοπεδούχων, και εργολάβου αλλά χωρίς υπέρβαση των βασικών μεγεθών της κάλυ-

ψης, της δόμησης, και του ύψους. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η σειρά σχεδίων της σύστασης οριζόντιων ιδιοκτησιών παίζει το ρόλο μιας άτυπης “αναθεώρησης” της αρχιτεκτονικής μελέτης.

ΤΥΠΟΣ 2

Ως δεύτερο τύπο επιλέγουμε την ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική προσάρτησης του ημιυπαίθριου χώρου στους κλειστούς χώρους του διαμερίσματος. Σύμφωνα με τον Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό (ΓΟΚ) του 1985 (παράγραφος 32, Άρθρο 2)⁴:

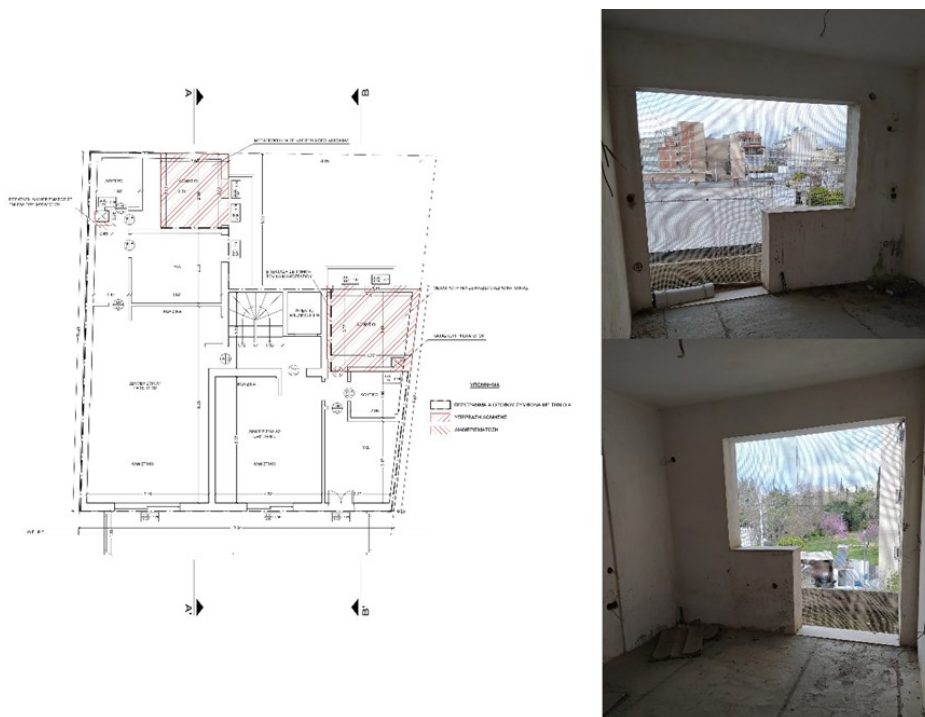
«Ημιυπαίθριος χώρος είναι ο στεγασμένος χώρος του κτιρίου, του οποίου η μία τουλάχιστον πλευρά είναι ανοιχτή προς τον κοινόχρηστο χώρο ή τους α κάλυπτους χώρους του οικοπέδου που δεν προσμετρώνται στην κάλυψη και οι υπόλοιπες πλευρές του ορίζονται από τοίχους ή κατακόρυφα φέροντα ή μη στοιχεία και χρησιμοποιείται για τη μετακίνηση ή προσωρινή παραμονή ανθρώπων.»

Βλέπουμε ότι η νομοθετική πρόθεση σε σχέση με τους ημιυπαίθριους χώρους είναι είτε αυτή ενός χώρου διέλευσης όπως στην περίπτωση ενός ανοιχτού κλιμακοστασίου είτε ενός χώρου διημέρευσης παρόμοιου με μπαλκόνι αλλά με μεγαλύτερη προστασία και ενσωμάτωση στον φέροντα οργανισμό του κτιρίου. Ο αντίστοιχος ορισμός τροποποιείται στον Νέο Οικοδομικό Κανονισμό (ΝΟΚ) του 2012 (παράγραφος 6, Άρθρο 2) και προβλέπει ότι⁵:

«Ανοικτοί ημιυπαίθριοι χώροι είναι οι μη θερμαινόμενοι στεγασμένοι χώροι που διαθέτουν τουλάχιστον μια ανοιχτή πλευρά προς κοινόχρηστο χώρο ή προς του ακάλυπτους χώρους του οικοπέδου και το μήκος του ανοίγματος είναι ίσο ή μεγαλύτερο του 35% του συνολικού μήκους του περιγράμματος του ανοικτού ημιυπαίθριου χώρου.»

Η νομοθετική πρόθεση σε σχέση με τους ημιυπαίθριους στον ΝΟΚ παραμένει η ίδια αλλά εισάγονται ποσοτικά και ποιοτικά κριτήρια που στοχεύουν στο να θέσουν σχεδιαστικούς περιορισμούς που αποτρέπουν τόσο την προσάρτηση (μη θερμαινόμενος, με ελάχιστο άνοιγμα) στους κλειστούς χώρους, και προωθούν συνολικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της κάτοψης του ορόφου και των εσωτερικών χώρων. Στην παρακάτω περίπτωση ημιτελών διαμερισμάτων του πρώτου ορόφου, οικοδομής επί της οδού Αλεξάνδρειας 110 στην Ακαδημία Πλάτωνος, τα σχέδια της οικοδομικής άδειας εκδοθείσας το 2002, που ταυτίζονται με αυτά της σύστασης οριζόντιων ιδιοκτησιών, προβλέπουν έναν ημιυπαίθριο χώρο για το κάθε διαμέρισμα με πρόσωπο

στον ακάλυπτο χώρο της πολυκατοικίας. Στα σχέδια της δήλωσης του Ν.4495/17 βλέπουμε πώς οι δύο ημιυπαίθριοι έχουν προσαρτηθεί στα διαμερίσματα.

Εικ. 2. Κάτοψη και φωτογραφίες προσαρτημένων ημιυπαίθριων. Πηγή: Προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Από την χωροθέτηση των ημιυπαίθριων στις κατόψεις της οικοδομικής άδειας μπορούμε να εξαγάγουμε το συμπέρασμα ότι δεν σχεδιάστηκαν ως ενός προστατευμένοι εξώστες ο οποίοι θα ήταν αρτιότερο σχεδαστικά να τοποθετηθούν στην πρόσοψη του κτιρίου, ούτε ως χώροι περάσματος. Αντίθετα χωροθετήθηκαν με την πρόβλεψη μιας εύκολης προσάρτησης κατά την κατασκευή αυξάνοντας έτσι την επιφάνεια των διαμερισμάτων και υπερβαίνοντας τη μέγιστη επιτρεπόμενη δόμηση του οικοπέδου. Στην περίπτωση αυτή, κυριαρχεί η λογική της υπέρβασης των μεγεθών της άδειας και η μεγιστοποίηση της εμπορικής αξίας των ακινήτων. Σε αντίθεση με τον τύπο 1, στους ημιυπαίθριους πριν το 2010 όταν και θεσπίστηκε ο 3843/2010, ο περίφημος νόμος για τη νομιμοποίηση των ημιυπαίθριων, δεν προβλέπεται κάποιος συγκεκριμένος τρόπος αποκατάστασης των διαφορών μεταξύ νόμιμων και κατασκευασμένων σχεδίων. Οι συστάσεις οριζόντιων ιδιοκτησιών από το 1985 και έπειτα, συνήθως συντάσσονται πριν την κατασκευή της πολυκατοικίας και σε συνάρτηση με

το εργολαβικό συμβόλαιο, ενώ οι συμφωνίες με τους αγοραστές και τους οικοπεδούχους σχετικά με τις τελικές επιφάνειες των διαμερισμάτων γίνονται προφορικά. Το αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν νεόδμητα κτίρια που πολύ συχνά ήταν αυθαίρετα από κατασκευής σε όλες σχεδόν τις στάθμες τους.

ΤΥΠΟΣ 3

Ως τρίτο τύπο επιλέγουμε μια εξίσου διαδεδομένη αλλά λιγότερο προβλεπόμενη και ανεκτή από το θεσμικό πλαίσιο, τους κατασκευαστές και τους οικοπεδούχους από αυτή της προσάρτησης του ημιυπαίθριου, αυτή της κατάληψης του εξώστη σε εσοχή. Ο τύπος αυτός συναντάται συχνά σε κατασκευές ολοκληρωμένες πριν το 1975 αλλά τις περισσότερες φορές η αυθαίρετη κατάληψη του εξώστη σε εσοχή, ή αλλιώς ρετιρέ, πραγματοποιείται σε μετέπειτα φάση και τις περισσότερες φορές μετά το 1985. Ο τύπος αυτός είναι παρεμβατικός στη μορφολογία και εικόνα του κτιρίου, καθώς παραβιάζεται μια βασική σχεδιαστική λογική, αυτή της υποχώρησης του όγκου του κτιρίου για τη δημιουργία μεγαλύτερης απόστασης μεταξύ των απέναντι πολυκατοικιών αλλά και για τη μεγιστοποίηση του ηλιακού φωτός που φτάνει στα χαμηλότερα διαμερίσματα, στα πεζοδρόμια και στους δρόμους. Στην παρακάτω περίπτωση διαμερίσματος τετάρτου και τελευταίου ορόφου στην οδό Λεάνδρου 5 στη Γλυφάδα, με άδεια εκδοθείσα και αναθεωρημένη το 1995, βλέπουμε υπέρβαση κατά 56 σχεδόν τετραγωνικά μέτρα, της επιφάνειας του διαμερίσματος που προβλεπόταν αρχικά στα 49 τετραγωνικά και με περιμετρικούς εξώστες μεγάλου πλάτους και πανοραμικής θέας. Όπως φαίνεται στο σχέδιο της δήλωσης του Ν.4495/2017, όλοι σχεδόν οι υπαίθριοι χώροι της στάθμης έχουν προσαρτηθεί με αποτέλεσμα την εξαφάνιση του εξώστη στην πρόσοψη και τη διατήρηση μικρού εξώστη στο πίσω μέρος του οικοπέδου.

Το “αντι-ρετιρέ”, όπως μπορούμε να ονομάσουμε τον τύπο 3, είναι το πιο αποκομμένο από τον αρχικό σχεδιασμό του κτιρίου και ταυτόχρονα απέχει από μια λογική σχεδιασμού ποικιλόμορφων χωρικών ποιοτήτων. Βασικό κριτήριο, όπως και στον κατελημμένο ημιυπαίθριο, είναι η μεγιστοποίηση της επιφάνειας του διαμερίσματος η οποία πλέον γίνεται σε βάρος της ποιότητας του χώρου, και διακρίνεται από την ενόρμηση πλήρωσης κάθε κενού που έχει στη διάθεσή του ο ιδιοκτήτης. Το αντι-ρετιρέ έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τη θεσμοθετημένη μοντέρνα μορφολογία που προβλεπόταν ήδη από τον ΓΟΚ του 1929⁶ και τις περισσότερες φορές υλοποιούταν σε φάση μετέπειτα της κατασκευής και παράδοσης του κτιρίου, με πρωτοβουλία του ιδιοκτήτη και με τη χρήση ευτελών υλικών όπως ξύλινες ή τσίγκινες πέργκολες, γυψοσανίδες και πλαίσια αλουμινίου.

Εικ. 3. Αντί-ρετιρέ, Κάτοψη δήλωσης Ν.4495/17 Λεάνδρου 5 Γλυφάδα. Πηγή: Προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στους παραπάνω τρεις τύπους αυθαίρετων κατασκευών προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε σύντομα διαφορετικές λογικές σχετικά με το σχεδιασμό, την κατασκευή και την κατοίκηση όπως αυτές αναδείχθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολίτευσης. Οι τρεις αυτοί τύποι μπορούν να διαβαστούν εξελικτικά αλλά ενδεχομένως θα ήταν πιο γόνιμο να τους αντιληφθούμε συνδυαστικά σε σχέση με την πολλαπλή εικόνα της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής. Ως σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική εν προκειμένω, εννοείται μια συμβατική αρχιτεκτονική, όπως αυτή διαμορφώνεται πρακτικά στην κατασκευή και μέσα από την αλληλεπίδραση πολλαπλών παραγόντων, νομικών, θεσμικών και επιθυμητικών. Στο πλαίσιο αυτό, η αυθαίρετη δόμηση εκφράζει διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες δυναμικές, από την βασι-

κή ανάγκη για περισσότερο χώρο διαβίωσης, την ερμηνεία του κατασκευαστικού σχεδίου "in situ", την προσπάθεια μεγιστοποίησης της αξίας ή του χώρου έως και την αυτοσχεδιαστικά κατασκευασμένη έκφραση της ατομικής επιθυμίας της κατοίκησης. Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε την εξαγωγή κάποιων πρωτόλειων συμπερασμάτων αλλά και τη σκιαγράφιση περαιτέρω ερευνητικών ερωτημάτων και ερευνητικών κατευθύνσεων.

Η αυθαίρετη δόμηση από την αρχή της μεταπολίτευσης και μέχρι σήμερα, δεν ορίζεται εν γένει βάσει ποιοτικών κριτηρίων που έχουν να κάνουν με το σχεδιασμό αλλά σε βάσει της νομικής μορφής του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και της οικοδομικής δραστηριότητας. Το αυθαίρετο τείνει να συγχέεται με το μη νόμιμο, και αναλόγως η τακτοποίηση του αυθαιρέτου αποτελεί τη διοικητική και αρχαιακή διεκπεραίωση του οικονομικού ανταλλάγματος διατήρησης της αυθαίρετης κατασκευής. Με αυτή την έννοια, αυθαίρετη κατασκευή είναι πρωτίστως η κατασκευή που δεν ελέγχεται από τους φορείς εξουσίας και το κράτος στις διάφορες εκφάνσεις του (νομική, πολεοδομική, ιδιοκτησιακή). Στη βάση αυτής της έντασης, μπορούμε ερευνητικά να διακρίνουμε μια αντιφατική σχέση: Αυτή του μερικώς αυθαίρετου, του αυθαίρετου, δηλαδή, που προκύπτει από την ατομική βούληση, με το πλήρως αυθαίρετο, του αυθαίρετου, δηλαδή, που προκύπτει από την θεσμοθετημένη κρατική βούληση.

Η δυναμική αυτή γίνεται εμφανής και εκφράζεται μέσω ενός διαρκώς αυστηρότερου νομικού πλαισίου όσον αφορά τον έλεγχο των τυπικών, συμβατικών κατασκευών, το οποίο παραδόξως, γίνεται ελαστικό και "αυθαίρετο" όσον αφορά τις "ειδικές περιπτώσεις" εξυπηρέτησης μεγάλων οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων.⁷ Στο επίπεδο της συμβατικής αρχιτεκτονικής, οι διαρκώς αυστηρότεροι οικοδομικοί κανονισμοί οδηγούν πάνω από όλα σε μια αυξανόμενη ομοιογενή εικόνα της πόλης η οποία φέρει μαζί της και την αντίστοιχη ομογενοποίηση των τρόπων ζωής αλλά και της ίδιας της αρχιτεκτονικής πρακτικής.

Η αυστηρότητα του νομικού πλαισίου αφορά έτσι ένα εύρος θεμάτων και αντικειμένων όπως τα πολεοδομικά μεγέθη, τη χωροθέτηση, την ακρίβεια των μελετών και των μετρήσεων και την ενεργειακή απόδοση⁸ με τρόπο που η αρχιτεκτονική πρακτική που φιλοδοξεί να μην είναι αυθαίρετη και παράτυπη κινείται πλέον εντός εξαιρετικά στενών ορίων. Την ίδια στιγμή που η απαιτούμενη ακρίβεια και απόδοση του σχεδιασμού αυξάνεται, ο πραγματικός έλεγχος των ποιοτικών στοιχείων μειώνεται, η πολεοδομική εποπτεία συρρικνώνεται σε υπηρεσία αρχειοφυλακείου και η ευθύνη διολισθαίνει στον μεμονωμένο μηχανικό ακόμα και για την έκδοση πλήρους οικοδομικής άδειας ανέγερσης.⁹

Βλέπουμε την αρχιτεκτονική να μετατρέπεται σε μια λογιστική διαδικασία, υποκείμενα της οποίας είναι κυρίως οι ιδιώτες μηχανικοί και τεχνικοί, που καλύπτουν ταυτόχρονα το ρόλο των δημόσιων υπαλλήλων-ελεγκτών, από την οποία αποκλείε-

ται περισσότερο από ποτέ ο χρήστης. Ταυτόχρονα, στην αυθαίρετη δόμηση, ειδικά στις περιπτώσεις που αυτή αφορά παρεμβάσεις μικρής κλίμακας σε κατοικίες από τους ίδιους τους χρήστες, διακρίνονται τα στοιχεία μιας νέου τύπου λαϊκής αρχιτεκτονικής λογικής η οποία φέρει τις δυνατότητες και τις παθογένειες της σύγχρονης κατοίκησης. Μια τέτοια θεώρηση προκρίνει την αναγκαιότητα διερεύνησης του πεδίου των ανώνυμων, αυθαίρετων πρακτικών σχεδιασμού και δόμησης. Ιδιαίτερη μελέτη απαιτείται για τον καθορισμό των ορίων μεταξύ των πρακτικών αυθαίρετου σχεδιασμού και δόμησης, και των θεσμικά οργανωμένων και ανεκτών αυθαίρετων κατασκευών αλλά και των κατασκευών που καταπατούν ευθέως κανόνες και τόπους οι οποίοι χρήζουν δημόσιας προστασίας όπως οι αιγιαλοί, τα δάση, τα βουνά. Μια τέτοια διερεύνηση θα μπορούσε να δώσει πολύτιμα στοιχεία σχετικά με τη διαμόρφωση του δομημένου περιβάλλοντος της Αθήνας και ευρύτερα, αλλά και να ανοίξει δρόμους εννοιολογικής προσέγγισης του προβλήματος του σχεδιασμού μέσα από τη συσχέτισή του με αυτοσχεδιαστικές επιτόπιες πρακτικές. Ετσι θα μπορούσαμε ενδεχομένως να δώσουμε θέση και νόημα σε αρχιτεκτονικά ευτράπελα του αστικού χώρου, σε μια σύγχρονη ιστοριογραφία και μορφολογία της υπερνεωτερικότητας.

Εικ. 4. Αυτοσχεδιαστική αρχιτεκτονική στα "Βαπόρια" της Ερμούπολης Σύρου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Αναφορές

- 1 Ενδεικτικά η Κατηγορία 3 μπορεί να αφορά αυθαίρετες αλλαγές στα ανοίγματα του κτιρίου, αυθαίρετη αύξηση της επιφάνειας και των εξωτερικών διαστάσεων έως 5%, αυθαίρετους αντλητικούς οικίσκους σε αγροτεμάχια ή αυθαίρετες επεκτάσεις εξωστών με υπέρβαση έως 20% της νόμιμης επιφάνειας. Ο Ν.4495/2017 προβλέπει μεταξύ άλλων και τη θεσμοθέτηση ενός νέου είδους διοικητικής πράξης με αντικείμενο τη δόμηση, την "Άδεια Εργασιών Μικρής Κλίμακας". Το πνεύμα του νόμου αναγνωρίζει μια σχετική αντιστοιχία των μικροπαραβάσεων που περιλαμβάνονται στην Κατηγορία 3 και των εργασιών που απαιτούν την έκδοση Άδειας Εργασιών Μικρής Κλίμακας αλλά όχι την έκδοση Οικοδομικής Άδειας Κατηγορίας 1, 2 ή 3. Αντιστοίχως, προβλέπεται η δυνατότητα νομιμοποίησης των αντίστοιχων μικροπαραβάσεων και με την έκδοση Άδειας Εργασιών Μικρής Κλίμακας εφόσον με την εκπόνηση του ανάλογου προϋπολογισμού και την καταβολή των σχετικών εισφορών και ενσήμων για τις αυθαίρετες εργασίες.
- 2 Ανώνυμο, "Στατιστικά στοιχεία αυθαιρέτων μετά τη λήξη της προθεσμίας της 30ης Σεπτεμβρίου 2020, από το πληροφοριακό σύστημα του ΤΕΕ"
- 3 [<https://www.e-forologia.gr/cms/viewContents.aspx?id=219160>]
- 4 Ο ορισμός του όρου "διαμερισμάτωση" δεν υφίσταται καθαρά σε κανέναν νόμο για την προστασία του Δομημένου Περιβάλλοντος ως σήμερα. Ο όρος εισήχθη στον Ν.4178/2013, παραμένει अपαράλλαχτος στον Ν.4495/2017 και αναφέρει μονάχα ότι:
- 5 "Άρθρο 23, παρ. 10: Η διαφορετική διαμερισμάτωση ορόφου, από αυτήν που προβλέπεται στα εγκεκριμένα σχέδια της οικοδομικής άδειας, αν έχει επιφέρει τροποποίηση των μηχανολογικών εγκαταστάσεων, υπάγεται στις διατάξεις του παρόντος νόμου..."
- 6 Βάσει της έντονης ασάφειας του νόμου σχετικά με τον ορισμό της διαμερισμάτωσης, έχουν κατά καιρούς προκύψει έντονες αντιδράσεις από μέλη του ΤΕΕ. Το κλίμα ασάφειας παγιώνει και η πρακτική του γραφείου ερωταπαντήσεων του ΤΕΕ σχετικά με τον Ν.4495/2017, να μην αποστέλει ποτέ έγγραφες διευκρινίσεις σε μεμονωμένα ερωτήματα μελών, αλλά να επικοινωνεί για τη γνωμοδότησή του τηλεφωνικά. Εκτός της βασικής λίστας "Συχνών Ερωτήσεων" που μπορεί να βρεθεί στην ανάλογη πλατφόρμα του ΤΕΕ, η ρύθμιση αυθαιρέτων και ιδιαίτερα περιπτώσεων διαμερισμάτωσης επαφίεται στο απόλυτο κριτήριο του υπογράφοντος μηχανικού.
- 7 ΤΕΕ Τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας, "ΓΟΚ 85" [<http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teelar/NOMOTHESIA/GOK%201985>]
- 8 ΤΕΕ Νομοθεσία άσκησης Επαγγέλματος Μηχανικού, "νέος Οικοδομικό Κανονισμός", [<http://portal.tee.gr/portal/page/portal/nomopedia/ie/nok/tab2>]
- 9 Παναγιώτης Τουρνικιώτης., Η Αρχιτεκτονική στη Σύγχρονη Εποχή, (Αθήνα, Futura, 2006), 113.
- 10 Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα των όρων δόμησης της προς αξιοποίησης περιοχής του Ελληνικού, οι οποίοι αλλάζουν ανάλογα με τα προτεινόμενα από τους διάφορους επενδυτές έργα και τις εκάστοτε πολιτικές χάρες που έχουν πρωτεραιότητα.
- 11 Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι απαιτήσεις του Κανονισμού Ενεργειακής Απόδοσης Κτιρίων (ΚΕΝΑΚ) για τα νέα κτίρια έχουν αυστηροποιηθεί τρεις αλληπάλληλες φορές από το 2010 έως το 2020 με αποτέλεσμα την πρακτική εξάλειψη της δυνατότητας μορφολογικών πειραματισμών, αρχιτεκτονικών λύσεων που δεν βασίζονται στη λογική του κλειστού κουτιού και αυξημένες απαιτήσεις όλο και ακριβέστερων υπολογισμών για τα συστήματα θέρμανσης, κλιματισμού και ζεστού νερού χρήσης.
- 12 Σύμφωνα με τον Ν 4951/2022 (ΦΕΚ 129/Α' 4/7/2022) είναι προαιρετικός ο έλεγχος από τις οικείες πολεοδομίες σε όλα τα επισυναπτόμενα στοιχεία της άδειας πέραν του τοπογραφικού διαγράμματος. [https://www.et.gr/api/Download_Small/?fek_pdf=20220100129].

Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική Κριτικές Προσεγγίσεις

Μυρτώ Κιούρτη

Αρχιτέκτων ΕΜΠ, MSc Columbia University, Δρ. ΕΜΠ

Πολεοδομώντας από το Διαμέρισμα.

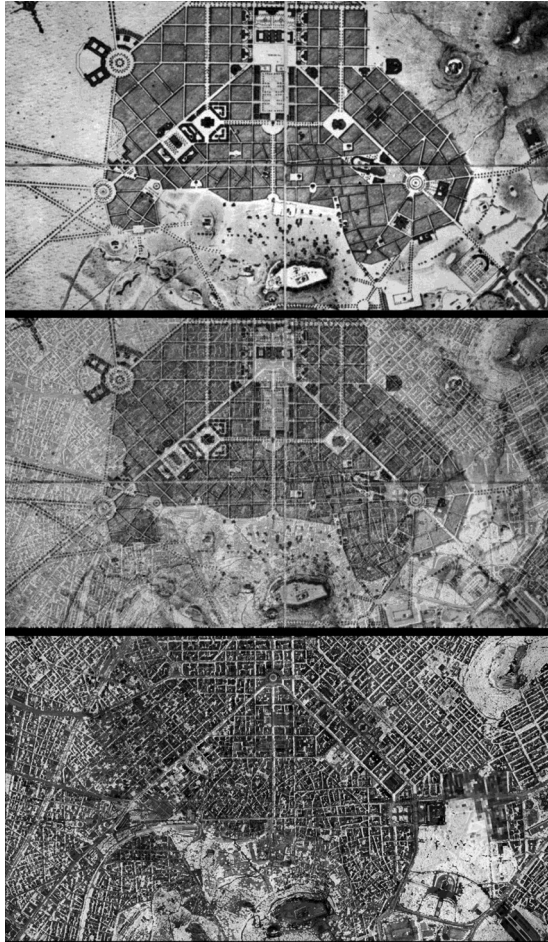
Πολύ συχνά οι αρχιτέκτονες νιώθουμε ότι στην Αθήνα υπάρχει έλλειμμα δημόσιας αρχιτεκτονικής και πολεοδομικού σχεδιασμού, γεγονός που δεν ισχύει αναγκαστικά, ενώ αντιθέτως η αρχιτεκτονική του δημόσιου βίου στην Αθήνα είναι ιδιαίτερη, πρωτοποριακή και γι' αυτό αξίζει να την αναδείξουμε ως τέτοια.

Σύμφωνα με το λεξικό του Τριανταφυλλίδη,¹ διαμέρισμα σημαίνει ενιαίο σύνολο από επιμέρους χώρους που ανήκουν σε ευρύτερη οικοδομή και ταυτόχρονα υποδιαίρεση μιας χώρας, περιοχής, επαρχίας ή πόλης. Το ρήμα “διαμερίζω” αντίστοιχα σημαίνει χωρίζω σε μικρότερα μέρη, σε μερίδια. Στην πραγματικότητα στην Ελλάδα ο αστικός σχεδιασμός δεν παράγεται αποκλειστικά από το όλον προς το μέρος αλλά αμφίδρομα και από το μέρος προς το όλον. Αυτό οφείλεται στο σύστημα διασποράς της γαιοκτησίας που υπάρχει στην Ελλάδα.

Ο ιστορικός Γιώργος Δερτιλής έχει εξηγήσει πως η διασπορά της γαιοκτησίας στην χώρα μας οφείλεται καταρχήν στην γεωγραφία της.² Τα διάσπαρτα νησιά, η μεγάλη ακτογραμμή και η συνεχής εναλλαγή ανάμεσα σε βουνά και πεδιάδες είναι φυσικά εμπόδια που ιστορικά απέτρεψαν την ενοποίηση μεγάλων εκτάσεων καλλιεργήσιμης γης. Η διασπορά της γαιοκτησίας οφείλεται και σε ένα ιστορικό πολιτικό γεγονός. Η αποχώρηση των Οθωμανών συνοδεύτηκε από των διαμοιρασμό των γαιών που ανήκαν στους Οθωμανούς γαιοκτήμονες. Αργότερα, η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου ολοκλήρωσε αυτή την διασπορά της αγροτικής ιδιοκτησίας.

Διασπορά γαιοκτησίας όμως σημαίνει διασπορά εξουσίας. Αφού στην Ελλάδα δεν είχαμε φέουδα στον βαθμό που υπήρχαν στην Ευρώπη, δεν είχαμε ούτε τόσο ισχυρούς φεουδάρχες. Δεν είχαμε επίσης ποτέ μεγάλη βιομηχανία. Κατά συνέπεια δεν αποκτήσαμε ποτέ ισχυρό κράτος. Η διασπορά της εξουσίας στην Ελλάδα αποτυπώνεται στον σχεδιασμό της πόλης. Η Αθήνα δεν είναι μια τελείως άναρχη πόλη. Από τις θέσεις εξουσίας που υπάρχουν, έχουν παραχθεί πολεοδομικά σχέδια. Όμως επειδή η ισχύς αυτών των θέσεων είναι περιορισμένη, κάθε σχέδιο παραμορφώνεται

κατά την εκτέλεσή του, γιατί οι πολλοί τους οποίους το σχέδιο αφορά έχουν την ισχύ να το επηρεάσουν.

Εικ. 1 Η Αθήνα συνδιαλέγεται με τους αρχιτέκτονές της. Πηγή: Επεξεργασμένοι χάρτες από Μυρτώ Κιούρτη

Το ίδιο εξάλλου ισχύει και με τον νόμο. Στην Ελλάδα υπάρχει νομικό πλαίσιο και μάλιστα πολυσχιδές, όμως επειδή δεν υπάρχει ισχυρός ελεγκτικός μηχανισμός ο νόμος εφαρμόζεται μερικώς. Λόγω των παραπάνω δεδομένων, οι αρχιτέκτονες συχνά πιστεύουμε πως η Ελληνική κοινωνία τορπιλίζει κάθε μας πρόταση. Όμως αυτό δεν είναι ακριβώς έτσι. Οι Έλληνες αρχιτέκτονες έχουμε διαχρονικά μια πολύ πιο βαθιά επίδραση στην κοινωνία μας σε σύγκριση με αρχιτέκτονες άλλων χωρών. Οι αρχιτέκτονες στην Ελλάδα δεν επικρατούν με σχέδια μεγάλης κλίμακας που επιβάλλονται εκ των άνω αλλά με μικρά έργα που λειτουργούν ως παραδείγματα τα οποία αντιγρά-

φουν οι μη αρχιτέκτονες χωρίς ποτέ να το παραδέχονται ανοιχτά. Οπως έλεγε γλαφυρά και μια οικογενειακή μας φίλη πολιτικός μηχανικός, «να κλέψουμε και καμία ιδέα». Με τον τρόπο αυτό επικράτησε στην Ελλάδα ο νεοκλασικισμός. Λίγοι αρχιτέκτονες σχεδίασαν έργα σχετικά μικρής κλίμακας κυρίως νεοκλασικές κατοικίες. Αυτά τα έργα αντιγράφηκαν παραφρασμένα, δηλαδή με αλλοιωμένες αναλογίες τους, δίχως αυστηρή συμμετρία, με πειραγμένες διακοσμητικές λεπτομέρειες. Αυτά είναι τα γνωστά νεοκλασικά σπίτια τα οποία κατέκλυσαν την επικράτεια ενώ τα περισσότερα δεν είναι σχεδιασμένα από αρχιτέκτονες αλλά από εμπειροτέχνες. Ο Μάνος Μπίρης έχει περιγράψει το φαινόμενο ως «πάνδημο ελληνικό νεοκλασικισμό».³

Μέσα από το ίδιο τρίπτυχο «Σχέδιο που αποδομείται κατά την υλοποίηση - Νόμος που εφαρμόζεται μερικώς - Παράδειγμα που αντιγράφεται παραφρασμένο», διαμορφώθηκε και η Μοντέρνα Αθήνα. Ο Kenneth Frampton έχει πει ότι η Αθήνα είναι η κατεξοχήν Μοντέρνα πόλη.⁴ Η κυριαρχία του Μοντέρνου φαίνεται και αν συγκρίνει κανείς την Αθήνα με άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα το Λονδίνο το οποίο ακόμα και σήμερα σε συντριπτικό βαθμό χτίζεται σε νέο-βικτωριανό στυλ. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο Μοντερνισμός υποχώρησε μετά την δεκαετία του '80. Γι' αυτό και οι Αμερικανοί κάνουν λόγο για mid-century modernism. Αντιθέτως στην Ελλάδα ο Μοντερνισμός υιοθετήθηκε με πολύ πιο επιτυχή τρόπο από ό,τι συνέβη σε άλλες χώρες. Οι αρχιτέκτονες μετά το '60 ανέδειξαν διεθνώς τον προβληματικό τρόπο εφαρμογής του Μοντέρνου σε πολλές νέες πόλεις ανά τον κόσμο. Έτσι γεννήθηκε ο μεταμοντερνισμός που ως κίνημα αμφισβήτησε τα πολεοδομικά κυρίως οράματα του μοντερνισμού.

Οι κύριοι εκφραστές των κινήματων μετά το '60 που αμφισβητούν το Μοντέρνο στην πραγματικότητα επικρίνουν τις νέες Ευρωπαϊκές και Αμερικανικές πόλεις. Για παράδειγμα οι Venturi και Scott Brown στιγματίσαν τις ομοίμορφες Μοντέρνες πόλεις προκρίνοντας την πολυπλοκότητα και την αντίφαση ως επιθυμητές αστικές ιδιότητες.⁵

Ο Eisenman μέσω του στοχασμού του Derrida οραματίστηκε την αποδόμηση των απόλυτων σχημάτων του Μοντέρνου. Ο Frampton αμφισβήτησε τον κεντρικά σχεδιασμένο τρόπο παραγωγής της πόλης και πρότεινε μια αρχιτεκτονική τοπική και χειρωνακτική. Ο Habraken απέρριψε τον ολοκληρωτικό σχεδιασμό μεγάλης κλίμακας και παρότρυνε τους αρχιτέκτονες να συνεργαστούν με τους πολίτες. Η στάση των αρχιτεκτόνων συντονίζεται με αιτήματα της κοινωνίας μετά τον Μάη του '68: την αμφισβήτηση της συγκεντρωμένης εξουσίας, την διεκδίκηση του αυτοπροσδιορισμού, της διαφορετικότητας και της αυτοέκφρασης.

Τα οράματα όμως των αρχιτεκτόνων μετά το '60 προσκρούουν στην ιδιοκτησιακή συνθήκη και καταλήγουν σε αδιέξοδο. Δεν μπορείς να έχεις πολυπλοκότητα,

αντίφαση, αποδομημένους σχηματισμούς, μικρής κλίμακας, τοπική οικοδομική παραγωγή και δημιουργική έκφραση της ατομικότητας των κατοίκων όταν σε μεγάλες εκτάσεις γης που ανήκουν σε λίγους, αρχιτεκτονικά γραφεία με λίγους επικεφαλής σταg αρχιτέκτονες συνεχίζουν να σχεδιάζουν φαραωνικής κλίμακας έργα. Το αδιέξοδο εντοπίζει ο Tafuri και καλεί τους αρχιτέκτονες να απέχουν από την οικοδομική παραγωγή.⁶

Οι μεταμοντέρνοι αρχιτέκτονες αναγκάζονται συχνά να παράγουν μια αρχιτεκτονική που αναπαριστά την συνθετότητα που θα προέκυπτε αν η πόλη δεν σχεδιάζόταν από τους λίγους για τους πολλούς, όπως για παράδειγμα χαρακτηριστικά κάνει ο Aldo Rossi στο οικιστικό συγκρότημα Schützenstraße που σχεδιάζει στα μέσα του 1990 στο Βερολίνο. Στην Ελλάδα οι αντίστοιχες μεταμοντέρνες αναζητήσεις εκφράζονται μετά το '70 με δύο τρόπους, έναν εξαιρετικά γόνιμο και έναν προβληματικό για την ελληνική πόλη. Η προβληματική εκδοχή παρήχθη από τους αρχιτέκτονες που κατασκεύασαν στην Ελλάδα μεταμοντέρνα κτίρια. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Πορφύριου ο οποίος σχεδιάζει κτίρια που ξεφεύγουν από το μοντέρνο ιδίωμα και έχουν πληθωρική μορφολόγηση με έντονες ιστορικιστικές αναφορές. Όπως ανέφερα και παραπάνω η Ελληνική πόλη χτίζεται μέσα από την παραφρασμένη αντιγραφή του παραδείγματος των αρχιτεκτόνων. Το μοντέρνο χαρακτηρίζεται από αυτοπειθαρχία και αφαίρεση. Έτσι η παραφρασμένη αντιγραφή του μοντέρνου παραδείγματος παρήγαγε μια καλή αστική συνθήκη που ισορρόπησε ανάμεσα στην ομοιομορφία και την ετερογένεια. Όπως οι Έλληνες μηχανικοί και εργολάβοι έχτισαν την μοντέρνα Αθήνα αντιγράφοντας τις πολυκατοικίες του Ζενέτου και του Βαλσαμάκη, από το '80 και μετά αντιγράφουν τα μεταμοντέρνα παραδείγματα.

Εικ. 2 Τα αντίγραφα των μεταμοντέρνων παραδειγμάτων κατακλύζουν την Αθήνα. Πηγή: Φωτογραφία Από Μυρτώ

Κιούρτη.

Αυτό είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την ελληνική πόλη. Διότι αντιγράφοντας το μεταμοντέρνο παράδειγμα διέλυσαν την συνέχεια του αστικού μετώπου. Οι τραγικές πολυκατοικίες με τα γύψινα αετώματα, τα μπαλούστρα στα κάγκελα, την ακατάσχετη πολυλογία στα μπαλκόνια είναι αποτέλεσμα της παραφρασμένης αντιγραφής των παραδειγμάτων που κατασκεύασαν αστόχαστα οι μεταμοντέρνοι αρχιτέκτονες. Η Αθήνα ήταν ήδη μια πόλη με πλούσιες παραλλαγές που έφτιαχναν οι μη αρχιτέκτονες πατώντας πάνω στον κανόνα των αρχιτεκτόνων. Ο κανόνας αυτός δεν χρειαζόταν περισσότερη ελευθεριότητα αλλά ακριβώς το αντίθετο ακόμα περισσότερη πειθαρχία.

Την ίδια ώρα οι μεταμοντέρνες ανησυχίες οδηγούν και σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα κατεύθυνση η οποία δεν εκφράστηκε με κτίρια αλλά με τα κείμενα του Δημήτρη Φιλιππίδη και του Παναγιώτη Τουρνικιώτη. Ο Δημήτρης Φιλιππίδης κάνει το διδακτορικό του στο Michigan την εποχή που η Αμερικανική συγκλονίζεται από τον σεισμό του μεταμοντέρνου. Γυρνώντας στην Ελλάδα ξεκινά ένα κοπιώδες αρχιτεκτονικό εγχείρημα. Κατασκευάζει το νέο αφήγημα της Ελληνικής πόλης έχοντας αντιληφθεί ότι τα διεθνή μεταμοντέρνα πολεοδομικά οράματα εδώ έχουν ήδη εν μέρει υλοποιηθεί. Εξηγεί ότι η Αθήνα χαρακτηρίζεται από μείξη χρήσεων σε αντίθεση με το ολέθριο zoning της μοντέρνας πολεοδομίας. Έχει την σωστή πυκνότητα που της δίνει ζωντάνια και ισορροπεί ανάμεσα σε σχεδιασμό μεγάλης κλίμακας και μια παρα-πολεοδομία ή παρα-αρχιτεκτονική που στέκεται δίπλα στην επίσημη υψηλή αρχιτεκτονική και συνδιαλέγεται μαζί της.⁷

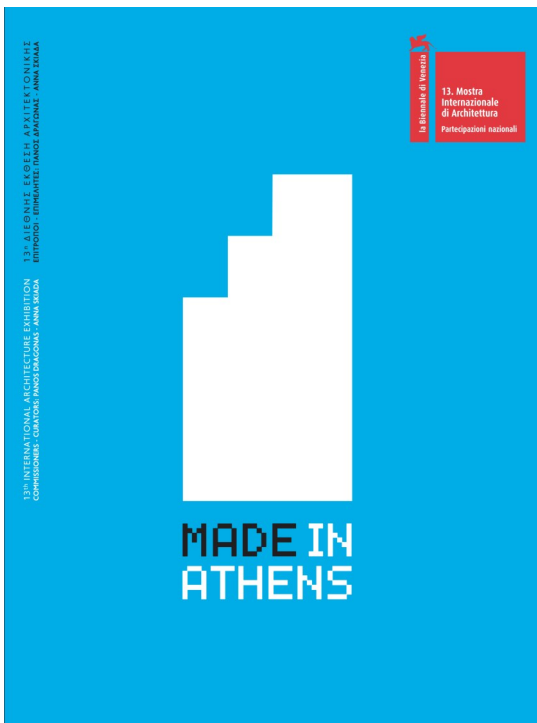
Ο Παναγιώτης Τουρνικιώτης κάνει ένα διδακτορικό στην Γαλλία με την φιλόσοφο Françoise Choay και ένα δεύτερο στην πολεοδομία. Επιστρέφει στην Αθήνα και όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά λέει: σχεδιάζει αρχιτεκτονική γράφοντας κείμενα. Αντί για την «κειμενικότητα» της αρχιτεκτονικής που ψάχνει ο Eisenman και η οποία αναλώνεται σε μια εικονογράφηση της έννοιας της αποδόμησης ή αντί του νοήματος που αναζητούν οι Venturi και Scott Brown γυρνώντας σε μορφές του παρελθόντος ο Τουρνικιώτης καλλιέργησε την κριτική σκέψη μιας γενιάς αρχιτεκτόνων που χτίζουν. Πρώτος μιλά για μια στοχαστική ιστορία της αρχιτεκτονικής που μοιάζει με ψυχανάλυση, γιατί ωθεί τους αρχιτέκτονες να αναρωτιούνται κάθε φορά γιατί χτίζουν αυτό που χτίζουν.⁸ Ενώ εκ πρώτης ασκεί κριτική στο Μοντέρνο στην πραγματικότητα εμβραβύνει σε αυτό και πλάθει μια πολυσχιδή σχέση ανάμεσα στην Ελληνική αρχιτεκτονική και τον Μοντερνισμό.

Από την δεκαετία του 2000 και μετά η ελληνική αρχιτεκτονική κατακτά μια μορφή αυτογνωσίας που αποτυπώνεται σε τρεις εμβληματικές ελληνικές συμμετοχές στην Biennale της Βενετίας.

Το 2002 στο “Athens: Absolute Realism” ο Τάσος Κουμπής, ο Θανάσης Μουτσόπουλος και ο Richard Scoffier παρουσίασαν στο διεθνές κοινό την ελευθεριακή ελληνική αστική συνθήκη.

Το 2006 ο Λόης Παπαδόπουλος, ο Ηλίας Κωνσταντόπουλος, η Κατερίνα Κοτζιά και η Κορίνα Φιλοξενίδου ερμηνεύουν το Αιγαίο ως διάσπαρτη πόλη και διερευνούν το απολαυστικό βίωμα μιας μητροπολιτικής συνθήκης που είναι αποκεντρωμένη, ζωντανή και πυκνή.

Το 2012 ο Πάνος Δραγώνας και η Άννα Σκιαδά στην έκθεση “Made in Athens” εστιάζουν στην πολυκατοικία και αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο διαπλέκεται με εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πολιτισμικές συνιστώσες.

Εικόνα 3. Πάνος Δραγώνας, Άννα Σκιαδά, Made in Athens, 13th International Exhibition of Architecture – la Biennale di Venezia Greek Participation, 2012.
Πηγή: Πάνος Δραγώνας

Σήμερα αν εξαιρέσει κανείς τις μεμονωμένες περιπτώσεις προβληματικής αναβίωσης της Ville Radieuse όπως συμβαίνει στο Ελληνικό ή τις εξίσου προβληματικές για την πόλη -κατά την γνώμη μου- εκδοχές ενός βιομορφικού μεταμοντερισμού, δηλαδή τα κτίρια που εκμεταλλευόμενα τους υπολογιστές μιμούνται φυτά, μέλη ζώων, πεταλούδες, κλπ, μια νέα γενιά Ελλήνων αρχιτεκτόνων έχει επίγνωση της ιδιότητας της ελληνικής πόλης και εργάζεται προς την εξέλιξή της. Αναρίθμητα αρχιτεκτονικά γραφεία αναδιαμορφώνουν τον αστικό ιστό που πάλλεται από ζωή προκαλώ-

ντας ολοένα και περισσότερο το διεθνές ενδιαφέρον. Στη συνεδρία με θέμα «Διαμέρισμα» στο πλαίσιο ενός συνεδρίου για την πόλη, ο Κώστας Τσιαμπάος, επιχειρεί να οργανώσει την συζήτηση προς μια τέτοια προσέγγιση. Πιστεύω πως υπάρχουν δύο κατευθύνσεις που αξίζει να διερευνήσουμε. Η μια αφορά το πώς ισορροπούμε ακόμα καλύτερα την επιθυμητή έκφραση της ατομικότητας με την μεγάλη συλλογικότητα.

Εικόνα 04, Hiboux, Δημήτρης Θεοδωρόπουλος, Μαριάννα Ξυνταράκη, Μαρία Τσιγάρα, Διαμέρισμα στην περιοχή Μακρυγιάννη. Viewport architectural images, Πάνος Σπηλιόπουλος Γιώργος Τζορμπατζίδης. Πηγή: Hiboux

Η δεύτερη έχει να κάνει με το πώς εκμεταλλευόμαστε την ιδιοτυπία της ελληνικής πόλης ώστε να προτείνουμε στο διεθνές στερέωμα μια δημόσια αρχιτεκτονική που είναι πιο πρωτοποριακή πολιτειακά και επιδραστική κοινωνικά σε σύγκριση με τον σχεδιασμό μεγάλης κλίμακας δημοσίων κτιρίων. Θα αναφέρω ένα παράδειγμα από την ιστορία της ελληνικής αρχιτεκτονικής: Το 1930 ο Γεώργιος Κοντολέων σχεδιάζει μια Σχολή Χορού.

Εικόνα 05, Γεώργιος Κοντολέων, Σχολή χορού Κούλας Πράτσια, 1930, Πηγή: Σχέδιο από Μυρτώ Κιούρτη Δεξιά: Η χορογράφος στο δώμα του σπιτιού της, με την μαθήτριά της Αλέκα Κατσέλη Πηγή: Αρχείο οικογένειας Πέλου και Αλέκας Κατσέλη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, τμήμα παραστατικών τεχνών.

Εξωτερικά το ογκοπλαστικό παραπέμπει σε δημόσιο κτίριο. Εσωτερικά όμως συμβαίνει κάτι πρωτοποριακό γιατί εδώ διδάσκει αλλά και κατοικεί η χορογράφος Κούλα Πράτσια. Οι ιδιωτικοί χώροι της κατοίκησης ελαχιστοποιούνται στον δεύτερο όροφο. Στον πρώτο όροφο αντί για το συμβατικό σαλόνι συναντάμε την αίθουσα χορού. Στο βιβλίο «Κτίζεις, κατοικείς, σκέπτεσθα» ο Martin Heidegger ισχυρίζεται πως το «κατοικώ» και το «είμαι» ταυτίζονται ως έννοιες. Ο τρόπος με τον οποίο «κατοικώ» μέσα στον κόσμο, λέει ο φιλόσοφος, δηλώνει το ποιος στ' αλήθεια «είμαι». Η Κούλα Πράτσια κατοίκησε σε αυτό το κτίριο όχι ως σύζυγος, μητέρα ή οικοδέσποινα αλλά ως χορογράφος, πραγματώνοντας μέσω της αρχιτεκτονικής τον Εαυτό της. Το υβριδικό αυτό έργο επηρέασε βαθύτατα την ελληνική κοινωνία. Σε μια εποχή όπου οι κοπέλες της «καλής κοινωνίας» προετοιμάζονταν για άλλους ρόλους και όχι για να γίνουν «χορεύτριες» με όλους τους αρνητικούς συνειρμούς που έφερνε την δεκαετία του '30 η λέξη, η Κούλα Πράτσια κέρδισε την εμπιστοσύνη των καλών οικογενειών της εποχής, που ένιωθαν πως έστελναν τις κόρες τους όχι σε μια «Σχολή χορού», αλλά στο ιδιόρρυθμο «σπίτι της θείας Κούλας» όπως χαρακτηριστικά την προσφωνούσαν όλοι.

Ως προς την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διαπλοκή του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου ας μην ξεχνάμε πως ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους του δυτικού πολιτισμού ο Πλάτωνας συνέλαβε και έγραψε το Συμπόσιο όχι σε κάποιο δημόσιο κτίριο αλλά στην τραπεζαρία ενός σπιτιού τρώγοντας με τους συντρόφους του.

Το 1551 ο Thomas More, γράφει την Ουτοπία, το κλασικό έργο αναφοράς των πολεοδόμων του Δυτικού κόσμου μέχρι σήμερα. Το βιβλίο αποτελεί επανερμηνεία της Πολιτείας του Πλάτωνα, και προλογίζεται από τον Ερασμο. Στην Ουτοπία, ένα νησί χαμένο στους ωκεανούς, μια σύγχρονη Ατλαντίδα, ο More φαντάζεται πώς καλλιεργημένοι και χειραφετημένοι πολίτες δημιουργούν τον παράδεισο επί της γης. Η Ουτοπία του More δεν έχει σχεδιαστεί από κανέναν πολεοδόμο και δεν έχει δημόσια κτίρια. Αποτελείται από απλές, σεμνές λευκές πολυκατοικίες με μεγάλα ανοίγματα και οριζόντια δώματα. Οι κάτοικοι τρώνε κάθε μέρα μαζί στα ισόγεια των κτιρίων αυτών σε χώρους που μοιάζουν με εστιατόρια. Τα πρωινά εργάζονται και τα απογεύματα μικρές παρέες μαζεύονται σε διαμερίσματα για να παράγουν και να απολαύσουν πολιτισμό: ζωγραφίζουν, παίζουν μουσική, φιλοσοφούν, ή απαγγέλουν ποίηση. Το όραμα είναι τόσο ριζοσπαστικό που ο βασιλιάς Ερρίκος ο 8ος θα αποκεφαλίσει τον φιλόσοφο. Σύσσωμοι οι Ευρωπαίοι ανθρωπιστές ανακηρύσσουν τον Thomas More ουμανιστή και άγιο.

Μετά την κατάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στο κενό εξουσίας πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε η σύγχρονη Αθήνα λάτρεις της αρχαίας Ελληνικής δημοκρατίας και του Ουμανισμού εφάρμοσαν ριζοσπαστικές για την εποχή πολιτικές. Η πρωτοποριακή αυτή πολιτειακή συνθήκη, το καθεστώς διασποράς της γαιοκτησίας και οι αξίες της Νεωτερικότητας όπως επιτυχώς εφαρμόστηκαν από τους Έλληνες μοντέρνους αρχιτέκτονες στον 20ο αιώνα έχουν οδηγήσει κατά την γνώμη μου σε μια Αθήνα με εν δυνάμει χαρακτηριστικά της Ουτοπίας.

Στο χέρι μας είναι να την εξελίξουμε.

Αναφορές

- 1 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, [Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998), 359.
- 2 Γιώργος Δερτιλής, Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920 (Αθήνα, Εστία, 2005).
- 3 Μάνος Μπίρης, Μισός αιώνας αθηναϊκής αρχιτεκτονικής, 1875-1925 (Αθήνα, 1987)
- 4 Kenneth Frampton, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική. Ιστορία και Κριτική, [1981] (Θόδωρος Ανδρουλάκης, Μαρία Παγκάλου, (μτ.φ) Ανδρέας Κούρκουλας (επ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1987)
- 5 Robert Venturi, Complexity and Contradiction in Architecture, [1966] (New York, Museum of Modern Art, 1977).
- 6 Manfredo Tafuri, The sphere and the labyrinth (Massachusetts, MIT Press, 1978)
- 7 Δημήτρης Φιλιππίδης, Για την Ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές (Αθήνα, Θεμέλιο, 1990)
- 8 Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Η Διαγώνιος του LeCorbusier (Αθήνα, Εκκρεμές, 2010) και LeCorbusier, Για μια Αρχιτεκτονική, (Παναγιώτης Τουρνικιώτης, (μτ.φ) Αθήνα, Εκκρεμές, 2005).

Μπούκη Μπαμπάλου & Αντώνης Νουκάκης

Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ

Αρχιτέκτων Μηχανικός

Κριτική Συναστρία.

Η σχέση του παρελθόντος με το παρόν, το Τώρα, όπως το παρουσιάζει ο Walter Benjamin ως μια συναστρία, όπου κάθε συγκεκριμένο απόσπασμα του παρελθόντος συναντάται με το κάθε συγκεκριμένο παρόν,¹ αποτελεί το έναυσμα για τον σχολιασμό δύο έργων αστικού σχεδιασμού που μελετήθηκαν στο γραφείο μας στο πλαίσιο ευρύτερων συνεργασιών. Εναντία στο μοντέλο του μοντερνισμού, των αυτοαναφερόμενων αντικειμένων και της αποκοπής από την ιστορική εξέλιξη –παράδοση, προτείνουμε συνδέσεις με τον περίγυρο, τα συμφραζόμενα, και συσχετίσεις με το παρελθόν μυθικό και ιστορικό.

Ανασύρουμε πτυχές του παρελθόντος που συνυφαίνουμε με το παρόν.

Αναγνωρίζουμε την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας.

Προτείνουμε χώρους αυθεντικής εμπειρίας, καθώς αυτή *θεμελιώνεται στη μνήμη μιας πολιτισμικής και ιστορικής παράδοσης και όχι μόνο στην άμεση βίωση.*

Κάτω από το πρίσμα της ιστορίας, που αποτελεί πεδίο στοχασμού και δεξαμενή έμπνευσης, θα παρουσιάσουμε δύο μελέτες που πραγματοποιήθηκαν το 2002. Πρόκειται για την Ανάπλαση της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, που εντασσόταν στα έργα βελτίωσης της εικόνας της πόλης εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων και την Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου Φιλοπάππου, στο πλαίσιο της Ενοποίησης των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας. Θα σχολιάσουμε εκτός από τις μελέτες αυτές καθ' εαυτές, το ιστορικό τους και την εμπλοκή των αντίστοιχων φορέων ανάθεσης στα στάδια εξέλιξης τους.

Υπαίθριος Δημόσιος Χώρος

Ο Vittorio Gregotti, ήδη από το 1993, επεσήμανε τη σημασία των δημόσιων υπαίθριων χώρων, τονίζοντας πως απαιτούνται νέες μέθοδοι και εργαλεία σχεδιασμού για την επίλυση αυτών των νέων προβλημάτων. Διέκρινε *τη λεπτή διαφορά α-*

νάμεσα στον ανοιχτό χώρο και τον δημόσιο χώρο, και την ανάγκη να προσδώσουμε νέο νόημα και λειτουργίες ιδίως στους υπολειπόμενους χώρους της πόλης όπου η σύγχρονη ζωή έχει απορριφτεί. Χώρους που έχουν συμπεριληφθεί στην πόλη λόγω της εξάπλωσης της, αλλά και λόγω της αποβιομηχάνισης, από όπου προέκυψαν εκτεταμένες ανενεργές περιοχές που χρίζουν νέας ταυτότητας μέσω νέων χρήσεων. Κρίσιμη η επιλογή νέων θεμάτων, ώστε να μην αποτελέσουν απλά τη συγκέντρωση διαφορετικών λειτουργιών.²

Η μακρόχρονη ενασχόλησή μας με θέματα αστικού σχεδιασμού μας έχει οδηγήσει σε μια αντίληψη για τον χώρο που δίνει έμφαση στην πρόσληψη του μέσω των αισθήσεων. Η υλικότητα και οι σχεδιαστικές επιλογές είναι αυτές που διαμορφώνουν την εκφραστική ποιότητα και ατμόσφαιρά του.

Θεωρούμε τον τόπο ως *θεμελίωση του σχεδιασμού*, και υποστηρίζουμε πως κάθε επέμβαση επιτελείται αξιολογώντας την υπάρχουσα κατάσταση ως υλικό διάρθρωσης και όχι ως φόντο στη διαδικασία του σχεδιαστικού μας οίστρου. Η ηπιότητα και λιτότητα των επεμβάσεων στοχεύουν στην αποφυγή επιδεικτικών εντυπωσιασμών, προσφιλών στη σύγχρονη εικονογραφία. Η σχηματοποίηση κάθε πρότασης βασίζεται στην ανάγνωση των σταδίων εξέλιξης της πόλης και των ιστορικών εγγραφών στον ιστό της. Ο σχεδιασμός όμως δεν περιορίζεται σε μια στεία αναπαράσταση του αστικού παλίμψηστου, αλλά επανερμηνεύει και νοηματοδοτεί εκ νέου τον κάθε τόπο.

Κυρίαρχα θέματα του αστικού σχεδιασμού αποτελούν η κατανόηση του ρόλου ενός χώρου στην αστική ιεραρχία, ώστε να ενσωματωθεί και να συνυπάρξει με τα συμφραζόμενα και να μην αποτελεί ένα αυτόρρεσκο ξένο σώμα στον ιστό της. Να δημιουργήσει συνδέσμους και όχι διαχωρισμούς με την πόλη που είναι αποτέλεσμα μακράς ιστορικής διαδικασίας. Αλλωστε σχεδιάζω την πόλη σημαίνει λαμβάνω υπ' όψη μου την πολλαπλότητα της πραγματικότητας και όχι μια απλουστευτική γενικότητα.. Σημαίνει μπορώ να συν/αρθρώνω. Να δουλεύω με την κρυμμένη διάσταση των τόπων, που αποτελεί το ενοποιητικό στοιχείο που θα διατηρήσει τους δεσμούς μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος. «Ανασκάπτουμε» και επιλέγουμε το (προϋπάρχον) νόημα μέσα από τη συσσωρευμένη πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα. *Το πολύπλοκο, μας λέει ο Εντγκά Μορέν, όπως και το λατινικό complex, σημαίνει ουσιαστικά το συνυφασμένο με πολλά νήματα... όταν μιλάω για περιπλοκότητα αναφέρομαι στην πρωταρχική σημασία του λατινικού complexus (αυτό που συνυφάζεται), όπου οι συνιστώσες είναι διαφορετικές, αλλά αυτό που αναδύεται είναι ένα υφαντό, μια ταπισερί, μια συνολική εικόνα.* Επιχειρούμε τη δημιουργία μιας ποιητικής ατμόσφαιρας στον εξορθολογισμένο χώρο της πόλης, επιδιώκοντας, όσο το δυνατόν, μια αυθεντική εμπειρία αν και γνωρίζουμε πως δεν ζούμε στην πρωτόγονη ή ιδανική εποχή όπου η αυθεντική εμπειρία υπήρχε ακόμα, και οι τελετουργικές τελετές και εορτές επέτρεπαν τη συγχώνευση του ατομικού με το συλλογικό.³

Οι μελέτες

Η ενότητα που ψάχνουμε διαμορφώνεται [...] και εκφράζεται μέσα από τους ίδιους τους περιορισμούς που θέτουμε στο έργο μας

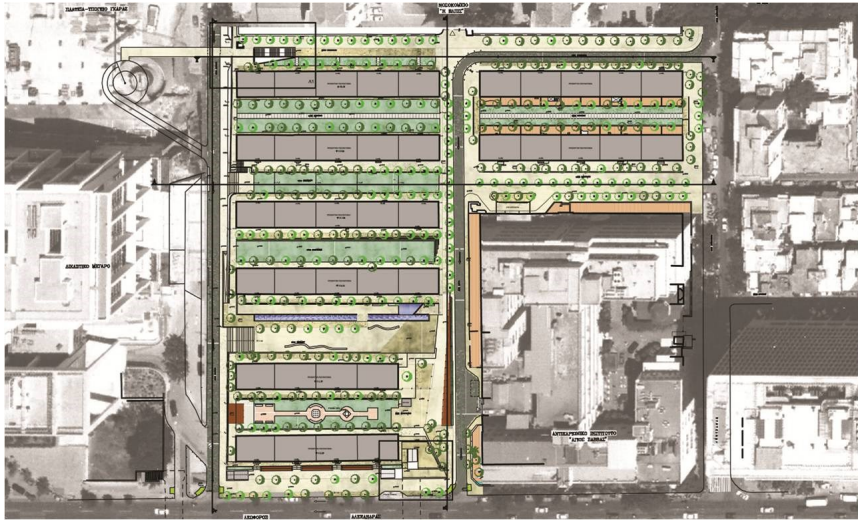
Ιγκόρ Στραβίνσκι⁴

Η σχέση με το πρόσφατο και το απώτερο παρελθόν αποτελεί το κεντρικό ζήτημα των μελετών που θα παρουσιάσουμε. Στη μελέτη της Ανάπλασης της Λεωφόρου Αλεξάνδρας το πρόσφατο παρελθόν, ενώ στου Φιλοπάππου το απώτερο και το πρόσφατο.

Η μελέτη Ανάπλασης της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ανατέθηκε από το ΥΠΕΧΟΔΕ στα συνεργαζόμενα γραφεία των Βασίλη Γιαννάκη, Σέβας Καρακώστα, Αντώνη Νουκάκη. Στο στάδιο της ανάλυσης επισημάνθηκαν τα κύρια χαρακτηριστικά του άξονα, τα σημεία που χρήζουν διατήρησης και ανάδειξης, καθώς και τα σημεία που απαιτούν ανασχεδιασμό. Εκτός από την ανάγκη πλήρους ανακατασκευής των πεζοδρομίων, κρίθηκαν προς ανάπλαση δέκα πέντε ευπαθή σημεία. Δύο από αυτά με τα οποία ασχολήθηκε το γραφείο μας ήταν η περιοχή των προσφυγικών πολυκατοικιών, τα Κουντουριώτικα, και η Πλατεία Αργεντινής Δημοκρατίας, στη συμβολή της Χαριλάου Τρικούπη με τη Λεωφόρο. Θα περιοριστούμε στη μελέτη των προσφυγικών, ως ιδιαίτερης σημασίας πρόταση που στάθηκε άλλωστε αφορμή για τη διακοπή της συνολικής μελέτης.

Ως προϋπόθεση της πρότασης μας θεωρήσαμε τη διατήρηση των προσφυγικών πολυκατοικιών. Πρόθεση μας η δημιουργία σχέσεων με τα δημόσια κτήρια που περιβάλλουν τον χώρο. Πρόκειται για τα τρία εκτεταμένα δημόσια συμπλέγματα, τον Αρειο Πάγο δυτικά, το Νοσοκομείο «Αγιος Σάββας» ανατολικά και το Νοσοκομείο η «Ελπίς» βόρεια. Στην απέναντι πλευρά της Λεωφόρου εκτείνεται το Γήπεδο του Παναθηναϊκού. Με αυτό τον στόχο προτείνουμε «τόπους» με ιδιαίτερο χαρακτήρα στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των πολυκατοικιών. Μια αλληλουχία κήπων και πλατειών, δηλαδή χώρων απομόνωσης και χώρων συνεύρεσης, δημιουργούν διαφορετικούς βαθμούς ιδιωτικότητας και συλλογικότητας. Ο κεντρικός άξονας οργάνωσης του συνόλου, που συμπίπτει με τον άξονα συμμετρίας του νεοκλασικού διατηρητέου Νοσοκομείου «Ελπίς» - που επρόκειτο να μεταβληθεί σε πολιτιστικό κέντρο - ενισχύεται με μια επιμήκη στοά-στέγαστρο και αποτελεί τον άξονα εισόδου. Λειτουργεί ως όριο και φίλτρο, απομονώνοντας τη θέαση της προβληματικής υπηρεσιακής εισόδου του Νοσοκομείου «Αγιος Σάββας». Ο διευρυμένος υπαίθριος χώρος, που αντικρίζει την πλαϊνή είσοδο του Δικαστικού Μεγάρου, σχεδιάζεται ως μια πέτρινη πλατεία και αποτελεί τον κατ' εξοχήν συλλογικό τόπο, ενώ τα κενά ανάμεσα στις πολυκατοικίες σχεδιάζονται ως θεματικοί κήποι, ως χώροι απομόνωσης και περισυλλογής. Η υπάρ-

χουσα φύτευση από σπάνια δέντρα, σοφόρες σε πολύ καλή κατάσταση που ακολουθεί την επαλληλία των κτηρίων διατηρείται.(Εικ. 1. Α' πρόταση).

Εικ. 1. Προσφυγικές πολυκατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας, Κουντουριώτικα: α' πρόταση

Η πρότασή μας δεν έγινε αποδεκτή καθώς η υπηρεσία θεωρούσε ως οριστικά αποφασισμένη την κατεδάφιση των κατοικιών. Καταθέσαμε δεύτερη πρόταση χωρίς τις πολυκατοικίες διατηρώντας όμως τα ίχνη των περιγραμμάτων τους, ως υπόμνηση της ύπαρξής τους. (Εικ. 2. Β' πρόταση). Ούτε αυτή η πρόταση έγινε αποδεκτή καθώς ήθελαν να αντιμετωπίσουμε τον χώρο ως *tabula rasa*. Μας έφεραν ως παράδειγμα τη διαμόρφωση του μνημείου του Ελευθέριου Βενιζέλου, εξαιρετικό πράγματι έργο του Παναγιώτη Βοκοτόπουλου, που όμως δεν είχε καμιά σχέση με τον συγκεκριμένο χώρο και τις μνήμες που φέρει. (Υπήρχε βέβαια μια σχέση ανάμεσα στον Βενιζέλο και στα προγράμματα μετεγκατάστασης των προσφύγων που δημιούργησαν αυτό το μοναδικό δείγμα του μοντερνισμού!!!). Μας ήταν ακατανόητη η επιμονή της εξάλειψης της μνήμης μιας αιχμηρής στιγμής της νεότερης ιστορίας του τόπου και του τρόπου που αντιμετωπίστηκε ως αρχιτεκτονικό πρόβλημα με εφαρμογή των πλέον νεωτεριστικών αντιλήψεων της εποχής. Μετά από την ανυποχώρητη στάση μας, τουλάχιστον για την υπόμνηση της ύπαρξης των προσφυγικών πολυκατοικιών, αποφάσισαν την πλήρη διακοπή της μελέτης.

Εικ.2. Προσφυγικές πολυκατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας, Κουντουριώτικα: β' πρόταση

Η επόμενη μελέτη, η Συνολική Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου των Λόφων Μουσών και Νυμφών, ή όπως αναφέρονται ως Λόφος Φιλοπάππου, ανατέθηκε από την Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων της Αθήνας, στη σύμπραξη των αρχιτεκτονικών γραφείων των Βασίλη Γιαννάκη, Αντώνη Νουκάκη, Μιχάλη Τυλιανάκη, Νίκου Χατζηκυριάκου, Γρηγόρη Χατζηδημητρίου. Ειδικός σύμβουλος: Μπούκη Μπαμπάλου-Νουκάκη.

Η μελέτη έθετε τρία βασικά ζητήματα:

- * πώς αντιμετωπίζεται η σχέση τοπίο-πόλη
- * πως αποκαθίσταται μια νέα σχέση της αρχαίας με τη σύγχρονη πόλη, και
- * πώς αναδεικνύεται η ιστορικότητα του τόπου.

Οι λόφοι αποτελούν ένα τοπίο μέσα στην πόλη. Ενα ανθρωπογενές τοπίο πλούσιο σε ίχνη εγχαράξεις, λαξεύματα και κατασκευές. Η απομόνωση των λόφων είναι εντονότατη. Η τομή φύση - πόλη είναι απόλυτη σε όλη την περίμετρο τους. Αυτό το τοπίο στραγγαλισμένο από τον περιφερειακό δρόμο απομονώθηκε και διέρρηξε τις προεκτάσεις και συσχετίσεις με τον ιστό της πόλης. Οι βίαιες αποκόψεις δεν επιτρέπουν στη μνήμη να συσχετίσει, να βρει συνέχειες, εν τέλει να κατανοήσει αυτό που υπάρχει ως παρόν σε σχέση με το παρελθόν. Έτσι η ιστορική συνέχεια χάνεται

και η σύγχρονη πόλη υπερισχύει ως μορφή χωρίς όμως νόημα και ιστορικό βάθος.

Κατανοούμε τον τόπο:

- * ως τόπο αρχαιολογικό,
- * ως τοπίο- πάρκο, χώρο αναψυχής της πόλης, αλλά και
- * ως τόπο όπου διαδραματίστηκαν σημαντικά γεγονότα της παλιάς και της νεώτερης ιστορίας της πόλης της Αθήνας.

Εκτός από τα επιφανή Αρχαία μνημεία: την Πνύκα, το Διατείχισμα και το Μνημείο Φιλοπάππου, τον χώρο διέσχιζε ένας μεγάλης σημασίας άξονας η «Δια Κοίλης Καλεομένη οδός», που οδηγούσε στη δια μέσου των Μακρών Τειχών σύνδεση της πόλης με το λιμάνι του Πειραιά και αποτελούσε την προστατευμένη οδό τροφοδοσίας της. Νεώτερα μνημεία αποτελούν το Αστεροσκοπείο του Θεόφιλου Χάνσεν και οι υπαίθριες διαμορφώσεις και το συγκρότημα του Λουμπαρδιάρη του Δημήτρη Πικιώνη. Επίσης νεώτερα κτίσματα πάνω σε αρχαία κατάλοιπα είναι το Θέατρο Μπαστιά, το Θέατρο Δόρας Στράτου, και ο ναΐσκος του Σωτήρος. Ως προβληματικό κτίσμα θεωρήσαμε τις εγκαταστάσεις του εστιατορίου «Διόνυσος», που επεκτείνεται ανεξέλεγκτα, σε έναν τόπο κρίσιμο για την υποδοχή και πληροφόρηση του πλήθους των επισκεπτών της ακρόπολης και των λόφων.

Επιλέξαμε ο τρόπος χειρισμού της περιοχής να αναδείξει επιλεκτικά τους διαφορετικούς τόπους που απαρτίζουν το ευρύτερο σύνολο και να συμβάλει στη δημιουργία ενός συστήματος από τόπους, κατανοητό και ευανάγνωστο. Διαδρομές και τόποι θα διαμορφώσουν ένα πλούσιο σε χωρικούς σχηματισμούς και εμπειρίες πλέγμα.

Η μελέτη αντιμετώπισε δυο κατηγοριών προβλήματα τη συνολική περιοχή των λόφων και τα όριά τους. Προτείναμε:

- τη διάρρηξη του απόλυτου ορίου - διαχωρισμού και τη δημιουργία του "ενδιάμεσου" (in - between) ως του τόπου της συνύπαρξης, της επαφής και της αλληλεπίδρασης.
- την ανάδειξη και ανασύσταση της "δια Κοίλης οδού" και τη δημιουργία νημάτων που θα επιτρέψουν στο τοπίο να διεισδύσει στην πόλη και να επαναφέρει χαμένα νοήματα και συνέχειες
- ένα πλέγμα διαδρομών περιήγησης του χώρου θα συνδέει τα σημεία ενδιαφέροντος, μνημεία, φύση, εποπτικές θέσεις, και θα επιτρέπει τη ανάγνωση της συγκρότησης των αρχαίων οικισμών. Οι δύο σημαντικές συνοικίες της πόλης η αριστοκρατική Μελίτη, στραμμένη προς την Ακρόπολη και η λαϊκή Κοίλη

στραμμένη προς τη θάλασσα, έχουν αφήσει τα αποτυπώματά τους πάνω στο βραχώδες έδαφος. Θεωρήσαμε ότι μια ανασκαφή θα έπρεπε να αποκαλύψει τη συγκρότηση των οικισμών της Αρχαίας πόλης, που αποτελούν μοναδικά ιστορικά τεκμήρια. Οι διαδρομές στον χώρο θεωρήσαμε πως θα περιελάμβαναν την περιήγηση σε αυτές τις συγκροτήσεις.

Προτείναμε επίσης την εγκατάσταση δύο πληροφοριακών κέντρων διαφορετικού χαρακτήρα και περιεχομένου στους δύο πόλους του άξονα, που θα αποτελέσουν τα σημεία διαπλοκής και διάχυσης προς τους άλλους αρχαιολογικούς χώρους και την πόλη. Η πρόταση αυτή συνεπάγεται δύο σημαντικές επεμβάσεις: την μετατροπή του κέντρου Διόνυσος σε πολυσήμαντο πληροφοριακό κέντρο και την ανάπλαση αποκατάσταση της περιοχής της αρχαίας πύλης μεταξύ των μακρών τειχών, που σημαίνει κατάργηση της γέφυρας-φράγματος, τροποποίηση του κυκλοφοριακού και μετακίνηση του ναΐσκου του Σωτήρος.

Εικ. 3. Είσοδος περιοχής Λουμπαρδιάρη: μακέτα πρότασης

Στην είσοδο της περιοχής Λουμπαρδιάρη (Εικ. 3, μακέτα πρότασης) οργανώσαμε μια «ανοικτή» πλατεία, με σαφή και αυστηρό γεωμετρικό χαρακτήρα, στρωμένη με μαύρη πλάκα Βεζούβιου, σε επαφή με την αποβάθρα μπροστά από το εστιατόριο «Διόνυσος», που περιορίζεται ως έκταση και μετατρέπεται σε χώρο πληροφόρησης. Αποτελεί τη βασική είσοδο στον χώρο, έναν εξαιρετικής σημασίας τόπο για το σύνολο της ενοποίησης. Καλείται να παραλάβει την εκτόνωση και διακίνηση των προσερχόμενων και αποχωρούντων, ενώ συγχρόνως λειτουργεί ως χώρος στάσης, θέασης, προσανατολισμού και αναγνώρισης, αλλά και παρουσίασης και καθοδήγησης για το σύνολο των αρχαιολογικών χώρων. Οργανώνεται έτσι ώστε να μπορεί να υποδεχτεί με άνεση τους μαζικά προσερχόμενους επισκέπτες και να τους κατευθύνει

στους αρχαιολογικούς χώρους: της Ακρόπολης, των Λόφων, της Αρχαίας Αγοράς. Δημιουργήσαμε επίσης έναν σκιερό μεταβατικό χώρο ανάμεσα στην πέτρινη πλατεία και στην πρόσβαση προς τον Λουμπαρδιάρη. Η οριοθέτηση αυτού του χώρου από το ευρύτερο πάρκο γίνεται με ένα φυτεμένο φράχτη και μια ζώνη πράσινου κλιμακωτής πύκνωσης και χρωματικής ποικιλίας ως μεταβατικό στοιχείο από το οργανωμένο και δομημένο ύπαιθρο στο φυσικό τοπίο. Η βλάστηση αυτή αποτελεί ουσιαστικά το όριο ανάμεσα στον ελεύθερο και τον φυλασσόμενο χώρο.

Στην περιοχή των νταμαριών, μια περιοχή αλλοιωμένη κατά τα νεότερα χρόνια από συστηματική λατόμηση, απομονωμένη από τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο και στραμμένη στη γειτονιά, προτάθηκε η μετεγκατάσταση του θεάτρου παραδοσιακών χορών Δόρα Στρατού και ένας χώρος οργάνωσης πολιτιστικών δράσεων, με κυριότερη τη διαμόρφωση υπαίθριας έκθεσης γλυπτικής.

Πολλές διαφοροποιήσεις και αλλαγές στη διάρκεια της μελέτης, με πιο κρίσιμη την απόφαση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να περιφραχτεί ο χώρος, που σημαίνει να μετατραπεί από δημόσιο σε ελεγχόμενο και οι κάτοικοι της πόλης από νομείς και χρήστες σε επισκέπτες. Υποχρεωθήκαμε να σχεδιάσουμε ελεγχόμενες εισόδους προς τον λόφο που θα λειτουργήσουν ως μεταβατικοί τόποι, ως αναιρέσεις μιας αφύσικης και αναγκαστικής διακοπής της σχέσης του ενδοαστικού «φυσικού» τοπίου με την πόλη. Παρουσιάζουμε ενδεικτικά την είσοδο της οδού Λαζαίων (Εικ. 4) που οδηγεί στην περιοχή των νταμαριών, όπου αξιοποιήσαμε την ύπαρξη νερού.

Εικ. 4. Είσοδος οδού Λαζαίων: μακέτα πρότασης

Τα μόνα έργα που υλοποιήθηκαν είναι η ανάδειξη από την εφορία αρχαιοτήτων της δια Κοίλης οδού, που απολαμβάνουμε σήμερα σε όλη της την έκταση, και η

υπαίθρια έκθεση γλυπτικής αποδυναμωμένη από τη μη υλοποίηση του θεάτρου. Η έκθεση γλυπτικής είχε προταθεί αρχικά στην περιοχή ανατολικά της διαδρομής προς Λουμπαρδιάρη, πάνω από το εστιατόριο Διόνυσος, ως ένας θεσμός που θα αναβίωνε την Biennale Γλυπτικής⁷ που οργανώθηκε το 1965, από τον κριτικό τέχνης Τώνη Σπητέρη και τον αρχιτέκτονα Γιώργο Κανδύλη. Η θέση αυτή απέναντι από την Ακρόπολη είχε επιλεγεί με σκοπό τον διάλογο της κλασικής τέχνης με την σύγχρονη γλυπτική. Δεν ενέκριναν τον συγκεκριμένο τόπο, αλλά μόνο τη λειτουργία που απωθήθηκε στην περιοχή των νταμαριών.

Εικ. 5. Υπαίθρια Έκθεση Γλυπτικής.

Η υλοποιημένη υπαίθρια έκθεση γλυπτικής (εικ.5)

Ο τόπος του νταμαριού είναι απόλυτα ορισμένος. Εσωστρεφής, περικλειστος, ένα ανοιχτό δωμάτιο, καθώς η βλάστηση δημιούργησε ένα δεύτερο όριο πέρα από αυτό του βράχου, που αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο του χώρου, ο απόκρημνος και επιβλητικός λατομημένος βράχος.

Η ιδέα της διαμόρφωσης στηρίζεται στη σχέση των εννοιών Χώρος – Χρόνος.

Τι είναι ο χρόνος; Αναρωτιέται ο Thomas Mann. Ενα μυστήριο – ανυπόστατος και παντοδύναμος. Προϋπόθεση του κόσμου των φαινομένων, κίνηση συνδεδεμένη και αναμειγμένη με την ύπαρξη των σωμάτων στο χώρο και στην κίνηση τους. Αν όμως δεν υπήρχε κίνηση, θα υπήρχε χρόνος; Θα υπήρχε κίνηση, αν δεν υπήρχε χρόνος; Ρώτα, λοιπόν! Είναι ο χρόνος συνάρτηση του χώρου; ή το αντίθετο; ή μήπως είναι ταυτόσημα;⁸

Μια παλινδρομική διαδρομή επιμηκύνει τον χρόνο και τη διάρκεια της περι-

πλάνησης, δίνοντας άλλη διάσταση στη βιωματική εμπειρία του χώρου. Η πορεία καταλήγει στη στοά που εξυπηρετεί την ανάγκη δημιουργίας ενός προφυλαγμένου τόπου, για αντικείμενα ειδικών απαιτήσεων.

Παρότι η κατασκευή ολοκληρώθηκε, δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ και αφέθηκε απροστάτευτο σε βανδαλισμούς και καταληστεύσεις. Αλλά και σε φίλους της φύσης που θεώρησαν τον χώρο «φαλακρό» και φύτεψαν φυτά της αρεσκειάς τους.

Κατά τη διαδικασία των μελετών της ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων μεταξύ άλλων θεμάτων αναδείχτηκαν οι αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων που η απολυτότητα τους συχνά αποδείχτηκε αντιπαραγωγική, με εμφανή την ανάγκη εξισορροπήσεων και αλληλοεπικαλύψεων. Αυτό στη παρούσα περίπτωση αφορούσε στην προστασία και περιφρούρηση των αρχαιολογικών χώρων που υποστήριζαν οι αρχαιολόγοι, και στην αντίληψη του συσχετισμού τους με την σύγχρονη πόλη κατά τη θεώρηση των αρχιτεκτόνων.⁹ Ειδικότερα στην περίπτωση των λόφων, με ξεκάθαρο τον διττό χαρακτήρα αρχαιολογικός χώρος –τοπίο, οι συγκρούσεις με συμμετοχή και των περιοίκων σε κάποιες περιπτώσεις είχαν καταστροφικά αποτελέσματα.

Συνοψίζοντας

Ολοκληρώνοντας την εισήγηση θα θέλαμε να επισημάνουμε τις αρχές που χαρακτηρίζουν το έργο μας: τη διατήρηση της μνήμης ως αρχή σχεδιασμού και τη σύντηξη παλαιού και νέου, τη *συναστρία*, τη συναίρεση παραδόσεων δίνοντας *έμφαση στην αισθητηριακή και αισθησιακή εμπειρία*.

Επανεκτιμούμε την παρουσία των θραυσμάτων του παρελθόντος στην πόλη, τα υλικά κατάλοιπα της πολιτισμικής μας κληρονομιάς ως ιστορικά τεκμήρια, αναδεικνύοντας τα ίχνη της ιστορίας κυριολεκτικά ή συμβολικά. Θεωρούμε, όπως μας επισημαίνει ο Carlo Olmo, πως «*Το παρελθόν, είναι και αυτό ένας περιορισμένος πόρος που δεν πρέπει να επιδεχθεί μονοδιάστατες ερμηνείες*».¹⁰

Αναζητούμε μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο προϋπάρχον και το νέο, ώστε το παρελθόν και το παρόν να αναγνωρίζει το ένα το άλλο, ως διακριτές πραγματικότητες και οντότητες, που ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ιστορίας.

Τέλος επιζητούμε την επανανοηματοδότηση των τόπων, καθώς ο χώρος αποτελεί ένα δυναμικό φαινόμενο σε διαρκή κίνηση και μετασχηματισμούς.

...κάθε εικόνα του παρελθόντος που δεν αναγνωρίζεται από το παρόν αναφορικά με αυτό, απειλεί να εξαφανιστεί αμετάκλητα.

Βιβλιογραφία

Benjamin, Walter. Για το έργο τέχνης. Τρία δοκίμια. Πρόλογος, μτφρ. σχόλια Αντώνης Οικονόμου. Επίμετρο Jürgen Habermas . Αθήνα: Πλέθρον, 2013.

Δουκέλης, Παναγιώτης (επιμ.). Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005.

Κορρές, Μανώλης (επιμ.). Αττικής Οδοί. Αρχαίοι Δρόμοι της Αττικής. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2009.

Leveque, Pierre και Vidal-Naquet, Pierre. Κλεισθένης ο Αθηναίος. Δοκίμιο για την παράσταση του χώρου και του χρόνου στην Ελλάδα από τα τέλη του βου αιώνα έως το θάνατο του Πλάτωνα. Μτφ. Στ. Γεωργοπούλου, επιμέλεια Χρ. Γραμματικός. Αθήνα: Ευρύαλος, 1989.

Loewy, Michael. Walter Benjamin: Προμηνύματα κινδύνου. Μια ανάγνωση των θέσεων «Για τη φιλοσοφία της ιστορίας». Μτφρ. Ρεβέκα Πεσσάχ. Επιμέλεια Πολυτίμη Γκέκα. Αθήνα: Πλέθρον, 2004.

Frisby, David. Η προϊστορία της νεωτερικότητας του Βάλτερ Μπένγιαμιν προαγγελία της μετανωτερικότητας; Μτφρ. Γεράσιμος Ασημίδη. Εισαγωγή Στέφανου Ροζάνη. Αθήνα: Εκδόσεις Ερασμος, 2022.

Mann, Thomas. Μαγικό Βουνό. Πρόλογος –μτφρ. Αρης Δικταίου. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Σ.Ι.Ζαχαρόπουλος, 1986

Olmo, Carlo. «Η αισθητική των πόλεων». Τεύχος 9/1992. Κτίζοντας στο κτισμένο. Μπίρης, Κώστας. Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20ον αιώνα. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 2005.

Παυσανία. Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2004.

Ραγκαβής, Αλέξανδρος-Ρίζος. Τοπογραφικά των αρχαίων Αθηνών. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1991.

Στραβίνσκι, Ιγκόρ. Μουσική ποιητική. Μτφρ. Μιχάλης Γρηγορίου. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 1980

Τραυλός, Ιωάννης. Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών. Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνας. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν, 1993.

Μπαμπάλου – Νουκάκη Μπούκη και Νουκάκης Αντώνης. «Για τη μελέτη ανάπλασης της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και των Κουντουριώτικων». Περιοδικό Αρχιτέκτονες, no 38 (2003): 66-69.

Αναφορές

- 1 Walter Benjamin, Για το έργο τέχνης. Τρία δοκίμια. Πρόλογος, μτφρ. σχόλια Αντώνης Οικονόμου. Επίμετρο Jürgen Habermas . (Αθήνα: Πλέθρον, 2013), 86.
- 2 Vittorio Gregotti, " Urban open spaces: the phenomenology of a design problem", Casabella, no 597-598 (1993): 5
- 3 Michael Loewy. Walter Benjamin: Προμηνύματα κινδύνου. Μια ανάγνωση των θέσεων «Για τη φιλοσοφία της ιστορίας». Μτφρ. Ρεβέκα Πεσσάχ. Επιμέλεια Πολυτίμη Γκέκα. Αθήνα: Πλέθρον, (2004): 31, 33.
- 4 Ιγκόρ Στραβίνσκι. Μουσική ποιητική. Μτφρ. Μιχάλης Γρηγορίου. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, (1980): 148.
- 5 Οι δύο σημαντικές συνοικίες της πόλης η πλούσια Μελίτη, στραμμένη προς την Ακρόπολη και η λαϊκή Κοίλη στραμμένη προς τη θάλασσα, έχουν αφήσει τα αποτυπώματά τους πάνω στο βραχώδες έδαφος. Θεωρήσαμε ότι μια ανασκαφή θα έπρεπε να αποκαλύψει τη συ-

γκρότηση των οικισμών της Αρχαίας πόλης, που αποτελούν μοναδικά ιστορικά τεκμήρια. Οι διαδρομές που προτείναμε περιελάμβαναν την περιήγηση σε αυτές τις συγκροτήσεις.

- 6 Με αυτές τις πλάκες Βεζούβιου είχε στρώσει το πάρκιν ο Δημήτρης Πικιώνης .
- 7 Ο κριτικός τέχνης Τώνης Σπητέρης μαζί με τον αρχιτέκτονα Γιώργο Κανδύλη διοργάνωσαν στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Αθηνών το 1965, «Τα Παναθήναια της Παγκόσμιας Γλυπτικής ή Μπιενάλε της Μοντέρνας Γλυπτικής» στον Λόφο του Φιλοπάππου. Στη διοργάνωση συμμετείχαν καταξιωμένοι καλλιτέχνες, όπως οι Ροντέν, Μουρ, Πικάσο, Νταλί, Μιρό, κ.ά. Το αρχείο της έκθεσης παραχωρήθηκε από τον Σπιτέρη στο Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών του ΑΠΘ.
- 8 Thomas Mann, Μαγικό Βουνό
- 9 Ο Γιάννης Τσιώμης, που συμμετείχε στην ομάδα της Αρχαίας Αγοράς, οργάνωσε το 2000 στο Παρίσι μια συνάντηση - Rencontre -με φορέα το Institut Français d' Architecture / Cite d' architecture et du patrimoine, με θέμα: Le site archéologique et la ville. Συμμετείχαν εκτός από τους εκπροσώπους των ομάδων της Ενοποίησης αρχιτέκτονες και αρχαιολόγοι από πόλεις της λεκάνης της Μεσογείου.
- 10 Carlo Olmo, « Η αισθητική των πόλεων». Τεύχος 9/1992. Κτίζοντας στο κτισμένο.
- 11 Walter Benjamin: Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορία. (Αθήνα : Λέσχη των Κατασκόπων του 21ου αιώνα, 2014), 12.

Στέφανι Λεοντιάδου

Δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός, Ακαδημαϊκή Υπότροφος ΑΠΘ, Εικαστικός

Σημειολογική Μεθοδολογία για την Ταυτότητα της Πόλης. Γειτονιά Ψυρρή.

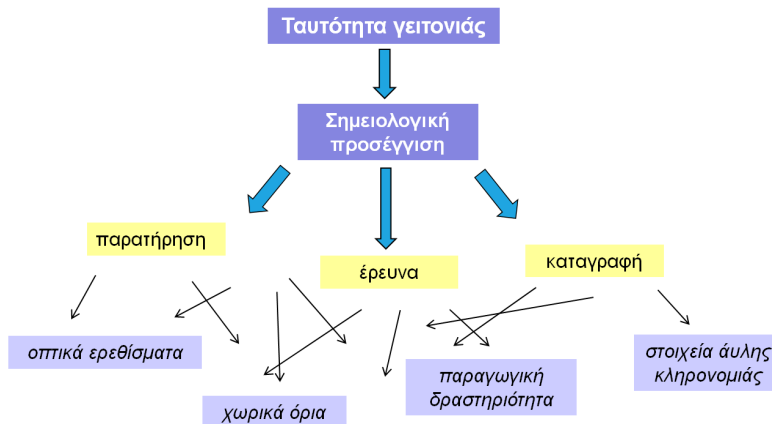
Σημειολογική Μεθοδολογική Προσέγγιση Ανάγνωσης Γειτονιών

Η σημειολογία, μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα 'σημεία' και τα σύμβολα μέσα στην κοινωνία, διαμορφώνει πολιτιστικές εμπειρίες και την ταυτότητα ενός τόπου. Καθιστώντας την προσοχή μας σε Αθηναϊκές γειτονιές, σημεία εξέτασης μπορούν να είναι τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, η δημόσια τέχνη, άυλα στοιχεία κληρονομιάς, και άλλα σημάδια που επηρεάζουν το οπτικό τοπίο. Τέτοιες αναφορές είναι βασισμένες στην καθαυτή σημασία του «σημείου», που μεταξύ άλλων αναγράφεται ως κάποιο αντικείμενο, ποιότητα ή γεγονός του οποίου η ύπαρξη υποδηλώνει την πιθανή παρουσία ή εμφάνιση κάτι άλλου, μια κίνηση ή μια ενέργεια που χρησιμοποιείται για τη μετάδοση πληροφοριών ή οδηγιών ή που χρησιμοποιείται σε ένα σύστημα νοηματικής γλώσσας, ή ένα μήνυμα σε δημόσια προβολή που παρέχει πληροφορίες ή οδηγίες σε γραπτή ή συμβολική μορφή.¹ Κατανοώντας πώς αυτά τα 'σημεία' αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και με τους ανθρώπους που ζουν, εργάζονται και περιπλανούνται στην περιοχή, η σημειολογία μπορεί να προσφέρει πληροφορίες για την πολιτιστική και κοινωνική δυναμική των γειτονιών και του «γλωσσικού τοπίου». Αυτή η αναζήτηση μιας πιο μεθοδολογικής ανάλυσης των σχέσεων μέσα σε μια αστική σύνθεση έχει τις ρίζες της στις γενικές γλωσσικές θεωρίες και στην αρχιτεκτονική κίνηση της φαινομενολογίας, επιδιώκοντας την ύπαρξη μιας σύνταξης στις αστικές μορφές και στους χώρους της πόλης, όπου οι αρχιτεκτονικές συνθέσεις αναγνωρίζονται ως ασυνείδητοι σχηματισμοί νοητικών δομών που σχετίζονται άμεσα με την αντίληψη του χώρου και την ψυχολογία των ανθρώπων που βιώνουν το μέρος.²

Τα παραπάνω βασίζονται στην αντίληψη του χώρου ως σημείου και ένδειξης για την πολιτιστική κοινωνία, όπου οι αρχιτεκτονικές απεικονίσεις και οι σχηματισμοί δημιουργούν έναν 'εικονικό κώδικα'. Αυτή η κωδικοποίηση, σύμφωνα με τον Εκο, έχει ένα καθαρά πολιτισμικό πλαίσιο, και ο μόνος εμπειρικός τρόπος για να κωδικο-

ποιηθεί το επικοινωνιακό της νόημα είναι μέσω της κατασκευής μοντέλων που προβάλλονται ως θεωρητικό υπόβαθρο αναγνώρισης.³ Έτσι, ο αστικός μύθος, η καθημερινότητα, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία – σημεία δηλαδή άυλης και υλικής κληρονομιάς – που μεταδίδουν πληροφορίες και για τους ανθρώπους που αλληλεπιδρούν μέσα σε αυτά, αποτελούν μέσο ανάγνωσης διαπολιτισμικών δυναμικών, διαμορφώνοντας την ταυτότητα τόπων και γειτονιών μέσα από την ιστορία.

Το παράδειγμα της περίπτωσης Ψυρρή της παρούσας έρευνας λαμβάνει υπόψη μια μεθοδολογία (διάγραμμα 1) που έχει ως σκοπό να αποκρυπτογραφήσει τις προοπτικές ανάδειξης της ταυτότητας γειτονιών κατά την περίοδο 1974-2004, μέσω διαδικασίας ανάλυσης που συλλέγει πολυάριθμα αλληλοσχετιζόμενα δεδομένα ώστε να απεικονιστεί η πραγματικότητα με τρόπο φαινομενολογικό, καλειδοσκοπικό, αλλά και με τη συνείδηση πως η πόλη διαρκώς μεταβάλλεται και/ή εξελίσσεται.

Διάγραμμα 1: Στοχαστική προσέγγιση μεθοδολογίας (Λεοντιάδου, 2023)

Η σημειολογική αυτή προσέγγιση βασίζεται σε μια διαισθητική διαδικασία παρατήρησης, έρευνας και καταγραφής, εξάγοντας στοιχεία που είναι σημαντικά για την περίοδο μελέτης, βασισμένη στη λεκτική-οπτική συγχώνευση του γλωσσικού τοπίου όπου οι διαδικασίες ανάγνωσης και γραφής δε γίνονται πλέον κατανοητές ξεχωριστά από τη διαδικασία προβολής των 'γλωσσών' και 'σημείων' της πόλης.⁴ Έτσι μελετούμε οπτικά ερεθίσματα, χωρικά όρια, παραγωγική δραστηριότητα, και στοιχεία άυλης κληρονομιάς, που λαμβάνονται υπόψη την περίοδο μεταμόρφωσης αστικών περιοχών της περιόδου υπό διερεύνηση, κάνοντας μια κριτική επισκόπηση τυχόν ή όχι διηγηματικών συνεχειών και πηγών συντακτικού επαναπροσδιορισμού της πόλης.

Η κύρια εικασία της σημασίας του παρόντος κειμένου είναι πως υπάρχει

έλλειψη έρευνας, αρθρωμένων προσεγγίσεων, συνθετικών σχεδιαστικών κωδίκων, και εθνικών πλαισίων πολιτικής σχεδιασμού σχετικά με τον ορισμό του αστικού πλαισίου και της αστικής ταυτότητας ενός τόπου. Υπάρχει επίσης ένα κενό στα υπάρχοντα εργαλεία αξιολόγησης που επικεντρώνονται περισσότερο στην υλική ιστορία και αποδίδουν τη σημασία της κληρονομιάς ανάλογα. Ως εκ τούτου, η έρευνα επιδιώκει να επανεξετάσει τις ουσιαστικές επεξηγήσεις αναπλάσεων, με ιδιαίτερη έμφαση σε μια ανασκόπηση της γειτονιάς Ψυρρή στην Αθήνα. Στόχος είναι να διαμορφωθούν νέα σχήματα λόγου και πιθανές διαστάσεις της υπερ-ποικιλομορφίας στην πόλη της Αθήνας ως μέσο μεθοδολογίας αναγνώρισης. Ενα ακόμα από τα αποτελέσματα είναι να τονιστεί η σημασία των μεσότοιχων για τη διατήρηση της αξίας της κληρονομιάς των κτιρίων και ο ρόλος της δημόσιας διαβούλευσης και μιας συμμετοχικής διαδικασίας στο σχεδιασμό ενός πιθανού έργου ανάπλασης.

Ανάπτυξη Αθηναϊκών Γειτονιών από το 1974 και Σημειολογικός Αντίκτυπος

Μετά την πτώση της Χούντας το 1974, υπήρξαν αρκετές αλλαγές στην ανάπτυξη της αθηναϊκής γειτονιάς, μια από τις οποίες ήταν το φαινόμενο της αστικής ανανέωσης και του εξευγενισμού: Με την πτώση της δικτατορίας ακολούθησε μια περίοδος οικονομικής προόδου και ευημερίας, οδηγώντας σε αυξημένες επενδύσεις σε έργα αστικής ανάπλασης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον εκτοπισμό πολλών κατοίκων χαμηλού εισοδήματος από ιστορικές γειτονιές του κέντρου της πόλης⁵ – κάτι που εμπεριέχεται στους χαρακτηρισμούς της Saskia Sassen από μια σειρά δημοσιεύσεών της⁶ ως φαινόμενο «κοινωνικής πόλωσης» και ως αποτέλεσμα αλληλοσχετιζόμενων διαδικασιών.⁷

Ακόμη, ως συνέχεια εκδήλωσης μιας νέας προαστιακής διάχυσης στα περίχωρα της Αθήνας που ξεκίνησε τη δεκαετία του '60, υπήρξε ανάπτυξη της μεσαίας τάξης και αύξηση της ιδιοκτησίας αυτοκινήτων, δημιουργώντας νέες οικιστικές περιοχές και μια αποκεντρωμένη πόλη. Περαιτέρω, με την πτώση της δικτατορίας ακολούθησε σημαντική αύξηση της μετανάστευσης,⁸ ιδιαίτερα από άλλες χώρες των Βαλκανίων και της Βόρειας Αφρικής (η πλειοψηφία των οποίων ήταν οικονομικοί μετανάστες με την προοπτική εύρεσης εργασίας στην αναπτυσσόμενη ελληνική οικονομία),⁹ σχηματίζοντας εθνοτικούς θύλακες στην πόλη. Παραδείγματα αποτελούν η Ομόνοια και τα Εξάρχεια, που ήταν παραδοσιακά περιοχές εγκατάστασης μεταναστών από τις αρχές του 20ού αιώνα.¹⁰ Μετά, ως απάντηση στην καταστροφή πολλών ιστορικών γειτονιών κατά τα έργα αστικής ανάπλασης, υπήρξε μια αυξανόμενη κίνηση για τη διατήρηση και αποκατάσταση παραδοσιακών γειτονιών, όπως η Πλάκα και το Μοναστηράκι. Αυτή η επανεκτίμηση για την ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά της πόλης, μαζί με τις προαναφερόμενες αλλαγές στην εξέλιξη της αθηναϊκής γειτονιάς μετά την πτώση της Χούντας, αντανακλούν ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και

πολιτικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και είχαν μόνιμες επιπτώσεις στο αστικό τοπίο της Αθήνας.

Ο σημειολογικός αντίκτυπος των αλλαγών στην εξέλιξη της αθηναϊκής γειτονιάς μετά το 1974 ήταν πολύπλευρος, με συμβολικές και πρακτικές επιπτώσεις στους κατοίκους και τους επισκέπτες της πόλης. Μια από τις βασικές σημειολογικές επιπτώσεις περιλαμβάνει την εκπροσώπηση της εξουσίας και του ελέγχου, όπου ο εκτοπισμός των κατοίκων με χαμηλά εισοδήματα έστειλαν ένα σαφές μήνυμα για το ποιός είχε την ισχύ και την κυριαρχία στην πόλη. Αυτό ενέτεινε τις υπάρχουσες κοινωνικές ιεραρχίες και συνέβαλε σε μια αίσθηση περιθωριοποίησης μεταξύ ορισμένων ομάδων. Για παράδειγμα, η κατασκευή μοντερνιστικών πολυώροφων πολυκατοικιών στην Αθήνα είχε σκοπό να συμβολίσει τον εκσυγχρονισμό της πόλης, όπως επίσης και οι περιφραγμένες κοινότητες στα αθηναϊκά προάστια. Εδώ έχουμε και τις κατασκευές πολυτελών κατοικιών με σκοπό να εξυπηρετήσουν την αυξανόμενη εύπορη τάξη και να συμβολίσουν την οικονομική τους δύναμη, όπως κάνουν και τα εμφανιζόμενα εμπορικά κέντρα, που συμβολίζουν και τον νεοτερισμό της πόλης. Ως συνέπεια αυτού το φαινόμενο, παρατηρείται η ενίσχυση των ταξικών και εθνοτικών διαχωρισμών εντός της πόλης λόγω της επέκτασης της προαστιακής δόμησης και της δημιουργίας νέων εθνοτικών θυλάκων, συμβάλλοντας σε ένα κατακερματισμένο αστικό τοπίο, με σαφείς γραμμές οριοθέτησης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Ακόμη, η προσπάθεια για διατήρηση των ιστορικών γειτονιών και η ανανεωμένη εκτίμηση για την πολιτιστική κληρονομιά της πόλης έστειλαν μήνυμα για τη σημασία του παρελθόντος της Αθήνας και τον ρόλο της ως πολιτιστικό κέντρο, συντείνοντας σε μια επανεκτίμηση του απτού και άυλου πλούτου. Αυτό βοήθησε στη δημιουργία μιας αίσθησης ταυτότητας και υπερηφάνειας μεταξύ των κατοίκων και των επισκεπτών και ενδυνάμωσε τη θέση της πόλης ως πολιτιστικό προορισμό. Παραδείγματα αποτελούν η ανάπλαση και αναζωογόνηση της ιστορικής γειτονιάς της Πλάκας, όπου ως συνέπεια της διαδικασίας εξευγενισμού των δεκαετιών '70 και '80, πολλά από τα ιστορικά κτίρια ανακαινίστηκαν και μετατράπηκαν σε καταστήματα, εστιατόρια και τουριστικά καταλύματα, καθιστώντας την δημοφιλή τουριστικό προορισμό – όπως επίσης συνέβη και με το Μοναστηράκι στα τέλη του 20ού αιώνα, και με το Ψυρρή τις δεκαετίες του 1990 και 2000. Τα Αναφιώτικα επίσης αποτελούν παράδειγμα επανεκτίμησης της πολιτιστικής κληρονομιάς γειτονιών της Αθήνας, με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική μεταναστών της Ανάφης του 19ου αιώνα να επαναχρησιμοποιείται ως κατοικίες, καταστήματα και πολιτιστικοί χώροι.

Τα έργα αστικής ανάπλασης και η επέκταση της προαστιακής ανάπτυξης σηματοδότησαν μια αλλαγή και πρόοδο στην πόλη, αντανακλώντας τη νέα ευημερία και αισιοδοξία που ακολούθησε την πτώση της δικτατορίας. Έτσι, οι αθηναϊκές γειτονιές

σηματοδοτούνται από αρχιτεκτονική που συμβολίζει την αλλαγή και την πρόοδο, με σημαντικές αστικές αναπλάσεις που ανανεώνουν τις όψεις των γειτονιών, με την πλειοψηφία αυτών να αφορούν κοινά κτίρια όπως παλιές κατοικίες και αποθήκες, ή χώρους που σχετίζονται με άυλη πολιτιστική κληρονομιά όπως εγκαταλελειμμένα εργοστάσια ή ιστορικούς τόπους. Παραδείγματα αποτελούν τέσσερα θέατρα και δύο γκαλερί, του Κυριάκου Κρόκου στην οδό Κυκλάδων (1981-82), και του Μάνου Περάκη στην οδό Φρυνίχου (1984-85), ενώ χαρακτηριστικό παράδειγμα επανάχρησης παλιού εργοστασίου αποτελεί η Τεχνόπολη στο Γκάζι (1988-2000).¹¹ Το Ολυμπιακό Χωριό των Θερινών Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 επίσης αντιπροσωπεύει ένα σήμα αλλαγής και προόδου στην Αθήνα, αναδεικνύοντας τη φιλοδοξία της πόλης να φιλοξενήσει μια επιτυχημένη διεθνή αθλητική διοργάνωση και τη δέσμευσή της για αστική ανανέωση και ανάπτυξη.

Ψυρρή—Ιστορικό Υπόβαθρο, «Αποκρυστάλλωση» Ψυρρή και Σημασιολογία

Η κεντρική περιοχή του Ψυρρή φημίζεται για την μποέμ και εναλλακτική κουλτούρα της. Με μια ποικιλία από κλαμπ, ταβέρνες και χώρους ζωντανής μουσικής, ήταν παλαιότερα μια εργατική γειτονιά, αλλά τώρα έχει μετατραπεί σε ένα σημείο σύναξης για νυχτερινή ζωή και διασκέδαση. Η περιοχή είναι γνωστή για την τέχνη του δρόμου και τα γκράφιτι, τα οποία βρίσκονται σε σπίτια και σοκάκια σε όλη τη γειτονιά, προσφέροντας 'σημεία' διαμαρτυρίας και μικρο-κουλτούρας στη σύγχρονη κοινωνία.¹² Το Ψυρρή συχνά θεωρείται ως αναπαράσταση της καλλιτεχνικής ζωντανίας και της πολιτιστικής ποικιλίας του κέντρου της πόλης της Αθήνας,¹³ ελκύοντας για βόλτα κατοίκους και επισκέπτες. Ωστόσο, κατά πόσο η γειτονιά Ψυρρή έχει διατηρήσει την ταυτότητά της, είναι ζήτημα που διερευνάται εδώ δειγματοληπτικά, προς ανάδειξη της μεθοδολογίας ενός σημειολογικού διαλόγου.¹⁴

Μετά τον πόλεμο, η περιοχή Ψυρρή έγινε γνωστή ως μια «αποκρυσταλλωμένη» περιοχή (εικόνα 1), ως συνέπεια διαδικασιών αλλαγής και ανανέωσης, όπου από τη μία κατασκευάστηκαν ψηλά βιομηχανικά κτίρια ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης και με γνώμονα λειτουργικές και όχι αισθητικές εκτιμήσεις, και από την άλλη υπήρχαν τα ερειπωμένα σπίτια που είχαν γλιτώσει τόσο από τον πόλεμο όσο και από τις μπουλντόζες. Οι ακανόνιστες κατόψεις αυτών των κτιρίων ήταν αποτέλεσμα του τρόπου κατασκευής τους, με περιορισμένους πόρους και χωρίς ιδιαίτερη προσοχή στους οικοδομικούς κώδικες ή τους χωροταξικούς κανονισμούς.¹⁴

Εικόνα 1: Αποσπάσματα της γειτονιάς Ψυρρή, σκίτσο με μολύβια (Λεοντιάδου, 2023)

Το Ψυρρή βρέθηκε σε μετάβαση από το 1974 έως το 2004, όταν η περιοχή γνώρισε σημαντικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές αλλαγές, στην πρωτοπορία της πολιτιστικής και καλλιτεχνικής αναγέννησης που πέρασε η Αθήνα μετά τη στρατιωτική δικτατορία. Αυτή η μεταβατική κατάσταση είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, δεδομένου ότι οι περισσότερες αλλαγές της γειτονιάς ήταν κοινωνικές και πολιτιστικές, όχι δομικές. Καλλιτέχνες, μουσικοί και διανοούμενοι συνέρρεαν στην περιοχή για την οικονομική στέγαση και το ακμάζον πολιτιστικό περιβάλλον της, μετατρέποντάς την σε κέντρο για τη δημιουργική κοινότητα. Ως αποτέλεσμα, υπήρχαν περισσότερες παμπ, ταβέρνες και μέρη για ζωντανή μουσική, καθιστώντας το Ψυρρή ένα πολύ αγαπημένο μέρος για διασκέδαση και ζωή. Ωστόσο, η περιοχή αντιμετώπισε κάποιες δυσκολίες αυτό το διάστημα σε σχέση με το κόστος της στέγασης και την έξωση των μακροχρόνιων κατοίκων, καθώς η Αθήνα μεγάλωνε και επεκτεινόταν. Η περιοχή υπέφερε επίσης από την αύξηση της εγκληματικότητας και της χρήσης ναρκωτικών, γεγονός που είχε άσχημη επίδραση στη φήμη του κέντρου της πόλης. Παρά αυτά τα εμπόδια, το Ψυρρή συνέχισε να είναι μια δυναμική και εθνοτικά ποικιλόμορφη γειτονιά με έντονο αίσθημα κοινότητας και πολυσύχναστη πολιτιστική σκηνή, αποτελώντας αναπαράσταση της δημιουργικής ενέργειας και της πολιτιστικής ποικιλίας της Αθήνας.¹⁵

Χαρακτηριστικό είναι πως τη μεταδικτατορική περίοδο, η κατοικία αντικαθίσταται σχεδόν πλήρως, ακολουθούμενη από το χονδρεμπόριο και λιανικό εμπόριο, με τη βιοτεχνία να ευημερεί μέχρι τη δεκαετία του '80. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η παρουσία 'περιθωριακών' ομάδων που αντιπροσωπεύονται στην πλειοψηφία τους από μετανάστες και ανέργους, ενώ η ιστορική φύση της γειτονιάς, η οποία συνθέτεται κυρίως από παράγκες και μικροσκοπικές κατοικίες με εξαιρετικά μικρές αυλές, είναι αυτό που «κρατά» την αξία των ακινήτων χαμηλή. Με την ψήφιση του πολεοδομικού

σχεδίου Π.Δ. 84/84, δεν εκδίδονται πλέον νέες άδειες εγκατάστασης βιοτεχνικών εργαστηρίων στη γειτονιά, με εξαίρεση τις επισκευές υποδημάτων και δερμάτινων ειδών. Έτσι, ως αποτέλεσμα της τριτογενοποίησης της οικονομίας, οι γειτονιές του Ψυρρή αλλάζουν. Έπειτα, το Προεδρικό Διάταγμα του 1990 προσπάθησε να αλλάξει τον εμπορικό χαρακτήρα της γειτονιάς αποδυναμώνοντας και εξαλείφοντας την κατοικία, τη μεταποίηση, έναν αριθμό συνδεδεμένων επιχειρήσεων, και το χονδρεμπόριο. Έτσι, ενώ αργότερα το εγκεκριμένο Προεδρικό Διάταγμα του 1998 επιτρέπει εκ νέου τη λειτουργία χονδρικού εμπορίου, οι παραδοσιακές δραστηριότητες του Ψυρρή (βιοτεχνία, χονδρικό-λιανικό εμπόριο), καθώς και ο στόχος για την άρση των οχλήσεων, επηρεάζονται από τη μελέτη ανάπλασης που έγινε το 1991. Σήμερα, υπάρχουν από τη μια ανακαινισμένα αρχοντικά που μετατράπηκαν σε χώρους αναψυχής, και από την άλλη μεγάλα τσιμεντένια κτίρια που στέγαζαν βιοτεχνίες.

Ψυρρή—Σημειολογική Ανάγνωση ‘Ταυτοποίησης’

Η ταυτότητα μιας γειτονιάς βασίζεται στην κληρονομιά σε μεμονωμένα κτίρια, τεχνουργήματα ή ομάδες κτιρίων ή/και γειτονιές, όπου η ταυτότητα θα πρέπει πρώτα να αναγνωριστεί ως προς την ύπαρξή της και στη συνέχεια ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Κατά συνέπεια, αποδίδεται ο ‘κυρίαρχος χαρακτήρας ή η ατμόσφαιρα ενός τόπου’,¹⁶ που επηρεάζει τη συνολική σημειολογία και ταυτότητά του ώστε να μην παραβλέπεται η ‘τεκτονική έκφραση και η υποκειμενική δομή’, καθώς αυτά επηρεάζουν ‘τις σωματικές και συναισθηματικές αντιδράσεις των ανθρώπων’.¹⁷

Ως αφορμή της συζήτησης παρουσιάζονται οι Καρυάτιδες του Ψυρρή, ένα σπίτι-έμβλημα και σημείο αναφοράς της γειτονιάς, που χτίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, με δείγματα νεοκλασικισμού και της λαϊκής αρχιτεκτονικής της περιοχής. Εδώ η ταυτότητα του δρόμου και ευρύτερα της περιοχής ταυτίζεται με το καλλιτεχνικό ορόσημο που διακοσμεί τον δρόμο όχι μόνο μέσω γλυπτικής απόδοσης, αλλά και μέσω του αστικού μύθου, που συνοδεύει τα δύο αυτά γλυπτά από την εποχή του παραδοσιακού κουρείου που βρισκόταν κάτω από αυτά, στο ισόγειο. Η ανακήρυξή του το 1989 ως διατηρητέο από το υπουργείο πολιτισμού το σώζει από την κατάρρευση, σε μια προσπάθεια να διατηρηθούν δομικά, εννοιολογικά και αισθητικά χαρακτηριστικά αξιών ιστορικής σημασίας που θα χρησιμοποιηθούν κατά τη δημιουργία νέων σχημάτων αναγέννησης. Ένα τέτοιο σχήμα αναγέννησης είναι η φιλοξενία μιας νέας χρήσης στο κτίριο, του Συλλόγου Ελλήνων Ολυμπιονικών, όταν η γειτονιά Ψυρρή (στην έναρξη της δεκαετίας του ‘90) εισέρχεται σε τροχιά ανάπλασης σε συνδυασμό με το πρόγραμμα Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων εν όψει των επικείμενων Ολυμπιακών Αγώνων.

Με αφορμή το παραπάνω παράδειγμα, επισημαίνεται πως σημαντικό στοιχείο σημειολογικής κατανόησης της συνέχειας ή συντήρησης της ταυτότητας κτιρίου εί-

ναι η αντίληψη της αρχικής του σύνταξης μέσω των μεσότοιχών του ως εργαλείο ανάγνωσης, το οποίο καθορίζει και το λειτουργικό του πλαίσιο. Για παράδειγμα, όταν η γειτονιά Ψυρρή πέρασε από τον βιομηχανικό της χαρακτήρα στην τριτογενή οικονομία το 1990, οι γειτονιές της μετατράπηκαν σε ένα μονολειτουργικό περιβάλλον, αλλάζοντας τις παραδοσιακές χρήσεις που στήριζαν την οικονομία της, και κατά συνέπεια, αγνοώντας στοιχεία άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που χάνονται εξαιτίας των νέων χρήσεων. Κατά συνέπεια, εξαλείφεται ο εσωτερικός χαρακτήρας και η συντακτική ακεραιότητα του κτιρίου, κινδυνεύοντας από το πλήγμα του προσοφισμού.

Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Μυλωνάς, πρέπει να τονιστεί ότι πολλές από τις νεοκλασικές κατασκευές της γειτονιάς εξακολουθούν να έχουν μη κλασικές εσωτερικές διατάξεις που ακολουθούν το μεταβυζαντινό λαϊκό σχέδιο με επίκεντρο την αυλή. Χαρακτηριστικό είναι πως οι προσόψεις τους και άλλα διακοσμητικά στοιχεία παρουσιάζουν μια πραγματικά υπέροχη παραδοσιακή γραμμή. Σπάνιο φαινόμενο είναι η ταυτόχρονη ανάπτυξη ενός μεγαλειώδους επίσημου ρυθμού και ενός ταπεινού, αλλά χυμώδους, γεμάτου όμορφη αθωότητα, μικρότερου αδερφού του λαϊκού ρυθμού «που μιλάει στις καρδιές των απλών ανθρώπων».¹⁸ Οι εδώ περιγραφές, σίγουρα επιβεβαιώνουν τον προγενέστερο χαρακτηρισμό μιας 'αποκρυσταλλωμένης' εικόνας, όπου ερχόμαστε να αναθεωρήσουμε τί ακριβώς 'ταυτοποιεί' και τί αποχαρακτηρίζει στοιχεία υπό συζήτηση.

Ετσι συμπεραίνουμε πως μπορεί να μην αρκεί να κοιτάξουμε μόνο τον ιστό ενός κτιρίου, αλλά και να ερευνήσουμε το εσωτερικό ή και την εξέλιξή του, ώστε να αξιολογήσουμε το επίπεδο και το βαθμό ιστορικότητας που διατηρεί σύμφωνα με παραμέτρους που μπορεί να σχετίζονται με την αρχιτεκτονική του διάταξη – τα εσωτερικά υλικά και τα φινιρίσματα του, τις χρήσεις και τις λειτουργίες του στο πέρασμα του χρόνου, ακόμα και τις προσωπικότητες που έζησαν μέσα. Στα γραπτά του Forsyth, έχει ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς την ειδική ενότητα σχετικά με τη συντήρηση των μεσότοιχων και την αποφυγή της κατεδάφισής τους, σε μια προσπάθεια να διατηρηθεί η καθαρότητα των υπό εξέταση κτιρίων.¹⁹ Παρόμοια σημειολογική αξία στους μεσότοιχους δίνει και ο Θεοδοσόπουλος, ο οποίος προσφέρει επίσης τεχνικές λύσεις σε έργα συντήρησης ιστορικών κτισμάτων, τονίζοντας τη σημασία της διατήρησης της δομικής ακεραιότητας, αλλά και της 'προσωπικότητας' μιας αρχιτεκτονικής σύνθεσης.²⁰

Στους παραπάνω στοχασμούς αρκεί να αναγνωρίσουμε στη γειτονιά Ψυρρή τις χρήσεις ισογείων της οδού Αναργύρων, όπου φαίνεται η «διαφυγή των ρυθμίσεων του κανονιστικού πλαισίου του σχεδιασμού» και έτσι αφήνονται ανεξέλεγκτες οι χρήσεις αναψυχής παρασυρόμενες από τις δυνάμεις της αγοράς, ενώ οι χώροι που δεν ήταν εξ' αρχής κατοικίες δεν προσφέρονται ένα κατευθυντήριο πλαίσιο ανάπτυξης.²¹

Παράλληλα, στην προσπάθεια ανάδειξης έστω υπολειμμάτων μιας ταυτότη-

τας, ερχόμαστε να αντιμετωπίσουμε την έννοια της «νοσταλγίας», ώστε να διαπραγματευτούμε την πρόκληση της αποκατάστασης ενός πλαισίου αστικού ρεπερτορίου μέσω νέων κωδίκων δομημένης και κοινωνικής επικοινωνίας που απορρέουν από κάθε είδους αναπτυξιακή πρόταση με κύριο κίνητρο το οικονομικό κέρδος. Ως συνέπεια, παρατηρούμε πως η στροφή προς τις τριτογενείς δραστηριότητες μεταβάλλουν και το σημειολογικό τοπίο δραστηριοτήτων και αντικειμένων που σχετίζονται με τις ανάλογες δραστηριότητες, με σημαντικές κοινωνικές και χωρικές επιπτώσεις, ενώ πλήττονται και κάποια κοινωνικά στρώματα. Εδώ έρχεται σε αμφισβήτηση και η αυθεντικότητα της τυπολογίας των κτιρίων, όπου από τη μία υπάρχει η νοσταλγία του παρελθόντος, και από την άλλη η συνθήκη του αυθεντικά ευφάνταστου χειρισμού. Η Françoise Choay παραθέτει και τις δύο αντιμετωπίσεις ως «μοντέλα», με σκοπό να τονίσει τόσο την υποδειγματική αξία των προτεινόμενων δομών, όσο και την ποιότητα της 'αναπαραγωγιμότητάς' τους.²² Έτσι, η κατανόηση της έννοιας της κληρονομιάς και της ενδεχόμενης μεταμόρφωσής της είναι πρωταρχικής σημασίας, επειδή τα χαρακτηριστικά που της δίνουν αξία θα είναι εκείνα τα συστατικά που συνθέτουν την ταυτότητά της, και, ως εκ τούτου, θα πρέπει να διατηρηθούν και να εκτιμηθούν. Συμπερασματικά, αξία παρατηρείται στην αυθεντική δομή και υπόσταση των κτιρίων, και κατά συνέπεια της ταυτότητας της γειτονιάς, που επηρεάζουν και τα διάφορα 'σημεία' που βρίσκει κανείς στους δρόμους.

Σημαντικά αντικείμενα μπορεί να είναι καθημερινά αντικείμενα της πόλης που βρίσκονται στους δρόμους ή αρχιτεκτονικά στοιχεία που πληροφορούν τα κτίρια. Κάποιες φορές η αναγνώριση αυτών των αντικειμένων δεν είναι απλή, καθώς συχνά τα αντικείμενα κρύβουν συμβολικά νοήματα ή περικλείουν γραπτά μηνύματα που μπορεί να σχετίζονται με το παρελθόν τους, την κοινωνική τους τάξη, τις τοπικές τους ιεραρχίες και τις ηγεμονίες τους στη θέση τους. Τα σημεία αυτά πληροφορούν το γλωσσικό τοπίο μιας γειτονιάς, συμβάλλοντας στο μωσαϊκό της πολιτιστικής εμπειρίας. Παρακάτω (εικόνα 2) βλέπουμε την πρόσοψη του Ιδρύματος Πολιτισμού και Εκπαίδευσης Ανδρέας Λεντάκης (πολιτικού, στοχαστή, και συγγραφέα, με σημαντική αντιδικτατορική δράση), για να εμπλουτίσει στοιχεία μεταπολιτευτικού πνεύματος της γειτονιάς.

Εικόνα 2: Απόσπασμα πρόσοψης Ιδρύματος Πολιτισμού και Εκπαίδευσης Ανδρέας Λεντάκης, γειτονιά Ψυρρή (Google Maps, 2023)

Το παράδειγμα αυτό αποτελεί και στοιχείο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της περιόδου, που χαρακτηρίζεται από πολιτικό ακτιβισμό, με πολλούς κατοίκους να συμμετέχουν στα αντιδικτατορικά και αντιπολεμικά κινήματα. Στο Ψυρρή, οι πολιτικές διαδηλώσεις, οι διαμαρτυρίες και οι πολιτιστικές εκδηλώσεις ήταν σύνηθες φαινόμενο την περίοδο αυτή, αντανακλώντας το προοδευτικό και πολιτιστικά πλούσιο πνεύμα της γειτονιάς. Μέρος της άυλης κληρονομιάς αποτελεί και η ρεμπέτικη μουσική που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα στους χώρους διασκέδασης και εστίασης της γειτονιάς, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής την περίοδο υπό εξέταση και αντανάκλουσε κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες της εποχής, χαρακτηριζόμενη από μελαγχολικούς στίχους και τον ιδιαίτερο ήχο που θεωρείται ως μια μορφή αντίστασης ενάντια στο τότε καταπιεστικό καθεστώς. Παράλληλα, παρατηρείται μια συνέχιση της άυλης κληρονομιάς των παραδοσιακών χειροτεχνιών, όπως η αγγειοπλαστική, η δερματοποιία, και η κοσμηματοποιία, που εξακολουθούν να ασκούνται στο Ψυρρή την περίοδο αυτή, παρέχοντας μια σύνδεση με τις παραδοσιακές πρακτικές και δεξιότητες των προγενέστερων γενεών.

Η γειτονιά Ψυρρή υπέστη μια μεταμόρφωση που ανανέωσε και άλλες γειτονιές του κέντρου της Αθήνας την περίοδο 1974-2004, όμως το πώς ο κοινωνικός ιστός κατανοείται ως εγγενές μέρος του ιστορικού κτιριακού ιστού, απαιτεί ένα διαφορετικό σύνολο κριτηρίων αξιολόγησης, ο ορισμός των οποίων φαίνεται αποσπασματικά στην παρούσα έρευνα. Αντιμετωπίζοντας μια κατάσταση όπου νέα προγράμματα αποκατάστασης και αστικής ανάπλασης καθοδηγούνται συχνά από οικονομικές και πολιτικές υπονομεύσεις, πτυχές της πολιτιστικής κληρονομιάς συχνά πλήττονται. Μέσω των παραπάνω επιστημονικών συγκεκριμένων 'σημείων', υπενθυμίζεται και συνοψίζεται η έμπνευση πως η ιστορική αξία ενός τόπου μπορεί να γίνει κατανοητή τόσο ως χωροταξικός ιστός, αλλά και ως μοτίβα, ως κλίμακα, και ως χρήσεις. Σκοπός είναι να αποφευχθεί ο παραμερισμός προτύπων λειτουργίας και πλαισίων ιδιοκτησίας από εξελίξεις μεγάλης κλίμακας, σε μέρη με ιστορικά περίπλοκα δίκτυα ανθρώπινων 'ενώσεων'.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το κίνητρο της παρούσας έρευνας έγκειται στον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται και αναγνωρίζεται η κληρονομιά, καθώς συχνά ο ορισμός της γίνεται από εκείνους που βρίσκονται εκτός του πολιτισμού που αντιπροσωπεύεται. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο των αξιολογήσεων και της διατήρησης της πολιτιστικής ταυτότητας (υλικής και άυλης), ο στόχος θα πρέπει να είναι η υπέρβαση των συμβατικών πολιτιστικών συνεπειών των προτύπων βιωσιμότητας, και μάλλον η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο το παράδειγμα της βιώσιμης ανάπτυξης της κληρονομιάς μπορεί να συμπεριληφθεί στις τρέχουσες μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση

της ταυτότητας της πόλης. Αυτό διαπιστώνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση που το πρωταρχικό κίνητρο είναι η ενίσχυση της οικονομικής αξίας, η προώθηση της εμπορευματοποίησης μιας ταυτότητας, και η πρόκληση μιας διαδικασίας αλλαγής του ορισμού της κληρονομιάς – ζητήματα που επεξεργάζεται για παράδειγμα η Laurajane Smith σχετικά με την ύπαρξη και τη φύση ενός Δυτικού και ευρωκεντρικού εξουσιοδοτημένου λόγου πολιτιστικής αξίας και τον σχετικό περιορισμό στην κατανόηση της κληρονομιάς ως πρωταρχικό υλικό.²³

Η έρευνα διερευνά τη σημασία της διατήρησης της συνολικής ταυτότητας κτιρίων από μέσα προς τα έξω, ενώ δημιουργεί συνδέσεις με τον τρόπο ερμηνείας της ταυτότητας, του πνεύματος ενός τόπου και του νοήματος μιας σημειολογικής και συντακτικής ερμηνείας. Περαιτέρω, προτείνει την αξιολόγηση της τοποθεσίας ενός τόπου, της δομής της σύνθεσής του, της ταυτότητας, και του προσανατολισμού του. Η εργασία εφαρμόζει την έννοια της ανάλυσης ιδιοφυών τόπων μέσω της αθηναϊκής γειτονιάς, αναζητώντας τη βαθύτερη σημειολογική σημασία μεμονωμένων κτιρίων για να επαναπροσδιορίσει το γλωσσικό τοπίο, την πολιτιστική εμπειρία των κατοίκων, τις συμβολικές λειτουργίες των τόπων, τις εκφράσεις ταυτότητας, και τη συντακτική λογική οργάνωσης.

Συνολικά, ο σημειολογικός αντίκτυπος των αλλαγών στην ανάπτυξη της αθηναϊκής γειτονιάς μετά την πτώση της δικτατορίας ήταν πολύπλοκος και εκτεταμένος. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται αποσπασματικά και στο παράδειγμα της γειτονιάς Ψυρρή και της 'αποκρυστάλλωσής' της, όπου αστικά ερεθίσματα αντικατοπτρίζουν πολιτιστικές και κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στην περιοχή μεταξύ 1974 και 2004, ενδεικτικές της μεταβατικής κατάστασης, όπου ζητήματα εξουσίας, ελέγχου, ταυτότητας και πολιτιστικής κληρονομιάς συνέβαλαν στη διαμόρφωση του νοήματος και της σημασίας της περιοχής.

Η σημασία της έρευνας αυτής κυμαίνεται σε 3 επίπεδα. Πρώτα έρχεται ο θεωρητικός προσδιορισμός που σχετίζεται με μια συγκεκριμένη περίοδο. Αυτό εξάγει ίσως πολλαπλές έννοιες σε σχέση με τη διατήρηση μιας εννοιολογικής συνέχειας στη γειτονιά. Η δεύτερη συμβολή είναι η επίδειξη μιας μεθοδολογικής προσέγγισης στην ανάλυση της ταυτότητας μιας γειτονιάς μέσω σύλληψης στοιχείων αρχιτεκτονικής σημασίας και μέσω οπτικής και επεξηγηματικής προσέγγισης. Αυτή η μέθοδος επιδιώκει να σκιαγραφήσει τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν την ταυτότητα ενός τόπου, προσφέροντας μια βιογραφική και περιγραφική επεξεργασία. Η τρίτη συνεισφορά είναι στην παραγωγή ενός μεθοδολογικού πλαισίου για τη μελλοντική εφαρμογή προγραμμάτων ανάπτυξης ή επανάχρησης, τονίζοντας τα βασικά σημειολογικά χαρακτηριστικά και πτυχές ταυτότητας ενός τόπου, με σκοπό να γίνουν βάση αναφοράς για περαιτέρω συνθετικές και σχεδιαστικές προσεγγίσεις.

Βιβλιογραφία

Αλεξανδρή, Γεωργία. «Εξευγενισμός» (gentrification) στις γειτονιές του αθηναϊκού κέντρου." Athens Social Atlas (2015), <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/εξευγενισμός-gentrification>

Backhaus, Peter. Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo. Bristol: Multilingual Matters, 2007.

Choay, Françoise. "Urbanism in Question." In *The City and the Sign; An Introduction to Urban Semiotics*, edited by Mark Gottdiener and Alexandros Ph Lagopoulos, 241-258. New York, NY: Columbia University Press, 1986.

De Saussure, Ferdinand. *Writings in General Linguistics*. Oxford, MA: Oxford University Press, 2006.

Eco, Umberto. "Function and Sign: Semiotics of Architecture." In *The City and the Sign; An Introduction to Urban Semiotics*, edited by Mark Gottdiener and Alexandros Ph Lagopoulos, 55-86. New York, NY: Columbia University Press, 1986.

Φεσσά-Εμμανουήλ, Ελένη. "Η Αθήνα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία." *Αρχιτεκτονικές Ματιές* (Ιανουάριος 2010), <http://www.greekarchitects.gr/αρχιτεκτονικες-ματιες>

Forsyth, Michael. *Structures and Construction in Historic Building Conservation*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2014.

Καιροφύλας, Γιάννης. *Η ιστορία της συνοικίας του Ψυρρή*. Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότης, 2000.

Kassimis, Christos. "Immigration to Greece: Historical and sociopolitical perspectives." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35, no. 3 (2009): 421-438.

King, Robert. "Athens: A city of extremes." In *A companion to Greek studies*, edited by Carlos Williams, 453-462. London, UK: Arnold, 1991.

Μαρούγκας, Κωνσταντίνος. "Δυναμική εξέλιξη των χρήσεων γης και του πληθυσμού στη συνοικία του Ψυρρή." Athens Social Atlas (2020), <http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/η-συνοικία-του-ψυρρή/>

Μυλωνάς, Παύλος. "Ιστορική και Αισθητική Σημασία του Κλασικισμού." *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες*, 10 Νοεμβρίου, 1996: 16-18.

Ostwald, Michael J. "The Mathematics of Spatial Configuration: Revisiting, Revising and Critiquing Justified Plan Graph Theory." *Nexus Network Journal* 13, no. 2: 445-470.

Oxford Dictionaries. *Concise Oxford English Dictionary*. Oxford: OUP Oxford, 2011.

Paddison, Ronan. *Handbook of Urban Studies*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2001.

Panahi, Siamak, Samani, Nazanin B. and Kia, Anoosha. "A Semantic Approach to Urban Graffiti from Semiotics Viewpoint." *International Journal of Architecture and Urban Development* 6, no. 1 (2015): 85-94.

Sassen, Saskia. "Notes on the Incorporation of Third World Women into Wage-Labor Through Immigration and Off-Shore Production." *The International Migration Review* 18, no. 4 (1984): 1144-1167.

Sassen, Saskia. *The Mobility of Labor and Capital*. New York, NY: Cambridge University Press, 1988.

Sassen, Saskia. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.

Shohamy, Elana, Ben-Rafael, Eliezer and Barni, Monica. *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, 2010.

Σκουρμπουρδή, Αρτεμης. Ψυρρή – Η Γειτονιά των Ηρώων. Από το αφανές πόλισμα ως την εξέγερση του '21 και την εποχή μας. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2021.

Smith, Laurajane. *Uses of Heritage*. New York, NY and London, UK: Routledge, 2007.

Theodossopoulos, Dimitris. *Structural Design in Building Conservation*. New York, NY and London, UK: Routledge, 2012.

Τριάντης, Λουκάς. "Το θεσμικό πλαίσιο του χωρικού σχεδιασμού για το Κέντρο της Αθήνας: Οψεις του στρατηγικού και του κανονιστικού σχεδιασμού." *Athens Social Atlas* (2017), <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/χωρικός-σχεδιασμός/>

Tsiamaras, Kostas. "Greek immigration policy and its impacts: 1990-1997." *International Migration Review* 32, no. 4 (1998): 1079-1095.

Αναφορές

- 1 Peter Backhaus, *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo* (Bristol: Multilingual Matters, 2007), 4.
- 2 Ferdinand de Saussure, *Writings in General Linguistics* (Oxford, MA: Oxford University Press, 2006), 159, 185, 188.
- 3 Umberto Eco, "Function and Sign: Semiotics of Architecture," in *The City and the Sign; An Introduction to Urban Semiotics*, edited by Mark Gottdiener and Alexandros Ph Lagopoulos. (New York, NY: Columbia University Press, 1986), 54-59.
- 4 Elana Shohamy, Eliezer Ben-Rafael and Monica Barni, *Linguistic Landscape in the City* (Bristol: Multilingual Matters, 2010), 201.
- 5 Γεωργία Αλεξανδρή. "«Εξευγενισμός» (gentrification) στις γειτονιές του αθηναϊκού κέντρου," *Athens Social Atlas* (2015), <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/εξευγενισμός-gentrification>
- 6 Saskia Sassen, "Notes on the Incorporation of Third World Women into Wage-Labor Through Immigration and Off-Shore Production," *The International Migration Review* 18, no. 4 (1984): 1144-1167. Saskia Sassen, *The Mobility of Labor and Capital* (New York, NY: Cambridge University Press, 1988). Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991).
- 7 Ronan Paddison, *Handbook of Urban Studies* (Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2001), 165.
- 8 Christos Kassimis, "Immigration to Greece: Historical and sociopolitical perspectives," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35, no. 3 (2009): 380.
- 9 Kostas Tsiamaras, "Greek immigration policy and its impacts: 1990-1997," *International Migration Review* 32, no. 4 (2000): 1083.
- 10 Robert King, "Athens: A city of extremes," in *A companion to Greek studies*, edited by Carlos Williams. (London, UK: Arnold, 1991), 453-462.
- 11 Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ. "Η Αθήνα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Πολεοδομική μεταμόρφωση & αρχιτεκτονική δημιουργία," *Αρχιτεκτονικές Ματιές* (Ιανουάριος 2010), <http://www.greekarchitects.gr/αρχιτεκτονικές-ματιές>
- 12 Siamak Panahi, Nazanin B. Samani and Anoosha Kia, "A Semantic Approach to Urban Graffiti

- from Semiotics Viewpoint," *International Journal of Architecture and Urban Development* 6, no. 1 (2015): 85.
- 13 Κωνσταντίνος Μαρούγκας. "Δυναμική εξέλιξη των χρήσεων γης και του πληθυσμού στη συνοικία του Ψυρρή," *Athens Social Atlas* (2020), <http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/η-συνοικία-του-ψυρρή/>
- 14 Γιάννης Καιροφύλας, *Η ιστορία της συνοικίας του Ψυρρή* (Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότης, 2000).
- 15 Αρτεμης Σκουρμπουρδή, *Ψυρρή – Η Γειτονιά των Ηρώων. Από το αφανές πόλισμα ως την εξέγερση του '21 και την εποχή μας* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2021).
- 16 Oxford Dictionaries, *Concise Oxford English Dictionary* (Oxford: OUP Oxford, 2011), 594.
- 17 Michael J. Ostwald, "The Mathematics of Spatial Configuration: Revisiting, Revising and Critiquing Justified Plan Graph Theory," *Nexus Network Journal* 13, no. 2: 447.
- 18 Παύλος Μυλωνάς, "Ιστορική και Αισθητική Σημασία του Κλασικισμού." *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες*, 10 Νοεμβρίου, 1996: 16-18.
- 19 Michael Forsyth, *Structures and Construction in Historic Building Conservation* (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2014), 142.
- 20 Dimitris Theodossopoulos, *Structural Design in Building Conservation* (New York, NY and London, UK: Routledge, 2012), 65.
- 21 Λουκάς Τριάντης. "Το θεσμικό πλαίσιο του χωρικού σχεδιασμού για το Κέντρο της Αθήνας: Οψεις του στρατηγικού και του κανονιστικού σχεδιασμού," *Athens Social Atlas* (2017), <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/χωρικός-σχεδιασμός/>
- 22 Françoise Choay, "Urbanism in Question," in *The City and the Sign; An Introduction to Urban Semiotics*, edited by Mark Gottdiener and Alexandros Ph Lagopoulos. (New York, NY: Columbia University Press, 1986), 242.
- 23 Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (New York, NY and London, UK: Routledge, 2007), 42.

Μαύρα Λάζαρη

Αρχιτέκτων Μηχανικός, ΥΔ ΕΜΠ

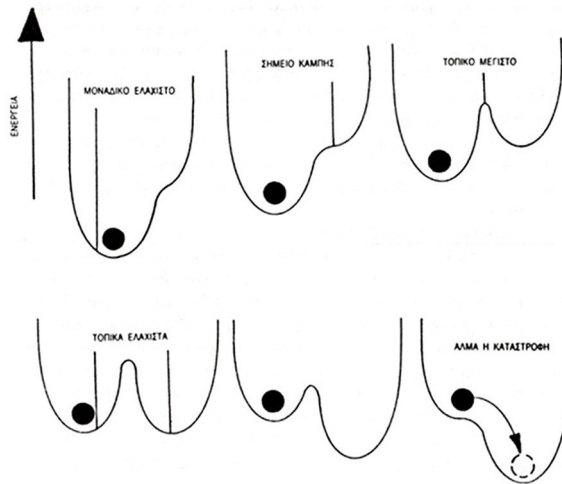
Τα «κατώφλια» των Αθηνών, ως στιγμές μετάβασης.

Η μελέτη αυτή σκοπό έχει να αναδείξει μικρότερες ή μεγαλύτερες συσσωρεύσεις παραγόντων στην πόλη των Αθηνών, οι οποίες οδήγησαν σε ποιοτικά άλματα (σχεδιαστικά, νομικά ή χωρικά), εν είδει «καταστροφών» με την έννοια που αποδίδει ο μαθηματικός και φιλόσοφος René Thom στη θεωρία του.

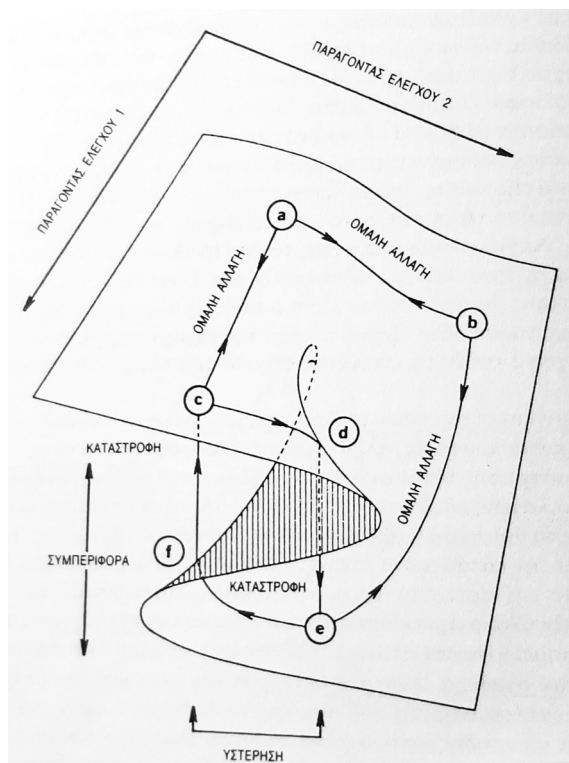
Η έννοια της καταστροφής, σύμφωνα με την θεωρία του Thom, δεν περιορίζεται στη φθορά και την ανατροπή ενός συστήματος, αλλά εισάγει την έννοια της ξαφνικής μετάβασης από από μια σταθερή κατάσταση ισορροπίας σε μια άλλη.¹ Ο Thom θα ονομάσει καταστροφή το απότομο αυτό άλμα που επιτρέπει στο σύστημα να υφίσταται με άλλη μορφή, όταν κανονικά θα όφειλε να πάψει να υπάρχει.² Εισάγει έτσι διάσταση του ελιγμού επιβίωσης στην έννοια της καταστροφής.

Το δε σημείο εκείνο όπου θα λάβει χώρα η απότομη αλλαγή, ονομάζεται κατώφλι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι τόσο στην ελληνική, όσο και στην αγγλική γλώσσα η λέξη κατώφλι/ threshold χρησιμοποιείται ταυτόχρονα ως στοιχείο αρχιτεκτονικό και ως ορολογία της θεωρίας καταστροφών.

Το απότομο άλμα, η ασυνεχής μετάβαση, προϋποθέτει δυνάμεις που θα ωθήσουν ένα σύστημα από την μια κατάσταση στην άλλη.³ Η συσσωρευτική διαδικασία δυνάμεων δύναται να προετοιμάσει περιοδικά απότομες αλλαγές. Ωστόσο η απλή συσσώρευση χωρικών τάσεων και γεγονότων δεν αρκεί. Πρέπει η διαφορά ενέργειας που θα προκύψει από τις ανταγωνιστικές δυνάμεις να είναι τέτοια ώστε να οδηγήσει το σύστημα στην απότομη αλλαγή, όπου θα βρει τη νέα θέση ισορροπίας του. Στην εικόνα 1. αποδίδεται η καταστροφή ως άλμα σε νέα θέση ισορροπίας, ενώ στην εικόνα 2. βλέπουμε μια τρισδιάστατη αναπαράσταση καταστροφής σε σύστημα που η συμπεριφορά του εξαρτάται από δύο παράγοντες ελέγχου (καταστροφή τύπου αιχμής). Οι εικόνες αποτελούν διαγράμματα από την ελληνική έκδοση του βιβλίου των Woodcock και Davis.

Εικ. 1. Η καταστροφή ως ξαφνική αλλαγή ενέργειας. Πηγή: Alexander Woodcock και Davis Monte, Σχήμα 3. Μια απλή καταστροφή: Ξαφνική αλλαγή δυνατής ενέργειας, Θεωρία των Καταστροφών. Μετάφραση Νίκος Ταμπάκης (Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988), 55

Εικ. 2. Συνεχείς και ασυνεχείς αλλαγές ως διαδρομές σε τρισδιάστατο γράφημα. Πηγή: Alexander Woodcock, και Monte Davis, Σχήμα 8. Συνεχείς και ασυνεχείς αλλαγές ως διαδρομές πάνω σε γράφημα της καταστροφής τύπου αιχμής, Θεωρία των Καταστροφών. Μετάφραση Νίκος Ταμπάκης (Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988), 66

Υπό την οπτική της θεωρίας αυτής, η εισήγηση δεν είναι παρά μια απόπειρα ανάδειξης των δυνάμεων που αναπτύσσονται σε ένα χωρικό σύστημα και δύνανται να το οδηγήσουν σε απότομες αλλαγές των σχεδιασμών και των νομοθετημάτων της. Φυσικά δεν αποτελεί εις βάθος έρευνα των επί μέρους παραγόντων, ούτε καταγράφει ποσοτικούς συσχετισμούς.

Η απότομη αλλαγή, εύκολα μπορεί να γίνεται αντιληπτή στη φύση με τις απότομες γεωλογικές μεταβολές. Όπως σημειώνει ο Γάλλος φυσιοδίφης και γεωλόγος του 19ου αιώνα Georges Cuvier,⁴ η εξέλιξη της γης σηματοδοτείται από μια διαδοχή σύντομων περιόδων έντονης αλλαγής, ενώ η κάθε περίοδος αποτελεί σημείο καμπής για την ιστορία.⁵

Αυτού του είδους της ασυνεχούς αλλαγής μπορούμε να δούμε και σε περιπτώσεις έντονων κοινωνικών επαναστάσεων και πολιτικών αλλαγών, όπως για παράδειγμα κατά τους Grant και Woods (2003, 12), τη Γαλλική επανάσταση, σε αντίθεση με την βαθμιαία αλλαγή της Αγγλικής κοινωνίας. Ωστόσο και πάλι, όπως οι ίδιοι σημειώνουν, αυτή η διάσταση μεταξύ βαθμιαίας και απότομης αλλαγής, γκραντουαλισμού και καταστροφισμού αντίστοιχα, αποτελεί μια *τεχνητή μόνο διαφοροποίηση*,⁶ αφού η αργή συσσώρευση ποσοτικών αλλαγών προκαλεί εν τέλει περιοδικά ποιοτικά άλματα.⁷

Αντίστοιχα υπάρχουν απότομες αλλαγές σε άλλα πεδία, όπως η επιστήμη. Στην αρχή της ίδιας δεκαετίας που ο Thom αναπτύσσει τη θεωρία του, εμφανίζεται η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων του Thomas Kuhn (1962). Η «αλλαγή παραδείγματος»,⁸ η μετατόπιση για την οποία μιλάει ο Kuhn εντάσσεται ακριβώς στη λογική του απότομου άλματος της θεωρίας καταστροφών. Η αλλαγή οπτικής ως νοητικό άλμα, εμφανίζεται αδιάκοπα στην φιλοσοφία της Επιστήμης με ποικίλα παραδείγματα. Οι αλλαγές αυτές δεν ήρθαν ως το τέλος της επιστήμης αλλά ως μια διέξοδος σε μια στάσιμη οπτική ή κρίση.

Η έννοια της καταστροφής δεν έχει όμως να κάνει αποκλειστικά με γεωλογικές διαδικασίες και έντονες κοινωνικές αλλαγές. Καταστροφή μπορεί να θεωρηθεί μια πολλή μικρή αλλαγή στον υλικό κόσμο, στον νοητικό, στις ισορροπίες της κοινωνικής συγκρότησης ή στην πιο εσωτερική μας ψυχολογική κατάσταση. Καταστροφή μπορεί να είναι η έννοια μιας λέξης, ή η σύνταξή της σε μια πρόταση στον καθημερινό μας λόγο.⁹ Μια τέτοια γενίκευση της ερμηνείας της καταστροφής συναντάμε στη Θεωρία Καταστροφών του René Thom.

Αντίστοιχα στο χώρο της πόλης και της αρχιτεκτονικής, μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια σειρά από «καταστροφικά κατώφλια» απότομων ασυνεχών αλλαγών. Η πόλη αποτελεί ένα πεδίο εφαρμογής πολλαπλών δυνάμεων, χωρικών, κοινωνικών, πολιτικοοικονομικών. Πρόκειται λοιπόν για ένα χωρικό σύστημα με πολλούς παράγοντες ελέγχου, η ισορροπία του οποίου είναι πάντα δυναμική.

Τα κατώφλια εδώ έχουν την έννοια των κρίσιμων χρονικών στιγμών, όπου επήλθε μια απότομη αλλαγή στην σχεδιαστική οπτική ή πρακτική άσκηση της αρχιτεκτονικής στην Αθήνα, είτε με αρνητικό, είτε με θετικό πρόσημο για την ζωή των κατοίκων της πόλης. Η απότομη αυτή όμως αλλαγή αποτέλεσε μια νέα σταθερότητα. Αντίστοιχα στην πόλη της Αθήνας επιλέγουμε τη έννοια του κατωφλιού ώστε να αναδείξουμε ακριβώς το πολυδιάστατο χωρικό πλέγμα δυνάμεων και τάσεων του συστήματος που προκαλούν την εκάστοτε αλλαγή.

Αλλαγές σχεδιαστικής ή νομικής οπτικής μπορεί να έχουν ως αφορμή φυσικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις που λειτουργούν ως «ελκυστές»¹⁰ σε ένα αστικό δυναμικό που αναζητεί διαρκώς νέες θέσεις ισορροπίας. Αντίστοιχα τα παραδείγματα της εισήγησης ποικίλουν ως προς τις δυνάμεις που τα ορίζουν:

Στην κατηγορία των «φυσικών κατωφλιών», οι σεισμοί της Αθήνας του 1981 (Αλκυονίδες) και 1999 (Πάρνηθα) αποτελούν παραδείγματα απότομης αλλαγής για τον ελληνικό αντισεισμικό σχεδιασμό (προσθήκες άρθρων το 1984 και Ε.Α.Κ. το 2000). Η συσσωρευμένη φυσική ενέργεια ήρθε να συνδυαστεί με μια συσσώρευση οικιστικού σχεδιασμού με αρχές προηγούμενων δεκαετιών, η οποία δεν ήταν προετοιμασμένη για ένα τέτοιο μέγεθος σεισμού.

Ο σεισμός στις 7 Σεπτεμβρίου του 1999, από το ρήγμα της Πάρνηθας (επίκεντρο 18 χιλιόμετρα βόρεια της πόλης των Αθηνών), έντασης 5,9 βαθμών της κλίμακας Ρίχτερ, και διάρκειας 15 δευτερολέπτων, θεωρείται ο καταστροφικότερος σεισμός που χτύπησε την πόλη της Αθήνας τα τελευταία 50 χρόνια. 143 νεκροί, περίπου 800 τραυματίες. Συνολικά 40 κτίρια κατέρρευσαν, ενώ σε ελέγχους που ορίστηκαν από το ΥΠΕΧΩΔΕ, 13.000 κτίρια χαρακτηρίστηκαν «κόκκινα» και 62.000 «κίτρινα».¹¹ 101 καταυλισμοί στήθηκαν καθώς 70.000 άνθρωποι έμειναν άστεγοι.¹² Οι επικοινωνίες κατέρρευσαν, οι υποδομές επλήγησαν σοβαρά. Οι ζημιές αποτιμήθηκαν σε περίπου 3 δισ. δολάρια ΗΠΑ.

Η δικαστική δικαίωση των θυμάτων δυστυχώς δεν ήρθε απρόσκοπτα, πολλά αδικήματα παραγράφηκαν, ενώ χρηματικές αποζημιώσεις βρήκαν ποικίλα εμπόδια. Δεν μπορούμε να μιλάμε λοιπόν για κάποιο κατώφλι κοινωνικής δικαιοσύνης. Ωστόσο, ο αριθμός των νεκρών και η αστοχία ενός τόσο μεγάλου αριθμού υποδομών οδήγησαν στην άμεση ανάγκη ανανέωσης και προσαρμογής του στατικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Αν διαβάσουμε στην ιστοσελίδα του Ο.Α.Σ.Π.(Οργανισμός Αντισεισμικού Σχεδιασμού και Προστασίας) την ιστορική εξέλιξη των νομικών κειμένων του οργανισμού, παρατηρούμε μια χρονική αλληλουχία που ακολουθεί, τρόπο τινά, μεγάλους σεισμούς στον ελληνικό χώρο:

«Ο πρώτος Ελληνικός Αντισεισμικός Κανονισμός στην Ελλάδα συντάχθηκε

και άρχισε να ισχύει το 1959. Το 1984 συμπληρώθηκε με πρόσθετα άρθρα, η αποκλειστική εφαρμογή των οποίων άρχισε το 1985. Το 1995 τέθηκε σε αποκλειστική εφαρμογή ο Ν.Ε.Α.Κ. (Νέος Ελληνικός Αντισεισμικός Κανονισμός), ενώ από το 2001 ισχύει ο Ε.Α.Κ. – 2000 (Ελληνικός Αντισεισμικός Κανονισμός - 2000). Από τότε μέχρι σήμερα, στο αρχικό κείμενο του Ε.Α.Κ. - 2000 έχουν γίνει τροποποιήσεις, συμπληρώσεις και διευκρινήσεις που κρίθηκαν αναγκαίες.»¹³

Ο πρώτος αντισεισμικός κανονισμός ακολούθησε τον μεγάλο σεισμό της Κεφαλονιάς το 1953, το 1984 πρόσθετα άρθρα ακολούθησαν τους ισχυρούς σεισμούς της Θεσσαλονίκης το 1978 και των Αλκουνίδων το 1981. Ο σεισμός του Αιγίου το 1995 και αυτός της Αθήνας το 1999 οδήγησαν στον Ε.Α.Κ.-2000.

Όπως αναφέρει στην έκθεσή του ο καθηγητής Ευθύμης Λέκκας (2001, 298), η έλλειψη ιστορικών αναφορών για ισχυρούς σεισμούς και το γεγονός ότι πολλά αρχαία μνημεία εξακολουθούσαν να υπάρχουν, είχαν δημιουργήσει την εικόνα μιας ασφαλούς σεισμικά πόλης. Ωστόσο, τόσο στην Αττική όσο και σε άλλες περιοχές της χώρας, κάθε ένας από τους ισχυρούς σεισμούς ενεργοποιούσε και εξανάγκαζε μια νομική αλλαγή για τον αντισεισμικό κανονισμό. Μιλάμε λοιπόν για απότομες νομικές αλλαγές εξαναγκαζόμενες από ένα φυσικό και κοινωνικό δυναμικό.

Αντίστοιχη φυσική δοκιμασία για την πόλη της Αθήνας ήταν και ο φονικός καύσωνας του 1987, ο οποίος ήρθε να αναδείξει το πρόβλημα ενός συσσωρευμένου αντιενεργειακού σχεδιασμού. Παρόλο που οι νεκροί ήταν δεκαπλάσιοι του σεισμού,¹⁴ δυστυχώς δεν υπήρξε κάποιο αντίστοιχο «κατώφλι» νομοθέτησης σχεδιαστικών αρχών. Αντίθετα Η μαζική εγκατάσταση και χρήση κλιματιστικών υποκατέστησε την ανάγκη για καθαρά σχεδιαστικά μέτρα.

Στην πολιτική ζωή της χώρας, σημαντικό «κατώφλι» αποτέλεσε η πολιτική αλλαγή του 1981. Μια συσσωρευμένη ενέργεια από πολιτική καταπίεση και ανελευθερία προηγούμενων δεκαετιών, οδήγησε σε ένα ποιοτικό κοινωνικό άλμα που εξασφάλιζε μια νέα οπτική νομοθέτησης. Φυσικά οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις δεν ήταν οι μόνες. Ταυτόχρονα υπήρχαν και οικονομικές. Όπως διαβάζουμε στο βιβλίο του Γεώργιου Σαρηγιάννη, Αθήνα 1830-2000¹⁵: *Η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται στην πολεοδομική παρέμβαση από την καθαρή πλέον στροφή από την «ρυθμισμό του χώρου» στην «οικονομική διαχείρισή» του.*

Από αυτή την άποψη λοιπόν, έχουμε ήδη πριν τη δεκαετία του '80 ένα πολεοδομικό κατώφλι, τον νόμο Ν.947/79, τον οποίο ο Σαρηγιάννης χαρακτηρίζει ως νόμο διαχείρισης της αστικής γης. Και συνεχίζει: *Ο χώρος αποτελούσε βέβαια πάντα εμπόρευμα αλλά με ηπιότερες καταστάσεις, όμως μετά το '80 όπου η οικονομία της αγοράς αποτελεί πλέον την βάση για κάθε πράξη του κράτους. Η εμπορική αντιμετώπιση του χώρου ήταν πια κυρίαρχο στοιχείο της πολεοδομικής πολιτικής και αυτό πέρασε σε δύο φάσεις.*

Ωστόσο, η πρώτη φάση αυτής της διαχείρισης ήταν η «σοσιαλιστική» μορφή, και αυτό εκφράστηκε στην πρώτη περίοδο των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ οι οποίες άσκησαν εξουσία από το 1981 μέχρι το 1985(...).

Το 1981 τοποθετείται υπουργός του ΥΠΕΧΩΔΕ ο αρχιτέκτονας Αντώνης Τρίτσης, ο οποίος με τον νόμο Ν.1337/83 προσπάθησε να βελτιώσει τον νόμο Ν.947 του 1979, σε φιλολαϊκότερη βάση (κλιμακωτή εισφορά σε γη, υψηλότερη φορολόγηση σε μεγαλύτερες περιουσίες κ.ά.).¹⁶ Επίσης επί υπουργείας του εκπονείται Νόμος για το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας. Ο Ν 1515/85 δημοσιεύεται ωστόσο μετά την αποπομπή του. Πρόκειται για το πρώτο ουσιαστικά οργανωμένο ρυθμιστικό σχέδιο της Αθήνας και κύριο χαρακτηριστικό της δομής του είναι ότι αποτελείτο από πάρα πολλά μικρά τοπικά κέντρα. (Ο νόμος αυτός σύμφωνα με τον Σαρηγιάννη¹⁷ είναι από νομικής πλευράς σε πολλά σημεία αποτελεσματικότερος προηγούμενων. Ωστόσο δεν απέφυγε και αυτός τις γενικολογίες και τις αντιφάσεις.

Τόσο ο νόμος του 1983, όσο και του 1985 αποτέλεσαν επίσης νέα πλαίσια για «δημοκρατική συμμετοχή» και διαβούλευση(ΦΕΚ 33/ Α/14-3-1983, Άρθρο 3, παρ.2.). Ωστόσο και οι δύο νόμοι, μετά την αποπομπή του Τρίτση, υπέστησαν διαδοχικές τροποποιήσεις κάτω από πιέσεις επενδυτών, κατασκευαστών και της μεγάλης ιδιοκτησίας.¹⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο ίδιος νόμος που είδαμε πριν, ο 1337/83 είναι ο μόνος νόμος περί αυθαιρέτων που δεν κρίθηκε αντισυνταγματικός από το συμβούλιο της επικρατείας. Εδώ ακριβώς περνάμε στο τελευταίο παράδειγμα της εισήγησης, όπου γίνεται καλύτερα κατανοητή η σχέση των ανταγωνιστικών δυνάμεων στο πεδίο της πόλης. Οι χωρικές πιέσεις από πολίτες που παρανομούν στον πολεοδομικό ιστό, έρχονται να συναντηθούν με τις πιέσεις των πολιτών προς τις λειτουργίες της εξουσίας που ζητούν απαλλαγή από πρόστιμα ή άλλες συνέπειες, με τις πολιτικές δυνάμεις που κινούνται για ψηφοθηρικούς λόγους αλλά και τις δυνάμεις που ασκούν οι κρατικοί μηχανισμοί και στοχεύουν σε εισπρακτικές ευκαιρίες. Υπό αυτό το πλαίσιο η πολιτεία επιχείρησε επανηλημμένα να νομοθετήσει τη διαχείριση των χωρικών παρανομιών. Οι «Συνταγματικώς ανεκτές» παρανομίες αποτελούν έναν νέο όρο στην πολεοδομική κατάσταση της χώρας.

Μια αναδρομή στις απόπειρες της πολιτείας για να διαχειριστεί την αυθαιρεσία είναι αποκαλυπτική. Ο πρώτος νόμος Ν 720/ 1977 επιχειρεί να εξαιρέσει από την κατεδάφιση κάθε αυθαίρετη κατασκευή, χωρίς παράγοντες αξιολόγησης, ως προς το μέγεθος, το είδος, τις επιπτώσεις κτλ. Το 1980 (απόφαση 1876/1980) το Συμβούλιο της Επικρατείας τον κρίνει αντισυνταγματικό. Το 1983 ο Ν1317 ο νόμος που αναφέραμε, επιχειρεί να διακρίνει μεταξύ παλαιών και νέων και να αναστείλει την κατεδάφιση για τις πριν του 1983 αυθαιρεσίες.¹⁹

Στη συνέχεια εκ νέου το 2002 με τον νόμο 3044 η πολιτεία επιχειρεί και πάλι νόμο περί αυθαιρέτων. Κρίθηκε επίσης αντισυνταγματικός από το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο το 2009 και 2010 με δύο αποφάσεις (3500/09, 3921/10). Και ο επόμενος νόμος 4014/11 κηρύσσεται αντισυνταγματικός (απόφαση 3341/13 ΣτΕ), ωστόσο το υπουργείο Περιβάλλοντος επιλέγει και πάλι να δημιουργήσει έναν νέο νόμο (Ν4178/13) για την «τακτοποίηση» των αυθαιρέτων προσπαθώντας να παρακάμψει το αιτιολογικό του Συμβουλίου Επικρατείας. Ακολουθεί ο Ν. 4495/2017 ενώ μέχρι και σήμερα (Νοέμβριος 2022) συνεχίζουν να κατατίθενται τροπολογίες για την αναστολή κατεδαφίσεων κτισμάτων σε αιγιαλούς, παραλίες και όχθες ποταμών.

Ενα χαρακτηριστικό παράδειγμα κτιριακών αυθαιρεσιών αποτελεί η παρανομία των ημιυπαίθριων χώρων. Η τάση για παράδειγμα, από κατασκευαστές και ιδιοκτήτες να «κλείνουν» τους ημιυπαίθριους χώρους στις νεόδμητες πολυκατοικίες των δύο τελευταίων δεκαετιών, οδήγησε σε μια σχεδιαστική ασφυξία, μια εσωτερική και εξωτερική οικιστική παραμόρφωση και έναν ακρωτηριασμό βασικών αρχιτεκτονικών ποιοτήτων. Αν και πρόκειται για μικρές επεμβάσεις, το σύνολό τους δημιουργεί σε πολεοδομική κλίμακα ένα εκτεταμένο οικιστικό φαινόμενο. Η συσσώρευση του χαοτικού αυτού «παράνομου» σμήνους οδήγησε στην πολιτική ανάγκη διαχείρισης με πολιτικές αποφάσεις και νόμους «ταχτοποιήσεων». Η δυστοπική αυτή χαρτογράφηση θα αποτελέσει ένα κατώφλι στρουθοκαμηλισμού για τη νεότερη νομική ιστορία της χώρας.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, είδαμε πως το δυναμικό μιας πόλης διαμορφώνεται από δυνάμεις συχνά ανταγωνιστικές, εσωτερικές και εξωτερικές του χωρικού συστήματος, στατικές, μορφολογικές, αλλά και κοινωνικό-πολιτισμικές που αναπτύσσονται τόσο στο σύστημα μεμονωμένων κτιρίων, αλλά και ολόκληρης της πόλης. Οι δυνάμεις αυτές μπορούν να λειτουργούν συσσωρευτικά για μεγαλύτερα διαστήματα, χωρίς ωστόσο η διαφορά ενέργειας να είναι πάντα επαρκής ώστε να προκληθεί μια σημαντική αλλαγή στο σύστημα. Όταν η διαφορά ενέργειας είναι τέτοια που μπορεί να οδηγήσει σε απότομη αλλαγή, ονομάζουμε το χωροχρονικό αυτό σημείο του άλματος, κατώφλι της πόλης, ακολουθώντας τη λογική της θεωρίας καταστροφών. Τα εκάστοτε κατώφλια της πόλης προκύπτουν ως νέες ισορροπίες, μέχρι κι αυτές εκ νέου να ανατραπούν και να μετασηματιστούν σε ισορροπίες άλλης μορφής.

Ωστόσο, η απότομη αλλαγή που ορίζεται εδώ, δεν υπονοεί την έννοια της ωρίμανσης, ως μια ιδανική στιγμή αλλαγής, καθώς το δυναμικό που δημιουργείται από μια συσσώρευση παραγόντων και δυνάμεων δεν έχει προδιαγεγραμμένη στόχευση ή επιθυμητό σχεδιασμό. Αντιθέτως αποτελεί την έκβαση μη ελεγχόμενων τάσεων ενός συστήματος. Μια οργανωμένη κοινωνία μπορεί βεβαίως μέσω των επιμέρους επι-

στημών να προβλέψει και να σχεδιάσει τις ανάγκες της, όπως στην περίπτωση της προστασίας των πολιτών της από τις φυσικές καταστροφές. Στην ελληνική πόλη της μεταπολίτευσης όμως, με κυριότερο παράδειγμα την Αθήνα, παρά τις πρωτοβουλίες σχεδιασμού και νομοθέτησης, κατά κύριο λόγο συσσωρευμένοι παράγοντες οδηγούσαν βίαια σε μια εξαναγκασμένη νομοθέτηση και χωροθέτηση, καθώς συχνά οι συνθήκες ξεπερνούσαν τις ανάγκες της πραγματικότητας.

Οι συσσωρεύσεις παραγόντων και δυνάμεων στο σύστημα της πόλης δοκίμασαν επανειλημμένα τα ίδια τα εργαλεία του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, ενώ οι κρίσιμες αλλαγές-κατώφλια ως ελιγμός του συστήματος της πόλης, συχνά αφορούσαν λιγότερο την αρχιτεκτονική ταυτότητα καθαυτή. Ο καύσωνας του 1987 εξανάγκασε τον κτιριακό σχεδιασμό σε μεγαλύτερη συνεργασία με μηχανολογικά μέσα εξαερισμού και λιγότερο σε αναζήτηση καθαρά σχεδιαστικών λύσεων αερισμού και προστασίας από την υπερθέρμανση. Ο σεισμός της πόλης το 1999 οδήγησε σε αναθεώρηση του αντισεισμικού κανονισμού, στην λογική υπολογισμού στατικών φορέων και λιγότερο σε ριζικές αναθεωρήσεις σχεδιαστικών συνθετικών λύσεων. Η μετατροπή του χώρου σε οικονομική μονάδα και η αξία του τετραγωνικού μέτρου εσωτερικού χώρου, ως μονάδα τιμολόγησης της αξίας ενός κτίσματος, λειτούργησαν ανταγωνιστικά με την σύνθεση αρχιτεκτονικών ποιοτήτων στη λαϊκή κατοικία. Το παράδειγμα της κατάργησης του ημιυπαίθριου χώρου στις πολυκατοικίες έρχεται να προστεθεί στην υποβάθμιση του δημόσιου χώρου από το κράτος για λόγους οικονομικής εκμετάλλευσης. Υπό αυτή την έννοια και οι παρεμβάσεις των χρηστών διαφοροποιούνται από τη λαϊκή ανώνυμη αρχιτεκτονική παλαιότερων δεκαετιών, καθώς στόχο αποτελεί η μεγιστοποίηση της χρήσης εσωτερικού χώρου και όχι η σχέση εσωτερικού-εξωτερικού, η κλίμακα και η σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο. Επιπλέον χωρικές ποιότητες αντικειμενοποιούνται οι ίδιες (κήπος, πράσινο, βεράντα) ως προϊόντα πολυτέλειας και πάλι προς πώληση, που για την λαϊκή κατοικία μπορούν να παραλειφθούν.

Η αρχιτεκτονική καλείται συχνά να προσαρμοσθεί και να δώσει προτάσεις σε νέες συνθήκες που προκύπτουν από ασυνεχείς μεταβάσεις-κατώφλια των πόλεων. Στο πλαίσιο αυτό η παρούσα έρευνα θα μπορούσε, σε ένα επόμενο στάδιο, να εμπλουτιστεί με την καταγραφή παραδειγμάτων καθαρά σχεδιαστικών αρχιτεκτονικών αποκρίσεων σε δεδομένα κατώφλια της ιστορίας της πόλης. Αξίζει σε μια τέτοια περίπτωση να μελετηθεί το ερώτημα: «Μπορούν άραγε οι αρχιτεκτονικές δυνάμεις να δημιουργήσουν ένα κατώφλι σχεδιασμού που να λειτουργήσει ως ελιγμός επιβίωσης έναντι των εγκλωβισμών της»;

Αναφορές

- 1 Alexander Woodcock και Monte Davis, *Θεωρία των Καταστροφών* (Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988), 54.
- 2 René Thom, *Μαθηματικά Πρότυπα Μορφογένεσης* (Αθήνα: Εκδοσεις Γ.Α. Πνευματικού, 1985), 115. Ορισμός από την ελληνική έκδοση του *Modèles Mathématiques de la Morphogenèse*. Επίσης πρβλ. την έννοια του ελιγμού και στο σημείωμα των μεταφραστών, Πνευματικού και Δεληβογιατζή.
- 3 Οι δυνάμεις που επενεργούν σε ένα σύστημα συνοψίζονται στην έννοια του δυναμικού. Το κάθε σύστημα τείνει να ισορροπήσει προς το σημείο ελάχιστου δυναμικού. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δυναμικό και την διαφορά ενέργειας σε ένα σύστημα πρβλ. Alexander Woodcock και Monte Davis, *Θεωρία των Καταστροφών*. (Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988), 50-51
- 4 Georges Cuvier, *Discours sur les révolutions du Globe* (Paris: Berche et Tralin Éditeurs, 1881)
- 5 Ted Grant και Alan Woods, *Reason in Revolt: Dialectical Philosophy and Modern Science* (New York: Algora Publishing, 2003), 2:12
- 6 Στο ίδιο, 13
- 7 Στο ίδιο, 13. Η βαθμιαία αλλαγή διακόπτεται, έως ότου επιτευχθεί μια νέα ισορροπία, σε ένα υψηλότερο όμως επίπεδο από πριν. Πρόκειται για την κομβική γραμμή μέτρησης του Hegel (απόδοση του nodal line of measurement στο αγγλικό κείμενο), στο μοντέλο του οποίου αντιστοιχούν και οι διεργασίες των γεωλογικών μεταβολών. Για περισσότερες πληροφορίες πρβλ. Georg.W.F. Hegel, *The Science of Logic*. Translated and Edited by Di Giovanni, G. (New York, Cambridge University Press, 2010), 318-325.
- 8 Thomas S. Kuhn, *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* (Παλαιό Φάληρο: Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, 1981), 137
- 9 «Ασυνέχεια και ποιοτική αλλαγή συμβαίνουν παντού στη σκέψη, τη γλώσσα και την αντίληψη.» Woodcock και Davis. *Θεωρία των Καταστροφών*, 26-27
- 10 Ο όρος του ελκυστή/ attractor χρησιμοποιείται ως ένα σύνολο καταστάσεων προς τις οποίες ένα δυναμικό σύστημα τείνει να εξελίσσεται, για μια μεγάλη ποικιλία αρχικών συνθηκών του συστήματος. "Attractor", Wikipedia, Last modified February 17 2023, <https://en.wikipedia.org/wiki/Attractor>
- 11 Anaxagoras Elenas, "Athens Earthquake of 7 September 1999: Intensity Measures and Observed Damages", *ISET Journal of Earthquake Technology, Technical Note*, i 40, no.1 (2003): 77.
- 12 Ο ακριβής αριθμός ποικίλει σε έρευνες και σχετικά δημοσιεύματα, από 700 μέχρι 7000 τραυματισμένους και 50.000 μέχρι 100.000 άστεγους. Σχετικά ηλεκτρονικά δημοσιεύματα δύο δεκαετίες μετά: Λιάλιος Γιώργος, "Σεισμός 7/9/1999: Τα 15 δευτερόλεπτα που «πάγωσαν» τον χρόνο", *Η Καθημερινή*, 7 Σεπτεμβρίου 2019 και TheTocTeam, "Σαν σήμερα - Σεισμός 1999: 23 χρόνια από το φονικό χτύπημα του Εγκέλαδου στην Αθήνα", *TheToc*, 7 Σεπτεμβρίου 2022
- 13 ΟΑΣΠ, *Ελληνικός Αντισεισμικός Κανονισμός*, [<https://www.oasp.gr/node/8>]
- 14 Andreas Matzarakis και Helmut Mayer, "The Extreme Heat Wave in Athens in July 1987 from the point of view of Human Biometeorology", *Atmospheric Environment* 25B, no.2 (1999): 203-211
- 15 Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, *Αθήνα: 1830-2000. Εξέλιξη-Πολοδομία-Μεταφορές*. (Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, 2000), 258
- 16 Στο ίδιο, 258

- 17 Στο ίδιο, 261
- 18 Στο ίδιο, 258-261
- 19 Πρβλ. σχετικά άρθρα: "Αντισυνταγματικός ο πρώτος νόμος για τα αυθαίρετα", Η Καθημερινή, 27 Σεπτεμβρίου 2013

Ντόρα Θεοδωροπούλου

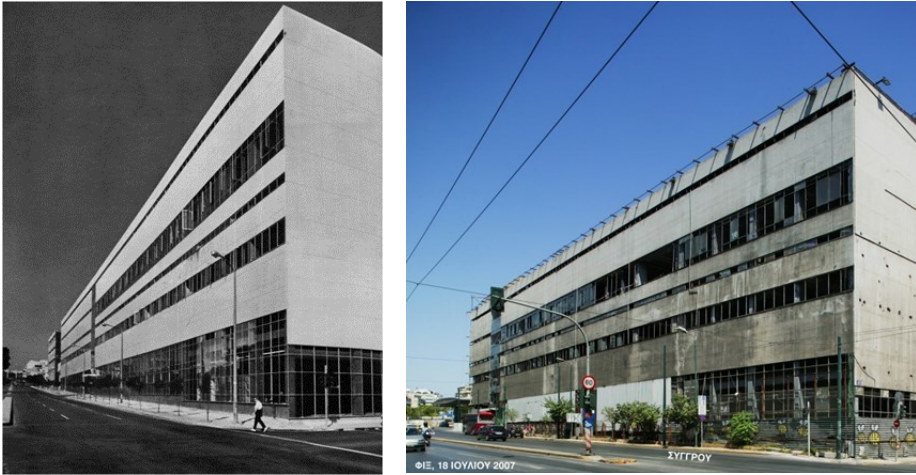
Δρ. Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

ΥΠΟΘΕΣΗ FIX¹. Μία ιστορία Ακρωτηριασμού.

«Στις 31/01/95 ο υπουργός ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.² ανακοινώνει σε συνέντευξη τύπου τις επεμβάσεις στο κτίριο FIX, δηλαδή την κατεδάφιση 108 μέτρων από τα 198 μέτρα μήκους του κτιρίου για τις ανάγκες της «Αττικό Μετρό», την ανακατασκευή 50 μέτρων του κατεδαφισμένου, μετά την αποπεράτωση των εργασιών κατασκευής του σταθμού και την στέγαση στο χώρο αυτό του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης και Μουσείου Φυσικής και Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς Αττικής.»³

Η περίπτωση του εργοστασίου Fix είναι μία ιδιαίτερη περίπτωση μερικής κατεδάφισης, ενός σημαντικού κτιρίου του Μοντέρνου κινήματος, στο κέντρο της Αθήνας. Ενός τοπόσημου, αναγνωρισμένου διεθνώς. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που αξιολογικά κτίρια του μοντερνισμού έχουν εγκαταλειφθεί και καταστραφεί. Μέσα από το συγκεκριμένο παράδειγμα τονίζεται η ανάγκη θεσμικής προστασίας αυτών των κτιρίων.

Στο κείμενο αναδεικνύεται, το απροστάτευτο κομμάτι της Μοντέρνας αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Παρά την συνθήκη της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς το 1985, την ύπαρξη του Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων ήδη από το 1963, του Ελληνικού ΔΟ.ΣΟ.ΜΟ.ΜΟ από το 1990 και του Ελληνικού ΤΙΣΣΙΗ από το 1992, δεν μπόρεσε να προστατευτεί ένα μοναδικό δείγμα μοντέρνας βιομηχανικής κληρονομιάς. Αναδεικνύεται ο αγώνας των αρχιτεκτόνων για την διάσωση του κτιρίου και η στάση της διοίκησης απέναντι σε αυτόν τον αγώνα. Ενας ακρωτηριασμός πραγματοποιήθηκε παρά τις έντονες αντιδράσεις της Ομάδας Πρωτοβουλίας,⁴ του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, των καθηγητών και φοιτητών της Σχολής Αρχιτεκτόνων μηχανικών ΕΜΠ, του Τεχνικού επιμελητηρίου, των Ευρωπαίων αρχιτεκτόνων. Ο λόγος της Αρχιτεκτονικής αναπτύσσεται απέναντι στον λόγο της Πολιτείας.

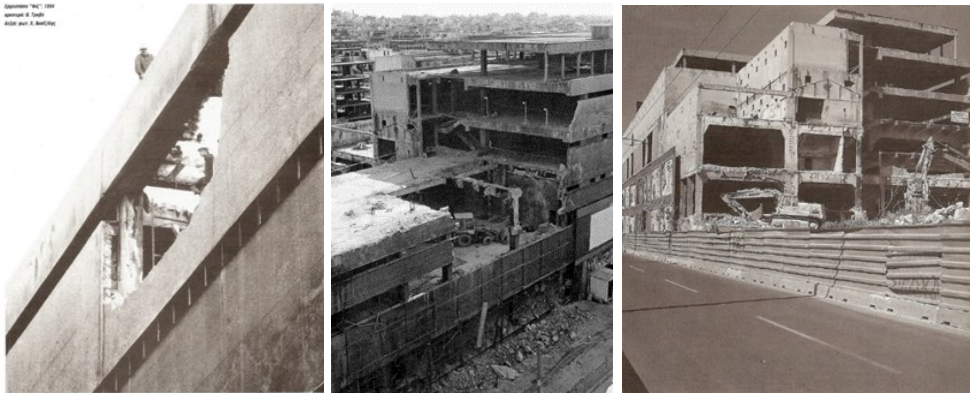

Εικ.1 Αριστερά Εργοστάσιο Fix δεκαετία 1960, δεξιά κτίριο FIX 2007 Πηγές: περιοδικό Αρχιτεκτονική, τχ.41, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 1963 και αρχείο ΒΙΟΤΕΡ, αντίστοιχα.

Το κτίριο FIX ως μνημείο του μοντέρνου κινήματος, είναι ένα μόνο κομμάτι της ιστορίας του. Το εργοστάσιο Ζυθοποιίας FIX ως μνημείο βιομηχανικής κληρονομιάς είναι μία ιστορία πάνω από εκατόν είκοσι χρόνων και βρισκόταν από το 1893, στην τότε οδό Φαλήρου, στο ίδιο σημείο που σήμερα είναι το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης. Από το 1893 έως το 1957 έγιναν πολλές μετατροπές στο αρχικό κέλυφος του εργοστασίου, τις οποίες αναλάμβαναν γνωστοί αρχιτέκτονες της εκάστοτε περιόδου. Δυνατή και κομβική στιγμή στην ιστορία του κτιρίου είναι ο εκσυγχρονισμός του, από τον Τάκη Χ. Ζενέτο και τον Μαργαρίτη Χ. Αποστολίδη.

Κοιτώντας κανείς το κτίριο το 2007-2008⁵ και συγκρίνοντας το, αυτόματα (εικ.1), νιώθει θλίψη και σοκ για την εγκατάλειψη. Αν και ήταν γνωστό ότι το κτίριο είχε μείνει μισό, στη συνείδηση υπήρχε ως ολόκληρο. Το FIX του Τάκη Ζενέτου ήταν έντονα χαραγμένο στη συλλογική μνήμη των αρχιτεκτόνων και όχι μόνο. Είναι χαρακτηριστικό μίας έντονης απώλειας, η σε βάθος χρόνου συνειδητοποίηση της.

ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΣΜΟΣ

Εικ.2 Φωτογραφίες εργοστασίου FIX κατά την περίοδο της κατεδάφισης το 1995. Πηγές:1η,3η φωτ. Χ. Λουιζίδη, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ, περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, περίοδος Α, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995. 2η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ, τεύχος 14-15, Σεπτέμβριος 2014.

Το 1977 το εργοστάσιο Fix στην λεωφόρο Συγγρού σταματάει την λειτουργία του και πολλά από τα μηχανήματα μεταφέρονται στην Πέτρου Ράλλη, ενώ ένα χρόνο αργότερα μεταφέρεται και το τμήμα χυμών και φαγητών. Το κτίριο από το 1978 επομένως έχει εγκαταλειφθεί και για πολλά χρόνια βρίσκεται σε καθεστώς εγκατάλειψης, ενώ το 1983 αλλάζει και ιδιοκτησιακό καθεστώς. Μαζί με όλα τα ακίνητα της εταιρείας ΦΙΞ περνάει στην δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας.

Το 1995 αποτελεί, μία τομή στην ιστορία στο κτιρίου μεταφορικά και κυριολεκτικά. Το κτίριο Fix, κινδυνεύει από μερική κατεδάφιση. Το κτίριο περιήλθε με αναγκαστική απαλλοτρίωση για λόγους δημόσιας ωφέλειας στην ιδιοκτησία της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ, το 1994 από την Εθνική Τράπεζα. Η απαλλοτρίωση ολοκληρώνεται στις 10/11/1994 στην τιμή των 1.920.000.000 δρχ., μία εξαιρετική τιμή για ένα προνομίωχο ακίνητο-οικόπεδο στο κέντρο της Αθήνας. Τα χρήματα δόθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τις ανάγκες του μετρό. Το κτίριο του Τάκη Ζενέτου ίσως αποτελούσε ένα εμπόδιο σε αυτήν την διαδικασία. Το θέμα είναι πως το ίδιο το κράτος, νομιμοποιεί μιας τέτοιας κλίμακας καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η ιστορία του κτιρίου Fix είναι μία ιστορία συνεχόμενου μετασχηματισμού, από την αρχή της δημιουργίας του. Οι μετασχηματισμοί γίνονταν κατόπιν σχεδιασμού, με σκοπό την ανάπτυξη της εταιρείας ΦΙΞ και του κεντρικού εργοστασίου της, στην λεωφόρο Συγγρού 53. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε μίας άλλης τάξης μετασχηματισμό. Εναν βίαιο ακρωτηριασμό, χωρίς λογική, ο οποίος ολοκληρώνεται μέσα σε λίγους μήνες. Η κατεδάφιση κατά τα λεγόμενα και τους ισχυρισμούς του Υπουργείου ΠΕΧΩΔΕ ήταν απαραίτητη για να στεγαστεί το εργοτάξιο του σταθμού

Μετρό, Συγγρού-Φιξ. Ο ισχυρισμός αυτός καταρρίπτεται από τα επιχειρήματα και τις μελέτες γνωστών αρχιτεκτόνων, όπως αυτή του Παντελή Νικολακόπουλου με κυκλοφοριακές ρυθμίσεις⁶ που έλυναν το θέμα χωρίς να είναι απαραίτητο να γκρεμιστεί το κτίριο.

Το μηχάνημα που ήταν να περάσει από τον σταθμό FIX δεν πέρασε ποτέ γιατί τα εδάφη ήταν σαθρά μια και ένας ποταμός, ο Ιλισός κυλάει κάτω από την Καλλιρόης και ποτίζει το έδαφος. Το μηχάνημα πέρασε από τον σταθμό της Δάφνης. Η Αττικό Μετρό έκανε λάθος.

Μία πολιτιστική κληρονομιά που οφείλουμε να διασφαλίσουμε ως αρχιτέκτονες πριν πάρουν άλλοι αποφάσεις. Το FIX γκρεμίζεται (εικ.2).

Ο ακρωτηριασμός αποτελεί τραύμα στην ιστορία του κτιρίου.

Τι έμεινε; Ο αγώνας των αρχιτεκτόνων. Ο θεωρητικός λόγος που αναπτύχθηκε για το κτίριο.

Και μία υπόσχεση που αιωρείται.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

Το αρχιτεκτονικό έργο δεν τεμαχίζεται

Σε όλη τη διάρκεια των κρατικών διαπραγματεύσεων υπήρχε ο αντίλογος των αρχιτεκτόνων. Ο αγώνας και οι κινητοποιήσεις των αρχιτεκτόνων καθώς και των καθηγητών και φοιτητών για να εμποδίζουν τη κατεδάφιση, ήταν δυναμικές και δεν περιορίζονταν μόνο σε σημαντικές ακτιβιστικές δράσεις αλλά και σε οργανωμένη αλληλογραφία με ξένα πανεπιστήμια και σημαντικούς αρχιτέκτονες, ώστε να συγκεντρωθούν κείμενα και υπογραφές για την διακοπή της κατεδάφισης.

Δημοσιεύονται κείμενα τόσο από αρχιτέκτονες όσο και από δημοσιογράφους, δίνονται συνεντεύξεις⁷ στην τηλεόραση και υποστηρίζεται θερμά η διατήρηση του σπουδαίου αυτού κτιρίου. Άρθρα αρχιτεκτόνων, καθηγητών και φοιτητών, δημοσιογράφων, δημόσιων προσώπων ενώνονται κάτω από την ίδια ιδέα: Το αρχιτεκτονικό έργο δεν τεμαχίζεται.

Δημοσιεύματα-Επιστολές

Εικ.3 Δημοσιεύματα στις εφημερίδες τον Φεβρουάριο του 1995. Πηγές: Αρχεία εφημερίδων Καθημερινή, Αυγή, Ελεύθερος Τύπος.

Μέσα από τα δημοσιεύματα (εικ.3) και από τα έγγραφα φορέων ξετυλίγεται το χρονικό της Υπόθεσης FIX, που εμφανίζει την αντιπαράθεση μεταξύ αρχιτεκτόνων και πολιτείας, την αντιπαράθεση σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και μεταξύ των Υπουργείων Πολιτισμού και Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. Συγχρόνως αναπτύσσεται ένας δημόσιος λόγος για την Μοντέρνα αρχιτεκτονική και τη σημασία της διατήρησής της.

Το περιοδικό ANTI στο τεύχος 572, Παρασκευή 3 Μαρτίου 1995, έκανε ένα αφιέρωμα στην Υπόθεση FIX με τρία άρθρα.⁹ Ο ΣΑΔΑΣ εκδίδει το πρώτο τεύχος του περιοδικού ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, με αφιέρωμα στην υπόθεση "Φιξ".¹⁰

Το χρονικό της κατεδάφισης και του αγώνα διάσωσης

17/03/93: Εκδίδεται κοινή υπουργική απόφαση των υπουργών ΠΕΧΩΔΕ και Οικονομικών που κηρύσσει απαλλοτριωτέα την έκταση.

08/09/93: Ο υπουργός ΠΕΧΩΔΕ (Α. Καραμανλής) δίνει σύμφωνη γνώμη για την κατεδάφιση.

30/12/93: Απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών που προσδιορίζει το ύψος της αποζημίωσης για την απαλλοτρίωση του οικοπέδου σε 1.600 εκατ. Δρχ. και 320 εκατ. για τα υφιστάμενα κτίσματα.

27/01/95: Εργασίες κατεδάφισης στο εσωτερικό του κτιρίου.

31/1/1995 Ο υπουργός ΥΠΕΧΩΔΕ Κώστας Λαλιώτης παρουσιάζει προτάσεις για το κτίριο FIX.¹¹

31/01/95: Ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων ζητά να σταματήσουν οι εργασίες κατεδάφισης και αρνείται να συνεργήσει στην δημιουργία μουσείου αρχιτεκτονικής σε ένα «βιασμένο κτίριο». 02/02/95: Αυτεπάγγελτο σήμα του ΙΓ΄ Αστ. Τμήματος προς το Πολεοδομικό Γραφείο του Δ. Αθηναίων για τις αυθαίρετες συνεχιζόμενες εργασίες και απάντηση περί αναρμοδιότητας του Π. Γ. Αθηνών.

4 καθηγητές¹² της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ κάνουν καταγγελία προς το ΙΓ Αστυνομικό Τμήμα Αθηνών. Σύμφωνα με την καταγγελία έχουν ξεκινήσει εργασίες κατεδάφισης συγκεκριμένου τμήματος του πρώην εργοστασίου FIX. Επισημαίνουν:

α) δεν έχει εκδοθεί η κατά νόμου άδεια κατεδάφισης

β) Εκκρεμεί στο Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, η διαδικασία χαρακτηρισμού του κτιρίου ως διατηρητέου

γ) πρόκειται για έργο σημαντικότατο της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής του αρχιτέκτονα Τάκη Ζενέτου, το οποίο έχει συγκεντρώσει το ελληνικό και διεθνές ενδιαφέρον, και φυσικά ζητούν την άμεση διακοπή εργασιών.

03/02/95 «Ο κ. Λαλιώτης σπεύδει (κατόπιν εορτής) και εκδίδει στις 3 Φεβρουαρίου αυτοπροσώπως την υπ' αριθ. 13701/3-2-95 Άδεια κατεδάφισης.

Ως προς το νομότυπο της κατεδάφισης το πρώτο ερώτημα: Μπορεί ο κάθε κύριος Λαλιώτης (με βάση το Ν.1995/91, που ορίζει ότι οι οικοδομικές άδειες για τα έργα του ΜΕΤΡΟ εκτελούνται, όχι από την Πολεοδομία αλλά από το ΥΠΕΧΩΔΕ) να σαρώνει με τις μπουλντόζες του ακόμα και κτίρια προοριζόμενα να κηρυχθούν διατηρητέα;»¹³

06/02/95: Επείγον σήμα της Α΄ Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ προς τις αρμόδιες Υπηρεσίες (μεταξύ αυτών και το ΥΠΕΧΩΔΕ και το ΙΓ΄ Αστ. Τμήμα) για άμεση διακοπή των εργασιών μέχρι τη γνωμοδότηση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ. Συνέχιση των εργασιών κατεδάφισης του κτιρίου χωρίς καμιά διακοπή έως τις 02/03/95

07/02/95: Το ΔΣ του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ζητά να σταματήσουν οι εργασίες και να μελετηθεί ο σταθμός με τρόπο που να μη θίγει τη συνολική αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου.

08/02/95: Η Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων διοργανώνουν κοινή συνέντευξη Τύπου στην Αίθουσα Τελετών του ΕΜΠ, με θέμα: «Η διάσωση του πρώην εργοστασίου Φιξ στη Λ. Συγγρού, έργο του αρχιτέκτονα Τάκη Ζενέτου».

Η Μαρία Δαμανάκη επικεφαλής της κίνησης «Πολίτες της Αθήνας, κάνει εισήγηση στο Δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας τονίζοντας ότι πρέπει να σταματήσουν άμεσα οι εργασίες κατεδάφισης του κτιρίου ΦΙΞ το οποίο αποτελεί «μοναδικό στην Ελλάδα

δείγμα μοντέρνας βιομηχανικής, γνωστό σε όλη την Ευρώπη». Η στάση του Δημάρχου τότε Αβραμόπουλου ήταν αποκαλυπτική θεωρώντας μη άξιο συζήτησης το θέμα, ενώ τάχθηκε καθαρά υπέρ του ΥΠΕΧΩΔΕ στηρίζοντας ανοιχτά την απόφαση για την κατεδάφιση του κτιρίου.

09/02/95 Συγκέντρωση αρχιτεκτόνων και φοιτητών στο εργοστάσιο «Φιξ», με στόχο τη διακοπή της κατεδάφισης.

«Το ΦΙΞ ΘΥΣΙΑΣΑΝ ΣΤΟΝ ΜΕΤΡΟΠΟΝΤΙΚΑ»¹⁴

13/02/95: Το ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Μνημείων και Τοποθεσιών (ICOMOS) ζητά να σταματήσει η κατεδάφιση και να αποκατασταθεί το κτίριο.

15/02/95 Φωνή διαμαρτυρίας και από την Ασπασία Ζενέτου σε επιστολή της προς το ΣΑΔΑΣ «Ξεκινώντας από την υπερήφανη σκέψη ενός ανθρώπου για την ιστορία και το περιβάλλον ζητώ να προβείτε στις αναγκαίες ενέργειες για την προστασία του κτιρίου που επί χρόνια κακοποιήθηκε! Οφείλουμε να σκεφτόμαστε πριν καταστρέψουμε το παλιό και το σύγχρονο. Εχουμε την υποχρέωση να το κάνουμε. Ας κρατήσουμε την κληρονομιά ανέπαφη, σεβόμενοι το έργο των γενεών.»¹⁵

17/02/95 «Οχι» στην κατεδάφιση από 27 επώνυμους πολίτες των γραμμάτων και των τεχνών.

19/02/95 «Τις δύο τελευταίες εβδομάδες τα λίγα μέλη μιας ιδιόμορφης απ' ότι φαίνεται μειονότητας, κινητοποιημένα ίσως από τις σήμερα πλέον ανεπιθύμητες και εξοβελιστές δυνάμεις κάποιας ευαισθησίας, λίγης γνώσης και απλής λογικής, προσπαθούν να αναλάβουν τον άχαρο ρόλο της υπεράσπισης αυτονόητων επιχειρημάτων, πάνω στη σκηνή ενός άριστα (;) σκηνοθετημένου θεάτρου, μπροστά σε ένα κοινό που εμποδίζεται να αντιληφθεί τα διαδραματιζόμενα».¹⁶

«Τα παράλογα και τα συμφέροντα για να επιβληθούν αντιστρέφουν την πραγματικότητα. [...] Εναπόκειται πια στους πολίτες να κατανοήσουν ότι μόνο με την δική τους ευεργετική στάση, δίνοντας έστω μάχη χαρακωμάτων, θα σταθεί δυνατό να διασωθεί κάτι από την αρχιτεκτονική κληρονομιά και από τους ελεύθερους χώρους των πόλεων.»¹⁷

Γίνεται προσπάθεια από αρχιτέκτονες μέσα από δημοσιεύματα να κινητοποιήσουν τους πολίτες. Μέσα στα χρόνια που μεσολάβησαν από την απομάκρυνση του εργοστασίου FIX το 1977 από την λεωφόρο Συγγρού 53, η πολιτική της εγκατάλειψης, δεν βοηθούσε ώστε να αντιληφθεί η κοινή γνώμη την δύναμη του συγκεκριμένου κτιρίου και την αρχιτεκτονική του ποιότητα.

21/02/95 Ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών (ΣΑΔΑΣ) σε επιστολή του προς το Υπουργείο Πολιτισμού Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων επισημαίνει: «Το θέμα κήρυξης του κτιρίου διατηρητέου έχει εισαχθεί στο

Συμβούλιο Νεώτερων μνημείων από τον Σεπτέμβριο του 1994 αλλά έκτοτε υπάρχει διαρκής κωλυσιεργία και το Συμβούλιο δεν έχει συνεδριάσει.»¹⁸

22/02/95 Συνέντευξη Τύπου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ με ενημέρωση από τους Π. Νικολακόπουλο, Α.Ρόκα, Ν. Μπελλαβίλα, Α.Καραγεώργου και εκπροσώπους φοιτητών της Αρχιτεκτονικής.

23/02/95: Κατάληψη του Υπουργείου Πολιτισμού από 200 περίπου φοιτητές και διδάσκοντες του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, ώστε να επισπευστεί η παραπομπή του θέματος στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων.

24-25/02/95: Συναντήσεις της Ομάδας Πρωτοβουλίας με τον υπουργό ΠΕΧΩΔΕ κ. Κ. Λαλιώτη.

Αντίθετος ο Υπουργός Πολιτισμού Θάνος Μικρούτσικος στην Κατεδάφιση του FIX.¹⁹

27/02/95: Συγκέντρωση αρχιτεκτόνων και φοιτητών στο εργοστάσιο FIX, με στόχο τη διακοπή της κατεδάφισης. Ενώ ο Κώστας Λαλιώτης δίνει υποσχέσεις στους φοιτητές ότι θα σταματήσει η κατεδάφιση, οι εργασίες δεν σταματάνε.²⁰

28/02/95 Το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας στέλνει επιστολή στον Υπουργό Κώστα Λαλιώτη και ζητάει την άμεση διακοπή της κατεδάφισης.

02/03/95: Παράσταση στη συνεδρία του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων εκπροσώπων από τους διδάσκοντες και τους φοιτητές του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, ΣΑΔΑΣ, ICOMOS, TICCIH για την αποτροπή της κατεδάφισης.

02/03/95: Το κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων ομόφωνα κηρύσσει το κτίριο ιστορικό διατηρητέο μνημείο και κατά πλειοψηφία εγκρίνει τις επεμβάσεις της «Αττικό Μετρό» (κατεδάφιση δηλ. 50% του κτιρίου) και επανακατασκευή του μετά την αποπεράτωση των εργασιών κατασκευής του Μετρό.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ ΦΙΞ

Μπροστά στην επικείμενη καταστροφή, αναπτύχθηκε²¹ ένας διεθνής αρχιτεκτονικός λόγος, για το εργοστάσιο FIX και τον Τάκη Ζενέτο. Κάτι που ίσως δεν θα είχε συμβεί, αν το κτίριο δεν κινδύνευε. Ενας επιστημονικός λόγος που συγχρόνως είχε και καταγγελλικό χαρακτήρα, εξαιτίας της περίπτωσης και του κατεπείγοντος.

«Εβδομήντα επιστολές από αναγνωρισμένους διεθνώς αρχιτέκτονες, Συλλογους αρχιτεκτόνων, Σχολές αρχιτεκτονικής και πανεπιστημιακά ινστιτούτα, έφεραν στην επιφάνεια τη χαμένη τιμή του αρχιτεκτονικού έργου ως δημιουργήματος, ως κτιρίου-συμβόλου σε μια πόλη, ως πολιτισμικής πράξης.»²²

Στην επιστολή του αρχιτέκτονα, κριτικού και ιστορικού, Kenneth Frampton,

στις 7 Μαρτίου 1995, προς τον πρωθυπουργό της Ελλάδας, αναφέρεται μεταξύ άλλων «Με διεθνή πρότυπα, αυτό είναι ένα από τα τελειότερα βιομηχανικά κτίρια που έχουν κτιστεί αυτόν τον αιώνα όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Αποτελεί ένα από τα τελειότερα έργα του «δασκάλου» αρχιτέκτονα Τάκη Ζενέτου, του οποίου και τα άλλα έργα απειλούνται με καταστροφή λόγω κακής συντήρησης. Θεωρώ τον Ζενέτο ως έναν από τους τρεις Έλληνες αρχιτέκτονες που δραστηριοποιήθηκαν στην περίοδο της σύγχρονης Ελληνικής «Αναγέννησης», από το 1952 ως το 1965· οι άλλοι δύο είναι ο Αρης Κωνσταντινίδης και ο Δημήτρης Πικιώνης. Κατά την άποψη μου, η Ελλάδα και η Αθήνα δεν αντέχουν να χάσουν ούτε ένα έργο από αυτούς τους διακεκριμένους αρχιτέκτονες. Εχω την γνώμη ότι η κατεδάφιση αυτού του ιστορικά σημαντικού έργου δεν θα ήταν τίποτα λιγότερο από καταστροφική.»²³ Ενώ στην επιστολή του αρχιτέκτονα, πολεοδόμου, Alberto Sartoris, στις 28 Φεβρουαρίου 1995, προς τον υπουργό ΠΕΧΩΔΕ αναφέρεται «Υπογραμμίζω, επίσης, ότι το εργοστάσιο της ζυθοποιίας «Φιξ» αποτελεί ένα από τα σπάνια εξέχοντα υπαρκτά παραδείγματα που καταγράφουν αυτή την περίοδο και συνεπώς η πόλη της Αθήνας έχει καθήκον να το συντηρήσει. Κύριε Υπουργέ, σας ευχαριστώ και σας ζητώ να με συγχωρέσετε γι' αυτό το διάβημα, που μου φάνηκε αναγκαίο για την τιμή του ελληνικού πνεύματος.»²⁴ Στην επιστολή του ο Andreas Gottlieb Hempel, στις 8 Φεβρουαρίου 1995 αναφέρει «Το κτίριο της πρώην ζυθοποιίας "Φιξ" είναι σε όλη την Ευρώπη μοναδικό παράδειγμα μοντέρνας βιομηχανικής αρχιτεκτονικής στο κέντρο μιας μεγάλης πόλης και παράδειγμα υποδειγματικού σχεδιασμού. Οπως πολλά από τα έργα του Τάκη Ζενέτου, ενός από τους σημαντικότερους μοντέρνους αρχιτέκτονες της Ελλάδας, αυτό το κτίριο έχει επαινεθεί και δημοσιευτεί διεθνώς. Θα πρέπει να καταστεί σαφές στην κοινή γνώμη ότι το ΥΠΕΧΩΔΕ και η κρατική εταιρεία ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ είναι υπεύθυνοι για την κατεδάφιση αυτού του μνημείου της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.»²⁵

Ο ευρωβουλευτής του Συν Μ. Παπαγιαννάκης φέρνει με ψήφισμα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το θέμα της διάσωσης του Φιξ, ζητώντας την παρέμβαση της ΕΕ. Η απάντηση της Επιτροπής Πολιτισμού σχετικά με την διάσωση της Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, μεταξύ άλλων αναφέρει: «Η επιτροπή υπενθυμίζει τον επικουρικό χαρακτήρα της κοινοτικής δράσης στον πολιτιστικό τομέα και τον κυρίαρχο ρόλο τον οποίο διαδραματίζει το κράτος μέλος στον τομέα αυτόν. Κατά συνέπεια, η προστασία της Πολιτιστικής κληρονομιάς και η τήρηση των διεθνών συνθηκών, της σύμβασης της Γρανάδας, αποτελούν αρμοδιότητα των εθνικών αρχών.»²⁶

ΓΙΑ ΤΟ ΓΚΡΕΜΙΣΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ

Εικ.4 Προσωπικό κολάζ που παρουσιάζει το τμήμα του εναπομείναντος FIX ,το υπόγειο εξαώροφο γκαράζ και τον ισόγειο σταθμό μετεπιβίβασης στη θέση του κατεδαφισμένου. Πηγές : Σχέδια από την Αττικό Μετρό

Για το γκρεμισμένο τμήμα του κτιρίου (εικ.4) ο Αθως Δάλλας διηγείται,²⁷ κά-ποια χρόνια αργότερα :

Α.Δ.: Δεν χρησιμοποιήθηκε ως εργοτάξιο το γκρεμισμένο, το σημείο που γκρεμίστη-κε.

Ν.Θ.: Ούτε καν;

Α.Δ.: Οχι, το εργοτάξιο έμεινε στην Δάφνη. Ο σχεδιασμός ήταν για το FIX. Ο μετροπό-ντικας, ξεκινώντας από τον σταθμό Λαρίσης, έβγαζε τα χώματα...έπρεπε να βγει και να μετεγκατασταθεί στο FIX. Δεν τα κατάφερε να βγει στο FIX.

Ν.Θ.: Γιατί γκρεμίστηκε τότε;

Α.Δ.: Γκρεμίστηκε με αυτήν την σκέψη. Με αυτό το σκεπτικό. Ο λόγος που δεν έγινε ήταν ότι, καθώς ερχόταν από τον Σταθμό Λαρίσης και έφτασε πριν τους Στύλους του Ολυμπίου Διός, εκεί αρχίσαμε να έχουμε προβλήματα με τις καταπτώσεις. Αρχισαν να μπαίνουν μέσα στις κοίτες του ποταμού που είναι στην Συγγρού και, μόλις πέρασε το FIX, εκεί κόλλησε. Δεν μπορούσε να περάσει. Τα εδάφη ήταν τόσο σαθρά στην πε-ριοχή, που αυτό το μηχάνημα δεν μπορούσε να προχωρήσει. Ηθελε σταθερό χώμα. Ενα τρυπάνι πιο εύκολα μπορεί να ανοίξει μία τρύπα σε μάρμαρο, παρά σε ένα σαθρό σοβά. Ετσι, αγοράσαμε άλλο μηχάνημα αλλά συγχρόνως εγκαταλείφθηκε και η ιδέα να είναι εκεί το εργοτάξιο.

Ν.Θ.: Και παρόλα αυτά γκρεμίστηκε;

Α.Δ.: Είχε γκρεμιστεί ήδη. Πριν κολλήσει το μηχάνημα, είχε γκρεμιστεί το FIX.

ΤΟ FIX ΔΙΔΑΣΚΕΙ

Προστασία πολιτιστικής κληρονομιάς.

Το κτίριο FIX δεν είχε καμία νομική κάλυψη ως προς την διατήρηση του, με αποτέλεσμα όλα τα σενάρια να είναι πιθανά, ακόμα και το απίθανο σενάριο της μερικής κατεδάφισης του.

Αν δεν κατοχυρώσεις νομικά τα κτίρια που αποτελούν δείγμα πολιτιστικής κληρονομιάς δεν μπορείς να τα διασφαλίσεις.

Ο Ζενέτος και το κτίριο FIX ενέπνευσε και ένωσε τους αρχιτέκτονες σε έναν μοναδικό αγώνα διάσωσης. Ο χρόνος αντίδρασης ήταν πολύ περιορισμένος και οι κινήσεις ήταν απανωτές. Ο αγώνας ήταν άνισος όχι γιατί η διοίκηση ήταν πιο δυνατή αλλά επειδή είχε την εξουσία. Δεν μπορεί να υπάρχει τόση εξουσία στο ΥΠΕΧΩΔΕ και στην Αττικό Μετρό όταν αναφερόμαστε σε κτίρια, πλατείες, σύνολα που αφορούν την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου μας.

«Το ζητούμενο για επεμβάσεις τέτοιας εμβέλειας στην πόλη είναι η συναίνεση των φορέων και η ενημέρωση του κοινού. [...] Ο χαρακτηρισμός του ως διατηρητέου μνημείου, μετά την τμηματική κατεδάφιση, από το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων αποτελεί γρίφο προς εξιχνίαση.[...] Αν θέλουμε να παραμείνει στη θέση του και μετά τα όσα διαπράχθηκαν, ν' αποκατασταθεί το κτίριο "ΦΙΞ", είναι γιατί αποτελεί ένα μοναδικό, ίσως το μοναδικό «δοχείο» για τη ζωή αυτής της πόλης, έστω κι αν είναι «στοιχειωμένο». [...] Ας χρεωθούν την οικονομική ζημιά όσοι είναι υπεύθυνοι για τα λάθη που έγιναν μέχρι τώρα τουτέστιν, η Αττικό Μετρό και το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ. Αυτό σημαίνει υπεύθυνη πολιτική και πολιτειακή θέση.»²⁸

«Νομίζουμε ότι η υπόθεση του εργοστασίου Φιξ, όσο επώδυνη και αν ήταν, οφείλει έστω και τώρα να πείσει και τους πιο δύσπιστους για την αναγκαιότητα άμεσης χάραξης μιας πολιτικής προστασίας της σύγχρονης αρχιτεκτονικής στον τόπο μας. Είναι το ελάχιστο χρέος που οφείλουμε σε εκείνους που μόχθησαν για τη δημιουργία της.»²⁹

«Το κτίριο αυτό ανήκει σε όλους μας!»³⁰

Υπάρχει ένα ιστορικό τραύμα.

Είναι η ιστορία ενός μεγάλου αρχιτέκτονα ο οποίος κάποια στιγμή βάζει τέλος στη ζωή του.

Είναι το κτίριο που κόπηκε στην μέση.

Είναι η αρχιτεκτονική κοινότητα η οποία αν και έδωσε μεγάλο αγώνα για να εμποδίσει τον ακρωτηριασμό, δεν ακούστηκε από την πολιτεία.

Και ένα τραύμα όταν είναι μεγάλο θέλει συλλογικότητα, κοινότητα για να ε-

πουλωθεί.

Η επούλωση του τραύματος ίσως είναι πιο κοντά από όσο φανταζόμαστε.

Ας διεκδικήσουμε τώρα τα αυτονόητα.

Υπάρχει ανάγκη για συγγνώμη και τήρηση της υπόσχεσης.³¹

Μία Συγγνώμη ως πολιτική πράξη που αναγνωρίζει την ευθύνη του λάθους.

Η κατεδάφιση των 108 μέτρων έγινε, η ανακατασκευή όμως των 50 μέτρων του κατεδαφισμένου κτιρίου δεν έγινε ποτέ. Δεν το πίστευε κανείς ότι θα γινόταν και αρχιτεκτονικά και επιστημονικά θα ήταν τουλάχιστον περίεργο να γκρεμίσεις ένα κτίριο και να το ξαναχτίσεις ως είχε, σε μία πλέον διαφορετική εποχή με άλλα υλικά, άλλα δεδομένα και ζητούμενα.

Η Υπόσχεση που έδωσε η ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ και το ΥΠΕΧΩΔΕ μπορεί να πραγματοποιηθεί με έναν διαφορετικό τρόπο. Με μία λύση που τιμώντας την πολιτιστική κληρονομιά του βιομηχανικού κτιρίου FIX και του αρχιτέκτονα Τάκη Ζενέτου, δίνει μία σύνδεση με την Πόλη και το παρελθόν στο σήμερα.

Συμπερασματικά

Εικ. 5 Η διαδρομή του κτιρίου από το 1960 έως σήμερα. Πηγή: Ντόρα Θεοδωροπούλου, ΦΙΞFIX 120+ Χρόνια Αρχιτεκτονική, Τάκης Ζενέτος Μαργαρίτης Αποστολίδης Σημείο τομής στην ιστορία του κτιρίου, Εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2018

Το 1995 αν και είμαστε πάνω από δύο δεκαετίες μετά από την ίδρυση της Εφορίας Νεώτερων Μνημείων(1963) του Υπουργείου Πολιτισμού και κοντά στο τέλος της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης, δεν έχουν λειτουργήσει επαρκώς οι μηχανισμοί αξιολόγησης και δεν έχουν γίνει σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηρισμοί αξιόλογων κτιρίων της νεότερης ιστορίας.

Το κτίριο Fix, ένα κτίριο που συμβολίζει μεταξύ άλλων την δύναμη της βιομηχανίας και της διαφάνειας στην παραγωγή και την εργασία, ένα μοντερνιστικό κτίριο που η οριζοντιότητα του έχει ιδεολογικές δημοκρατικές προεκτάσεις, δεν είχε την

νομοθετική προστασία που άξιζε να έχει, εξαιτίας όλων των χαρακτηριστικών του και της αρχιτεκτονικής του ποιότητας.

Ο αγώνας και οι κινητοποιήσεις των Αρχιτεκτόνων, ο θεωρητικός λόγος και τα κείμενα υποστήριξης από αρχιτέκτονες και θεωρητικούς της ελληνικής και της διεθνούς αρχιτεκτονικής κοινότητας, δεν στάθηκαν ικανά να σταματήσουν την κατεδάφιση ενός σημαντικού μνημείου Μοντέρνας κληρονομιάς. Η ιστορία του κτιρίου Fix (εικ.5) διδάσκει: Αν δεν ορίσεις εγκαίρως τι σημαίνει πολιτιστική κληρονομιά και δεν την προστατέψεις θεσμικά, αν έρθει η ώρα για έναν αγώνα μεταξύ Αρχιτεκτονικής και Πολιτικής, η πόλη δεν θα είναι κερδισμένη. Θα στερηθεί κτίρια και χώρους με ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές ποιότητες στο όνομα του κέρδους, της εύκολης λύσης ή οποιασδήποτε άλλης παραμέτρου που δεν έχουν σχέση με ορθή αξιολόγηση στο τι διατηρούμε και αφήνουμε παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές.

Βιβλιογραφία

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ, περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995

ΑΝΤΙ τεύχος 572, Παρασκευή 3 Μαρτίου 1995

Θεοδωροπούλου, Ντόρα ΦΙΞFIX 120+ Χρόνια Αρχιτεκτονική, Τάκης Χ.Ζενέτος-Μαργαρίτης Χ. Αποστολίδης Σημείο τομής στην Ιστορία του κτιρίου, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2018

Νικολακόπουλος, Παντελής, «Απλές Λύσεις-Ενοχη Σιωπή», περιοδικό ΑΝΤΙ, Μάρτιος 1995, σ. 24-25

Ρόκας, Αργύρης «Μία θρασύτατη καταστροφή της πνευματικής δημιουργίας», Αυγή, 19 Φεβρουαρίου, 1995

Σημαιοφορίδης, Γιώργος, «Η «Υπόθεση ΦΙΞ» και η προστασία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα», ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, σ.34-37

Φιλίνη, Αννα « Τα παράλογα και τα συμφέροντα αντιστρέφουν την πραγματικότητα», Αυγή, 19 Φεβρουαρίου, 1995

Φιλιππίδης, Δημήτρης « Με αφορμή το εργοστάσιο Φιξ», Αρχιτεκτονικά θέματα architecture in Greece 29/1995, σ.12

Χατζηγιαννίδου, Εφη «ΦΙΞ: νέο «όχι» από τους αρχιτέκτονες. Διαμαρτυρία και από τη χήρα Ζενέτου», ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 16 Φεβρουαρίου 1995

Αναφορές

- 1 Ο τίτλος παραπέμπει στο αφιέρωμα, Η υπόθεση «Φιξ» ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ, περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995
- 2 Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων
- 3 ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ, περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, σελ.44

- 4 Από τα βασικά μέλη της ομάδας Πρωτοβουλίας, που δημιουργήθηκε για τον αγώνα διάσωσης του κτιρίου FIX, ήταν οι αρχιτέκτονες: Τάκης Κουμπής, Λουΐζα Μάρθα, Παντελής Νικολακόπουλος, Αργύρης Ρόκας.
- 5 Το 2008 είναι η χρονιά που ξεκίνησα την έρευνα για το διδακτορικό μου «ΦΙΞΙΧ 120+ Χρόνια Αρχιτεκτονική 1893-2016+. Τάκης Χ. Ζενέτος Σημείο Τομής στην Ιστορία του κτιρίου», Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, επιβλ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, 2017
- 6 Παντελής Νικολακόπουλος, «Απλές Λύσεις-Ενοχη Σιωπή», περιοδικό ANTI, Μάρτιος 1995, σ.24
- 7 Εκπομπή Εδώ και Τώρα της Λιάνας Κανέλλη στις 15 Φεβρουαρίου του 1995. Καλεσμένοι στην εκπομπή ήταν ο Αργύρης Ρόκας, αρχιτέκτονας επίκουρος καθηγητής του Ε.Μ.Π, ο Παντελής Νικολακόπουλος, αρχιτέκτονας, ο Βασίλης Γρηγοριάδης, αρχιτέκτονας και πρόεδρος του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, ο Αλέξανδρος Βούλγαρης, αρχιτέκτονας και Γενικός γραμματέας Υ.ΠΕ.Χ.Ω.ΔΕ και εκπρόσωποι από νεολαίες πολιτικών κομμάτων.
- 8 Το χρονικό βασίζεται σε στοιχεία από ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ, περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ τεύχος 1, περίοδος Α, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, και έχει συνδυαστεί με στοιχεία από τον ημερήσιο τύπο της εποχής και με έγγραφα από ΣΑΔΑΣ, ΕΜΠ, ΤΕΕ, ICOMOS και Υπουργείο Πολιτισμού. Το υλικό μου παραχώρησαν ο Παντελής Νικολακόπουλος και ο Αργύρης Ρόκας.
- 9 Άρθρα από : Ομάδα Πρωτοβουλίας, Π. Νικολακόπουλο, Τ. Κουμπή.
- 10 Άρθρα από: Γ. Σημαιοφορίδη, Η.Heynen, Β.Τροβά, Α. Ρόκα, Β. Δωροβίνη, Γ. Λάββα, Α. Προβελέγγιο, Ν. Καλογερά-Δ. Παπαλεξόπουλο.
- 11 Βλ. στην αρχή του άρθρου.
- 12 Αννη Βρυχεία, Βασίλης Γκανιάτσας, Ελένη Μαΐστρου, Αργύρης Ρόκας.
- 13 Ελευθεροτυπία 8 Φεβρουαρίου 1995
- 14 Ν.Αναστασίου, « ΤΟ ΦΙΞ ΘΥΣΙΑΣΑΝ ΣΤΟΝ ΜΕΤΡΟΠΟΝΤΙΚΑ», ΑΔΕΣΜΕΥΤΟΣ, 10 Φεβρουαρίου 1995
- 15 Εφη Χατζηιωαννίδου, «ΦΙΞ: νέο «όχι» από τους αρχιτέκτονες. Διαμαρτυρία και από την χήρα Ζενέτου», ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 16 Φεβρουαρίου 1995
- 16 Αργύρης Ρόκας, «Μία θρασυτάτη καταστροφή της πνευματικής δημιουργίας», Αυγή, 19 Φεβρουαρίου, 1995
- 17 Άννα Φιλίνη, « Τα παράλογα και τα συμφέροντα αντιστρέφουν την πραγματικότητα», Αυγή .19 Φεβρουαρίου, 1995
- 18 Στοιχείο από επίσημο έγγραφο ΣΑΔΑΣ και Αυγή Παρασκευή 24 Φεβρουαρίου 1995
- 19 ΑΥΓΗ, 24 Φεβρουαρίου 1995
- 20 Ελεύθερος Τύπος 28 Φεβρουάριος 1995
- 21 Αντιπροσωπεία καθηγητών της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και αρχιτεκτόνων ενημέρωσαν αρχιτέκτονες και αρχιτεκτονικές σχολές διεθνώς για την κατεδάφιση.
- 22 Βασίλης Γκανιάτσας- Αργύρης Ρόκας, από κείμενο του Πολυτεχνείου εκείνη την περίοδο.
- 23 Kenneth Frampton, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, σ.48
- 24 Alberto Sartoris, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, σ.48
- 25 Andreas Gottlieb Hempel, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/

- Απρίλιος/Μάιος 1995, σ.47
- 26 Επίσημο έγγραφο απάντησης της Επιτροπής με ημερομηνία 13.6.1995
- 27 Απόσπασμα Συνέντευξης με τον Αρχιτέκτονα της Αττικό Μετρό Αθω Δάλλα στις 16/06/2013. Η συνολική συνέντευξη παρατίθενται στο βιβλίο Ντόρα Θεοδωροπούλου ΦΙΞFIX 120+ Χρόνια Αρχιτεκτονική, Τάκης Χ.Ζενέτος-Μαργαρίτης Χ. Αποστολίδης Σημείο τομής στην Ιστορία του κτιρίου, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 2018, σελ. 362
- 28 Γιώργος Σημαιοφορίδης, «Η «Υπόθεση ΦΙΞ» και η προστασία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα», ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 1, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1995, σ.35
- 29 Δημήτρης Φιλιππίδης, « Με αφορμή το εργοστάσιο Φιξ», Αρχιτεκτονικά θέματα architecture in Greece 29/1995,σ.12
- 30 Παντελής Νικολακόπουλος από την εκπομπή Εδώ και Τώρα της Λιάνας Κανέλλη, 15 Φεβρουαρίου 1995.
- 31 Δεν είναι απλή υπόσχεση αυτή που έδωσε η Αττικό Μετρό. Είναι απόφαση που εμφανίζεται μέσα σε επίσημα έγγραφα.

Αναστασία-Αννα Κεχράκου

Αρχιτέκτων Μηχανικός, ΔΠΜΣ ΕΜΠ

Χωρικές Μεταλλαγές στην Περιοχή της Κυψέλης.

Ο Σχεδιασμένος Χώρος, οι Εφημερίδες, η Υπόρρητη Πόλη του Χρήστου Βακαλόπουλου.

Η.: Μέσα μου, έχω ένα συγκεκριμένο σημείο στην Αθήνα, που νομίζω ότι ξεκινάει η Μεταπολίτευση: Η Πατησίων. Είναι αυτό το σημείο σ' αυτή την πόλη η Μεταπολίτευση. Δεν είναι το Σύνταγμα ή η Ομόνοια. Πάει εκεί το βλέμμα μου.

Α'.: Ετσι είναι! Κι εγώ που σήμερα ήρθα πρώτη φορά, αυτό σκέφτηκα περνώντας την Πατησίων: «Α! Εδώ;»¹

Η επιτυχία των ιστοριών του γαλατικού χωριού συνέπεσε με το τέλος των αθηναϊκών συνοικιών, τότε που οι κάτοικοι της Κυψέλης έγιναν κι αυτοί σκλάβοι των Ρωμαίων. [...] Ο Γκοσινύ είναι σαν να γεννήθηκε στην οδό Ζακύνθου, έναν δρόμο που υπάρχει σ' όλες τις συνοικίες των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων, μια σειρά από ξενέρωτα σπίτια που σπάνε λίγο από ένα σινεμά, ένα ζαχαροπλαστείο... Αυτή είναι η επιτυχία του Αστερίξ: περιγράφει τον παράδεισο, που δεν έχει σχέση με το χωριό αλλά με τη γειτονιά.²

Το παρόν κείμενο διερευνά τη γειτονιά της Κυψέλης κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης· περιοχή του ευρύτερου κέντρου της αθηναϊκής μητρόπολης που δομήθηκε σε μεγάλο βαθμό ως αστική γειτονιά, φτάνοντας στην ύστατη ακμή της τη δεκαετία του 1960. Εξετάζεται, λοιπόν, σε μια περίοδο «ύφεσης». Αντικείμενο της μελέτης είναι οι διάφορες αφηγήσεις για την Κυψέλη, σε σχέση με τον χώρο της: θα παρουσιαστούν, έπειτα από αρχειακή έρευνα και με χρονολογική σειρά, οι επιδιώξεις των πολεοδομικών μεταρρυθμίσεων που την αφορούν, οι αφηγήσεις, δηλαδή, των

σχεδιαστών (όπως είναι τα σχέδια πεζοδρόμησης της Φωκίωνος Νέγρη του 1983), ο σχετικός λόγος που εντοπίζεται στον Τύπο (σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής) και ένα πολύ προσωπικό αφήγημα για την Κυψέλη, αυτό του συγγραφέα και κινηματογραφιστή Χρήστου Βακαλόπουλου. Οι αφηγήσεις αυτές παρουσιάζονται με σκοπό τη βαθύτερη κατανόηση της Κυψέλης εντός του «πληθυντικού χαρακτήρα» της έννοιας *Μεταπολίτευση*,³ αφού κάνουμε την παραδοχή ότι η περίοδος αυτή ξεφεύγει των ορίων της τριακονταετίας 1974-2004 και συνεχίζει να επηρεάζει το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό *εδώ και τώρα*.

Δανειζόμαστε τα μεθοδολογικά μας εργαλεία από τον Henri Lefebvre, όπου στο βιβλίο του *La Production de l'espace* του 1974, ορίζει τον χώρο ως μια ιδιαίτερα περίπλοκη κοινωνική κατασκευή που παράγεται στην τομή ηθικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και αρχιτεκτονικών συγκροτήσεων· κάθε κοινωνία -επομένως και κάθε τρόπος παραγωγής, παράγει έναν *δικό της χώρο*.⁴ Η λεγόμενη τριάδα του Lefebvre δίνει ένα εξηγητικό μοντέλο παραγωγής του χώρου και σχηματίζεται από τις αλληλοεπικαλύψεις της *χωρικής πρακτικής* (spatial practice ή espace perçu, ο αντιληπτός χώρος), των *αναπαραστάσεων του χώρου* (representations of space ή espace conçu, ο νοούμενος χώρος) και των *χώρων της αναπαράστασης* (spaces of representation ή espace vécu, ο βιωμένος χώρος). Η *χωρική πρακτική*, δηλαδή ο *πραγματικός χώρος* εξέλιξης της καθημερινής ζωής, ο χώρος κίνησης των υποκειμένων⁵ στην περιοχή της Κυψέλης, συνδιαλλάγεται με τις *αναπαραστάσεις* της που συγκροτούν έναν συμβολικό εννοιολογικό χώρο, αυτόν των επιστημόνων, των σχεδιαστών και των πολεοδόμων.⁶ Η τριάδα συμπληρώνεται από την *Κυψέλη της αναπαράστασης* του Βακαλόπουλου: ένας χώρος κατ' ουσίαν φαντασιακός,⁷ ο βιωμένος χώρος των προσωπικών, υποκειμενικών αφηγήσεων. Αναφερόμαστε, αφενός, στον χώρο των χρηστών της πόλης όπως αυτός βιώνεται καθημερινά, όχι τόσο μέσω των αφηγημάτων που σχετίζονται με τις *αναπαραστάσεις* του, όσο από εικόνες και σύμβολα που είναι εμποτισμένα με πολιτισμικό νόημα, και στον χώρο των καλλιτεχνών (ποιητών, συγγραφέων, εικαστικών, κ.ο.κ.) που αποτυπώνουν τη βιωμένη αστική εμπειρία στα έργα τους, αφετέρου.⁸

Το συγγραφικό έργο του Βακαλόπουλου αντιστοιχεί σε έναν *χώρο της αναπαράστασης* που ανταποκρίνεται στο βίωμα και τις αναμνήσεις του συγγραφέα ως υποκειμένου που πλανάται στην πόλη· αφηγείται την ίδια την πόλη και αυτή του χρωστάει, θα λέγαμε, τη μυθοπλαστική της διάσταση, τη μυθολογική της αναγωγή. Η έρευνα αυτή αξιοποιεί την τριάδα παραγωγής του χώρου του Lefebvre για να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους η Κυψέλη άλλαξε, όπως και ο πληθυσμός της. Ανάμεσα στους *χώρους της αναπαράστασης* του Βακαλόπουλου και σε αυτούς των ΜΜΕ, βλέπουμε τις διαπλοκές και τις αντιφάσεις τους που παράγουν το τελικό χωρικό προϊόν: μια διαρκώς εξελισσόμενη πόλη. Ετσι, θα διατρέξουμε την πρόσφατη ιστορία της περιοχής, διερωτώμενοι για την τωρινή της κατάσταση που ορισμένοι *χώροι της αναπαράστασης* (όπως και αυτός του Χρ. Βακαλόπουλου) αξιοποιούνται για ένα rebranding

της περιοχής, που προσβλέπει στην εκ νέου αλλαγή της.

Πριν από το Μετά-: η Κυψέλη πριν το 1974 και ο Χρήστος Βακαλόπουλος

Η Κυψέλη απεικονίζεται για πρώτη φορά σε χάρτη της πόλεως και των περιχώρων της το 1860. Το 1887 εντάσσεται στο σχέδιο πόλης, οριοθετείται σε σχέδιο το 1908 και κατέχει εξαρχής προνομιακή θέση ως προς το κέντρο, δίπλα στην πλατεία Βικτωρίας (τότε πλατεία Κυριακού) με τον αντίστοιχο σταθμό του ηλεκτρικού να λειτουργεί μετά τις επεκτάσεις της σιδηροδρομικής γραμμής πέραν της Ομόνοιας⁹ κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920.¹⁰ Το 1934 σχεδιάζεται το Πεδίον του Αρεως και οριοθετεί έκτοτε την Κυψέλη στον χάρτη της αθηναϊκής μητρόπολης. Η αγροτική φυσιογνωμία της Κυψέλης ξεκινάει να αλλάζει από τις αρχές 20ου αιώνα και κατά τον Μεσοπόλεμο οδηγούνται εκεί η εύπορη μεσαία και η ανώτερη αστική τάξη.¹¹ Το 1937 σχεδιάζεται από τον αρχιτέκτονα Βασίλειο Τσαγρή η διευθέτηση του ρέματος Λεβίδη (σημερινή Φωκίωνος Νέγρη) σε γραμμικό κήπο,¹² ενώ την ίδια περίοδο κατασκευάζεται επί της Φωκίωνος Νέγρη και η Δημοτική Αγορά, με προσχέδια του 1934 του Αλέξανδρου Μεταξά.¹³

Ο Χρήστος Βακαλόπουλος (1956-1993) (εικόνα 1) γεννιέται στην Αθήνα το 1956 και μεγαλώνει στην Κυψέλη. Η παιδική του ηλικία τον βρίσκει με «ποδόσφαιρο, συγκροτήματα, αλητείες στη Φωκίωνος Νέγρη [που] έρχονται με τη βία να συμπληρώσουν τα ατροφικά όνειρα της παιδικής κάμαρης».¹⁴ Σαν νεαρός πια μυείται στον δίσκο, στο κινηματογραφικό πανί και στην πένα. Συχνάζει στα νεανικά στέκια των Εξαρχείων, της Κυψέλης και του Παγκρατίου. Ένας άνθρωπος του δημοσίου χώρου, προσφιλής και κοινωνικός, υποψιασμένος στα πολιτικά τεκταινόμενα του καιρού του από διακριτική απόσταση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο φίλος του Νίκος Φατούρος (σκηνοθέτης και ντοκιμαντερίστας): «σε ό,τι αφορά την μαρξιστικο-λενινιστικο-στρουκτουραλιστικο-ψυχαναλυτική του παιδεία είναι το ροκ που τον σώζει και τον παίρνει μακριά, δε γίνεται ποτέ [...] υποτακτικός της θεωρίας».¹⁵ Γράφει συστηματικά στο περιοδικό *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, στο πολιτικό περιοδικό *ΑΝΤΙ* και στην εφημερίδα *Η Αυγή* και έχει εκπομπή στο ραδιόφωνο με τίτλο *Δεσμώτες του Αγγους*. Το 1980 φεύγει για το Παρίσι, όπου θα σπουδάσει κινηματογράφο στη Σορβόννη. Με την επιστροφή του, το 1982, καθιερώνεται σαν σκηνοθέτης, κριτικός, δοκιμιογράφος, συγγραφέας, παραγωγός ραδιοφωνικών εκπομπών και, κυρίως, άνθρωπος της πιάτσας. «γέννημα θρέμμα του 'για χαρά, κάτσε'».¹⁶ Το 1993¹⁷ πεθαίνει στην Αθήνα από καρκίνο του πνεύμονα και την ίδια χρονιά ο φίλος του Κωστής Παπαγιώργης γράφει στη μνήμη του το βιβλίο *Γεια σου, Ασημάκη*.

Ο Βακαλόπουλος ήταν ένας ρέκτης της παρατήρησης, διασώστης του προσωπικού χρόνου και της ανεπίσημης πραγματικότητας της πόλης. Καταγραφέας μιας εποχής περιορισμένης στο εύρος του κόσμου του· καταγραφέας των μεγαλύτερων

αλλαγών με αναγωγή στις μικρότερες. Πέρα από τη συνολική του αξία σαν δημιουργός και τη μυθολογία του σαν φιγούρα της αθηναϊκής inteligenkntias τη δεκαετία του 1980, ο Βακαλόπουλος μάς απασχολεί εδώ γιατί στα μυθιστορήματα που γράφει έχει σταθερή αναφορά την Κυψέλη. Θα παραθέσουμε σχετικά αποσπάσματα από τα μυθιστορήματά του *Υπόθεση Μπεστ-Σέλλερ* (1980), *Οι Πτυχιούχοι* (1984), *Νέες Αθηναϊκές Ιστορίες* (1989) και *Η Γραμμή του Ορίζοντος* (1991). Οι αναφορές του αυτές αντιστοιχούν σε έναν χώρο της αναπαράστασης που αφηγείται την πόλη· και αυτή του χρωστάει τη φαντασιακή της διαιώνιση.

Εικ. 1. Χρήστος Βακαλόπουλος. Πηγή: Ολγα Ρόμπαρντς, 1989.

Από τη λήξη του Β' Π. Π. και ως τη δεκαετία του 1970, η Κυψέλη, όπως και γενικά η Αθήνα, έχουν περάσει σε μια σταδιακή ολοκλήρωση της σημερινής τους εικόνας, αφού έχουν ήδη οικοδομηθεί εντατικά με το σύστημα της αντιπαροχής.¹⁸ Η ροκ-εν-ρολ δεκαετία του '60, προσδίδει ακόμα μια μυθολογική διάσταση στην Κυψέλη, καθώς τότε οριοθετείται το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό απόγειο της συνοικίας, η οποία γίνεται διάσημη για τη νυχτερινή ζωή της, με θέατρα, κινηματογράφους (*Κυψελάκι*), νυχτερινά κέντρα (*Quinta*, *Ingloo*), ζαχαροπλαστεία (*Select*) και εστιατόρια (*Θράκα*).¹⁹ Ο Βακαλόπουλος μνημονεύει την Κυψέλη των παιδικών του χρόνων, την Κυψέλη, δηλαδή, στην πιο ακμάζουσά περίοδό της, σαν «πολιούχος' της παλιάς του συνοικίας»²⁰: «Είναι Ιούλιος του 1965 και καθώς στέκεσαι μπροστά σ' αυτές τις φτωχές βιτρίνες ορκίζεσαι αιώνια πίστη στη συνοικία Κυψέλη»²¹ και «Περιμένοντας τη Μίρκα στο 'Φλοράλ' μου κόλλησε η ιδέα ότι η χαμένη Ατλαντίδα ήταν πολύ κοντά και ταυτόχρονα απελπιστικά μακριά, ότι δεν ήταν ένας τόπος αλλά μια χρονική περίοδος, η δεκαετία του '60 στη συνοικία Κυψέλη».²² Το ίδιο συμβαίνει και με τη Φωκίωνος

Νέγρη: «Στη Φωκίωνος Νέγρη υπήρχε κάποτε μόνο μουσική. Στη Φωκίωνος Νέγρη υπήρχε μουσική όλη την ώρα κι αυτό δεν το πρόσεχε κανείς, ήταν δεδομένο ότι υπήρχε μουσική».²³

Τόπος που βρίσκεται στο ύστερα: οι χώροι της Κυψέλης στη Μεταπολίτευση

Τη δεκαετία του '70 η Αθήνα ξεκινάει να αλλάζει. Ο ίδιος ο Βακαλόπουλος περιγράφει μια μητρόπολη σε μετάβαση: «Εδώ και μερικά χρόνια, η πόλη αυτή αργούσε να συνέλθει στο πρωινό ξύπνημα και περιφερόταν ζαλισμένη ώσπου να της βάλουν κανέναν καφέ κάτω απ' τη μύτη. Είχε γίνει πολύ μεγάλη και ταυτόχρονα πολύ μικρή, σχεδόν μια πιθαμή, από ελληνική πρωτεύουσα είχε μετατραπεί σε εξοπλισμένο δυτικό χωριό».²⁴ Την περίοδο της Μεταπολίτευσης το κέντρο της Αθήνας, αυτός ο «παράδοξος τόπος του μοντερνισμού»,²⁵ ξεκινάει να αδειάζει και αυτή η κίνηση συμπαρασύρει τη γειτονιά της Κυψέλης. Ενώ η Χούντα είχε συνεχίσει και ενισχύσει «την ίδια πολιτική μεγέθυνσης και ενίσχυσης της οικοδομικής δραστηριότητας» που είχε ξεκινήσει μεταπολεμικά με την αντιπαροχή,²⁶ από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 η κυρίαρχη διαδικασία αστικής ανάπτυξης στην Αθήνα προέκυψε από τη μεταφορά της μεσαίας τάξης προς τα προάστια. Οι όποιες πολεοδομικές και κοινωνικές κινήσεις γίνονται κατανοητές στη μεταπολεμική εμπειρία των πολυκατοικιών του κέντρου και της κάθετης κοινωνικής διαστρωμάτωσης,²⁷ όπου αποκτούν κομβικό ρόλο οι αφηγήσεις για την εντεινόμενη ατμοσφαιρική ρύπανση και τον συγκεντρωτισμό της πρωτεύουσας.²⁸

Οι αφηγήσεις αυτές επικυρώνονται θεσμικά το 1979 με το ρυθμιστικό σχέδιο «Πρωτεύουσα 2000» επί πρωθυπουργίας Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή (1977-1981), με τον Στέφανο Μάνο στη θέση του υφυπουργού στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων. Το «Πρωτεύουσα 2000»²⁹ επισφραγίζει μια αφήγηση για το κέντρο της Αθήνας που το θέτει ως πρόβλημα προς επίλυση. Ενα χρόνο μετά γίνεται ειδικό αφιέρωμα στο περιοδικό *ΑΝΤΙ* με τίτλο «Το Πρόβλημα Αθήνα», «ένα πρόβλημα επίκαιρο και όσο και θλιβερό· πρόβλημα ανησυχητικά οξυνόμενο» όπου αναφέρεται η Αθήνα ως «μια πόλη α-χαρακτήριστη (εικόνα 2). Η ποιότητα της ζωής, καθημερινά υποβαθμισμένη, έχει γίνει επικίνδυνα προβληματική».³⁰ Αναφέρεται ειδικά και η Κυψέλη, ως μια από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές του Δήμου Αθηναίων, «με παντελή έλλειψη ελεύθερων χώρων και πρασίνου και με σοβαρή ανεπάρκεια κοινωφελών εγκαταστάσεων».³¹ Με την κυβερνητική αλλαγή του 1981 και τον Αντώνη Τρίτση να διαδέχεται ουσιαστικά τον Στέφανο Μάνο στη θέση του υπουργού στο Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος για το ΠΑΣΟΚ, δημοσιεύονται το 1983 οι προτάσεις για το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας υπό τον τίτλο «Αθήνα και πάλι Αθήνα». Το ίδιο το ΡΣΑ επικυρώνει σε γενικό επίπεδο τα προβλήματα για το κέντρο της Αθήνας, όπως είχαν αποτυπωθεί και στο «Πρωτεύουσα 2000» το 1979.³² Η Αννη Βρυχέα σε κείμενό της

στα Σύγχρονα Θέματα σχολιάζει πως το «Αθήνα και πάλι Αθήνα» εντάχθηκε «στους μύθους που κατακλύζουν και τροφοδοτούν την καθημερινή μας ζωή, [...] ενάντια στη συνολική μιζέρια της καθημερινότητας που βιώνουμε στην Αθήνα».³³

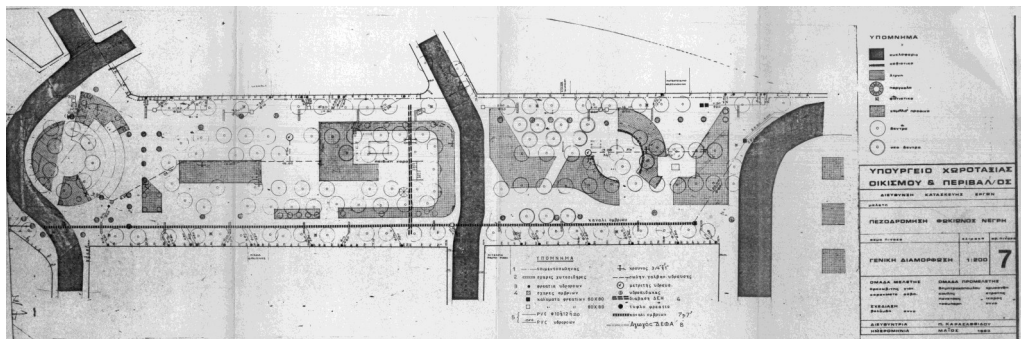

Εικ. 2. Το «Πρόβλημα Αθήνα». Πηγή: Περιοδικό ANTI, 1980.

Η πυκνοκατοικημένη και μολυσμένη Αθήνα-σε-κρίση του «Πρωτεύουσα 2000» και του ΡΣΑ του 1983 και «το Πρόβλημα Αθήνα» του περιοδικού ANTI, καταγράφονται σαν *χώρος της αναπαράστασης* στους Πτυχιούχους του 1984: «Οι πόλεις είναι άορατες [...] δεν τις βλέπει κανείς, παρά μόνο στον χάρτη. Οι κάτοικοι των πόλεων είναι δυστυχείς γιατί δεν καταλαβαίνουν που ζούν· αν γκρεμίσεις τη μισή πόλη δε θα πάρουν χαμπάρι. [...] Πρέπει να ερωτεύεσαι κάθε δυο μήνες για να βλέπεις τουλάχιστον κάποιον άλλο. Δύσκολη κατάσταση».³⁴ Το ίδιο και η Φωκίωνος Νέγρη: «Πήγαμε μια βόλτα μέχρι τις πάπιες, ένα αχανές μέρος στη Φωκίωνος, που αργότερα είχε μαζέψει απελπιστικά – όλα είχαν μικρύνει, οι πλατείες, οι δρόμοι, οι πόλεις, οι χώροι, οι πλανήτες, μέσα σε είκοσι χρόνια».³⁵

Σε συνέντευξη του Α. Τρίτση στις 7 Σεπτεμβρίου του 1983, την ίδια χρονιά με το ΡΣΑ, γνωστοποιούνται επισήμως 9 έργα που αφορούν στην «έναρξη έργων αναβάθμισης της Αθήνας». Σε αυτά συμπεριλαμβάνεται η πεζοδρόμηση χώρου της Φωκίω-

νος Νέγρη με γενικό προϋπολογισμό 60.000.000 δραχμές –κάτι που κινούταν στον δημόσιο λόγο ήδη από το 1980.³⁶ *Καθημερινή*, 13 Σεπτέμβρη 1981: «Θα σπαταληθούν ασκόπως 60.000.000 δραχμές τη στιγμή κατά την οποία άλλες συνοικίες έχουν χωματόδρομους με λιμνάζοντα νερά».³⁷ Ξεκινάει, παρ' όλα αυτά, το 1983 μελέτη από το ΥΧΟΠ για την πεζοδρόμηση της Φωκίωνος Νέγρη, με ανάθεση στη ΔΕΠΟΣ³⁸ και υλοποίηση του έργου το 1985, και αποτελεί την πιο σημαντική χωρική μεταλλαγή στην περιοχή της Κυψέλης κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Μια *αναπαράσταση του χώρου* που μετουσιώθηκε σε κομμάτι της *χωρικής πρακτικής*. Η ανάπλαση αυτή, παρά τις επιδιώξεις της, σηματοδοτεί με παράδοξο τρόπο το κλείσιμο μιας εποχής κατά την οποία η Κυψέλη ήταν αστική γειτονιά. Παρουσιάζουμε ένα από τα σχέδια της μελέτης, όπως δημοσιεύθηκαν τον Μάιο του 1983 (εικόνα 3).

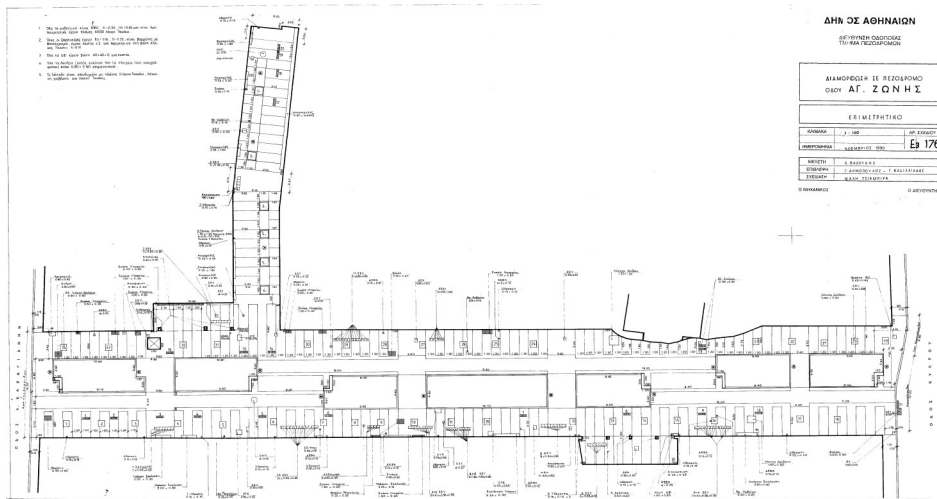

Εικ. 3. Σχέδιο γενικής διαμόρφωσης για την πεζοδρόμηση της Φωκίωνος Νέγρη, από την πλατεία Κανάρη μέχρι την οδό Μεγίστης. Πηγή: Δήμος Αθηναίων, Διεύθυνση Οδοποιίας, Αποχέτευσης & Κοινοχρήστων Χώρων, Τμήμα Μελετών, Τεκμηρίωσης και Προγραμματισμού.

Τον Μάρτιο του 1988 πραγματοποιείται στο Ινστιτούτο Goethe Αθηνών μια πολυήμερη συνάντηση με τίτλο (και αντίστοιχο δημοσίευμα στην *Καθημερινή*)³⁹ «Η ζωή στην έρημο του μπετόν: κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας» με ειδική και κεντρική αναφορά στην περιοχή της Κυψέλης – άλλη μια *αναπαράσταση του χώρου*. Η Κυψέλη επιλέχθηκε γιατί «αποτελεί σήμερα μια 'παραδειγματική' αθηναϊκή πολεοδομική κατάσταση, όπως το Παγκράτι, η Καλλιθέα, του Ζωγράφου ή τόσες άλλες αθηναϊκές γειτονιές».⁴⁰ Το μέγεθος, όμως, των προβλημάτων που συγκεντρώνονται στη συγκεκριμένη γειτονιά κάνουν «να προσεγγίζονται εδώ για τους κατοίκους τα ανώτατα όρια επιβάρυνσης απ' ότι σε άλλες περιοχές».⁴¹ Αυτή η συζήτηση διεξάγεται τρία χρόνια μετά την αποπεράτωση του έργου της πεζοδρόμησης της Φωκίωνος Νέγρη.

Στον απόηχο των επιδιώξεων του ΡΣΑ του 1983 και των «επεμβάσεων μικρο-

κλίμακα»⁴² του ΓΠΣ, βλέπουμε σήμερα στο σώμα της Κυψέλης το αποτύπωμα μιας σειράς πεζοδρομήσεων και διαμόρφωσης των ελάχιστων χώρων που έχουν απομείνει: σχέδιο πεζοδρόμησης της Αγίας Ζώνης (1990 & 1991) (εικόνα 4), πεζοδρόμηση των οδών Κελαίνους και Θάσου και διαμόρφωση πλατείας στη συμβολή τους (1989 & 1990), πεζοδρόμηση της οδού Ρήνειας (1990), κ.ά. Οι πεζόδρομοι αυτοί (και ειδικά αυτός της Αγίας Ζώνης), ενώ αποτέλεσαν αντικείμενο διαμαρτυρίας όπως εντοπίζουμε στον Τύπο: «Οχι άλλους πεζοδρόμους»,⁴³ έμελε να αποκτήσουν κομβικό ρόλο για την αναδιαμόρφωση του κοινωνικού ιστού τα επόμενα χρόνια, και ειδικά σήμερα.

Εικ. 4. Σχέδιο γενικής διαμόρφωσης για την πεζοδρόμηση της Αγίας Ζώνης, από την οδό Κύπρου μέχρι τη Λ. Καραγιάννη. Πηγή: Δήμος Αθηναίων, Διεύθυνση Οδοποιίας, Αποχέτευσης & Κοινοχρήστων Χώρων, Τμήμα Μελετών, Τεκμηρίωσης και Προγραμματισμού.

Η κοινωνική ανασύνθεση που ξεκινάει τη δεκαετία του 1980 για να οριστικοποιηθεί τη δεκαετία του 1990, όπως και η ίδια «η ζωή στην έρημο του μπετόν», φαίνεται να επηρεάζουν βαθιά τον Βακαλόπουλο που λίγο πριν τον θάνατό του, το 1991, καταγγέλει την εγκατάλειψη της γειτονιάς του και τη μεταφορά στα προάστια. «Αφησες την Κυψέλη, ανέβηκες στην Κηφισιά. Ολοι έλεγαν ότι υποβαθμίζεται η Κυψέλη, είναι το τρίτο πιο πυκνοκατοικημένο μέρος στον κόσμο μετά το Τόκυο και το Χονγκ Κονγκ».⁴⁴ «Επρεπε αυτή η συνοικία να μείνει όπως ήταν τον Ιούλιο του 1965, αλλά [...] σας έπεισαν να γκρεμίσετε το Κυψελάκι, να εκσυγχρονισθείτε, να κάνετε κάτι που θα καλύτερευε τη ζωή σας, να σκορπίσετε στα τέσσερα σημεία των βορείων προαστίων».⁴⁵ Έτσι, ενώ στη Φωκίωνος Νέγρη τη δεκαετία του '60 «υπήρχε μουσική

πίζουμε πολλά άρθρα στον Τύπο της εποχής με διαμαρτυρίες των κατοίκων για την «απέραντη καφετέρια»,⁵² όπου καταγγέλουν κακό σχεδιασμό, πολυκοσμία και αμέτρητα μαγαζιά. Η πεζοδρόμηση του 1985 όχι μόνο δεν επέφερε θετικές αλλαγές στην περιοχή, αλλά ούτε και σταμάτησε τη σταδιακή εγκατάλειψη από τους προηγούμενους κατοίκους της.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές του 2000, η περιοχή της Κυψέλης δεν επηρεάστηκε μέσω κάποιας συγκεκριμένης παρέμβασης, όμως βρέθηκε εντός μιας γενικότερης δίνης, σε «αντίστροφο ρεύμα» από την προηγούμενη κατάσταση,⁵³ που αφορά στην «επιστροφή στο κέντρο».⁵⁴ Αυτή η επιστροφή παράγεται από και παράγει η ίδια μια ριζικά διαφορετική αφήγηση για την παλιότερα οδυνηρή εμπειρία των πολυκατοικιών του κέντρου: «Ίσως με την παρέλευση των πρώτων γενεών των επήλυδων που κατοίκησαν αυτό το αισθητικά παράταιρο, αλλά μυστικά συναρπαστικό μεταπολεμικό μόρφωμα, αρχίσουν να αναδεικνύονται οι πρώτοι σύγχρονοι αθηνολάτρες: άνθρωποι που, γεννημένοι και μεγαλωμένοι στο νεότερο αστικό περιβάλλον, γνωρίζουν και αγαπούν τις ιδιαιτερότητές του και τον ξεχωριστό χαρακτήρα που αυτό λαμβάνει σε κάθε γειτονιά».⁵⁵ Η συγκρότηση του νέου υποκειμένου Αθηναίος-αθηνολάτρης στις αρχές της δεκαετίας του 2000 μαρτυρά τη σημερινή κατάσταση στην περιοχή της Κυψέλης, που μετά από διαδοχικές κρίσεις έχει ξαναρχίσει να θυμίζει πολύ την Κυψέλη της δεκαετίας του 1960 με τη νυχτερινή ζωή, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις, τα ενοίκια στα ύψη και νέες αλλαγές στην πληθυσμιακή της σύνθεση.

*

Ο φαντασιακός χώρος που δομεί ο Βακαλόπουλος, έρχεται να γεμίσει το κενό στις παραπάνω πολεοδομικές ρυθμίσεις που –δεν– αφορούν τόσο τη μετεξέλιξη της περιοχής, πέρα απ' τις πεζοδρομήσεις. Ανάμεσα στις αφηγήσεις του Βακαλόπουλου εντοπίζουμε μια συσχέτιση: την αναπαράσταση αυτού του κενού. Ο Βακαλόπουλος βάζει μια ολόκληρη γενιά ανθρώπων, την εποχή του «τέλους των ιδεολογιών» και της απομυθοποίησης,⁵⁶ να καταδικάζει το παρελθόν σε ανυπαρξία: «η πλατεία Κυψέλης δεν υπήρξε ποτέ, ο κινηματογράφος Κυψελάκι δεν υπήρξε ποτέ, κινηματογράφος δεν υπήρξε ποτέ, [...] φταίει ο μπαμπάς που έφερε την τηλεόραση τον Αύγουστο του 1968».⁵⁷ Έχοντας συμβολικά στο επίκεντρο της κριτικής του το σύμπαν της τηλεόρασης,⁵⁸ κάνει κριτική στον «απελευθερωμένο κόσμο» που παραδίνεται σιδηροδέσμιος στο παρόν, σε έναν κόσμο που ξεχειλίζει από ενεστώτες και οι «διαλυόμενες υπάρξεις» του «περιφέρονται σαν αθύρματα».⁵⁹ «Παλιά υπήρχαν τρία μέρη στον κόσμο: η Κυψέλη, η Ελλάδα και ο πλανήτης Γη. Τώρα βγαίνουν και λένε ότι ο κόσμος είναι ένας, όμως λένε ψέματα κι αυτό φαίνεται στα μάτια τους. [...] Αργότερα όμως που όλοι οι άνθρωποι έγιναν φωτογραφίες και ο πλανήτης Γη πήρε την ονομασία τηλεόραση η Κυψέλη εξαφανίστηκε από προσώπου γης».⁶⁰ Η πλατεία Κυψέλης που «ήταν

το κέντρο του κόσμου, γνωστού και αγνώστου, ορατού και αόρατου, φανερού και κρυφού»⁶¹ άλλαξε και αλλάζει, όπως και η πόλη.

Η ανασύσταση της *φαντασιακής* Κυψέλης του Χρήστου Βακαλόπουλου και η διερεύνηση των τομών της με τον πραγματικό και τον *συμβολικό* χώρο, μας επιτρέπουν να εξετάσουμε τις σύνθετες εκφάνσεις του αστικού προϊόντος. Τα προβλήματα της περιοχής της Κυψέλης, προφανώς, δεν έχουν λυθεί. Όσο και να αισθητικοποιείται η περιοχή με αφορμή τους *χώρους της αναπαράστασης* του Βακαλόπουλου ή άλλους, όσες καινούριες επιχειρήσεις και να ανοίγουν αναβαθμίζοντας το συμβολικό κεφάλαιο της περιοχής και προκαλώντας βίαιες αλλαγές στην πληθυσμιακή της σύνθεση και στην ανατίμηση των ιδιοκτησιών, οι τομές των δρόμων θα παραμένουν ως επί το πλείστον εξίσου ασφυκτικές, οι δημόσιοι χώροι και οι χώροι πρασίνου εξίσου λίγοι και προβληματικοί, η δόμηση το ίδιο πυκνή: το *πρόβλημα Αθήνα* παραμένει. Η υπόθεση που είχε γίνει από τον Αντιδήμαρχο στη συζήτηση στο Ινστιτούτο Goethe το 1988 με αφορμή τη «ζωή στην έρημο του μπετόν», ότι τον 21ο αιώνα θα γκρεμίζονταν οι πολυκατοικίες του κέντρου, λύνοντας, έτσι, τα προβλήματα της Αθήνας, αποδεικνύεται ατελέσφορη.⁶²

Η δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα άφησε ηθελημένα στην άκρη το παρελθόν και παραμέρισε την ιστορία της πόλης και των υποκειμένων της, «η πλατεία Κυψέλης δεν υπήρξε ποτέ, ο κινηματογράφος Κυψελάκι δεν υπήρξε ποτέ» (Βακαλόπουλος, 1991, 40), ενώ στα '90s και κυρίως στα '00s ξεκίνησε να επενεργεί στο κοινωνικό σώμα μια πιο «μεταμοντέρνα» σκέψη που αναπολεί το παρελθόν, σε μια νέα *no future* υποκειμενική και αστική συνθήκη. Οι αστικές αντιθέσεις και οι συνθέσεις του Χρήστου Βακαλόπουλου αναδύονται συνεχώς. Στο ερώτημα που τέθηκε εξαρχής για το κατά πόσον ο παραγόμενος χώρος του Βακαλόπουλου, αυτός του Τύπου και το τελικό χωρικό προϊόν βρίσκονται σε σύμπλευση, η απάντηση είναι ναι, αλλά υπό όρους. Εκεί που θέλουμε να καταλήξουμε είναι στις υποκειμενικές, ατομικές και συλλογικές αφηγήσεις, στους *χώρους της αναπαράστασης* που δημιουργούνται από τους κατοίκους μιας περιοχής, μιας και «μονάδα μέτρησης της Ιστορίας είναι η καθημερινότητα. Αυτό το 'κάθε μέρα' της ατομικής και της συλλογικής εμπειρίας, των προσωπικών και των αντικειμενικών μικρο-ιστοριών διαγράφει και περιγράφει τον ορίζοντα μιας Ιστορίας που συνεχίζει να μας περιέχει. Όχι, δε θα μιλήσουμε εμείς για εμάς, εμείς για τη ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ».⁶³

Αναρωτιόμαστε, όμως: γιατί όλη αυτή η καταδίκη και η ενοχοποίηση της πυκνότητας, που όμως αυτή ακριβώς η πυκνότητα είναι που συγκροτεί την ίδια την πόλη; Αν όπως λέει ο Βακαλόπουλος, «οι πόλεις ψιθυρίζουν, γιατί δεν έχουν τίποτα άλλο να κάνουν έτσι όπως τις κάρφωσαν στο έδαφος»⁶⁴ και όπως γράφει ο Κωστής Παπαγιώργης «ο χώρος είναι ο εκμαυλιστής και ο ρουφιάνος του χρόνου»,⁶⁵ τότε θα σημειώναμε για το τέλος δύο πράγματα: πρώτον, ότι ο χρόνος θα συνεχίσει να κατοι-

κεί στον *χώρο της αναπαράστασης* του Χρήστου Βακαλόπουλου συγκροτώντας την ίδια την πόλη, και δεύτερον, ότι παραμένει ένα ερώτημα για το τι θα κάνουμε με αυτό το «έδαφος», τον πραγματικό χώρο, που είναι και ο δημόσιος χώρος της πόλης.

Βιβλιογραφία

Αυγερίδης, Μάνος, Γαζή, Εφη και Κορνέτης, Κωστής (επ.). *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015.

Βαΐου, Ντίνα. *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωρο-κοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*. Αθήνα, 2007. Στα πλαίσια του «ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II – Ενίσχυση των ερευνητικών ομάδων στα πανεπιστήμια».

Βαΐου, Ντίνα, Λαφαζάνη, Ολγα & Λυκογιάννη, Ρούλη. «Πρακτικές συνύπαρξης στις γειτονιές της πόλης. Συναντήσεις στην Κυψέλη». στο: Φύλο, μετανάστευση, διαπολιτισμικότητα, έκδοση Α. Ζαββού, Ν. Καμπούρη & Μ. Στρατηγάκη, 71-102. Αθήνα: Νήσος, 2013.

Βακαλόπουλος, Χρήστος. *Υπόθεση Μπεστ-Σέλλερ*. Αθήνα: Εστία, 1993 [1980].

Βακαλόπουλος, Χρήστος. *Η Γραμμή του Ορίζοντος*. Αθήνα: Εστία, 1991.

Βακαλόπουλος, Χρήστος. *Νέες Αθηναϊκές Ιστορίες*. Αθήνα: Εστία, 1989.

Βακαλόπουλος, Χρήστος. *Οι Πτυχιούχοι*. Αθήνα: Εστία, 1996 [1984].

Βαμβακάς, Βασίλης και Παναγιωτόπουλος, Παναγής. *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα, 2010.

Frampton, Kenneth. *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική, Ιστορία και Κριτική*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2009.

Goethe Institut. *Η ζωή στην έρημο του μετόν: κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας. Η περίπτωση της Κυψέλης*. Αθήνα: Goethe Institut, 1988.

Καραμπελιάς, Γιώργος. *Από το μέγιστο στο ελάχιστο: δοκιμές για την πεζογραφία στη Μεταπολίτευση*. Λευκωσία: Αιγαίον, 1993.

Καρούδης, Δημήτρης. *Το Δίπτυχο της Αθήνας*. Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2015.

Παπαγιώργης, Κωστής. *Γεια σου, Ασημάκη*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1993.

Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991.

Prigge, Walter. "Reading The Urban Revolution: space and representation". στο *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*, έκδοση K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, C. Schmid, 46-61. New York: Routledge, 2008.

Schmid, Christian. "Henri Lefebvre's theory of the production of space: towards a three-dimensional dialectic". στο *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*, έκδοση K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, C. Schmid, 27-45 New York: Routledge, 2008.

Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος. *Το πρόβλημα Αθήνα: τα προβλήματα της πρωτεύουσας και οι αιτίες τους. Κριτική στα αίτια της σημερινής κατάστασης και στο προτεινόμενο Ρυθμιστικό Σχέδιο «Πρωτεύουσα 2000»*. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, 1979.

Theseum Ensemble. *Κομμώτριες | Μεταπολίτευση, Τζιανγκ – Σιν – Μπι – Σιν, Φαντάσου την καρδιά μου δική σου*. Αθήνα: Ταξιδευτής, 2021. (θεατρική παράσταση στο θέατρο «Θησείον, ένα θέατρο για τις τέχνες», σε σκηνοθεσία Μιχαήλ Μαρμαρινού, 2021-2022)

Αρθρογραφία

ΑΝΤΙ. «Το Πρόβλημα Αθήνα». ΑΝΤΙ 155, Β (1980): 25-39.

ΑΝΤΙ. «Το Πρόβλημα Αθήνα». ΑΝΤΙ 156, Β (1980): 26-40.

Αποστολόπουλος, Χρήστος. «Γράμματα Αναγνωστών: Η αναδρομή στην Κυψέλη». Καθημερινή. 12 Μαρτίου, 2003, σελ. 12.

Βαΐου, Ντίνα και Λαφαζάνη, Ολγα. «Η Κυψέλη και η Αγορά της: σύγκρουση και συνύπαρξη στις γειτονιές του κέντρου», Athens Social Atlas, Δεκέμβριος, 2015. Βρυχέα, Αννη. «Ρυθμιστικό '83» η Αθήνα και πάλι Αθήνα – Προτάσεις για ανασυγκρότηση ή «ρητορική της απελπισίας;». Σύγχρονα Θέματα 19, no. 1 (1983): 6-7.

Δανιήλ, Μαρία. «Οι δημοτικές αγορές της Αθήνας στην εποχή του Μεσοπολέμου», Greek Architects, 18 Ιανουαρίου, 2017.

Δημητρέλης, Σπύρος και Δημητριάδης, Γιάννης. «Απέραντη Καφετέρια: Φωκίωνος Νέγρη και Κολωνάκι αλλάζουν πρόσωπο». ΤΑ ΝΕΑ. 7 Απριλίου, 1994. σελ. 15.

Εφημερίδα Καθημερινή. «Καθημερινά: Φωκίωνος Νέγρη». Καθημερινή. 15 Νοεμβρίου, 1980, σελ. 5.

Θεοδωράτος, Μάκης. «Ακίνητα: Επιστροφή στο Κέντρο». Καθημερινή. 24 Ιουλίου, 2004, σελ. 39.

Λαρδίκος, Νικόλαος. «Γράμματα Αναγνωστών: Η Φωκίωνος Νέγρη». Καθημερινή. 13 Σεπτεμβρίου, 1981, σελ. 9.

Leary-Owhin, Michael. "A Fresh Look at Lefebvre's Spatial Triad and Differential Space: A Central Place in Planning Theory?", Research Gate, Οκτώβριος, 2015.

Μαλούτας, Θωμάς και Σπυρέλλης, Σταύρος Νικηφόρος. «Ανισότητες και διαχωρισμοί στην Αθήνα: Χάρτες και δεδομένα», Athens Social Atlas, Νοέμβριος, 2019.

Maloutas, Thomas και Karadimitriou, Nikos. "Vertical Social Differentiation in Athens: Alternative or Complement to Community Segregation?" International Journal of Urban and Regional Research 25, no. 4 (2001): 699-716.

Μιχαήλ, Γιάννης Μ. «Η ζωή στην 'έρημο' του μπετόν - Η περίπτωση της υποβαθμισμένης Κυψέλης ανησυχεί κοινωνιολόγους και πολεοδόμους». Καθημερινή. 13 Μαρτίου, 1988, σελ. 14.

Παπαδάκης, Δημ. «Οχι άλλους πεζοδρόμους». Καθημερινή. 19 Μαΐου, 1996, σελ. 13.

Πούλιος, Δημήτρης. «Η ατελής μεταρρύθμιση: Ρύθμιση του χώρου στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης 1978-1985», Athens Social Atlas, Σεπτέμβριος, 2022.

Σαρηγιάννης, Γιώργος Μ. «Τα ρυθμιστικά σχέδια Αθηνών και οι μεταβολές των πλαισίων τους», Greek Architects, 11 Οκτωβρίου, 2010.

Στύλου, Χριστιάνα και Λιάλιος, Γιώργος. «Εως και ένα κιλό χρυσάφι το τετραγωνικό! Ονειρο είναι η απόκτηση κατοικίας καθώς η άνοδος των τιμών στις 'ανερχόμενες' περιοχές της Αττικής έχει συμπαρασύρει στα ύψη όλη την αγορά». Καθημερινή. 11 Νοεμβρίου, 2001, σελ. 26.

Τσιρός, Γ. Σ. «Κυψέλη: το 'Χονγκ Κονγκ' του κράτους των Αθηνών – Η υποβάθμιση της ιστορικής συνοικίας απεικονίζει την κατάντια της πρωτεύουσας». Καθημερινή. 3 Νοεμβρίου, 1991, σελ. 12.

Hastaoglou, Vithleem, Hadjimichalis, Costis, Kalogirou, Nicos και Papamichos, Nicos. "Urbanisation, Crisis and Urban Policy in Greece". Antipode, no. 19 (2) (1987): 154-77.

Ψηφιακές Πηγές

Ψηφιακό αρχείο της εφημερίδας Καθημερινή (1919-2010).

<http://christosvakalopoulos.gr/>

Άλλες Πηγές

Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Γενική Διεύθυνση Οικισμού. Πρωτεύουσα 2000: Καλύτερες συνθήκες ζωής. Αθήνα: Υπουργείο Δημοσίων Έργων, 1979.

Ελλάς, Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος. Ρυθμιστικό '83: Προτάσεις για την Ανασυγκρότηση της Πρωτεύουσας. Αθήνα: Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, 1983.

Δήμος Αθηναίων, Τμήμα Μελετών Κοινόχρηστων Χώρων. Τεχνική Έκθεση με θέμα: Διαμόρφωση Πεζοδρόμου Φωκίωνος Νέγρη – Α φάση: Πρόταση Διάταξης Χώρων Τραπεζοκαθισμάτων. Αθήνα, 23 Μαρτίου 1994.

Δήμος Αθηναίων-Διεύθυνση Οδοποιίας, Αποχέτευσης & Κοινοχρήστων Χώρων Τμήμα Μελετών, Τεκμηρίωσης και Προγραμματισμού. Αρχεία περί πεζοδρόμησης της οδού Φωκίωνος Νέγρη κατά τα έτη 1983, 1985 και 1995.

Οπτικοακουστικό Υλικό

Βεράντες. Σκηνοθεσία Χρήστος Βακαλόπουλος. Αθήνα: Χρήστος Βακαλόπουλος & Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου, 1984. Ταινία μικρού μήκους.

Ολγα Ρόμπαρντς. Σκηνοθεσία Χρήστος Βακαλόπουλος. Αθήνα: Χρήστος Βακαλόπουλος, Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου & ET-1, 1989. Ταινία.

Play it again, Χρήστο. Σκηνοθεσία Σταύρος Καπλανίδης. Αθήνα: Σταύρος Καπλανίδης, 2007. Ντοκιμαντέρ.

Αναφορές

- 1 Theseum Ensemble. Κομμώτριες | Μεταπολίτευση, Τζιανγκ – Σιν – Μπι – Σιν, Φαντάσου την καρδιά μου δική σου (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2021), 57.
- 2 Χρήστος Βακαλόπουλος, Οι Πτυχιούχοι (Αθήνα: Εστία, 1996 [1984]), 184.
- 3 Αυγερίδης, Μάνος, Γαζή, Εφη και Κορνέτης, Κωστής (επ.), Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 17,
- 4 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 31.
- 5 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 33.
- 6 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 41 & Walter Prigge, "Reading The Urban Revolution: space and representation", στο *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*, έκδοση Κ. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, C. Schmid (New York: Routledge, 2008), 53-54.
- 7 Walter Prigge, "Reading The Urban Revolution: space and representation", στο *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*, έκδοση Κ. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, C. Schmid (New York: Routledge, 2008), 54.
- 8 Michael Leary-Owhin, "A Fresh Look at Lefebvre's Spatial Triad and Differential Space: A Central Place in Planning Theory?", Research Gate, Οκτώβριος, 2015,

- 9 «Η επέκταση του σιδηροδρόμου πέραν του αρχικού τερματικού σταθμού του Θησείου μέχρι την Ομόνοια είχε ολοκληρωθεί το 1895. Το συνολικό μήκος της νέας γραμμής ήταν 1.465 μ., σε όρυγμα από το Θησείο στο Μοναστηράκι, και σε σήραγγα από το Μοναστηράκι μέχρι την Ομόνοια. Στο γύρισμα από τον 19ο στον 20ο αιώνα γίνεται η μεγάλη «τομή» -η ατμοκίνητη έλξη αντικαθίσταται με ηλεκτρική». Δημήτρης Καρύδης. Το Δίπτυχο της Αθήνας (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2015), 356.
- 10 Δημήτρης Καρύδης. Το Δίπτυχο της Αθήνας (Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2015), 357.
- 11 Ντίνα Βαΐου, Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωρο-κοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας (Αθήνα, 2007), 74.
- 12 Ντίνα Βαΐου και Ολγα Λαφαζάνη, «Η Κυψέλη και η Αγορά της: σύγκρουση και συνύπαρξη στις γειτονιές του κέντρου», Athens Social Atlas, Δεκέμβριος, 2015
- 13 Παρότι στις τάξεις της επίσημης αρχιτεκτονικής επικρατούσαν γενικά συντηρητικά ρεύματα, στην εισαγωγή του Τεχνικού Προγράμματος του 1935 της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου αναφέρεται η «ανάγκη δημιουργίας ενός Αθηναϊκού αρχιτεκτονικού ρυθμού». Η υιοθέτηση του Μοντέρνου Κινήματος από την εν λόγω υπηρεσία «ακολουθεί την αντίστοιχη των διδακτηρίων της γενιάς του '30 επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου και της οικοδόμησης των προσφυγικών πολυκατοικιών από την ΕΑΠ και το Υπουργείο Πρόνοιας». Επί τελευταίας δημαρχίας του Σπ. Μερκούρη (1929-34) η Τεχνική Υπηρεσία είχε εμπλουτιστεί με ικανά στελέχη και ο αρχιτέκτονας Β. Τσαγρής ήταν ο διευθυντής. Ο τελευταίος φρόντισε να ακολουθηθούν τα σύγχρονα αρχιτεκτονικά ρεύματα της εποχής. Τα προσχέδια του 1934 ήταν σε απόλυτα μοντέρνο στυλ, όμως το 1937 το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε την εν μέρει τροποποίησή τους «επί το κλασικότερον της μορφής των Αγορών Κυψέλης και Πετραλώνων». Μια ασυνήθιστη κρατική παρέμβαση, αντιπροσωπευτική όμως για την εποχή στην οποία έχει ήδη επιβληθεί η δικτατορία του Μεταξά. Μαρία Δανιήλ, «Οι δημοτικές αγορές της Αθήνας στην εποχή του Μεσοπολέμου», Greek Architects, 18 Ιανουαρίου, 2017
- 14 Κωστής Παπαγιώργης, Γεια σου, Ασημάκη (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), 72.
- 15 Play it again, Χρήστο, ντοκιμαντέρ, Σκηνοθεσία Σταύρος Καπλανίδης (Αθήνα: Σταύρος Καπλανίδης, 2007).
- 16 Κωστής Παπαγιώργης, Γεια σου, Ασημάκη (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), 39.
- 17 Από χρονολόγιο ένθετο στο τέλος της έκδοσης της θεατρικής παράστασης Κομμώτριες | Μεταπολίτευση, Τζιανγκ – Σιν – Μπι – Σιν, Φαντάσου την καρδιά μου δική σου: «1993: 29 Ιανουαρίου. Πεθαίνει ο Χρήστος Βακαλόπουλος, δύο εβδομάδες αργότερα από τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζικη. Ο πρεσβύτερος, 85 χρονών, αληθινά πλήρης ημερών και έργων, ο νεότερος μόλις 37, αλλά όχι και άεργος. Ετσι αποφάσισε ο κυριεύων της ζωής και του θανάτου. Κι αντί να ματαιολογούμε, λογαριάζοντας υποθετικά ποια θα ήταν τα κέρδη για τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο αν έφτανε το παλικάρι έστω και στα μισά χρόνια του Θεσσαλονικιού συγγραφέα, ας παραδοθούμε στην προσδοκία των οστών που θα λάβουν πάλι σάρκα και δέρμα. 'Ζήσετε τα οστά ταύτα, τα γηραιά και τα νεανικά'». Theseum Ensemble. Κομμώτριες | Μεταπολίτευση, Τζιανγκ – Σιν – Μπι – Σιν, Φαντάσου την καρδιά μου δική σου (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2021).
- 18 Vithleem Hastaoglou, Costis Hadjimichalis, Nicos Kalogirou και Nicos Papamichos, "Urbanisation, Crisis and Urban Policy in Greece", Antipode, no. 19 (2) (1987). Στο εν λόγω άρθρο αναφέρεται πως το 1971 η Ελλάδα κατέχει την 1η θέση παγκοσμίως στην κατασκευή νέων κατοικιών ανά 1000 άτομα.
- 19 Ντίνα Βαΐου, Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωρο-κοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας (Αθήνα, 2007), 75.
- 20 Κωστής Παπαγιώργης, Γεια σου, Ασημάκη (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), 146.
- 21 Χρήστος Βακαλόπουλος, Η Γραμμή του Ορίζοντος (Αθήνα: Εστία, 1991), 83.

- 22 Χρήστος Βακαλόπουλος, Οι Πτυχιούχοι (Αθήνα: Εστία, 1996 [1984]), 177.
- 23 Χρήστος Βακαλόπουλος, Η Γραμμή του Ορίζοντος (Αθήνα: Εστία, 1991), 17.
- 24 Χρήστος Βακαλόπουλος, Οι Πτυχιούχοι (Αθήνα: Εστία, 1996 [1984]), 201.
- 25 Kenneth Frampton, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική, Ιστορία και Κριτική (Αθήνα: Θεμέλιο, 2009), 14.
- 26 Δημήτρης Πούλιος, «Η ατελής μεταρρύθμιση: Ρύθμιση του χώρου στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης 1978-1985», Athens Social Atlas, Σεπτέμβριος, 2022
- 27 Thomas Maloutas και Nikos Karadimitriou, "Vertical Social Differentiation in Athens: Alternative or Complement to Community Segregation?", International Journal of Urban and Regional Research 25, no. 4 (2001): 714.
- 28 Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος. Το πρόβλημα Αθήνα: τα προβλήματα της πρωτεύουσας και οι αιτίες τους. Κριτική στα αίτια της σημερινής κατάστασης και στο προτεινόμενο Ρυθμιστικό Σχέδιο «Πρωτεύουσα 2000». Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, 1979.
- 29 Στον πρόλογο του ενημερωτικού τεύχους που όπως γράφεται και στο εξώφυλλο διατίθεται «για συζήτηση», ο Στέφανος Μάνος παροτρύνει, αφού γίνουν οι απαραίτητες διαβουλεύσεις επί του ζητήματος, ακόμα και την αποστολή γράμματος στον ίδιο. Στο τέλος προσθέτει την εξής υποσημείωση: «Όταν το διαβάσετε, μην το πετάξετε. Δώστε το σε κάποιον άλλον». Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Γενική Διεύθυνση Οικισμού. Πρωτεύουσα 2000: Καλύτερες συνθήκες ζωής. Αθήνα: Υπουργείο Δημοσίων Έργων, 1979.
- 30 ANTI, «Το Πρόβλημα Αθήνα», ANTI 156, Β (1980): 26.
- 31 ANTI, «Το Πρόβλημα Αθήνα», ANTI 155, Β (1980): 28.
- 32 Ελλάς, Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος. Ρυθμιστικό '83: Προτάσεις για την Ανασυγκρότηση της Πρωτεύουσας (Αθήνα: Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, 1983).
- 33 Αννη Βρυχεία, «Ρυθμιστικό '83» η Αθήνα και πάλι Αθήνα – Προτάσεις για ανασυγκρότηση ή «ρητορική της απελπισίας;», Σύγχρονα Θέματα 19, no. 1 (1983): 6.
- 34 Χρήστος Βακαλόπουλος, Οι Πτυχιούχοι (Αθήνα: Εστία, 1996 [1984]), 165-168.
- 35 Χρήστος Βακαλόπουλος, Οι Πτυχιούχοι (Αθήνα: Εστία, 1996 [1984]), 177.
- 36 Στήλη «Καθημερινά» στις 15 Νοεμβρίου 1980: «Η απόφαση του Συμβουλίου Δημοσίων Έργων για την πεζοδρόμηση της οδού Φωκίωνος Νέγρη, βρίσκει την Κοινή Γνώμη σύμφωνη. [...] τα παιδιά της περιοχής θα μπορούν να κινούνται άφοβα, [...] θα δημιουργηθεί ένας ακόμη πνεύμονας πρασίνου, απαλλαγμένος από τα καυσαέρια που πνίγουν την πρωτεύουσα» και «[...] θα σταματήσουν οι 'αρματοδρομίες' των 'καμικάζι' της ασφάλτου, που αναστάτωναν με τις μοτοσυκλέτες τους κατοίκους της περιοχής». Εφημερίδα Καθημερινή. «Καθημερινά: Φωκίωνος Νέγρη». Καθημερινή. 15 Νοεμβρίου, 1980, σελ. 5.
- 37 Νικόλαος Λαρδίκος, «Γράμματα Αναγνωστών: Η Φωκίωνος Νέγρη», Καθημερινή, σελ. 9, 13 Σεπτέμβρη, 1981.
- 38 Δημόσια Επιχείρηση ΠΟλεοδομίας και Στέγασης.
- 39 Γιάννης Μ. Μιχαήλ, «Η ζωή στην 'έρημο' του μπετόν - Η περίπτωση της υποβαθμισμένης Κυψέλης ανησυχεί κοινωνιολόγους και πολεοδόμους», Καθημερινή, 13 Μαρτίου, 1988, σελ. 14.
- 40 Goethe Institut, Η ζωή στην έρημο του μπετόν: κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας. Η περίπτωση της Κυψέλης (Αθήνα: Goethe Institut, 1988), 1.

- 41 Goethe Institut, Η ζωή στην έρημο του μπετόν: κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας. Η περίπτωση της Κυψέλης (Αθήνα: Goethe Institut, 1988), 9.
- 42 Goethe Institut, Η ζωή στην έρημο του μπετόν: κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας. Η περίπτωση της Κυψέλης (Αθήνα: Goethe Institut, 1988), 24.
- 43 Στο άρθρο αναφέρεται: «Πεζοδρόμοι: αν η εξυπηρέτηση των πολιτών στις περιοχές που αποφασίζονται να γίνουν είναι μεγαλύτερη από τα προβλήματα που οι ίδιοι δημιουργούν, θα έλεγα ναι στους πεζοδρόμους. Πολλές φορές όμως ο σχεδιασμός και η πραγματοποίησή τους είναι λάθος. Λάθος το οποίο και αν το παραδεχτούν οι αρμόδιοι –υπεύθυνος Δήμος, ΥΠΕΧΩΔΕ– είναι δύσκολο έως αδύνατον, εφ’ όσον έχουν γίνει τα έργα, να γυρίσει πίσω. Παράδειγμα, η μερική πεζοδρόμηση της οδού Αγίας Ζώνης. Όταν έγινε οι διαμαρτυρίες ήταν σίγουρα περισσότερες. [...] Δεν νομίζω ότι η Αθήνα, τουλάχιστον μέχρι τη λειτουργία του Μετρό, αντέχει άλλους πεζοδρόμους.» Δημ. Παπαδάκης, «Οχι άλλους πεζοδρόμους». Καθημερινή, σελ. 13, 19 Μαΐου, 1996.
- 44 Χρήστος Βακαλόπουλος, Η Γραμμή του Ορίζοντος (Αθήνα: Εστία, 1991), 81.
- 45 Χρήστος Βακαλόπουλος, Η Γραμμή του Ορίζοντος (Αθήνα: Εστία, 1991), 82.
- 46 Χρήστος Βακαλόπουλος, Η Γραμμή του Ορίζοντος (Αθήνα: Εστία, 1991), 17.
- 47 Θωμάς Μαλούτας και Σταύρος Νικηφόρος Σπυρέλλης, «Ανισότητες και διαχωρισμοί στην Αθήνα: Χάρτες και δεδομένα», Athens Social Atlas, Νοέμβριος, 2019,
- 48 Ντίνα Βαΐου και Ολγα Λαφαζάνη, «Η Κυψέλη και η Αγορά της: σύγκρουση και συνύπαρξη στις γειτονιές του κέντρου», Athens Social Atlas, Δεκέμβριος, 2015,
- 49 Γ. Σ. Τσιρός, «Κυψέλη: το 'Χονγκ Κονγκ' του κράτους των Αθηνών – Η υποβάθμιση της ιστορικής συνοικίας απεικονίζει την κατάντια της πρωτεύουσας», Καθημερινή, 3 Νοεμβρίου, 1991, σελ. 12.
- 50 Ντίνα Βαΐου, Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωρο-κοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας (Αθήνα, 2007), 78.
- 51 Από τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου της περιοχής στις 6 Απριλίου 1995, πληροφορούμαστε πως η πρόταση ανάπτυξης είναι βασισμένη σ' ένα κεντρικό άξονα κίνησης-στάσης πεζών που περιβάλλεται από ζώνες πρασίνου και σε δύο λωρίδες κυκλοφορίας ειδικών οχημάτων και πεζών, οι οποίες παρεμβάλλονται μεταξύ πρασίνου και χώρου τραπεζοκαθισμάτων. Αποφασίστηκε η σύνταξη νέου κανονισμού λειτουργίας του πεζοδρόμου, η σύνταξη μελέτης χρήσεων γης και η λήψη μέτρων αστυνόμευσης για την πιστή εφαρμογή.
- 52 Σπύρος Δημητρέλης και Γιάννης Δημητριάδης, «Απέραντη Καφετέρια: Φωκίωνος Νέγρη και Κολωνάκι αλλάζουν πρόσωπο», ΤΑ ΝΕΑ, 7 Απριλίου, 1994, σελ. 15.
- 53 Μάκης Θεοδωράτος, «Ακίνητα: Επιστροφή στο Κέντρο», Καθημερινή, 24 Ιουλίου, 2004, σελ. 39.
- 54 Χριστιάνα Στύλου και Γιώργος Λιάλιος, «Εως και ένα κιλό χρυσάφι το τετραγωνικό! Ονειρο είναι η απόκτηση κατοικίας καθώς η άνοδος των τιμών στις 'ανερχόμενες' περιοχές της Αττικής έχει συμπαρασύρει στα ύψη όλη την αγορά», Καθημερινή, 11 Νοεμβρίου, 2001, σελ. 26.
- 55 Ο τονισμός είναι της γράφουσας. Χρήστος Αποστολόπουλος, «Γράμματα Αναγνωστών: Η αναδρομή στην Κυψέλη», Καθημερινή, 12 Μαρτίου, 2003, σελ. 12.
- 56 Γιώργος Καραμπελιάς, Από το μέγιστο στο ελάχιστο: δοκιμές για την πεζογραφία στη Μεταπολίτευση (Λευκωσία: Αιγαίον, 1993), 9.
- 57 Χρήστος Βακαλόπουλος, Η Γραμμή του Ορίζοντος (Αθήνα: Εστία, 1991), 40-41.

- 58 Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* (Αθήνα: Το Πέρασμα, 2010), XLII.
- 59 Κωστής Παπαγιώργης, *Γεια σου, Ασημάκη* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), 146.
- 60 Χρήστος Βακαλόπουλος, *Η Γραμμή του Ορίζοντος* (Αθήνα: Εστία, 1991), 127-128.
- 61 Χρήστος Βακαλόπουλος, *Η Γραμμή του Ορίζοντος* (Αθήνα: Εστία, 1991), 37.
- 62 Κατά τη διεξαγωγή αυτής της συνάντησης, επί δεύτερης κυβέρνησης Ανδρέα Παπανδρέου (1985-1989), ο Αντιδήμαρχος Ηλίας Σκαλαίος, λέει τα εξής στην τοποθέτησή του στη συζήτηση: «Είμαστε φτωχή χώρα, δεν είναι δυνατόν να ονειρευόμαστε ότι γκρεμίζονται αυτές οι πολυκατοικίες –και δεν μιλάω μόνο για την Κυψέλη, μιλάω και για το Κουκάκι, και για το Παγκράτι- και τις ξαναχτίζουμε. Αυτό θα γίνει τον 21ο αιώνα». Goethe Institut, *Η ζωή στην έρημο του μπετόν: κοινωνικές αναδιαστρωματώσεις και εγκατάλειψη του κτιριακού πλούτου σε κεντρικές περιοχές κατοικίας. Η περίπτωση της Κυψέλης* (Αθήνα: Goethe Institut, 1988), 30.
- 63 Theseum Ensemble. *Κομμώτριες | Μεταπολίτευση, Τζιανγκ – Σιν – Μπι – Σιν, Φαντάσου την καρδιά μου δική σου* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2021), 3.
- 64 Χρήστος Βακαλόπουλος, *Οι Πτυχιούχοι* (Αθήνα: Εστία, 1996 [1984]), 80.
- 65 Κωστής Παπαγιώργης, *Γεια σου, Ασημάκη* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1993), 15.

Επίμετρο

Παναγιώτης Τουρνικιιώτης

Ομότιμος Καθηγητής ΕΜΠ

Πόλη, πολιτική, αρχιτεκτονική: μια κριτική ανασκόπηση στην κοινή γνώμη της μεταπολίτευσης.

Παίρνω τον λόγο σε αυτή την έρευνα, από μια δύσκολη και δισυπόστατη θέση. Από τη μια είμαι ένας δάσκαλος και ερευνητής που δούλεψε για την εισαγωγή της κριτικής θεωρίας και ιστορίας στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση ως εργαλείο του σχεδιασμού και όχι ως 'σκέτη' ιστορία. Από την άλλη, είμαι εκ των πραγμάτων ένα ζωντανό μέρος της μεταπολίτευσης και έχω βιώσει πολλές από τις διαστάσεις του προγράμματος 'Πόλη, πολιτική, αρχιτεκτονική, 1974-2004'. Από αυτήν υβριδική θέση θα επιχειρήσω να μιλήσω, από εμπρός προς τα πίσω και από πίσω προς τα εμπρός, φέρνοντας στη δική σας γνώση τη σταδιακή διαμόρφωση μιας αντίληψης της κοινής γνώμης της μεταπολίτευσης για το πρόβλημα της πόλης, έτσι όπως βιώθηκε, και όπως πιστέψανε τότε ότι θα μπορούσε να λυθεί. Αναφέρομαι αποκλειστικά σε μία δεκαετία, την πρώτη δεκαετία από τη μεταπολίτευση, και το σώμα πάνω στο οποίο δουλεύω είναι ο τύπος της εποχής. Να θυμίσω ότι από το 2004 και μετά αρχίζει να αναπτύσσεται η κοινωνική δικτύωση και η δυνατότητα να τα μαθαίνουμε όλα με όλους τους τρόπους σχεδόν αυτόματα, να έχουμε δηλαδή ένα πληθωρισμό πληροφορίας, αλλά σε εκείνη την περίοδο η μόνη σχεδόν δυνατότητα πληροφόρησης ήταν η έντυπη εφημερίδα, η οποία κυκλοφορούσε καθημερινά, και ο εβδομαδιαίος τύπος. Το ενδιαφέρον μου για την πόλη ήταν φανερό από τα χρόνια των σπουδών¹ αλλά φεύγοντας το 1978 στο Παρίσι για μεταπτυχιακές σπουδές πολεοδομίας και αστικής γεωγραφίας, κόπηκε το νήμα της επικοινωνίας μου με τον τύπο. Αυτή η τομή θεραπεύτηκε με ένα κυρίως τρόπο, την τροφοδότηση από το οικογενειακό περιβάλλον με τις σελίδες του τύπου που μπορούσαν να με ενδιαφέρουν, με δική τους εκτίμηση, οι οποίες έρχονταν στα χέρια μου ως πολύτιμα στοιχεία στις περιόδους της επιστροφής

μου, κυρίως τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και το καλοκαίρι. Συστηματικά επιλέγω αποκόμματα, κόβω, ταξινομώ, αρχειοθετώ, κολλάω σε χαρτιά αυτό που θεωρούσα ότι είχε ενδιαφέρον για εμένα. Ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο «μιλιέται» η πόλη. Καταγράφεται ο λόγος για την πόλη. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο, που την ίδια περίοδο άκουγα στο Παρίσι μαθήματα για τον λόγο στην αρχιτεκτονική, για τον λόγο στην πόλη, για τον λόγο γενικά. Αυτά τα δύο συναντώνται. Εκείνο που σας προτείνω εδώ, είναι να ξανανοιξώ αυτό το φάκελο, να κάνω μια επιλογή ως συλλέκτης αποκομμάτων και να ξαναδιαβάσω αποσπάσματα από τον τύπο ως το 1984, που επέστρεψα στην Ελλάδα και σταμάτησε η συστηματική συλλογή.

Εικ. 1. Καθημερινή, 6 Ιανουαρίου 1980. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

Θα ξεκινήσω με μια έκφραση κραυγής για την κρίση της πόλης, η οποία δεσπόζει στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούσε να συνειδητοποιήσει κανείς τότε, συνυπάρχοντας και εξελισσόμενος, προς τα πού πήγαιναν τα πράγματα. Δεν μπορούσε, όταν διάβαζε «Αθήνα 1980: ο θάνατος μιας μεγαλούπολης», με μια σειρά συνεισφορές ειδικών, εκ των οποίων η πρώτη ήταν του Γιάννη Δεσποτόπουλου (*Καθημερινή*, 6 Ιανουαρίου 1980), (εικ.1) να φανταστεί κανείς τί θα ακολουθούσε μετά το 1979 με το «Πρωτεύουσα 2000: Καλύτερες συνθήκες ζωής», ή το 1983/1985 με το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας. Να συνειδητοποιήσουμε λοιπόν ότι

αυτό το οποίο κερδίζει η ιστορική ματιά – η δυνατότητα να τα γνωρίζει όλα και να μιλάει εκ των υστέρων – δεν συνυπάρχει με τον τρόπο με τον οποίο αυτά εξελίσσονται στο χρόνο. Είναι πράγματι περίεργο πόσο πολύ «φώναξε» η συλλογική αντίληψη για την πόλη αμέσως μετά τη δικτατορία, ενώ στη διάρκεια της δικτατορίας μιλούσε με τελείως διαφορετικό τρόπο, και δεν νομίζω ότι αυτό είχε να κάνει τόσο με την καταπίεση του λόγου όσο με μια «έκρηξη» που μπορούμε να αναγνωρίσουμε εκ των υστέρων.

«Αθήνα 1980: ο θάνατος μιας μεγαλούπολης... Το θλιβερό πανόραμα της ελληνικής πρωτεύουσας παρουσιασμένο με τόλμη και οδύνη», σε διαδοχικές ολοσέλιδες συνέχειες, με τοποθετήσεις του Γιάννη Δεσποτόπουλου, του Δημήτρη Χατζή, του Σόλωνα Κυδωνιάτη, του Παναγιώτης Τέτση, του Κοσμά Ξενάκη, του Δημήτρη Βλάσση, του Ευάγγελου Κουλουμπή που ήταν τότε πρόεδρος του ΤΕΕ, του γιατρού Νίκου Χαλαζωνίτη και του Δημήτρη Μπέη, που ήταν Δήμαρχος Αθηναίων. «Αθλιο οικοδόμημα συμφερόντων και κομπίνας, με βρωμερά λεωφορεία, πενιχρό δίκτυο συγκοινωνίας, ανυπόφορους θορύβους, ελλείψεις αποχετεύσεως, είναι το γέννημα του ελληνικού κοινωνικού χάους». Η πρώτη φράση στο αφιέρωμα ήταν του Δεσποτόπουλου: «Δεν έχει καμία σχέση με το νόημα 'πόλης' μια συσσώρευση τριών εκατομμυρίων ανθρώπων, όπως η Αθήνα, συσσώρευση νευρωτική και ευερέθιστη, αυτομολυνόμενη και κακοεξυπηρετούμενη, μεταπραγματική και άσκοπα κινούμενη, σπασμωδική και κακότροπη με έκδηλη την επιθετικότητα για κέρδος.»

Εικ. 2. Το Βήμα, 2 Αυγούστου 1981. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

«Κακόμοιρη Αθήνα, Δυστυχημένη χώρα. Η ζωή έχει γίνει αφόρητη και μέρα με τη μέρα η Αθήνα γίνεται μια πόλη απάνθρωπη ακόμα και για τους περαστικούς, τους τουρίστες που αποφεύγουν πια να την επισκέπτονται. Η υπερσυγκέντρωση του πληθυσμού στην πρωτεύουσα, το κυκλοφοριακό χάος, η έλλειψη πράσινου και κοινωνικών χώρων, το αποχετευτικό, το νέφος..., δε δυσμενοποιούν μόνο την ποιότητα ζωής των κατοίκων της. ΤΗΝ ΑΠΕΙΛΟΥΝ ΑΜΕΣΑ.» (Το Βήμα, 2 Αυγούστου 1981). (εικ.2)

«Αθήνα θνήσκουσα... Ξέρω μια πόλη στη νέα Σαχάρα» (Το Βήμα, 8 Σεπτεμβρίου 1981). (εικ.3) Η νέα Σαχάρα είναι η Αθήνα όταν έχει ανακαλυφθεί ο καύσωνας, όταν μας έπνιγε το καυσαέριο. Η μαμά δεν είναι σε πολεμικές επιχειρήσεις, η μαμά είναι σε μια βεράντα, έχει βάλει ένα υγρό μαντήλι στα μούτρα του παιδιού της για να μην αναπνέει το καυσαέριο.

Εικ. 3. Το Βήμα, 8 Σεπτεμβρίου 1981. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

Εικ. 4. Το Βήμα, 30 Μαΐου 1982. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

«Στα Νέα, αυτή την εβδομάδα. Το κέντρο της Αθήνας πεθαίνει. Το νέφος και το κυκλοφοριακό οδήγησαν στην αυτόματα αποκέντρωση. Κάθετη πτώση αξιών στα ακίνητα και τα ενοίκια. Οι 'μικρές Αθήνες' αποκτούν αυτοδυναμία. Αιγάλεω και Κηφισιά αντί για Ομόνοια και Σύνταγμα.» (Το Βήμα, 30 Μαΐου 1982). (εικ.4)

Εικ. 5. Ελευθεροτυπία, 31 Δεκεμβρίου 1978. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

«Αθήνα, Ανοχύρωτη πόλη. Θα επιζήσει ως 'πόλις' η ελληνική πρωτεύουσα;» (Καθημερινή, 16 Απριλίου 1978). «Το χάος θα διαδεχθεί την αναρχία στην Αθήνα. Σύγκρουση απόψεων υπουργείου-αρχιτεκτόνων για το ρυθμιστικό σχέδιο» (Ελευθεροτυπία, 31 Δεκεμβρίου 1978). (εικ.5) Η αρχειοθέτηση είναι δύσκολη γιατί είναι μεγάλα τα φύλλα και ξεδιπλώνονται κιτρινισμένα αλλά μπορεί κανείς να διαβάσει αναλυτικά αυτό που θέλει. Η αναλυτική ειδησιογραφία είναι πράγματι ενδιαφέρουσα γιατί αποτελεί μια καταγγελία και αναφέρεται σε μια εκδήλωση που οργανώθηκε από τον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων στο Πολυτεχνείο για να κατακριθεί ο σχεδιασμός του ρυθμιστικού που βρισκόταν σε εξέλιξη. Ξεκινάνε όλα με μια τυπική καταγγελία, «η Αθήνα, το πολεοδομικό σκιάχτρο του τσιμέντου και της οικοδομικής ασυναρτησίας φαίνεται ότι θα ζει για καιρό ακόμα στην κακή της μοίρα. Οι υπεύθυνοι του υπουργείου Δημοσίων Έργων, στην κυριολεξία υπεύθυνοι για την εφιαλτική της κατάληξη, αποφάσισαν να εντάξουν τη λειτουργικότητά της μέσα στα πλαίσια ενός νέου ρυθμιστικού σχεδίου. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι η βιασύνη και στη συνέχεια η προχειρότητα των οποιωνδήποτε μέτρων θα επιδεινώσουν μάλλον παρά θα διορθώσουν τα μέχρι τώρα κακώς κείμενα. Και ενώ υπήρχε ένα υπόβαθρο μελετών κλήθηκαν αιφνιδιαστικά πέντε ιδιώτες μελετητές να εκπονήσουν νέες έναντι αμοιβής μελέτες.» Πρόκειται για τις «μελέτες του Μάνου» και οι αρχιτέκτονες είναι ο Ανδρέας Συμεών, ο Αντώνης Τρίτσης, ο Παναγής Ψωμόπουλος (γραφείο Δοξιάδη), ο Θύμιος

Παπαγιάννης και ο Νίκος Καλογεράς. Παράλληλα ζητήθηκε να υποβάλουν τις απόψεις τους το ΚΕΠΕ, η έδρα Πολεοδομίας του ΕΜΠ, τα ΤΕΕ, το ΕΚΚΕ. «Το βέβαιο είναι πως η Αθήνα αυτή τη στιγμή μοιάζει με άνθρωπο που προσβλήθηκε από την επάρατο νόσο.» «Ας το πάρουμε απόφαση δεν έχει πια μέλλον το κέντρο της Αθήνας» (*Το Βήμα*, 21 Φεβρουαρίου 1982). Ποιοι είναι οι λόγοι; Στην πραγματικότητα βιώνουμε την έκρηξη μιας κρίσης: την κρίση της πόλης. Πολύ περισσότερο, όμως, από μια κρίση της πόλης η οποία δεν περιγράφεται ποτέ με απόλυτη σαφήνεια, εκείνο το οποίο εκφράζεται με εντυπωσιακό τρόπο είναι η συλλογική άρνηση μιας αστικής συνθήκης που εξαρτάται από περιβαλλοντικά δεδομένα, ενώ ταυτόχρονα αμφισβητείται πολιτικά και ουσιαστικά η ίδια η δυνατότητα σχεδιασμού ενός οιοδήποτε ρυθμιστικού.

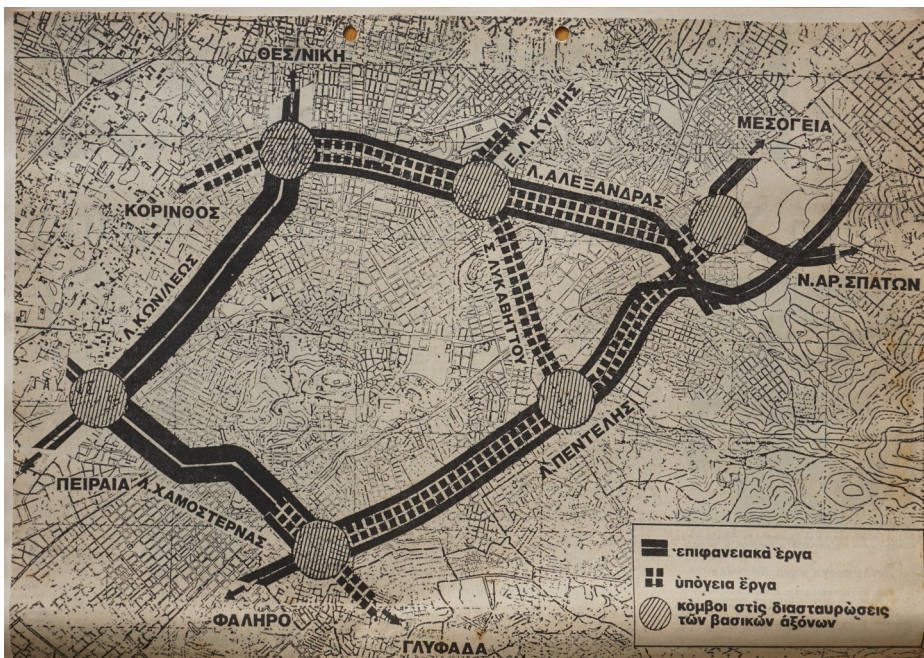
Ενα από τα κύρια ζητήματα που «καίνε» σε όλη αυτή τη συζήτηση είναι το νέφος. «Το νέφος έσπασε χθες το 'όριο συναγερμού'. Διπλάσια μόλυνση από τα επίπεδα ασφάλειας ΗΠΑ-ΕΟΚ» (*Μεσημβρινή*, 17 Απριλίου 1981). Είμαστε το 1981 και όταν γράφουν οι εφημερίδες «φωταέριο», δεν αναφέρονται στο «φυσικό αέριο» της εποχής μας αλλά στο «γκάζι». Η ανάγκη να διακοπεί η λειτουργία του φωταερίου στην οδό Πειραιώς, γιατί ήταν μολυσματική, είναι μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση. Η Αθήνα περνά στη φάση της ανατροπής, δηλαδή της μετατροπής του εργοστασίου φωταερίου σε πολιτιστικό κέντρο, παράλληλα με τη διακοπή της λειτουργίας βιομηχανιών που ρύπαιναν την ατμόσφαιρα στην ευρύτερη περιοχή του Ελαιώνα, εκείθεν του Γκαζιού, και αυτό σηματοδότησε μια νέα περίοδο για το κέντρο της Αθήνας και τη σχέση του με τον Πειραιά, που ξέσπασε μέσα στον πανικό του νέφους.

«Δεν υπάρχει ούτε παράνομος χώρος για παρκάρισμα» (*Καθημερινή*, 17 Ιανουαρίου 1979) και επιπλέον, τα μαζικά μέσα μεταφοράς είναι άθλια. Η δεύτερη μεγάλη κρίση ήταν η συνειδητοποίηση της πυκνότητας. Το κέντρο είναι πια πολύ πυκνό και έχουν πλέον πολλοί ένα ιδιωτικό αυτοκίνητο που θέλουν να παρκάρουν. Ζούνε το διαρκές μποτιλιάρισμα, το νέφος και την εξάτμιση του αυτοκινήτου, τη διαρκή έλλειψη θέσης παρκαρίσματος. Υπάρχουν πολλά δημοσιεύματα που αναφέρονται στην ανάγκη να επιλυθεί το αδιέξοδο της ακινησίας στο δρόμο και της αδυναμίας να βρεις έστω και μία θέση παράνομη για να αφήσεις το αυτοκίνητό σου.

Ενα τρίτο στοιχείο της ρητορικής αυτού του αφηγήματος είναι το τσιμέντο. Η έκφραση «Αιχμάλωτοι του τσιμέντου» (*Καθημερινή*, 10 Ιανουαρίου 1979) δηλώνει τη βίωση άλλης μια τεράστιας κρίσης, της κρίσης μιας πόλης που είναι κατασκευασμένη με οπλισμένο σκυρόδεμα. Είναι πολύ ενδιαφέρον να διαβάσουμε τη «Ζούγκλα του τσιμέντου» που κατέκτησε την «πόλη των γιασεμιών» (1978 – έχω χάσει την ακριβή ημερομηνία και τον τίτλο του εντύπου). «Η πόλη των θεών, της ομορφιάς και του πολιτισμού, η Αθήνα πεθαίνει» γράφει το «Ασσοσιέιτεντ Πρές». Έχει μετατραπεί σε αληθινή ζούγκλα τσιμέντου εξ αιτίας της έλλειψης πρασίνου – δεν είναι τόσο το ίδιο το τσιμέντο που φταίει – είναι ζούγκλα τσιμέντου εξ αιτίας της έλλειψης πρασίνου, προ-

γραμματισμού, αναρχίας στην οικοδόμηση, συμφόρησης στο συγκοινωνιακό, μόλυνσης του περιβάλλοντος, και αυτά τα λείει το ειδησεογραφικό πρακτορείο αλλά και η Βιργινία Τσουδερού, και ο Γιάννης Ξανάκης, ο οποίος δηλώνει ότι επισκέφθηκε την Αθήνα και την περιγράφει ως «την πιο άσχημη πόλη του κόσμου».

Τα αυθαίρετα είναι άλλο ένα τεράστιο ζήτημα. «Χρειάζεται τόλμη για να κλείσει η πληγή» (Αυγή, 30 Ιανουαρίου 1977). Το ενδιαφέρον δεν ξεκινά μόνο από τη μεριά της αριστεράς αλλά και από τη μεριά της «συντηρητικής» δεξιάς, η οποία συστηγάει και αριστερές αντιλήψεις. Ο Αριστείδης Ρωμανός θα κάνει μια σειρά δημοσιεύσεων στην Καθημερινή, στην οποία θα μιλήσουν αναλυτικά ο Γρηγόρης Διαμαντόπουλος, ο Γιώργος Σαρηγιάννης, ο Βασίλης Χαρίσης, ο Γιάννης Μιχαήλ, ο Κώστας Σοφούλης (Καθημερινή, 23 Μαΐου 1976). Δεν θα επεκταθώ όμως σε αυτές τις δημοσιεύσεις που γεμίζουν ολόκληρες σελίδες, στις οποίες συναντώνται ο οργανωμένος λόγος των ειδικών με τον λόγο των πολιτικών και το λόγο μιας κοινής γνώμης η οποία εκφράζεται δημοσιογραφικά μέσα από εντυπωσιακές ρητορικές.

Εικ. 6. Πρόταση δακτυλίου ταχείας κυκλοφορίας, Μεσημβρινή, 19 Φεβρουαρίου 1980. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

Υπήρχε σίγουρα ένα πρόβλημα κυκλοφορίας στην πόλη. Διαβάζουμε άρθρο με τίτλο το ερώτημα : «Ο δακτύλιος θα σώσει την Αθήνα από την κυκλοφοριακή αναρχία;» (Μεσημβρινή, 19 Φεβρουαρίου 1980). Θα νομίζετε ότι αναφέρεται στον δακτύλιο

που έχουμε σήμερα ακόμα. Όχι, δεν αναφέρεται σε αυτόν τον δακτύλιο αλλά σε εκείνο που το 1980 εθεωρείτο δυνατόν να είναι πάνω στο τραπέζι των συζητήσεων. Πρόκειται για μελέτες που έγιναν με τη συνεργασία του Γραφείου Δοξιάδη, του Γραφείου Φραντζεσκάκη, της Οδομηχανικής και του Ευπαλίνου. Στο σχέδιο που δημοσιεύεται (εικ.6) με σκούρες μαύρες γραμμές είναι τα επιφανειακά έργα, με τελείες είναι τα υπόγεια έργα και οι διαγραμμισμένοι κύκλοι είναι κόμβοι στις διασταυρώσεις των βασικών αξόνων. Αν δεν το έχετε καταλάβει καλά, η πρόταση που έχει τεθεί στα κυβερνητικά τραπέζια από τους ειδικούς της εποχής είναι μια ταχεία λεωφόρος η οποία συνδέει του Αμπελοκήπους με τον Σταθμό Λαρίσης, ενώ μια Σήραγγα Λυκαβηττού ενώνει τη λεωφόρο Υμηττού, που στο σχέδιο ονομάζεται Πεντέλης, στο Παγκράτι, με την ελεύθερη λεωφόρο Κύμης που αρχίζει από την Αλεξάνδρας και πάει προς το Γαλάτσι. Πρόκειται για ένα δακτύλιο ταχείας κυκλοφορίας, στον οποίο μπορείς να τρέχεις γρήγορα χωρίς διαβάσεις πεζών, από τον οποίο επιβιώνουν θραύσματα, όπως η Χαμοστέρνας που υλοποιήθηκε. Και από τους κόμβους άλλοι έγιναν, και άλλοι όχι.

«Η λεωφόρος Αλεξάνδρας θα φτάσει ως το σταθμό Λαρίσης», γράφει η *Ελευθεροτυπία* στις 9 Μαρτίου 1978. «Θα γκρεμιστούν δεκάδες κτίρια», γιατί ο μόνος τρόπος ώστε να επιτευχθεί αυτό το σχέδιο μακράς πνοής ήταν η κατεδάφιση συστοιχίας οικοδομικών τετραγώνων με πολυκατοικίες. Για να πάμε πιο γρήγορα και να λύσουμε το κυκλοφοριακό, θα έπρεπε να φαρδύνουμε δρόμους, να γκρεμίσουμε κτίρια, να ανοίξουμε περισσότερες λεωφόρους. «Σε τολμηρές αποφάσεις θα προχωρήσει το Υπουργείο Δημοσίων Έργων με στόχο» όλα αυτά. «Παράγων του Υπουργείου Δημοσίων Έργων εδήλωσε χτες, ότι έστω και αν πρόκειται για τολμηρό σχέδιο που θα έχει συνέπεια την ισοπέδωση μεγάλου αριθμού κτισμάτων και τη δαπάνη σημαντικών ποσών, θα εφαρμοστεί οπωσδήποτε η διάνοιξη αυτή». «Ζωτικής σημασίας έργα για την Αθήνα. Καραμανλής: Αρρησαν αλλά θα γίνουν καλύτερα» (*Μεσημβρινή*, 7 Μαρτίου 1980). Στη φωτογραφία από τη σύσκεψη φαίνεται ο Καραμανλής. Πρόκειται για τα έργα που ανακοινώθηκαν μετά τη σύσκεψη - το συγκοινωνιακό, το μετρό, οι σιδηρόδρομοι και το αεροδρόμιο, αυτό που τελικά έγινε. «Χρόνο, χρήμα και υπομονή θέλουν τα έργα για το κυκλοφοριακό», τόνισε ο Καραμανλής στη χθεσινή σύσκεψη (*Μεσημβρινή*, 7 Μαρτίου 1980), όπως γράφει ο τίτλος πλάι στο διάγραμμα κυκλοφορίας που περιλαμβάνει τις νέες γραμμές του μετρό. Το μετρό, οι αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας, ο εκσυγχρονισμός και το νέο διεθνές αεροδρόμιο της Αθήνας στα Μεσόγεια, ήταν θέματα που συζητήθηκαν και αποφασίστηκαν στη σύσκεψη αυτή. Αναφέρονται ακόμα και ημερομηνίες.

«Έργα με ... φούρια στη Συγγρού» (*Ελευθεροτυπία*, 22 Ιουνίου 1977). Έχουν ήδη αρχίσει. Το 1977 η Συγγρού επιταχύνεται. Αργότερα θα δούμε να επιταχύνονται η Κηφισίας και η Μεσογείων με ανισόπεδους κόμβους, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδιασμού, που τότε ήταν ακόμα στα σπάργανα. Θα ακολουθήσει η εισαγωγή της περιτροπής στον λειτουργικό ρυθμό της Αθήνας, με ένα κέντρο κλειστό και μονά-ζυγά.

«Ποιες περιοχές αποκλείονται, ποιες βιομηχανίες μειώνουν την παραγωγή τους» (*Μεσημβρινή*, 29 Μαΐου 1982). Το βιώνουμε μέχρι σήμερα.

Το 1979 συζητούσανε ακόμα το Ρυθμιστικό με ένα ερωτηματικό. Είχαν εκφραστεί πολλές αμφιβολίες για το τί είναι Ρυθμιστικό, αν χρειάζεται ακόμα ένα Ρυθμιστικό αφού υπάρχουν πολλά που δεν έχουν εφαρμοστεί. Το 1982 γίνεται μια πολιτική «αλλαγή», μια άλλη «μεταπολίτευση», και ανανεώνεται το ενδιαφέρον του Ρυθμιστικού. Ερχεται «ο 'καταστατικός χάρτης' μιας νέας Αθήνας» (*Το Βήμα*, 2 Ιανουαρίου 1983). Θα γίνουν πολλές δημοσιεύσεις για τα νέα σχέδια που είναι πάνω στο τραπέζι. Είμαστε στο 1983, πολύ κοντά στο Ρυθμιστικό Τρίτση, και έχει προηγηθεί η προεργασία του Μάνου. Διαβάζω την προσέγγιση του Αλεξανδρόπουλου, που έγραφε συχνά για την πόλη και τα δημόσια έργα: «Η 'γιαγιά' μας η Αθήνα στο χειρουργείο για να τεμαχιστεί σε εννιά πόλεις των 500.000 κατοίκων!» (*Το Βήμα*, 1 Ιουνίου 1983). Κρίσιμη χρονιά για την Αθήνα. Θα βάλουν τη γιαγιά μας στο χειρουργείο. Θα την εγχειρήσουν. «Επέμβαση», το λένε οι πολεοδόμοι. Είναι βαριά άρρωστη η καημένη και θέλουν να της αλλάξουν τη δομή. Θα της κάνουν μετάγγιση, γιατί τα λευκά αιμοσφαίριά της έχουν αυξηθεί επικίνδυνα. Ασε που έχει μεγάλες ανωμαλίες στο κυκλοφορικό της και τα πνευμόνια της έχουν τα χάλια τους με τα δηλητήρια που αναπνέει. Και το πρόσωπό της χιλιάδες ρυτίδες. Αν διαβάσουμε προσεκτικά θα δούμε ότι η κριτική είναι πολιτική, βαθιά αντικυβερνητική, αλλά αναφέρεται κυρίως στο τι τα θέλουμε αυτά τα Ρυθμιστικά.

Όσο και αν φαίνεται παράλογο, την ίδια ώρα, η ίδια ρητορική αναζητεί την όψη της παλιάς Αθήνας. Την ώρα δηλαδή που οραματίζονται υπόγειες διαδρομές κάτω από τον Λυκαβηττό και θέλουν να γκρεμίσουν ολόκληρες συστοιχίες της πόλης για να τρέξουν πιο γρήγορα σε κλειστούς αυτοκινητοδρόμους, το παράλληλο πρόβλημα είναι η επιθυμία για την παλιά όψη της Αθήνας, μια εκρηκτική νοσταλγία, στην οποία έρχεται να προστεθεί μια σειρά μέτρων «απορρυπάνσεως και αισθητικής βελτιώσεως για τα κτίρια των πόλεων» (*Μεσημβρινή*, 8 Απριλίου 1981). Αυτό σημαίνει ότι θα έχουμε πλέον φωταέριο 'φρέσκο', για να μη ρυπαίνει όπως το μαζούτ το περιβάλλον, κεντρικές κεραιές τηλεόρασης, καθαρισμό λυμάτων, και θα πρέπει να εξαλείψουμε «το οπτικό χάος στην Σταδίου ... για να ξαναβρεί ο δρόμος την αρχική του φυσιογνωμία» (*Καθημερινή*, 10 Μαρτίου 1980). Με απόφαση του Στέφανου Μάνου το 1979, «ως τις 30 Απριλίου ... όλες οι προσόψεις των κτιρίων της οδού Σταδίου θα πρέπει να έχουν απαλλαγεί από τα πρόσθετα στοιχεία (επιγραφές, διαφημίσεις, μαρκίζες, τέντες κλπ.) με σκοπό ν' αποκαλυφθούν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των κτιρίων και να υπάρξει μια αισθητική ισορροπία στο χώρο» (ΦΕΚ 665Δ, 10/11/1979). Αυτό δεν αποτελούσε μόνο μια πολιτική πρωτοβουλία αλλά ήταν κατά κάποιον τρόπο μια συλλογική απαίτηση των ειδικών, όχι τόσο των άμεσα ενδιαφερομένων, έστω και αν θα το εκμεταλλευτεί άμεσα η οικονομική δραστηριότητα της πόλης. Οι διαφημιστικές πινακίδες θα πέσουν πολύ γρήγορα και στη θέση τους θα ανέβουν σαν νέα

διαφήμιση και έμβλημα εμπορικής χρήσης οι καθαρές όψεις των παλιών κτιρίων: «Ένα ακόμα νεοκλασικό κτίριο της Αθήνας – έργο του Τσίλλερ - σώθηκε. ... Studio Kosta Boda - Illum» (*Το Βήμα*, 6 Δεκεμβρίου 1981). (εικ.7)

Εικ. 7. Το Βήμα, 6 Δεκεμβρίου 1981. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

Η Πλάκα θα διατηρηθεί ως ένα ζωντανό σύνολο. Θα γίνει δημόσια συζήτηση στο Δημαρχείο για να ζωντανέψει η συνοικία των Θεών, αλλά και διαμάχη για τη διατήρηση της Ανω Πόλεως στη Θεσσαλονίκη μεταξύ κατοίκων και αρμοδίων υπηρεσιών, γιατί δεν το ήθελαν οι κάτοικοι της πόλης. Θα επιστρέψω στην Αθήνα μέσω Κυκλάδων. «Εδιωξαν τους αρχαιολόγους!» στη Σίφνο και την Πάρο, τους πετάξανε στη θάλασσα. Το κλιμάκιο των Αθηναίων ειδικών του Υπουργείου Πολιτισμού, που πήγε στα νησιά για να εξασφαλίσει την προστασία τους, θεωρήθηκε ανεπιθύμητο. Οι Αθηναίοι που φοβούνται και εξορκίζουν το τσιμέντο στην Αθήνα αναζητούν την προστασία της Σίφνου ή της Πάρου. Αλλά οι κάτοικοι της Πάρου απεργούν «ζητώντας να κτίζουν με μπετόν» (*Καθημερινή*, 11 Αυγούστου 1977). Αυτή είναι μια εξαιρετική αντί-

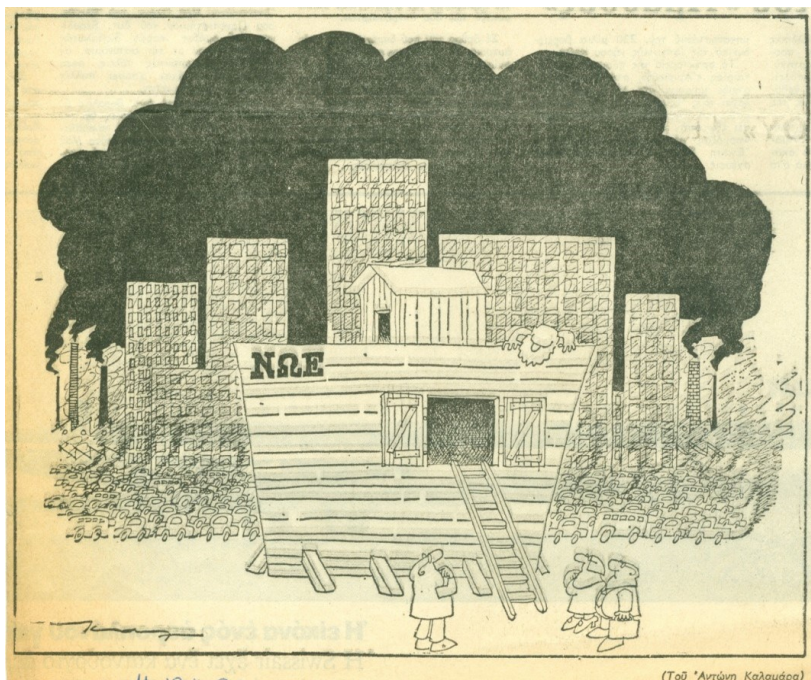
φαση. Είναι η εξαγωγή της κρίσης της Αθήνας στη διατηρητέα περιφέρειά της και η πολιτική σύγκρουση για την άθλια πόλη και για τον σχεδιασμό της. Την άθλια πόλη καταγγέλλει στη Βουλή ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, συμπολιτευόμενος («Η άθλια πόλη», *Καθημερινή*, 1 Φεβρουαρίου 1980), ενώ ο Στέφανος Μάνος υπερασπίζεται στην ίδια Βουλή την ανάγκη ενός σχεδιασμού για τη θεραπεία της άθλιας πόλης («Η 'άθλια πόλη' και ο σχεδιασμός», *Καθημερινή*, 3 Φεβρουαρίου 1980). Κύριο αντικείμενο αντιπαράθεσης είναι η Ακαδημία Πλάτωνος, δηλαδή αν θα γίνουν απαλλοτριώσεις, αν θα αναδειχθεί η Ακαδημία Πλάτωνος και αν θα αναπτυχθεί τουριστικά με ξενοδοχείο, προκειμένου να συνδεθεί με «το σχέδιο για τρία χιλιόμετρα πάρκο» (*Ταχυδρόμος*, 26 Μαρτίου 1981). Την ίδια περίοδο προβάλλεται δημοσιογραφικά η μεγάλη πορεία που θα συνδέσει τον Αρδηττό με τις στήλες του Ολυμπίου Διός, από την Ολγας, για να γεφυρωθεί η Πύλη του Αδριανού με τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου και του Φιλοπάππου, για να κατεβάνουμε από την Αποστόλου Παύλου στο Γκάζι και να φτάσουμε ως την Ακαδημία Πλάτωνος. «'Πράσινοι πνεύμων' Θησείο – Κεραμεικός – Φωταέριο» (*Μεσημβρινή*, 14 Απριλίου 1981). Και πάλι, όταν λέμε Φωταέριο εννοούμε το Γκάζι που έχει μεταλλαχθεί.

Εικ. 8. Νέα Πορεία, 21 Οκτωβρίου 1979. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

Παράλληλα, εξελίσσεται μια άλλη πολιτιστική πολιτική. «Το όραμα μιας ζοετίας γίνεται πραγματικότητα. Η Αθήνα αποκτά το πολιτιστικό της κέντρο!» (*Νέα Πορεία*, 21 Οκτωβρίου 1979). (εικ.8) Στις φωτογραφίες πρωταγωνιστούν οι πολιτικοί και ακολουθεί ολόκληρο το σχέδιο. Είναι η μετεξέλιξη του πρώτου βραβείου του διαγω-

νισμού, στον οποίο συμμετείχε ο Δημήτρης Διαμαντόπουλος, μετά από παρέμβαση του Γιώργου Κανδύλη. Στο σχέδιο φαίνεται η τολμηρή ενοποίηση του χώρου της Πινακοθήκης με το πολιτιστικό κέντρο, από το χώρο της Ριζαρείου και ως τη Ρηγίλλης, με νέα χάραξη της Βασιλέως Κωνσταντίνου που δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Ο τύπος διαβεβαιώνει, «σε πέντε χρόνια θα είναι έτοιμο το πολιτιστικό κέντρο των Αθηνών», θα στοιχίσει τρία δις, θα έχει 4 βασικά συγκροτήματα. Στα δεξιά του Καραμανλή, στη φωτογραφία, στέκεται ο Δημήτρης Νιάνιας, υπουργός πολιτισμού και επιστημών, που είχαμε καθηγητή φιλοσοφίας στο Πολυτεχνείο. Πρόκειται για άλλη μια πολιτική μακράς διάρκειας, αφού το έδαφος του πολιτιστικού κέντρου είχε ήδη οριστεί από το ρυθμιστικό του 1954, που είχε εκπονηθεί από τον Προκόπη Βασιλειάδη, όταν ο Καραμανλής ήταν υπουργός συγκοινωνιών και δημοσίων έργων. Το πολιτιστικό κέντρο είναι εκεί αλλά δεν αποτυπώνεται σε αυτό κανένα από τα μεγάλα σχέδια που εκπονήθηκαν για δεκαετίες, μόνο θραύσματα και αποσπάσματα.

Εικ. 9. Μεσημβρινή, 18 Απριλίου 1981. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Π. Τουρνικιώτη

Ενοποίηση ακαλύπτων χώρων για πράσινες οάσεις, μικρές θεραπείες, βελονισμός θα έλεγε κανείς, πνεύμονες πρασίνου οι ακάλυπτοι χώροι, πράσινο πάνω στο μπετόν. Μη φαντάζεστε ότι θα φυτέψουμε τις ταράτσες, ακόμα δεν είμαστε εκεί, απλώς θα αρχίσουμε να φυτεύουμε παντού. Πράσινο στην Αθήνα, πράσινο παντού. Αθόρυβα, γρήγορα, φτηνά τα νέα τραμ. Δίκτυο φωταερίου στις νέες οικοδομές σε

όλη την Αττική. Λιγότερη μόλυνση στην πρωτεύουσα. Αποφασίστηκε η υποχρεωτική εγκατάστασή του. Αντίο Αθήνα; Μιλάνε οι ειδικοί, ο κόσμος, οι αρμόδιοι. Όχι, υπάρχει λύση. Ναι. Θα μπούμε στην Κιβωτό του Νώε μετά τον κατακλυσμό; Θα ανοίξουμε το παράθυρο; Το σκίτσο με την Κιβωτό του Νώε, του Αντώνη Καλαμάρα, είναι από τη *Μεσημβρινή* (18 Απριλίου 1981) (εικ.9) αλλά περιλαμβάνεται και στο τεύχος του υπουργείου Δημοσίων Έργων που έχει ανοίξει ένα παράθυρο στο νέφος, με τίτλο «Η Πρωτεύουσα του 2000. Καλύτερες συνθήκες ζωής». (εικ.10) Είναι η πρόταση του Ρυθμιστικού της περιόδου Στέφανου Μάνου.

Εικ. 10. Πρόγραμμα «Πρωτεύουσα 2000», Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Γενική Διεύθυνση Οικισμού.

Εδώ τελειώνουν τα αποκόμματα που διάλεξα για να αποδώσω την κοινή γνώμη στην πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης. Δεν είναι εύκολο να αποδοθεί κριτικά η πρόσληψη της πόλης από την κοινή γνώμη σε εκείνη την περίοδο. Η μεταπολίτευση ήταν μια πολύ διαφορετική εποχή από αυτό που βιώνουμε σήμερα ως μεταπολίτευση. Σε λιγότερο από πενήντα χρόνια έχουν αλλάξει πολλά. Και μάλιστα πολλά έχουν αλλάξει πάρα πολύ, ενώ άλλα δεν έχουν αλλάξει καθόλου. Υπήρχε τότε μια συλλογική κρίση, σχεδόν μια συλλογική παράνοια στην αφήγηση, που συνδυάζονταν με την έξοδο από τη δικτατορία. Πίστευαν ακόμα για παράδειγμα ότι η μητροπολιτική πυκνωση μπορεί να λυθεί με αυτοκινητοδρόμους. Ωστόσο η περίοδος αυτή αρχίζει να

κλείνει το 1983 με τη δημοσιοποίηση ή το 1985 με τη θεσμική δημοσίευση του Ρυθμιστικού Σχεδίου, που προτείνει μαζικά πεζοδρόμους στο ευρύτερο κέντρο της Αθήνας. Μόνο που δεν προβλέπει μετρό και συνεχίζει να προτείνει αυτοκινητοδρόμους, ιστορικοποιώντας ταυτόχρονα το κέντρο. Παράλληλα αναβιώνουν προτάσεις που έρχονταν από τη δεκαετία του 1920, όπως η ανάδειξη της αρχαιότητας, η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων και η μακρά πορεία, ο μεγάλος περίπατος, που θα υλοποιηθούν αργότερα στο τέλος της μεταπολίτευσης. Ταυτόχρονα, μια σειρά εξαγγελιών που γίνονται εκείνη την περίοδο αποδεικνύονται ατελέσφορες, ξανά και ξανά, ακριβώς επειδή οι πολιτικές πρακτικές βάζουν οι ίδιες τρικλοποδιά στον εαυτό τους μέσα από τις διαδοχικές πολιτικές μεταλλάξεις και έτσι μια σειρά μεγάλων έργων δεν θα υλοποιηθούν ή θα υλοποιηθούν θραυσματικά, αποσπασματικά, μεταλλαγμένα και τροποποιημένα. Κυριαρχούσε ένα *dispositif* σχεδιασμού – χρησιμοποιώ μια λέξη του Φουκώ – ένας «μηχανισμός», στον οποίο πολλαπλές ενέργειες υπάρχουν μαζί, δημιουργούν δράσεις που επιταχύνουν και δράσεις που επιβραδύνουν, δράσεις που σχεδιάζουν πρωτοποριακά και την ίδια στιγμή ανατρέπουν τον εαυτό τους. Κοιτάζοντας αναδρομικά, πιστεύω ότι αυτή η περίοδος ήταν αισιόδοξη και τολμηρή. Ήταν μια δεκαετία στην οποία έγινε προσπάθεια, ξεκινώντας από το τέλος της δικτατορίας, να σχεδιαστούν τα πάντα από την αρχή – και στην περίοδο του Μάνου και στην περίοδο του Τρίτη. Εγινε μια εκκίνηση η οποία δεν αντελήφθη όμως τα προβλήματα που ενυπήρχαν μέσα της, όπως ο θάνατος του κέντρου, τον οποίο έβλεπαν με άλλα μάτια και τελικά έγινε με άλλους όρους και άλλους τρόπους. Εκτιμώ ότι είναι η κατάλληλη στιγμή για να μπορέσουμε να κοιτάξουμε αυτή την περίοδο χωρίς τη θέρμη όσων συνυπήρξαν και εξελίχθηκαν μαζί της, αλλά προσπαθώντας να βγούμε έξω από τον πραγματικό χώρο και χρόνο. Να μπορέσουμε δηλαδή να τη δούμε με κριτική ματιά, αναλαμβάνοντας ιστορική θεώρηση, μπαίνοντας στα αρχεία, κρατώντας μια απόσταση από το θερμό λόγο των εφημερίδων, κατεβάζοντας τη θερμοκρασία, γιατί ήταν μια περίοδος που έκανε πάρα πολλά και άφησε μεγάλα ίχνη, τραύματα και ουλές μαζί με τα θετικά αποτελέσματα. Πρέπει να την αποτιμήσουμε με ψυχραιμία και αυτό είναι εμπρός μας. Μπαίνουμε άλλωστε σε ένα μόλις χρόνο, το 2024, στον νόμιμο χρόνο της ιστορίας.

Αναφορές

- 1 Αρχισα τις σπουδές στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ το 1973-1974 και πριν τελειώσω, είχαμε καταφέρει να δημοσιεύσουμε, μαζί με τον Κλωντ Λωράν, τη μετάφραση του βιβλίου Δικαίωμα στην Πόλη – Χώρος και Πολιτική του Henri Lefebvre (Παπαζήσης, 1977)

* Η έρευνα αποτελεί μέρος του προγράμματος «Πόλη Πολιτική Αρχιτεκτονική 1974-2004» που χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας ΕΜΠ 2020 [Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας ΕΜΠ].

ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΜΠ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ISBN 978-618-86150-4-5